ІВАН ФРАНКО

ХУДОЖНІ ТВОРИ

6

ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 16

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ
(1882—1887)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1978

У1
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

О. Є. Засенко

Упорядкування та коментарі

Ф. П. Погребенника

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70403\text{-}431}{M221\ (04)\text{-}78}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1978

Іван Франко. Фото. 1881

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

ЗАХАР БЕРКУТ

ОБРАЗ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ
КАРПАТСЬКОЇ РУСІ В XIII ВІЦІ

ПЕРЕДМОВА

Повість історична — се не історія. Історикові ходить передовсім о вислідження правди, о сконстатування фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплочення певної ідеї в певних живих, типових особах. Освічення, характеристика, мотивування і групування фактів у історика і в повістяра зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами.

Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв'язку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе заняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна.

Представлення давнього громадського життя нашої Русі єсть безперечно таким предметом живим, близьким до сучасних інтересів. Наскільки мені удалось віддати дух тих давніх, замерклих часів, нехай судить критика. В деталях я позволяв собі доповнювати скупий історичний скелет поетичною фікцією. Головна основа взята почасти з історії (напад монголів і їх ватажок Пета), а почасти з переказів народних (про витоплення монгольської ватаги і ін.). Дійові особи зрештою видумані, місцевість списана по можності вірно.

Львів, дня 1 грудня 1882.

Ів. Франко

Випускаючи в світ «Захара Беркута» другим виданням, двадцять літ по виході першого видання, я обмежуюсь на виправлення язика відповідно до того поступу, який зробила наша літературна мова протягом сих двадцятьох літ.

Криворівня, 1 серпня 1902. І. Ф.

Дела давно минувших дней,
Преданья старины глубокой...

А. С. Пушкин

I

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Правда, і Стрий, і Опір однаково миють її рінисті зелені узбережжя, луги її однаково покриваються весною травами та цвітами і в її лазуровім чистім повітрі однаково плавле та колесує орел беркут, як і перед давніми віками. Але все інше як же змінилося! І ліси, і села, і люди! Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір, окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки,— тепер вони, мов сніг на сонці, стопилися, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лисі облази; інде знов із них остоялися лише пообсмалювані пеньки, а з-між них де-де несміло виростає нужденна смеречина або ще нужденніший яловець. Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу, крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині або рику дикого тура чи оленя в гущавинах,— тепер на полонині гейкають воларі, а в ярах і дебрях галюкають рубачі, трачі й гонтарі, ненастанно, мов невмирущий черв, підгризаючи та підтинаючи красу тухольських гір — столітні ялиці та смереки, і або спускаючи їх, потятих на великі ботюки, долі потоками до нових парових тартаків, або таки на місці ріжучи на дошки та на гонти.

Але найбільше змінилися люди. Зверху глянувши, то немовби змоглася між ними «культура», але на ділі виходить, що змоглося тільки їх число. Сіл і присілків більше, хат по селах більше, але зате по хатах убожество більше і нужда більша. Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несмілий і недотепний. Кождий дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюються їх сили, ослаблюється громада. Не так тут колись

було! Хоч менше народу, та зате що за народ! Що за життя кипіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп могутнього Зелеменя! Лиха доля довгі віки знущалася над тим народом. Тяжкі удари підкопали його добробит, нужда зломала його свобідну здорову вдачу, і нині тільки неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливіше життя предків. І коли часом стара бабуся, сидячи в запічку та прядучи грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам про давню давнину, про напади монголів-песиголовців і про тухольського ватажка Беркута,— діти слухають тривожно, в їх сивих оченятах блискотять сльози. А коли скінчиться дивовижна повість, то малі й старі, зітхаючи, шепчуть: «Ах, яка ж то красна байка!»

— Так, так,— говорить бабуся, похитуючи головою,— так, так, дітоньки! Для нас то байка, а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуться ще коли такі часи,— закидає дехто старший.

— Говорять старі люди, що ще колись вернуться, але, мабуть, аж перед кінцем світу.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Казкою видається повість про давні часи і давніх людей. Вірити не хотять нинішні люди, що виросли в нужді й притиску, в тисячолітніх путах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і щиро людське чуття, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в житті їх, хоч і як неподібнім до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших «культурних» часів.

Було се 1241 року. Весна стояла в тухольських горах. Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелеменя голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину. Він святкував почин свого нового життя,— бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одно пригір'я Зелеменя; недавно він появився в тих горах і побудував собі гарну хату і оце першу учту справляє, знайомиться з довколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси.

Лови на грубого звіра — то не забавка, то боротьба тяжка, не раз кровава, не раз на життя і смерть. Тури, медведі, дики — се небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому удасться повалити такого звіра; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповіднім приближенні, нелегко дати йому раду. Тож остатньсю і рішучсю зброєю було важке копіє, яким треба було влучити противника зблизька, власноручно, з цілсю силєю, відразу. Схиблений удар — і житію борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалсь в остатній хвилі сховатись у безпечну криївку і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

Не диво, отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирався на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами живності, навіть з досвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній рицарській зброї, окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гущавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на лови пссеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І певно, ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А се, певно, була немала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лиця і грубим чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Але ж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її уроду й красу ані про її добре серце — в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею нарівні, хоч і небагато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так се в природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у смілості й рішучості, властивій тільки мужчинам, що виросли в ненастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз з першого разу видно було, що Мирослава виросла на свободі, що виховання її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, а до того ще зараз при народженні втратила матір. Нянька її, стара мужичка, відмалку заправляла

її до всякої ручної роботи, а коли підросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою і, щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати рицарською зброєю, зносити всякі невигоди і сміло стояти в небезпеках. І чим більші трудності їй приходилось поборювати, тим охітніше бралась вона за діло, тим краще проявлялася сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути женщиною: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову,— той довіку не міг забути її лиця, її ходу, її голосу,— тому вони пригадувалися живо і виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

Вже третій день тривали лови. Багато оленів-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріл і ратищ боярських. Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед лісу стояли шатра ловців, курилися раз у раз величезні огнища, де висіли на гаках кітли, оберталися рожни, де варилось і пеклось м'ясиво вбитої дичини для гостей. Нинішній, остатній день ловів мав бути посвячений самому головному та заразом і найбільше небезпечному ділу — ловам на медведів.

На стрімкім пригірку, відділенім від інших страшними дебрями, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ломами й обвалищами дерев, було віддавна головне леговище медведів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гніздилася медведяча матка. Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю і на всі полонини. І хоч не раз удавалось сміліим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами або завабити під сліп, де йому ламала крижі важка колода, спадаючи вниз,— то все-таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полегша для околиці. То й не диво, що, коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив тухольцям, що хотів би зробити великі лови на медведів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого удальця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника Захара, але, крім того, вирядили з власної волі цілий відділ пасемців з луками й ратищами для помочі зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити медведяче леговище і очистити його доразу від поганого звіра.

Від самого досвіта в ловецькім таборі великий рух і тривожне дожидання. Боярські слуги від півночі звивалися, приготовляючи для гостей їду на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблучником подорожні баклаги. Тухольські пасемці й собі готовились, острячи ножі та тесаки, обуваючи міцні зуброві постоли і складаючи в невеличкі дорожні бесаги печене м'ясо, паляниці, сир і все, що могло понадобитися в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти найважнішого і найтяжчого діла, почув себе вповні самим собою, вповні начальником сеї невеличкої армії, заряджував з правдиво начальницькою вважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваплячись, але й ні з чим не опізнюючись. Все у нього виходило в свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами-тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свобідний в рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводились з ним так само, як він з ними, свобідно, несилувано, сміялись і жартували з ним, а проте виповнювали його розкази точно, швидко і так весело та радо, немов і самі без розказу були би в тій хвилі зробили те саме. Боярська служба, хоч далеко не такої рівної вдачі, далеко не так свобідна в поводженні, далеко похіпніша з одних гордо висміватися, а перед другими низенько хилитися, все ж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість і, хоч не без дотинків та жартів, таки робила те, що він казав. А й самі бояри, по більшій часті люди горді, воєнні, що нерадо бачили «смерда» в своїм товаристві, та й то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним,— і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти і виповнювали розпорядження молодого провідника, маючи на кождім кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі, як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глибока тиша стояла над горами; нічні сумерки дрімали під темно-зеленими коронами смерек; на густім, чепіргатім листі папороті висіли краплі роси; повзучі зелені поясники вилися попід ноги, плуталися поміж корінням величезних вивертів, спліталися в непрохідні клебуки з корчами гнучкої колючої

ожини та з сплетами дикого пнучого хмелю. З пропадистих, чорних, мов горла безодні, дебрів піднімалася сивими туманами пара — знак, що на дні тих дебрів плили невеличкі лісові потоки. Повітря в лісі напоєне було тою парою й запахом живиці; воно захоплювало дух, немовбито ширших грудей треба було, щоб дихати ним свобідно.

Мовчки пробиралася ловецька дружина непрохідними нетрями, дебрями й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гущавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемці. Всі йшли озираючись і надслухували пильно.

Ліс починав оживати денним життям. Пестропера сойка хрипіла в вершках смерек, зелена жовна, причепившися до пня тут же над головами прохожих, довбала своїм залізним дзьобом кору; в далеких зворах чути було рик турів і виття вовків. Медведі в ту пору, наївшися, дрімали під ломами на моховій постелі. Стадо диків рохкало десь у дебрі, холодячися в студенім намулі.

Може, годину йшло товариство тою трудною нетоптаною дорогою. Всі дихали важко, ледве можучи наловити грудьми повітря, всі отирали краплистий піт із лиць. Максим частенько озирався позад себе. Він зразу противний був тому, щоб і женщина йшла разом з мужами в той небезпечний похід, але Мирослава уперлася. Вона ж перший раз була на таких великих ловах і мала би для бог зна яких трудностей занехати найкращу їх частину! Ніякі Максимові докази про трудності дороги, про небезпеки на становищі, про силу й лютість звіра не могли переконати її. «Тим ліпше! тим ліпше!» — говорила вона з таким смілим поглядом, з таким солодким усміхом, що Максим, мов очарований, не міг нічого більше сказати. І батько, що зразу також радив Мирославі лишитися в таборі, вкінці мусив уступити її просьбам. З подивом глядів тепер Максим, як ота незвичайна женщина поровень з найсильнішими мужами поборювала всякі трудності утяжливої дороги, як легко перескакувала гнилі ломи і величезні трами, яким певним кроком ішла понад урвища, горі стрімкими дебрями, просковзувала поміж виверти і притім так безпечно, так невтомимо, що Максимові здавалося, що вона хіба на яких чудових крилах уноситься. Він глядів на се й не міг наглядітися.

«Дивна дівчина! — думалось йому раз по разу, — такої я ще й не видав ніколи!»

Ось уже прийшли на місце. Медведяче леговище — то був високий, тільки від південного боку з трудом доступний горб, покритий грубезними буками й смереками, завалений вивертами й ломами. Від півночі, заходу і сходу вхід і вихід замикали високі скалисті стіни, немов величезною сокирою вирубані з тіла велетня Зелененя і відсунені від нього на кільканадцять сажнів; сподом попід ті стіни вузькою щілиною шумів і пінився студений гірський потік. Таке положення улегшувало нашим ловцям роботу; вони потребували тільки обсадити не надто широкий плай від південного боку і тим плаєм поступати чимраз далі догори, а звір, не маючи іншого виходу, мусив конечно попастися в їх руки і на їх ратища.

Опинившися на тім важнім, хоч дуже небезпечнім плаю, Максим Беркут велів товариству на хвилю розложитися і спочити, аби набрати сил до трудного діла. Сонце сходило, але гілля смерек і сусідні горби заслонювали його вид. По короткім віддиху Максим почав розставляти ловців у два ряди так, аби вповні обсадити плай. Доки плай ще вузький, кождому ловцеві прийдеться стояти о п'ять кроків від другого; але дальше вгорі, де плай розширяється в цілу споховасту площину, там прийдеться ловцям ширше розступитися. Одне тільки клопотало його: що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окремім становищі, а не при боці свого батька.

— А що ж то я гірша від отсих твоїх пасемців? — говорила вона, рум'яніючись, мов рожа, до Максима.— Їх ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, сього не буде! І для мого батька се був би стид, коли б нас двоє стояло на однім становищі! Правда, батеньку?

Тугар Вовк не міг їй супротивитися. Максим почав говорити їй про небезпеку, про силу й лютість розжертого звіра, але вона зацитькала його.

— А що ж то в мене нема сили? А що ж то я не владаю луком, ратищем і топором? Ану, нехай котрий-будь із твоїх пасемців спробує зо мною порівнятися,— побачимо, хто дужчий!

Максим вкінці замовк і мусив учинити її волю. Та й чи міг спротивитися тій дивній, чарівній дівчині? Він хотів хоч становище визначити їй найменше небезпечне, але, на лихо, сього не можна було зробити, бо тут усі становища

були однаково небезпечні. Розстановивши ціле товариство, Максим дав ось який розпорядок:

— Тепер помолімся, кому хто знає, а потім разом заграймо в роги. Се буде перший знак і сполошить звіра. Потім підемо горі плаєм і станемо аж там, де він розширюється. Там мої товариші лишаться пильнувати виходу, щоб ані один звір не уйшов, а ви, бояри, підете дальше, до самого матчиного леговища!

В добру хвилю потім залунали ліси й полонини хрипливим ревом зубрових рогів. Немов величезна хвиля, покотився голос по лісах і зворах, розбиваючися, глухнучи, то знов подвоюючись. Пробуркалися ліси. Заскиглила каня над верховіттям смереки; зляканий беркут, широко розмахуючи крилами, піднявся на воздухи; захрустів звір поміж ломами, шукаючи безпечної криївки. Нараз рик рогів утих, і ловці пустилися в дорогу горі плаєм. Усіх серця билися живіше ожиданням незвісних небезпек, бою і побіди. Обережно пробирались вони рядами; передом ряд боярський, за ним парубоцький ряд; Максим ішов попереду, пильно надслухуючи та слідячи звірину. Цар ломів, медвідь, ще не показувався.

Дійшли вже до самого найвужчого гирла, поза яким плай розширювався в велику споховасту площину. Ловці знов тут зупинилися на розказ Максима, і знов загриміли ще з більшою силою зуброві роги, розносячи тривогу в сумрачні медведячі гаври. Раптом затріщав лім недалеко, за величезною купою грубих перегнилих вивертів.

— Бачність! — скрикнув Максим.— Звір наближається!

Ледве сказав ті слова, коли втім крізь велику щілину між двома перевернеными пнями просунулася пелехата величезна голова, і двоє сірих очей напівцікаво, напівтривожно вдивлялися в Тугара Вовка, що стояв на своїм становищі, якраз о яких десять кроків перед щілиною. Тугар був старий вояк і старий ловець,— він не знав, що то тривога. Тож, не говорячи ані слова, не відзиваючися ні до кого, він вихопив важку залізну стрілу з сагайдака, положив на лук і намірявся до звіра.

— Міряй в око, боярине! — шепнув з-позаду Максим.

Хвилька тривожної мовчанки — свиснула стріла — і заревів звір, мов скажений кинувши собою взад. І хоть через те щез він ловцям з очей, скрившися за купою вивертів, то ревіт його не втихав і не втихало скажене шеметання.

— Далі за ним! — крикнув Тугар Вовк і кинувся до щілини, кудою щез медвідь. Рівночасно два бояри вже видряпалися були на верх виверту, вже попіднімали свої ратища і старались дати їм відповідний розмах, аби доконати звіра. Тугар Вовк, стоячи в щілині, пустив у нього другою стрілою. Звір заревів ще дужче і кинувся втікати, але очі його заплили кров'ю, він не міг знайти виходу й розщибав собою о дерева. Ратище одного боярина впилось йому між ребра, але не завдало смертельної рани. Дикий рик раненого медведя розлягався чимраз дужче. В розпуці він підводився на задні лапи, обтирав собі кров з очей, рвав і кидав галуззям наперед себе, але дарма; одно його око прошиблене було стрілою, а друге раз у раз запливало кров'ю наново.

Шемечучись наосліп довкола, звір наблизився знов до Тугара Вовка. Той відкинув лук і, причаївшися за вивалень коренем, ухопив обіруч свій важкий топір і, коли медвідь, мацаючи, добирався до знайомої собі щілини, він з усього розмаху цюкнув його згори в голову, аж череп розколовся надвоє, мов розбита тиква. Бризнув кровавий мозок на боярина, і тихо, без рику повалився звір додолу. Радісно заревли труби бояр на знак першої побіди.

Звіра витягнено з-поміж вивертів і обдерто зі шкіри. Тоді бояри рушили дальше, в гущавину. Сонце вже піднялось на небі і меркотіло крізь гілляки, мов скісні золоті нитки та пасма. Ловці йшли тепер геть-геть веселіше, перехвалюючися своєю відвагою й силою.

— Хоч я лише вовк, дрібна звірюка, то все ще дам раду тухольському медведеві! — говорив Тугар Вовк, радіючи.

Максим Беркут слухав тих перехвалок і сам не знав, чому йому жаль зробилося тухольського медведя.

— Що ж, — сказав він, — дурна звірюка той медвідь, самотою держиться. Якби вони зібрались докупи, то хто знає, чи й стадо вовків дало би їм раду.

Тугар позирнув на нього гнівно, але не сказав нічого. Ловці обережно поступали дальше, дряпаючись по вивертах, перескакуючи з пня на пень, западаючи не раз по пояс у порохно та ломи.

Посеред тих звалищ великої природи виднілися подекуди медведячі стежки, протоптані від давніх-давен, вузькі, але добре втоптані, густо засіяні вибіленими кістками баранів, оленів та всякої іншої звірини. Максим держався тепер позаду бояр; він раз за разом обходив усі становища

осмотрював сліди, щоб догадатися, чи вони свіжі, чи ні, підпомагав, заохочував утомлених,— і тільки на нім однім не знати було ніякої втоми. З подивом позирала на нього Мирослава, коли він переходив коло неї, і хоч багато досі видала вона молодців і сильних, і смілих, але такого, як Максим, що сполучав би в собі всі прикмети сильного робітника, рицаря і начальника,— такого їй досі не траплялося бачити.

Нараз захрустів лім, і грізно-люто випав на ловців величезний медвідь. Він біг зразу на чотирьох лапах, але, побачивши перед собою ворогів, звівся на задні лапи, а в передні вхопив бурею відломаний буковий конар, викручуючи ним довкола себе і видаючи час від часу з горла уриваний, немов визиваючий рик.

На становищі супроти звіра були два підгірські бояри, з тих, що то найголосніше перехвалювалися і хотіли перед усіми показатися мисливцями. Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони зблідли й затремтіли. Але скритися, втікати не уходило,— треба було ставити чоло, будь-що-будь. Дві стріли вилетіли рівночасно з двох луків, але одна хибила, свиснувши медведеві понад вуха, а друга влучила звіра в бік, не зранивши значно, а тільки роздразнивши безмірно. Величезним скоком підплигнув медвідь і шпурнув на одного ловця свою зброю — буковий конар, який зі страшною силою гепнувся о дерево. Тоді, не зупиняючись ані на хвильку і не даючи ворогам часу до намислу, медвідь кинувся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній стежці. Ратище блисло в тремтячій руці боярина,— він хотів кинути ним на звіра.

— Не кидай! — крикнув тривожно Максим, надбігаючи і ведучи з собою поміч загроженим боярам Тугара Вовка і ще одного боярина.— Не кидай ратище, але настав поприбіч і боронися!

Але боярин не слухав і кинув ратище на звіра. Розмах був невеликий, рука боярина тремтіла, медвідь був уже на яких п'ять кроків,— от і не диво, що ратище слабо зранило звіра в передню лопатку. Вхопив медвідь дрючину, розломив її і зі страшним риком кинувся на свого ворога. Той держав уже в руках простого, на оба боки острого меча, що його називав медвідником, і готовився віпхнути його вістря в груди звірові. Але вістря поховзлося по кості і застряло в лопатці, і звір ухопив боярина в свої страшні залізні обійми. Страшенно скрикнула не-

щаслива жертва; захрустіли кості під медведячими зубами. Ціла та страшна і дрожжю проймаюча подія скоїлася так раптовно, так несподівано, що, заким Максим міг надбігти з підмогою, вже боярин, хриплячи в передсмертних судорогах, лежав на землі, а над ним стояв кровавий медвідь, вискаливши свої страшенні зуби і ревучи на весь ліс з болю від одержаних ран.

Дрож пройшла у всіх по тілі на той вид: бояри стали мов укопані. Тільки Максим спокійно наложив стрілу на свій роговий лук, підійшов два кроки ближче до медведя і, прицілившися одну хвилину, пустив йому стрілу просто в серце. Мов ножем перетятий, урвався рик звіра, і він повалився трупом на землю.

Не ревіли роги, не лунали веселі оклики по тій новій побіді. Бояри, покинувши свої становища, збіглися на місце нещастя. Хоч і як вони були загартовані в війнах, привикли бачити смерть біля себе, але вид кровавого, потороченого та пошарпаного трупа витиснув із усіх грудей важкий зойк.

Мирослава вхопилася за груди і відвернула очі. Тухольські пасемці на сплетені з галуззя нари положили трупа, а за ним потягли і медведя. Понура мовчанка залягла над товариством. Велика калюжа крові блискотіла до сонця і нагадувала всім, що тут іще перед хвилею стояв живий чоловік, батько дітям, веселий, охочий і повний надії, а тепер з нього лишилася лише безформена купа кровавого м'яса. У великої часті бояр відійшла охота до ловів.

— Цур їм, тим проклятим медведям!— говорили деякі.— Нехай тут хоч жиють, хоч гинуть собі, чи ж нам для них наражувати своє життя?

Але Тугар Вовк, а особливо Мирослава й Максим, налягали конче, аби кінчити розпочате діло. Бояри вкінці пристали, але якось дуже не раді були вертати на свої становища.

— Позвольте мені, бояри, слово сказати, — заговорив до них Максим.— Мої товариші тухольці замкнули вихід і не пустять ані одного звіра відси. Тим-то нам непотрібно розходитися віддалік одним від одних. Найліпше буде, думаю, розділитися нам на дві ровти і йти понад самі краї пропасті по обох боках. Так ми зможемо найліпше зігнати все до середини, а там разом з тухольськими пасемцями обступимо густою лавою і вистріляємо до одного.

— Авжеж, авжеж, що так ліпше! — крикнули деякі бояри, не бачачи насмішливого усміху, що перелетів по устах Максима.

Тоді товариство розділилося. Одну ровту провадив Тугар Вовк, а другу Максим. Мирослава з власної охоти прилучилася до другої ровти, хоч і сама не могла собі вияснити для чого. Мабуть, шукала небезпеки, бо Максим виразно казав, що дорога другої ровти небезпечніша.

Знов заграли роги, і обі ровти розійшлися. Ловці йшли де парами, де одинцем, то сходячись, то розходячись, щоб вишукувати дорогу. Купами йти було зовсім неможливо. Зближались уже до самого верху; верх сам був голий, але понижче був цілий вал каміння, звалиш і вивертів. Туди пройти було найтрудніше і найнебезпечніше.

В однім місці стирчала купа звалищ, мов висока башта. Ломаччя, каміння і навіяне від давніх-давен листя загороджувало, бачилось, усякий приступ до природної твердині. Максим поповз понад самим краєм глибочезної пропасті, чіпляючись де-де моху та скальних обривів, щоб туди винайти прохід. Бояри ж, не навиклі до таких неприступних і карколомних доріг, пішли здовж валу, надіючись найти далі перерву і обійти його.

Мирослава зупинилася, немов щось держало її близ Максима; її бистрі очі вдивлювалися пильно в настобурчену перед нею стіну лому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Недовго так і вдивлялася, але сміло почала вдиратися на великі кам'яні брили та виверти, що завалювали прохід. Стала на версі і гордо озирнулася довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко, Максима не видно, а перед нею безладна сутолока скал та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але ні! Онтам, трохи віддалік, лежить величезна смерека кладкою понад те пекло,— туди безпечно можна перейти до вершка! Недовго думаючи, Мирослава пустилася на ту кладку. А вступаючи на неї, ще раз озирнулася і, горда зі свого відкриття, приложила гарно точений ріг до своїх коралевих уст і затрубила на весь ліс. Луна покотилася полонинами, розбиваючись у дебрях та зворах чимраз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвався здалека ріг її батька, а там і роги інших бояр. Ще хвильку завагувалася Мирослава, стоячи високо на виверті. Смерека була дуже стара і наскрізь порохнява, а в споду, в непроглядній гущавині ломів,

здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотання. Прислухалася ліпше — не чути нічого. Тоді вона сміло ступила на свою кладку. Але ледве уйшла з п'ять кроків, коли разом затріщала перетрупішіла смерека, зламалася під ногами Мирослави, і сміла дівчина враз із перегнилим трамом упала додолу, в ломи та звалища.

Впала на ноги, не попускаючись своєї зброї. В руках стискала сильно сріблом оковане ратище; через плечі у неї висіли міцний лук і сагайдак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що мов вилитий обхапував її стрункий дівочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж з кістяними черенцями. Звалившись несподівано в тьмаву пропасть, вона, проте, не почула ані на хвилю страху, а тільки почала озиратися довкола, щоб доглядіти який вихід. Зразу не могла нічого виразно добачити, але швидко її очі привикли до півсумерку і тоді побачила такий вид, котрий і найсмілішого міг переняти смертельною тривогою. Не далі як на п'ять кроків перед нею лежала величезна медведиця в гнізді коло своїх молодих і гнівними зеленкуватими очима гляділа на несподіваного гостя. Мирослава затремтіла. Чи вдаватися в боротьбу зі страшним звіром, чи шукати виходу і спровадити поміч? Але нелегко було знайти вихід: довкола їжилися ломи й обриви скал, і хоч перелізти через них з тяжким трудом було би можна, то на очах дикого звіра була така робота крайне небезпечна. Недовго надумуючись, рішилася Мирослава не зачіпати звіра, лиш боронитися в разі нападу, а тим часом дати трубою тривожний знак і закликати поміч. Але скоро тільки вона затрубила, медведиця схопилася з леговища і, вивчи, кинулась до неї. Не час було Мирославі братися до лука,— звір був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище і, опершись плечима о кам'яний облаз, наставила його насупротив медведиці. Звір, побачивши блискуче залізне вістря, зупинився. Обі неприятельки стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схибляючи ані одним рухом зі свого становища. Мирослава не сміла перша нападати на медведицю; медведиця знов шукала очима, куди би напасти на ворога. Раптом медведиця вхопила в передні лапи великий камінь і, зводячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилі, коли зводилася на задні ноги, Мирослава одним могучим рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Рикнула страшенно медведиця і перевернулась

горілиць, обіллявшися кров'ю. Але рана не була смертельна, і медведиця швидко зірвалася на ноги. Кров текла з неї, та, незважаючи на біль, вона знов кинулася на Мирославу. Небезпека була страшна. Розжертий звір садив просто, грозячи вже тепер своїми страшними зубами. Один рятунок для Мирослави був — видряпатися на сблаз, о котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух,— і вона стояла на облазі. На серці в неї полегшало,—тепер її положення не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити звіра згори. Та ледве Мирослава могла дослідити, що робить медведиця, а вже звірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно і рознявши закривавлену пащеку. Зимний піт виступив на чолі Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузькій кам'яній плиті мусить розіграти боротьба на життя і смерть і що того буде побіда, хто зможе вдержатися на тім становищі й зіпхнути з нього противника. Медведиця була вже близько; Мирослава пробувала заставитися від неї ратищем, але медведиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище виховзлось їй із рук, і звір кинув ним геть у ломи.

«Тепер прийдеться загибати!» — блиснуло в думці в Мирослави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до остатньої оборони. Звір сунув чимраз ближче; гарячий його віддих чула вже Мирослава на своїм лиці; мохната лапа, насторожена острими кігтями, грозила її груді,— ще хвиля і їй довелось би, пошарпаній, кровавій, упасти з каменя, бо топорище було закоротке супроти лап величезного звіра.

— Рятунку! — скрикнула у смертельній тривозі Мирослава, і в тій хвилі понад її головою блиснуло ратище, і пхнута в горло медведиця, мов колода, впала з каменя. В щілині кам'яних звалищ понад головою Мирослави показалося радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд урятованої дівчини проняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ані одного. На те не було часу. Медведиця ще жила і, ревучи, зірвалася з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що, не розуміючи цілої тої страшної боротьби, бавилися і перевертались в гнізді. Обнюхавши їх, медведиця кинулася знов до Мирослави. На се Мирослава була приготована і, піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним

голову медведиці. Впала опосочена звірюка і, метнувши собою кілька разів у боки, сконала.

Тим часом і Максим, продершися крізь навалені ломи, станув обік Мирослави. В очах дівчини заблисли дві перлові сльози, і, не кажучи ані слова, вона гаряче стиснула руку свого порятівника. Максим чогось немов змішався, почервонів, спустив очі і, зупиняючись, проговорив:

— Я чув твій тривожний знак... але не знав, де ти... Богу дякувати, що й так додряпався!

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка в своїй руці і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим рум'янцем осяяне одверте, щире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого, крім вдячності за рятунок від нехибної смерті. Але, коли Максим, трохи осмілившись, стиснув її ніжну, а так сильну руку, тоді Мирослава почула, як щось солодко защеміло її коло серця, як лице її загорілось стидливим рум'янцем — і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розіллялось по лиці дивним чаром розгоряючого сердечного чуття.

Максим перший отямився. В його серці, смілім і чистім, як щире золото, відразу блиснула щаслива думка, котра тут же перемінилася в незламне рішення. Се вернуло йому всю сміліть і певність поступування. Приложивши ріг до уст, він затрубив радісно на знак побіди. Тут же, за стіною вивертів, обізвалися роги Тугара й інших бояр. Звинна, як вивірка, Мирослава швидко видряпалась назад на той вал, з якого була впала, і відтам оголосила цілому стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої дізнала від Максима. З трудом видряпався сюди Тугар Вовк, а за ним і інші бояри; Тугар довго держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одежі, аж затремтів.

— І ти, ти, моя доню, була в такій небезпеці!— І він раз по разу обнімав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він зліз униз до Максима, що порався коло медведиці і коло молодих медведят. Молоді, що не знали ще свого ворога в чоловіці, муркотіли любенько в гнізді і бавились собі, мов малі песики; вони давали себе гладити руками і зовсім не боялися людей. Максим узяв їх на руки і положив перед Мирославою й Тугаром.

— Отсе ваша здобич! — сказав він.— Ви чей же радо приймете в своїм домі таких гостей.

Згромаджені бояри гляділи то радісно на малі медведята, то зо страхом на вбиту медведицю, обзирали рани і подивляли силу і сміліcть Мирослави, що могла вдатися в боротьбу з такою страшною звірюкою.

— О ні,— сказала сміючись Мирослава,— без помочі отсего чесного молодця була б я тепер лежала так, як сеся звірюка, пошарпана й закривавлена! Йому від мене належиться велика подяка.

Тугар Вовк якось немов нерадо слухав тої бесіди своєї доньки. Хоч і як він любив її, хоч і як радувався її вибавленням із великої небезпеки, але все-таки він волів би був, якби вибавив його доньку боярський син, а не сей простий тухольський мужик, не сей «смерд», хоч і як, зрештою, той смерд умів подобатися Тугарові. Та все-таки йому, гордому бояринові, що виріс і великої честі дослужився при князівськім дворі, важко було прилюдно віддавати подяку за вирятування доньки мужикові. Але ніщо було діяти... Обов'язок вдячності так був глибоко вкорінений у наших рицарських предків, що й Тугар Вовк не міг від нього виламатися. Він узяв Максима за руку і випровадив його наперед.

— Молодче,— сказав він,— донька моя, єдина моя дитина, говорить, що ти вирятував її життя з великої небезпеки. Я не маю причини не вірити її слову. Прийми ж за своє чесне діло подяку вітця, котрого вся любов і вся надія в тій одній дитині. Я не знаю, чим тобі можемо відплатити за се діло, але будь певний, що скоро се колибудь буде в моїй силі, то боярин Тугар Вовк не забуде того, що тобі завдячує.

Максим стояв при тих словах мов на грані. Він не привик до таких прилюдних похвал і зовсім не надіявся ані не бажав нічого подібного. Він змішався при боярських похвалах і не знав, чи відповідати що-небудь, чи ні, а вкінці сказав коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробив те, що кождий на моїм місці зробив би,— за що ж тут дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячність ніяку я не заслужив.

Сказавши се, він пішов, аби закликати своїх тухольських товаришів. При їх помочі медведицю швидко обдерто зі шкіри, а малі медведята перенесено на збірне місце, відки ціле товариство по скінченні ловів мало удатися назад до табору.

Сонце доходило вже полудня і сипало гаряче золотисте проміння на тухольські гори; розігріта живиця сильніше запахла в лісах; гордо і тільки десь-колись помахуючи розпластаними крилами, плавав яструб високо понад полонинами в лазуровім океані. Тиша стояла в природі. Тільки з одного пригірка Зелеменя лунали голоси ловецьких труб і крики ловецького товариства. Лови скінчилися, хоч і не зовсім щасливо. На дрючках несли тухольські парубки поперед ловцями три медведячі шкіри і в мішку двоє медведят, а на ношах із галуззя несли боярські слуги позаду товариства окровавленого, задубілого вже трупа нещасливого боярина, що погиб від медведячих лап.

Швидко під проводом Максима дійшло товариство до мисливського табору. Лови були скінчені. Сьогодні ще хотіло ціле товариство вертати домів, зараз, скоро лише по обіді. Дорога була вправді не близька, але Максим обіцяв випровадити товариство простішою лісовою стежкою до Тухлі, а відтам до двора Тугара Вовка. Тухольські пасемці, скоро тільки пообідали, зараз пішли наперед до домів; Максим лишився з боярами, поки слуги здійняли табір і попрятали всі кухонні та ловецькі знаряди; тоді й боярське товариство вирушило в дорогу з поворотом додому.

II

Стародавнє село Тухля — се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтори тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зоветься Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом, але, навпаки, була управлена і годувала своїх жильців достатнім хлібом. Простягаючись звиш півмилі вдовж, а мало що не чверть милі в ширину, рівна й намулиста, обведена з усіх боків стрімкими скалистими стінами, високими декуди на три або й чотири сажні, долина тота була немов величезним котлом, із якого вилито воду. І певно, що воно й не інакше було. Чималий гірський потік впадав від сходу до тої долини високим на півтора сажня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні тверді скали, і, обкрутившися вужакою по долині, випливав на захід у таку ж саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі кам'яні стіни і гурко-

тячи ще кількома водопадами, поки чверть милі понижче не впав до Опора. Високі стрімкі береги тухольської котловини покриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір ще більшого заглиблення і якоїсь пустинної тиші та відрубності від усього світу. Так, справді, се була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна,— але такі були в тих часах ненастанних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступності, вони змогли довше, ніж подільські села, охоронити своє свобідне староруське громадське життя, яке деінде силувалися чимраз більше підірвати горді, війнами збагачені бояри.

Тухольський народ жив головно скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лісом, надавалися до хліборобства і видавали щороку багаті збори вівса, ячменю і проса. Зате в полонинах, що були так само, як і всі доокружні ліси, власністю тухольської громади, паслися великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб тухольців: з них вони добували собі одежу й страву, омасту й м'ясо.

В лісах довкола села паслися корови і воли, але сама місцевість гориста, скалиста і неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним джерелом достатку тухольців були ліси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо, і на всякі будинки,— ліси достачали тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звіром і дикою недоступною околицею,— але тота боротьба вироблювала силу, сміліть і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного свобідного громадського ладу.

Сонце вже геть схилилося з полудня, коли з високого верху в тухольську долину спускалося знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом, решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрилася тухольська долина, облита гарячим сонячним промінням, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли кам'яні стіни, по яких п'ялися де-де пачоси зеленої ожини

та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись о каміння сріблястою піною; поуз водопаду викутий був у скалі вузький вивіз, яким ішлося вгору і далі понад берегом потока через верхи і полонини аж до угорської країни; се був звісний тодішнім гірнякам «тухольський прохід», найвигідніший і найбезпечніший після дуклянського: десять дооколичних громад з галицького і з угорського боку працювали майже два роки над виготовленням сього проходу. Тухольці вложили найбільше праці в те діло, тож гордилися ним, як своїм.

— Гляди боярине,— сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камені кований вивіз,— гляди, боярине, се діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягнеться сеся дорога, перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протягу п'ятьох миль; кождий місток, кожда закрутина, кождий вивіз на тім протязі зроблений за його показом.

Боярин неохітно якось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком вилася між скалами протерта гірська дорога. Потім глянув долі вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику власть над громадою? — спитав він.

— Власть, боярине? — відказав здивований Максим.— Ні, власті у нас над громадою не має ніхто: громада має власть сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді. Як він говорить на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради,— але власті батько мій не має ніякої і не жадає її.

Очі Максима блищали огнями гордості й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову, зате Мирослава гляділа на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стається для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чимраз більше понурий, чоло його морщилося, і очі з виразом давно здержуваного гніву звернулися на Максима.

— То се твій батько бунтує тухольців против мене і против князя?— спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болющий дотик, вразили ті слова Мирославу; вона

зблідла і позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішався від тих слів, а відповів спокійно:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, се тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питатися вашої громади! Мені князь дарував той ліс і тоту полонину, і мені ні в кого більше дозволятися.

— Те самісіньке й говорить громаді мій батько, боярине. Мій батько уцитькує громаду і радить підождати аж до громадського суду, на котрім те діло розбереться.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк.— То й я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому се буде пожадане. Ти будеш міг усім доказати своє право, вспокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернувся. Вони йшли далі вивозом, який закручувався насередині, щоб зробити дорогу не так похилою і не так небезпечною. Максим, ідучи позаду, не зводив очей із Мирослави. Але його лице не ясніло вже таким чистим щастям, як недовго перед тим. Чим чорніша хмара гніву й невдоволення залягала на чолі її батька, тим виразніше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертається глибока пропасть. Притім він, дитя гір, не знаючи великого світу і високих боярських замислів, і не догадувався, яка широка і глибока була та пропасть на самім ділі.

Зійшли вже на долину. Під водопадом творив потік просторий, спокійний і чистий, мов сльоза, ставок. При його берегах стояли великі шапки перлової шипучої піни; дно наїжене було великими й малими обломами скал; прудкі, мов стріла, пструги блискали поміж камінням своїми перлово-жовтими, червоно цяткованими боками; в глибині затоки долі кам'яною стіною ревів водопад, мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіми барвами веселки.

— Що за пречудове місце,— аж скрикнула Мирослава, вдивляючися в водопад і навалені в глибині дико пошарпані скали, обведені згори темно-зеленою габою смерекового лісу.

— Се наша Тухольщина, наш рай! — сказав Максим, обкидаючи оком долину, і гори, і водопад з такими гордощами, з якими мало котрий цар обзирає своє царство.

— Тільки мені ви затроюєте життя в тім раю,— сказав гнівно Тугар Вовк.

Ніхто не відзивався на ті слова; всі троє йшли мовчки дальше. Ось уже доходили до села, що розкинулося густими купами порядних, драницями критих хат, густо обсаджене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народ робив у полі; тільки старі діди, поважні, сивобороді, походжали коло хат, то дещо тешучи, то плетучи сіті на звіра та на рибу, то розмовляючи про громадські діла. Максим кланявся їм і вітав їх голосно, приязно; далі й Мирослава почала вітати старих тухольців, що стояли на дорозі; тільки Тугар Вовк ішов понурий та німий, навіть поглянути не хотів на тих смердів, що сміли супротивлятися волі його князя.

Аж ось насеред села з ними пострічалася дивна компанія. Три старці, убрані по-празничному, несли дорогою на високій гарно точеній і оздібно сріблом окованій дрючині великий, також сріблом окований ланцюг, вироблений суцільно з одної штуки дерева в виді перстеня, нерозривного і замкнутого в собі. Понад тим ланцюгом повівала червона кармазинова, сріблом вишивана хоругов. Три старці йшли повільно. Перед кождим дворищем вони зупинялися і викликали голосно хазяїв по ім'ю, а коли тої або хто-небудь із жильців дворища явився, вони говорили:

— Завтра на копу! — і йшли дальше.

— Се що за дивоглядія? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наближатися до них.

— Хіба ж ти не видав ще такого? — спитав його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську,— сказав Максим.

— Я гадав, що попи з коругвою,— почав насміхатися Тугар.— У нас коли скликають на копу, то скликають потиху, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обноситься по селі отсими закличниками; вони повинні кождого громадянина по ім'ю закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі і можу сам збирати копу, коли буду вважати се потрібним.

— Ти — сам... збирати копу? — спитав зачудуваний Максим.— Без наших закличників? Без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Але ж на твою копу ніхто з наших громадян не піде. А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачимо! — сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму пору наблизилися наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а один із них відозвався:

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я,— відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не відповіли нічого і пішли дальше.

— Не їх діло, боярине, говорити чого, — пояснив Максим, стараючись якмога втихомирити нехіть боярина до тухольської громадської ради. По довшій мовчанці, під час котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, позволь мені, недосвідному, молодому, сказати тобі слово.

— Говори! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддатися вашому холопському судові?

— Що ж, боярине, тухольська громада судить по справедливості, а справедливому судові хіба стид піддатися?

— Таточку! — вмішалася й Мирослава до тої розмови.— Зроби так, як каже Максим! Він добре каже! Він урятував моє житє,— він же ж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк знехотя всміхнувся на ту правдиво жіночу логіку, але чоло його швидко знов наморщилося.

— І вже ти протуркала мені уші тим Максимом! — сказав він.— Ну, урятував тобі житє, я і вдячний йому за те і, коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знов о інші річі йде, до яких не слід мішатися ні тобі, ні Максимові.

— Ні, боярине,— відмовив на се Максим,— ти чей не схочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. Ані я, ані мій батько не приймемо ніякої відплати. А то, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тілько з щирої прихильності. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою і тобою була згода.

— Ну, нехай і так,—сказав вкінці Тугар Вовк,—прийду завтра на тоту вашу раду, але не на те, щоб їй піддатися, а лиш на те, щоб побачити, що се за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди,— скрикнув радісно Максим,— побачиш сам, що тухольська громада вміє бути справедливою.

Приречення Тугара Вовка облегшило серце Максимові. Він став веселий, говіркий, показував Мирославі направо і наліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цікавого було багато. Наші пішоходи були саме серед села і на середині тухольської долини. Стрімкі скалисті береги кітловини світилися по обох боках далеко, мов рівні високі мармурові мури. Потік плив посеред села, тут же біля дороги, шумів і пінився, розбиваючись по каменях, котрими усіяне було його дно, і навіваючи свіжий холод на всю долину. По обох боках потоку, якого береги були досить високі, прорізані в намулі давнього озера, побудовані були кашиці (загати) з річного каміння і грубих смерекових палів та колод, щоб охоронити село від виливу. Всюди через потік пороблені були вигідні з поруччями кладки, а зараз поза кашицями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вилися вгору по тичинню, з буряками й капустою, а також загони пшениці, що чистими ясно-зеленими пасмугами простягалися далеко поза хати. Хати були порядно обгороджені і гарно удержувані; стіни з гладкого дилиння, не обмазаного глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річними черепницями; тільки там, де одна долина сходилася з другою, в вузьких пасмугах стіни були поліплені глиною і побілені паленим вапном і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При вході до кождого дворища стояли дві липи, між якими прив'язані були гарно плетені в усякі узори ворота. Майже над кождими воротами на жердці висіла прибита якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструб, то орел з широко розпростертими крилами і звислою додолу головою; се були знаки духів— опікунів дому. За хатами стояли стайні та інші господарські будинки, всі під драницями і з грубезних тесаних брусів збудовані; тільки нечисленні обороги були з соломи і насторошували де-де свої золото-жовті острокруглі чуби догори поміж чотирма високими оборожинами.

— Ось мого батька двір,— сказав Максим, показуючи на один двір, нічим не відмінний від інших. Перед домом не було нікого, але двері від сіней були відчинені, а в стіні до полудня прорубані були два невеличкі квадратові отвори, які вліті оставались або зовсім отворені, або закла-

дались тонкими і напівпрозірчастими гіпсовими плитками і на зиму, крім того, забивались дощаними віконницями. Се були тодішні вікна.

Мирослава цікаво позирнула на те гніздо Беркутів, над котрого воротьми справді висів недавно вбитий величезний беркут, ще й по смерті немов грозячи своїми могутніми залізними пазурами і своїм чорним, у каблук закривленим дзьобом. Затишно, супокійно і ясно було на тім обійсті; потік відділював його від гостинця, перекинений широкою кладкою, і журчав стиха та плескав кришталевою хвилею о кам'яну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський владика. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що се за птиця.

Максим хотів попрощати боярина й його доньку і звернути додому, але щось немов тягло його йти з ними дальше. Мирослава немов порозуміла се.

— Чи вже вертаєш додому? — спитала вона, відвертаючись, щоб укрити своє помішання.

— Хотів було вертати, але нехай і так,— проведу вас іще через тіснину до вашого двора.

Мирослава втішилася, сама не знаючи чого. І знов пішли вони вниз селом, гуторячи, озираючись на всі боки, любуючись одно одним, голосом, присутністю, одно для другого забуваючи все довкола, батька, громаду. І хоча в цілій розмові ані одним словом не згадували про себе, про свої чуття й надії, але й крізь найбайдужнішу їх бесіду тремтіло тепло молодих, першою любов'ю огрітих серць, проявлялася таємнича сила, що притягала до себе ті дві молоді, здорові й гарні істоти, чисті та незіпсовані, що в своїй невинності навіть не думали про перепони, які мусила стрінути їх молода любов.

І Тугар Вовк, що йшов передом у важкій, понурій задумі та міркував над тим, як би то завтра стати гідно і в цілім блиску перед тими смердами та показати їм свою повагу та вищість,— і Тугар Вовк не завважав нічого між молодими людьми; одно тільки гнівило його, що той молодий парубок такий смілий і так поводиться з ним і з його донькою, мов з рівними собі. Але до пори до часу він здержував свій гнів.

Минули вже село і зближалися до того місця, де тухольська кітловина замикалася, пропускаючи тільки вузькою скалистою брамою потік у долину. Сонце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною лісу,

купаючи своє скісне проміння в спінених хвилях потоку. Від скал, що затіснювали виплив потоку з тухольської долини, лежали вже довгі тіні; в самій тіснині було сумрачно, холодно і слизько. Внизу розбивалася вода потоку о величезне, купами тут навалене каміння, а вгорі високо шуміли величезні смереки і буки. Понад самим потоком з обох боків вели прокована в скалах вигідні стежки — також діло тухольців. Якась дрож проняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну «кам'яну браму»: чи то від панyючого тут холоду, чи від вогкості, чи бог знає від чого,— вона взяла батька за руку і притиснулася до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тіснині і озираючись кругом та догори. І справді, місце було незвичайне, дике. Протік був вузький, може, на три сажні, не більше, завширшки і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лупаковій скалі, що незнаючий був би міг присягнути, що се людських рук робота. А перед самим проходом стояв насторч величезний кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а вгорі немов головатий, оброслий папороттю та карлуватими берізками. Се був широко звісний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кождого, хто в ворожій цілі вдирався б до сього тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він.— Так нависла над самим проходом, що, бачиться, ось-ось упаде!

— Се святий камінь, боярине,— сказав поважно Максим,— йому щовесни складають вінки з червоного огнику,— се наш тухольський Сторож.

— Ех, все у вас ваше, все у вас святе, все у вас тухольське,— аж слухати обридло! — скрикнув Тугар Вовк.— Немовто поза вашою Тухольщиною вже й світу нема!

— Для нас і справді нема світу,— відмовив Максим.— Ми над усе любимо свій кутик,— коли б так кождий інший любив свій кутик, то, певно, всі люди жили б на світі спокійно й щасливо.

Максим у своїй невинній щирості й не розумів, як чутко вколов він у серце боярина тими словами. Він не завважав також, якими злобними очима позирнув на нього Тугар Вовк. Звертаючися до Мирослави, Максим мовив далі спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; сеся кітловина була ще зовсім замкнена, і тілько через верх текла вода. Озеро се було закляте: в нім не було нічого живого, ні рибки, ні хробачка; а котра звірина напилася з нього, мусила згинути; а пташина, що хотіла перелетіти понад нього, мусила впасти в воду і втопитися. Озеро було під опікою Морани, богині смерті. Але раз сталося, що цар велетнів посварився з Мораною і, щоб зробити їй наперекір, ударив своїм чародійським молотом о скалу і розвалив стіну, так що вся вода з заклятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Ціла околиця раптом ожила; дно озера зробилося плодючою долиною і зазеленілося буйними травами та цвітами; в потоці завелися риби, поміж камінням усяка гадь, у лісах звірина, в повітрі птиця. За те розлютилася Морана, бо вона не любить нічого живого, і закляла царя велетнів у отсей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвящої води, що виплила з озера; якби була вернула назад усю воду до краплини і заткала отсей в скалі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч цар велетнів і не жиє, та проте й Морана не має вже тут власті. Але цар не зовсім погиб. Він триває в тім камені і пильнує сеї долини. Кажуть, що колись Морана ще раз ізбере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але отсей заклятий Сторож упаде тоді на силу Морани і роздавить її собою.

З дивним чуттям слухала Мирослава тої повісті: вона глибоко щеміла її в серці,— їй так бажалося стати під рукою того доброго і животворного царя велетнів до бою з силою Морани; кров живіше заграла в її молодім серці. Як сильно, як гаряче любила вона в тій хвилі Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісті, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки ще раз обернувся, позирнув на кам'яного тухольського Сторожа і з погордою всміхнувся, немов подумав собі: «От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою надію!»

Вже наші пішоходи минули вузький протік тухольського потоку і вийшли на ясний світ. Перед їх очима раптом розкинулася довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра ген-ген сходилася з долиною Стрия. Сонце

вже клонилося на захід і гарячим пурпуром меркотіло в широких хвилях Опору. Тухольський потік скаженими скоками і з лютим шумом гуркотів додолу, щоб скупатися в Опорі. Його вода, різко відбиваючи в собі заходову червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани. Довкола шуміли темні вже ліси.

Хвилю стояли наші пішоходи, напуваючись тою безсмертною і живущою красою природи. Максим немов вагувався на якійсь думці, що так і засіла в його голові і силоміць просилася на волю. Далі він зібрався з відвагою і приблизився до Тугара Вовка, тремтячи й червоніючись.

— Боярине-батьку,— сказав він незвичайно м'яким і несмілим голосом.

— Чого тобі треба?

— Позволь мені бути твоїм найщирішим слугою...

— Слугою? Що ж, се нетрудно,— прийди з батьком і наймись, коли конче хочеш на службу.

— Ні, боярине, не так ти зрозумів мене... Позволь мені бути твоїм сином!

— Сином? Але ж у тебе є свій батько, і, як чую, далеко ліпший, справедливіший і мудріший від мене, коли завтра буде судити мене!

Боярин гірко, їдовито всміхнувся.

— Я хотів сказати,— поправився Максим,— хотів сказати ще не так. Боярине, віддай за мене доньку свою, котру я люблю дужче свого життя, дужче душі своєї!

Грім з ясного неба не був би так перелякав Тугара Вовка, як ті гарячі, а при тім прості слова молодого парубка. Він відступив два кроки назад і прошибаючим, з гнівом і погордою змішаним поглядом мірив бідного Максима від ніг до голови. Лице його було недобре, аж сине, зуби йому заціпило, губи дрижали.

— Смерде! — скрикнув він нараз, аж дооколичні гори залунали тим проклятим окликом.— Що се за слова смієш ти говорити до мене? Повтори ще раз, бо се не може бути, щоб я справді чув те, що мені причулося.

Грізний крик боярина збудив і в Максима його звичайну сміліcть і рішучість. Він випростувався перед боярином, мов молодий пишний дубчак, і сказав лагідним, але певним голосом:

— Нічого злого я не сказав тобі, боярине,— нічого такого, що би приносило нечесть тобі або твоїй доньці. Я про-

сив у тебе руки твоєї доньки, котру я люблю, як її ніхто в світі не буде любити. Невже ж між твоїм боярським а моїм мужицьким родом така велика пропасть, щоб її любов не могла перегатити? Та й чим же ж ти так дуже вищий від мене?

— Мовчи, смерде! — перебив його лютим криком Тугар Вовк.— Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щоб заткати ним твою глупу гортанку. Одно тільки рятує тебе від моєї мести,— а се те, що ти нині вирятував мою доньку з небезпеки. Інакше ляг би ти в тій хвилі трупом за такі слова. І ти, безумний, міг подумати, міг посміти підносити очі свої до неї, до моєї доньки?... Се за те, що я й вона говоримо з тобою по-людськи, а не кóпаємо тебе, як собаку! І ти думав, що рятуючи її від пазурів медведя, ти здобув її для себе, як бранку? О ні! Коли б мало на таке прийти, то воліла б вона згинути в кровавих обіймах дикого звіра, ніж мала би тобі дістатися!

Ні, боярине, не так кажи! Волів би я згинути в лапах медведя, аніж мав би один її волосок бути ушкоджений.

Мирослава відвернулася при тих словах, щоб скрити від батька і від Максима довго здержувані сльози, що тепер бризнули з її очей. Але Тугар Вовк на зважив на те і говорив дальше:

— І ти, підлий хамів роде, смієш рівняти себе зо мною? Зо мною, що вік звікував між князями, вдостоївся княжої похвали і надгороди за рицарські діла! Моя донька може вибирати собі жениха між найпершими і найславнішими молодцями в краю, а я мав би дати її тобі, смердові, до твого тухольського гнізда, де би вона зів'яла, зсохла і пропала в нужді! Ні, ні, йди геть, бідний хлопче, ти не сповна розуму, ти сказав свої слова в нападі божевільства!

Максим бачив тепер, що його надії розбиті, що боярин надто високо міряє, надто гордо глядить на нього. Хоч і як тяжко приходилось йому, але ніщо було робити.

— Боярине, боярине,— сказав він сумним теплим голосом,— занадто ти високо піднявся на крилах гордості,— але уважай! Доля звичайно тих найвище підносить, кого думає найнижче зіпхнути. Не гордуй бідними, не гордуй низькими, не гордуй робучими, боярине, бо хто ще знає, до котрої хто криниці прийде воду пити!

— Ти ще смієш мені давати науки, гаде? — скрикнув розлючений Тугар Вовк, і очі його заблищали безумним гнівом.— Геть мені з очей, а то, богом клянусь, не буду

ні на що зважав, а просаджу тебе отсим ножем, як просадив нині рано медведя!

— Не гнівайся, боярине, за слова дурного хлопця,— відповів усе спокійний Максим.— Прощай! Прощай і ти, моя зоре, що блиснула мені так чудово на одну днину, а тепер мусиш навіки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Ні, годі мовчати,— сказала нараз Мирослава, рішуче обертаючись,— я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугар Вовк мов остовпілий глядів на свою доньку і вже аж тепер не знав, що йому робити.

— Доню, а се що ти кажеш! — скрикнув він.

— Те, що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього.

— Дурна дівчино, се не може бути!

— Спробуй, а побачиш, що може.

— Ти в гарячці говориш, доню, — ти перелякалася дикого звіра, ти недужа!...

— Ні, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз і кленусь перед онтим ясним сонцем, що сей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь свідком!

І вона взяла Максима за руку і гаряче прилипла устами до його уст. Тугар Вовк не міг отямитися, не міг здобутися на один рух, на одне слово.

— А тепер, молодче, йди домів і не лякайся нічого. Мирослава присягла, що буде твоєю, і Мирослава зуміє додержати присяги. А ми, таточку, спішімо додому! Онде в долині наш двір, а ось і наші гості надходять.

І, сказавши се, дивна дівчина взяла безтямного з диву батька за руку і пішла з ним долі горою. А Максим довго ще стояв на місці, очарований, щасливий. Вкінці прочунявся і, впавши лицем на землю, помолився заходовому сонцю так, як молилися його діди й прадіди, як молився тайком і його батько. Потім устав і тихою ходою пішов додому.

III

За селом Тухлею, зараз же близ водопаду, стояла насеред поля величезна липа. Ніхто не затямив, коли її засаджено і коли вона розрослася така здорова та конариста. Тухля була оселя не дуже давня, і деревина,

що росла на тухольській долині, була геть-геть молодша від тої липи: тим-то й не диво, що тухольський народ уважав її найдавнішим свідком давнини і окружав великою пошаною.

Тухольці вірили, що тота липа — дар їх споконвічного добродія, царя велетнів, який засадив її власноручно на тухольській долині на знак своєї побіди над Мораною. З-під коріння липи било джерело погожої води і відтак, тихо журчачи по дрібних камінцях, впливало до потоку. Се було місце копних зборів тухольських, місце сільського віча, котре в старовину являло з себе всю і одиноку власть у руських громадах.

Довкола липи був широкий рівний майдан. Рядами стояли на нім до схід сонця гладкі кам'яні брили, призначені на стільці, де сідали старці громадські, батьки родин. Кілько було таких батьків, стілько й кам'яних стільців. Поза ними було вільне місце. Під липою, над самим джерелом, стояв чотиригранний камінь з проверченою всередині дірою; тут на час ради виставлялося копне знамено. А обік зроблене було друге підвищення для бесідника, себто для того, хто в якій-будь справі говорив; він виступав із свого місця і входив на се підвищення, щоб увесь народ міг чути його.

На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роїлося по копнім майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збиралася молодіж і ставала поза ними широким півколесом. І жінки сходилися, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин, чи муж, чи жінка, не був виключений. І хоч рішаючий голос мали тільки старці-батьки, але при нараді вільно було й молодежі, й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, остатні за всіма, надійшли закличники, несучи перед собою тухольське копне знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, а коли вони наблизилися, все втихло. Закличники, тричі поклонившися громаді, вийшли під липу і познімали шапки з голів. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо,— відізвалися закличники,— чи воля ваша нині раду держати?

— Так, так! — загула громада.

— То нехай же бог помагає! — сказали вони і, під-

нявши високо вгору копне знамено, встромили його в дірку, продовбану в камені. Се був знак, що рада зачата.

Потім устав із свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, і повільним, але твердим кроком виступив під липу і, доторкнувшися її рукою, наблизився до пливучої з її коріння нори і, припавши на коліна, помазав собі нею очі й уста. Се була звичайна стародавня церемонія, що знаменувала очищення уст і прояснення ока, потрібне при такім важнім ділі, як народна рада. Потім він сів на підвищенім місці, звернений лицем до народу, тобто до східної сторони неба.

Захар Беркут— се був сивий, як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між яворіною, визначався між усім тухольським парубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Невважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіра в лісових нетрях,— та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки— се була його робота. Скоро лишень весна завітає в тухольські гори, Захар Беркут уже в своїм саду, копле, чистить, підрізує, щепить і пересаджує. Дивувалися громадяни його знанню в садівництві, тим більше дивувалися, що він не крився з тим знанням, але радо навчав кождого, показував і заохочував. Пасіка його була в лісі, і кождої погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між зеленими святами а святом Купайла, Захар Беркут із своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зіллям і ліками. Правда, чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна, та зовсім не надсильна праця — все те вкупі хоронило людей від частих і заразливих хороб. Зате частіше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, ніякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. «Життя лиш доти має вартість,— говорив він частенько,— доки чоловік може помагати іншим. Коли він стає для інших тягарем, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене боже, щоб я колись будь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!» Ті слова — то була провідна, золота нитка в житті Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього громади. Громада — то був його світ, то була ціль його життя. Видячи, що ведмеді та дики часто калічать худобу й людей у горах, він, ще бувши молодим парубком, задумав навчитися лічити рани, і, покинувши батьківський дім, вибрався в далеку незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли і кров. Але примова того лікаря показалася пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обіцяв йому десять куниць плати, щоб навчив його своєї примови. Ворожбит пристав, але Захарові не досить було навчитися насліпо, він хотів попереду переконатися, чи лік ворожбитів добрий. Він виняв свій ніж і задав собі ним глибоку рану в стегно.

— На, замов! — сказав він до зачудованого лікаря.

Примова не вдалася.

— Е,— сказав лікар, — се для того не вдається, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепська твоя примова, і мені її не потрібно. Я потребую такої примови, котра не питала би, чи рана самовільна, чи ні, а загоїла б усяку.

І як стій Захар Беркут покинув ворожбита і пішов дальше розпитувати ліпших лікарів. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до скитських[1] монахів. Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Афонській горі у греків і читав

---

[1] Згадуючи про скитських монахів, я не маю на думці того історичного Манявського скита, що був заснований Йовом Княгиницьким у початку XVII в., але користуюся народним переказом про перших апостолів карпатського Підгір'я, монахів київських печер, яких мандрівку й оселення в коломийських горах оповідає почасти з фантазії, а почасти на основі дійсної народної традиції Антін Могильницький у своїй поємі «Скит Манявський».

там багато старих грецьких книг. Той монах умів чудово лічити рани і брався навчити своєї штуки кождого, хто проживе з ним рік у добрій злагоді і покажеться йому чоловіком щирого серця й чистої душі. Багато вже учеників приходило до старого, вічно задуманого і вічно сумовитого монаха, але ні одного він не вподобав, ні один не прожив з ним умовленого року і не виніс його тайників лікарських. Про сього-то лікаря почув Захар Беркут і наважився відбути його пробу. Прийшовши до скитського монастиря, просив, щоб заведено його до старця Акинтія, і одверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий понурий дід Акинтій приняв його без суперечки— і Захар вибув не рік, а цілі три роки. Він вернувся зо скиту новим чоловіком: його любов до громади стала ще гарячішою і сильнішою, його слова плили кришталевою, чистою хвилею, були спокійні, розумні і тверді, як сталь, а против усякої неправди острі, як бритва. В своїй чотирилітній мандрівці Захар Беркут пізнав світ, був і в Галичі, і в Києві, бачив князів і їх діла, пізнав вояків і купців, а його простий ясний розум складав усе бачене й чуте, зерно до зерна, в скарбницю пам'яті, як матеріали для думки. Він вернувся з мандрівки не тільки лікарем, але й громадянином. Бачачи по долах, як князі та їх бояри силуються ослабити і розірвати громадські вільні порядки по селах, щоб опісля роз'єднаних і розрізнених людей тим легше повернути в невольників і слуг, Захар Беркут переконався, що для його братів-селян нема іншого рятунку й іншої надії, як тільки добре уладження і розумне ведення та розвивання громадських порядків, громадської спільності та дружності. А з другого боку, від старця Акинтія і від інших бувалих людей він чимало наслухався про громадські порядки в північній Русі, в Новгороді, Пскові, про добробут і розцвіт тамошніх людей, і все те запалювало його гарячу душу до бажання — віддати ціле своє життя на поправу й скріплення добрих громадських порядків у своїй рідній Тухольщині.

Сімдесят літ минуло від того часу. Мов стародавній дуб-велетень, стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно, не без радості міг він глядіти на них. Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і вживанні, в радощах і в горі. Громада була для себе і суддею, і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не

потребували сторожа — громада сама, вся і завсігди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпихліри та стодоли стояли завсігди отвором для потребуючих. Князі і їх бояри зависливим оком гляділи на те життя, в якім для них не було місця, в якім їх не потребували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину князівський збірщик податків, і громада старалась якнайборше позбутися немилого урядового гостя: через день або два він виїздив, обвантажений усяким добром,— бо податки в великій мірі платили тухольці натурою. Але в Тухольщині збірщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. Тухольці добре уважали, що належиться збірщикові, а що князеві, і не попускали йому зробити над ними ніякого надужиття.

Але не тільки в самій Тухольщині видний і спасенний був вплив Захара Беркута; його знали люди на кількадесять миль довкола, по руськім і угорськім боці. Та й то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лічить рани і всякі болісті, але й не менше як чудовного бесідника та порадника, котрий «як заговорить, то немов бог тобі в серце вступає», а як порадить чи то одному чоловікові, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набери, то й ті вкупі певно, ліпшої ради не придумають. Віддавна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозуміння і спільне ділання многих сусідніх громад може надати їм силу і може в кождій громаді поокремо зміцнити свобідні порядки громадські. Тож ніколи, працюючи всілякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. Він за молодших часів часто ходив по громадах, бував на їх копних зборах, старався пізнати добре їх потреби й людей і всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських зв'язків між людьми в громадах і між громадами в сусідстві. А зв'язки ті були ще досить живі й сильні; ще роз'їдлива князівщина та боярщина не здужала була порозривати їх дорешти,— тому й не диво, що під проводом так усіма любленого, так досвідного і громадському ділу відданого чоловіка, як Захар Беркут, ті зв'язки живо відновилися і зміцніли. Особливо зв'язок з руськими громадами по угорськім боці був дуже важним ділом для Тухольщини, ба й для цілої стрийської

верховини, багатої вовною та кожухами, та зате досить убогої на хліб, якого мали подостатком загірні люди. Отже ж то одним із головних старань Захара було — провести зі своєї Тухольщини просту і безпечну дорогу на угорський бік. Довгі літа він носився з тою гадкою, переходив здовж і вшир тухольські полонини, розмірковуючи, куди би найліпше, найбезпечніше і з найменшим коштом можна провести дорогу, а заразом старався звільна й ненастанно наклонювати верховинські громади по однім і другім боці Бескиду до того діла. При кождій нагоді, на кождій громадській раді він не залишав доказувати користь і потребу такої дороги, поки вкінці не добився сього. Більше як десять громад з ближчої й дальшої околиці прислали до Тухлі своїх виборних на громадську раду, на якій мало обговорюватись побудування нової дороги. Се був радісний день для Захара. Він не тільки принявся радо сам повитичувати, куди має йти дорога, але також через весь час, поки вона мала будуватися, взявся надзирати за роботою, а окрім того, виправив чотирьох своїх синів до роботи, а п'ятий його син, коваль, мав із своєю перевізною кузнею все бути на місці роботи для направи потрібних знаряддів. Кожда громада висилала по кільканадцять робітників, із запасом свого хліба й своєї страви,— і під проводом невтомного Захара дорога була збудована в однім році. Користі її відразу для всіх стали очевидні. Зв'язок з багатими ще тоді угро-руськими громадами оживив усю верховину; почалася жива і обопільно хосенна обміна здобутків праці: туди йшли кожухи, сир овечий та й цілі отари на заріз, а відтам пшениця, жито та полотна. Але не тільки для такого обмінного торгу була вигідна тухольська дорога; вона була також проводом для всіляких вістей про життя громад по однім і по другім боці Бескиду, була живою ниткою, що в'язала докупи дітей одного народу, розбитих між двома державами.

Правда, тухольська дорога була не перша така нитка. Давніша і колись далеко славніша була дуклянська дорога. Але галицько-руським князям вона з многих причин не злюбилася, менше, може, для того, що піддержувала живий зв'язок між громадами по сім і по тім боці Бескиду та через те скріплювала в одних і в других вольні громадські порядки, як радше для того, що туди частенько мадярські королі й дуки впадали з військами до Червоної Русі. От тому-то галицькі та перемиські князі старались коли не

зовсім замкнути, то, бодай, укріпити тоту входову браму в свої границі, а звісно, що таке «укріплення», зроблене подержавному і для державних цілей, мусило вийти на шкоду громад і громадської самоуправи. Князі понасаджували здовж дуклянської дороги своїх бояр, понадаровували їм із громадських земель просторі грунти й посідища і вложили на них обов'язок — пильнувати дуклянської брами, в разі воєнного нападу спиняти неприятеля воєнними дружинами, набраними з околичних громад, а також засіками, себто дерев'яними та кам'яними запорами, що ними в тісних місцях завалювано дорогу, чинячи її при якій-такій обороні зовсім непрохіднею для ворожих вояків. Розуміється, що ті обов'язки цілим своїм тягарем спадали на селян, на громади. Вони не тільки тратили часть своїх споконвічних земель, на яких розсідалися бояри, але мусили, крім того, ставити варти, давати дружинників та слуг боярам, робити засіки, ба, в разі воєнного часу, піддані були зовсім боярським розказам і боярському судові. Очевидна річ, боярин, обдарований такими широкими правами, ставався силою в селі і, зовсім природно, дбав про побільшення й укріплення своєї сили. Щоб забагатіти, бояри закладали на шляху свої власні засіки-рогачки і побирали з них і в спокійних часах оплату від усякого проїжджого, а се мусило спинити живий рух по дуклянській дорозі, ослабити живі зв'язки між громадами. А рівночасно з ослабленням тих зв'язків мусив іти й упадок вічевих, вільних порядків у самих громадах. Власть боярська не могла й не хотіла обік себе терпіти другої, громадської власті; між боярами а громадами мусило прийти до довгої й тяжкої боротьби, яка вкінці випала на некористь громад. Правда, в тім часі, коли йде наше оповідання, боротьба тота ще далеко не була скінчена, а декуди, в відлюдних гірських селах, ще й зовсім не почалася,— і се були, можна сказати напевно, найщасливіші закутки тодішньої Русі. До таких щасливих закутків належала й Тухольщина, а дорога, проведена через Бескид на Угри, на довгі часи забезпечила її добробуток. Тухольська дорога не була ще в руках боярських, була вільна для кождого, хоч громадяни сумежних з нею селищ, як червоноруського, так і угорського боку, пильно стерегли її від усякого ворожого нападу і давали собі взаємно знати про всяку грозячу небезпеку, яку таким способом відбивано завчасу і тихо сполученими силами всіх заінтересованих тим ділом громад.

Не диво, проте, що лежачи при тій дорозі, на середині між Угорщиною і Підгір'ям, Тухольщина раз у раз підносилася не лише добрим побутом, але й свобідним громадським ладом. Своїм приміром вона освіжувала і піддержувала всю дооколичну верховину, а особливо ті села, в яких уже були княжі бояри і в яких почалась уже руйнуюча боротьба між давнім громадством а новим панством. Гаряче слово і велика повага Захара Беркута причинювалася немало до того, що, поки більша часть громад держалася добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати своєї власті, як їм сього бажалося, і мусили жити в добрій злагоді з громадами, підлягаючи в часах супокою їх копним судам і засідаючи в них поруч з іншими старцями, як рівні з рівними. Але такий стан був боярам дуже немилий; вони ждали воєнного часу, як не знати якого празника, бо тоді всміхалась їм надія— відразу захопити всю власть у свої руки, а при тій нагоді розбити до крихти ненависні громадські порядки, так, аби раз захоплена власть уже не потребувала виходити з їх рук. Але часу воєнного не було. Володар Червоної Русі, князь Данило Романович, хоч і який був ласкавий для бояр — не то що його батько,— але допомогти їм багато не міг, занятий то стараннями о королівську корону, то спорами князів, що дерлись за великокняжий київський престол, а найменше забезпечуванням свого краю против нового, досі не чуваного ворога, монголів, що перед десятьма роками, мов страшна громова хмара, появилися були на східних границях Русі, в наддонських степах, і побили зібраних руських князів у страшній і дуже кровавій битві над рікою Калкою. Але з-над Калки нагло, немов наполошені хоробрістю русичів, вони вернули назад, і ось уже десятий рік минав, а про них не було нічого чути. Тільки глуха тривога ходила по народі, мов гаряча вітрова хвиля ходить по дозріваючім житі, і ніхто не знав, чи хвиля уляжеться, чи може, нажене з собою грізну, градову тучу. А найменше знали се й надіялись сього князі та бояри. Вони спокійно по погромі над Калкою принялися за свою давню роботу — спори за наслідля престолів і підкопування свобідних та самоуправних громадських порядків. Нерозумні! Вони підривали дуба, котрий годував їх своїми жолудьми! Коли б були свою власть і свою силу повернули на скріплювання, а не на підкопування тих порядків по громадах і живих зв'язків між громадами, то наша Русь, певно, не була б упала під стрілами

та топорами монголів, але була б остоялася проти них, як глибоко вкорінений дуб-велетень остоюється проти осінньої бурі!

Щаслива була Тухольщина, бо досі якось обминали її наситі очі князів і бояр. Чи то для того, що лежала так віддалік від світу, між горами та скалами, чи, може, для того, що надто великого багатства в ній не було. Досить того, що бояри якось не мали охоти затісуватися в той закуток. Але і се щастя не було вічне. Нараз одної гарної днини заїхав у тухольські гори боярин Тугар Вовк, і не кажучи нікому ані слова, почав на горбі над Опором, віддалік від Тухлі, але на тухольськім грунті, будувати собі дім. Тухольці з зачудування зразу мовчали і не спиняли нового гостя, далі почали допитуватися його, хто він, відки і за чим приходить сюди?

— Я боярин князя Данила,— гордо відповів їм Тугар Вовк.— За мої заслуги князь надгородив мене землями й лісами в Тухольщині.

— Але ж се землі й ліси громадські! — відповідали йому тухольці.

— Се мене нічого не обходить,— відказував боярин,— ідіть і в князя допоминайтеся. Я маю його грамоту і більше нічого знати не хочу!

Тухольці кивали головами на такі боярські слова і не казали нічого. А боярин тим часом починав собі все згорда, все похвалявся княжою ласкою та княжою волею, хоч зрештою наразі й не стісняв ні в чім тухольців і не мішався в їх громадські діла. Тухольці, а особливо молодші, зразу чи то з цікавості, чи з звичайної гостинності частенько сходилися з боярином і робили йому деякі прислуги,— аж нараз, мов сокирою втяв, перестали ходити і, очевидно, зовсім уникали його. Се зразу здивувало, а далі й розсердило боярина, і він почав тепер чинити тухольцям усякі пакості. Дім його стояв якраз над тухольською дорогою, і він, ідучи за приміром інших бояр, поставив на дорозі величезну рогачку і жадав від проїжджих для себе мита. Та тухольці були тугий народ. Вони почули відразу, що тут починається рішуча боротьба, і постановили, за радою Захара Беркута, стояти твердо і невідступно при своїх правах до крайньої крайності. Зараз тиждень по виставленні рогачки вислала тухольська рада громадська своїх відпоручників до Тугара Вовка. Відпоручники завдали йому коротке і рішуче питання:

— Що робиш, боярине? За що спираєш дорогу?

— Так мені хочеться! — відповів гордо боярин.— Коли вам кривда, то йдіть жалуйтесь на мене до князя.

— Але ж се дорога не княжа, а громадська.

— Се мене нічого не обходить!

З тим відпоручники й віддалилися, але зараз по їх відході прийшла з Тухлі ціла ватага сільської молодежі з сокирами і тихесенько порубала рогачку на дрібні кусні, наклала з неї огонь і спалила її недалеко від боярського двора. Боярин лютився на своїм дворі, кляв поганих смердів, але супротивлятися їм не мав смілості і наразі не робив уже другої рогачки. Перший напад на громадські права був відбитий, але тухольці не радувалися завчасно,— вони добре знали, що се тільки перший напад і що за ним треба надіятись інших. І справді, так воно сталося. Одного дня прибігли до Тухлі вівчарі, голосячи сумну вість, що боярські слуги зганяють їх із найкращої громадської полонини. Не вспіли вівчарі до ладу розказати свого, коли втім прибігли громадські лісничі, кажучи, що боярин відмірює і запальковує для себе величезний кусень найкращого громадського лісу. Знов громадська рада вислала відпоручників до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдиш громаду?

— Я беру тільки те, що мені мій князь дарував.

— Але ж се не княжі, а громадські землі! Князь не міг дарувати того, що до нього не належить.

— Ну, то йдіть на князя жалуйтеся,— відказав їм боярин і відвернувся від них.

Від тої пори почалася правдива війна між боярином і тухольцями. То раз тухольці зженуть боярські стада зі своїх полонин, то боярські слуги зженуть тухольські отари. Лісу, загарбаного боярином, стерегли і громадські, і боярські лісничі, між котрими не раз приходило до сварки і бійки. Се лютило боярина чимраз дужче, і він вкінці казав убивати тухольську худобу, придибану на загарбаних полонинах, а одного громадського лісничого, придибаного в заграбленім лісі, велів прив'язати до дерева і сікти терновими різками мало що не на смерть. Сього було вже замного тухольській громаді. Многі голоси обізвалися за тим, аби по давньому звичаю до боярина приложити закон про непокірного і шкідного громадянина, розбійника та злодія, і вигнати його з обсягу громадських земель, а дім його зруйнувати дотла. Велика часть громадян пристала на се, і певно,

що круто прийшлось би було тоді боярині, коли б Захар Беркут не був висловив тої думки, що не належиться засуджувати нікого, не вислухавши вперед його оправдання, і що справедливість домагається закликати боярина попереду усього на громадський копний суд, дати йому можність витолкуватися і аж потім поступати з ним так, як осудить громада при повнім спокою й розвазі. Тої розумної ради послухала тухольська громада.

Певно, ніхто в нинішнім зборі не розумів так добре важності сеї хвилі, як Захар Беркут. Він бачив, що тут ціле діло його життя важиться на вістрі громадського засуду. Та й коби-то в тім засуді ходило лиш о просту справедливість, то Захар був би спокійний і покладався б уповні на громадський розум. Але тут приходилося розважати — перший раз на тухольськім копнім суді — також інші, посторонні, а безмірно важні обставини, що запутували справу майже до безвихідності. Захар розумів добре, що засуд, чи прихильний, чи неприхильний для боярина, грозить громаді великою небезпекою. Прихильний засуд, значить, признання не так права, як сили по стороні боярина раз назавсігди упокорить перед ним громаду, віддасть йому в руки не тільки загарбані ліси й полонини, але й цілу громаду, буде першим і найтяжчим виломом у вільнім громадськім устрою, над якого відновленням і скріпленням він ненастанно трудився протягом сімдесятьох літ. А неприхильний засуд, що вирече прогнання боярина з громади, грозить також немалою небезпекою. Ану ж боярин зуміє підмовити князя, розбудити його гнів, переконати його, що тухольці — бунтівники? Се може стягнути велику бурю або й цілковиту руїну на Тухольщину, як подібні засуди кілька разів уже стягали руїну на інші громади, що їх князі узнавали за бунтівничі і віддавали боярам та їх дружинам на розграблення та на знищення. Оба ті важкі виходи нинішньої ради наповняли серце старого Захара великим сумом, і він щиро молився духом перед почином ради до великого Дажбога-Сонця, щоб той просвітив розум його й його громади і дав їм знайти праву стежку серед усіх тих трудностей.

— Чесна громадо! — так зачав він свою бесіду. — Не буду від вас скривати, та й, впрочім, ви й самі то добре знаєте, які важкі і великі діла чекають сьогодні нашого громадського розсуду. Коли поглядаю на те, що довкола нас робиться і що нам грозить, то так і здається мені, що наше

дотеперішнє спокійне громадське життя пропало безповоротно, що тепер наступає для нас усіх пора — показати на ділі, в боротьбі, чи наші громадські порядки справді міцні й добрі, чи можуть видержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на нас, і то не з одного боку, се ви знаєте і почуєте ще ширше на нинішній раді, тож про се я тепер не потребую говорити. Я хотів би тілько показати вам і вбити незнищимо в вашу тямку те становище, на якім би нам, по моїй думці, треба стояти, твердо стояти до крайньої крайності. А втім, і тут ні я, ні ніхто інший не має власті над вами: схочете, то послухаєте, а не схочете — воля ваша! Тілько ж кажу вам, що сьогодні ми стоїмо на розстайній дорозі, сьогодні нам прийдеться вибрати: сюди чи туди. Тож годиться нам, людям старим і досвідним, добре вияснити собі той вибір і ті дороги, на які він може повести нас, і те місце, на котрім ми стоїмо тепер!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре від п'ятдесятьох літ чує наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Святі і поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значіння. «Захаре,— сказали вони,— колись, у хвилі найгрізнішої небезпеки, коли життя наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, тоді ти відкриєш громаді, що значить се знамено, а заразом відкриєш, що на нім спочиває наше і нашого духа-опікуна благословенство, що відступленє від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастям для громади, буде початком її цілковитого упадку!»

Захар утих на хвилю. Його бесіда зробила велике враженія на всіх громадян. Усіх очі звернені були на знамено, що на високій жердці, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блискотіло срібною оковою на своїх кільцях і повівало кармазиновою хоругвкою, немов переливалось живою кров'ю.

— Я досі не говорив вам про се нічого,— говорив Захар дальше,— бо часи були спокійні. Але сьогодні пора се зробити. Глядіть на нього, на се знамено наше! З одного здорового пня вироблений весь той суцільний ланцюг, сильний і немов замкнутий у собі, а прецінь свобідний в кождім поєдинчім колісці, готовий приняти всякі зв'язки. Сей ланцюг — то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих творчих духів. Кожде колісце в тім ланцюзі — то одна громада, нерозривно, з самої природи зв'язана з усіма

іншими, а проте свобідна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдоволяє свої потреби. Тілько така суцільність і свобода кождої поодинокої громади робить усю цілість суцільною й свобідною. Нехай тілько одно колісце трісне, розпадеться само в собі, то й цілий ланцюг розпадеться, одноцілий його зв'язок розірветься. От так і упадок вольних громадських порядків у одній громаді стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цілого тіла нашої святої Русі. Горе громаді, котра добровільно станеться тою раною, котра не ужиє всіх сил і способів, щоб удержати себе при здоров'ю! Ліпше би було такій громаді щезнути з лиця землі, запастися в безодню!

Остатні слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушили в ушах слухаючої громади шум водопаду, що недалеко гримав собою о камінь і, мов живий стовп кришталю, граючи проти сонця всіми барвами веселки, видавався блискучою пасмугою понад головами громади. Захар говорив дальше:

— Гляньте ще раз на те знамено! Кожде колісце його ланцюга сковане блискучими срібними оковами в гарні узори. Окови ті не обтяжають колісця, а додають йому оздоби й тривкості. Так само кожда громада має свої дорогоцінні установи і порядки, породжені потребами, упорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тілько для того, що свобідні, що не в'яжуть нікого доброго в добрім діланню, а в'яжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді. Порядки ті не в'яжуть і громаду, а тілько додають їй сили і власті для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищення всього, що зле і шкідне. Коли б не ті срібні окови, дерев'яні обручки легко могли би потріскати, і вся одноцілість ланцюга пропала би. Так само, якби не наші святі громадські установи, то й уся громада пропала би. Уважайте ж, чесна громадо! Злодійські руки простягаються, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при якім нам так добре жилося!

— Ні, ми не попустимо їм того! — крикнула разом однодушно громада.— Станемо в обороні своєї свободи, хоч би прийшлося нам і остатню краплю крові пролити!

— Добре, діти! — сказав зворушений Захар Беркут. — Так воно й треба! Вірте мені, се дух нашого великого Сторожа пророк із вас! Ви його силою вгадали значіння тої

хоругви, що повіває на нашім знамені. Чому вона чер вона? Бо значить кров! До остатньої краплі крови повинна боронити громада своєї свободи, свого святого ладу! І вірте мені, недалеко та хвиля, котра справді запотребує від нас крові! Будьмо готові й її пролити в своїй обороні!

В тій хвилі очі всіх громадян, немов на даний знак, звернулися в сторону села.

Там, на шляху, що вів від села попри водопад у гори, показалася невеличка громада пишно построєних, оружних людей. Се йшов у всій своїй пишноті на тухольську раду боярин Тугар Вовк зі своєю дружиною. Невважаючи на гарячу весняну днину, боярин був у повній рицарській збруї: в панцирі з залізної блискучої бляхи, в таких же набедрениках і наголінниках і в блискучім спижевім шоломі з розвіяною поверх нього китою з когутячих косиць. При боці у нього теліпався в піхві тяжкий бойовий меч, через плечі перевішений був лук і сайдак зі стрілами, а за поясом стримів топір, блискучий широким сталевим вістрям і бронзою набиваним обухом. Поверх усеї тої страшної зброї, на знак супокійного свого наміру, боярин накинув вовчу шкіру з пащею, перероблепою в защіпку на груді, і з лабами, що острими кігтями обхапували його пояс. Довкола боярина йшло десять вояків, лучників і топірників, повбираних у такі ж вовчі шкіри, але без панцирів. Мимоволі стрепенулася тухольська громада, побачивши наближення тої вовчої дружини; всі зрозуміли, що се, власне, й є той ворог, який напосівся на їх свободу й незалежність. Але поки що вони ще не надійшли, а Захар кінчав свою бесіду.

— Ось надходить боярин, котрий хвалиться, що з милості для нього князь подарував йому наші землі, нашу свободу, нас самих. Бачте, як гордо виступає він у тім почутті княжої милості, в тім почутті, що він княжий слуга, що він раб! Нам не потрібно милості від боярина і ні за що ставати нам рабами — се причина, для чого він ненавидить нас і прозиває нас смердами. Але ми знаємо, що гордість його пуста і що правдиво свобідному чоловікові личить не гордість, а супокійна повага та розум. Заховайте ж проти нього ту повагу і той розум, щоб не ми упокорили його, а сам він у глибині свого сумління почув себе упокореним! Я скінчив.

Тихий шепіт вдоволення і радісної рішучості пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизився до ради.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знімаючи його з голови.

— Здоров будь і ти, боярине! — відповіла громада.

Тугар Вовк гордим безпечним поступом вийшов перед громаду і, ледве окинувши її оком, проговорив:

— Ви кликали мене перед себе — і ось я. Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким гордим голосом, котрим боярин, очевидно, хотів показати громаді свою вищість. Притім він не дивився на громаду, але обертав у руках свій топір і немов любувався блиском його вістря та обуха, показуючи явно, що глибоко погорджує цілою тою радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій цілі ти робиш кривду громаді?

— На суд громадський? — повторив, немов зачудований, Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга і боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр.

— Про се, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою сперечатися,— се нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізніше. Тепер тілько будь ласкав сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Зі столичного княжого міста Галича.

— А хто велів тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Романович.

— Говори про себе, а не про нас, боярине! Ми вольні люди і не знаємо ніякого пана. А чого ж велів тобі твій пан іти в наше село?

Лице боярина облилося червоною пасмугою злості при тих словах Захара. Хвилю він вагувався, чи відповідати дальше на його допитування, далі погамував свій невчасний порив.

— Він велів мені бути сторожем його земель і його підданих, воєводою й начальником Тухольщини і дав мені і моїм потомкам у вічне посідання тухольські землі в надгороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки виняв із-за широкого ремінного пояса княжу грамоту і підняв її вгору, показуючи громаді.

— Сховай свою грамоту, боярине,— сказав спокійно Захар,— ми не вміємо її читати, а печать твого князя для

нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто се такий той твій князь?

— Як то? — крикнув здивований боярин.— Ви не знаєте князя Данила?

— Ні, не знаємо ніякого князя.

— Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Бугу?

— Ми не видали його ніколи, і у нас він не володар. Адже пастух, володар отари, стереже її від вовка, гонить її в спеку полудня до холодного потоку, а в холод ночі до теплої, безпечної кошари. А князь чи робить се зі своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше,— відповів боярин.— Він дає їм мудрі права і мудрих суддів, посилає їм своїх вірних слуг, аби боронили їх від ворога.

— Не по правді сказав ти се, боярине,— замітив строго Захар.— Бач, сонце на небі закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих суддів княжих ми не видали досі і жили тихо, в згоді й ладі, судячись самі громадським розумом. Батьки наші здавна вчили нас: один чоловік — дурень, а громадський суд — справедливий суд. Без княжих воєвод жили наші батьки, жили й ми досі, і, як бачиш, хати наші не попустошені і діти наші не забрані до ворожої неволі.

— Так було досі, але відтепер не так буде.

— Як буде відтепер, сього ми не знаємо і ти, боярине, не знаєш. Одно ще тілько скажи нам: твій князь чи справедливий чоловік?

— Весь світ знає і подивляє його справедливість.

— То він, певно, і тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

Боярин змішався сим простим питанням, але по хвилевім вагуванні сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедливо кривдити своїх підвладних?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в їх серцях справедливість і, кривдячи їх, з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрям свойого топора.

— Гляди ж, боярине,— закінчив Захар.— Уста твої

мовчать, але сумління твоє каже, що се не може бути. А прецінь же твій справедливий князь зробив се з нами, з нами, котрих він не бачив і не знає, котрих добром і щастям він не турбується, котрі йому не вчинили нічого злого, але, навпаки, щороку складають йому багату данину. Як він міг се зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнівно очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурниці, старий. Князь нікого не може скривдити!

— А прецінь нас скривдив, отою самою грамотою, котрою ти так хвалишся! Бо зважай лишень: чи не скривдив би я тебе, якби без твоєї волі зняв із тебе отой блискучий панцир і дав його мойому синові? А таке саме діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, то для нас земля й ліс. Від віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові,— а тут нараз приходиш ти в імені свого князя і кажеш: «Се моє! Мій князь дав мені се в надгороду за мої великі заслуги!» І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи ж, чи можемо ми уважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилився, старче! — сказав Тугар Вовк.—Усі ми — власність князя, зі всім, що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невільники. Його ласка — то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тім'я, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову додолу і довгу хвилю мовчав, не знаючи, що й казати. Мертвецьки понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підніс руки догори, до сонця.

— Сонце преясне! — сказав він.— Ти, благотворне, вольне світило, не слухай тих огидних слів, які осмілився сей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, досі й помислом таким не оскверненій землі! І не карай нас за них! Бо безкарно ти не пропустиш їх, то знаю. І коли там, у тім Галичі, довкола князя наплодилось багато таких людей, то ти зітри їх із лиця землі, але за кару не погуби разом із ними всього нашого народу!

І по тім Захар успокоївся, сів і знов звернувся до боярина.

— Ми чули, боярине, твоє переконання, — сказав він. — Не повторяй його другий раз перед нами, нехай воно при тобі лишається. Послухай же тепер, яка наша думка про

твого князя. Послухай і не прогнівайся! Сам бачиш і знаєш, що вітця й опікуна ми в нім бачити не можемо. Отець знає свою дитину, її потреби й бажання, а він не знає нас і не хоче знати. Опікун береже свого підручного від ворога і від усякої шкоди,— князь не береже нас ні від сльоти, ні від тучі, ні від граду, ні від медведя,— а се наші найгірші вороги. Він, щоправда, голосить, що береже нас від нападів угорських вояків. Але як береже нас? Насилаючи на нас іще гірших ворогів, ніж угри,— своїх неситих бояр з їх дружинами. Угри нападуть, заберуть, що можна, і підуть; боярин як нападе, то вже й осяде і не вдоволиться ніякими добичами, а рад би нас усіх навіки поробити рабами. Не вітцем і опікуном ми вважаємо твого князя, але карою божою, зісланою на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкупуватися щорічними данинами. Чим менше ми про нього знаємо, а він про нас, тим ліпше для нас. І коби вся наша Русь могла позбутися сьогодні його з усіма його ватагами, то, певно, була би ще щаслива і велика![1]

З дивним чуттям у серці слухав Тугар Вовк тих гарячих слів старого бесідника. Хоч вихований при княжім дворі і зіпсований гниллю та підлотою, він усе-таки був рицар, вояк, чоловік і мусив відчути серцем хоч крихту того чуття, яке так сильно порушувало серце Захара Беркута. А притім же він далеко не по щирій совісті виповідав уперед свої слова про необмежену власть князя; його душа й сама не раз бунтувалася проти тої власті, а тут він тільки хотів заслонити показом на княжу власть свої власні забаги такої ж власті. Не диво, що слова Захара Беркута запали йому глибше в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз зі щирим подивом глянув на нього, але заразом і жаль йому зробилося того велетня, якого упадок, по його думці, був близький і неминучий.

---

[1] Погляди, які висказує тут Захар Беркут, можуть уважатися характеристикою поглядів тогочасного народу на князів та їх кровавi межиусобиці та на початки феодалізму. Пригадуємо, що подібні погляди знайшли відголос навіть у нашого літописця в оповіданні про співака Митусу, якого за бунтівні бесіди та непокірність князь Данило велів зловити і покарати смертю. Розуміється, що, наводячи такі погляди для характеристики часу й людей, ми тим не хочемо умалити ваги і значення особи князя Данила, який між усіми володарями руcько-галицьких земель визначується як чоловік незвичайний, симпатичний і, по-свойому, як на ті часи, досить людяний та наділений політичним розумом.

— Старче, старче, жаль мені твого сивого волоса і твого молодечого серця. Довгий час прожив ти на світі, здається навіть, що занадто довгий! Живучи серцем у давнині і в гарячих думах молодості, перестав ти розуміти нові, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер, ані вічно. Все, що живе,— переживається. Пережилися й твої молодечі думи про свободу. Важкі тепер часи надходять, старче! Вони домагаються конечно одного, сильного володаря в нашім краю, котрий би в однім осередку згромадив і в свою руку уняв усю силу цілого народу для оборони його перед ворогом, що надтягає зі сходу сонця. Ти, старче, не знаєш усього того, і тобі здається, що давні часи ще тривають.

— І тут ти помилився, боярине,— сказав Захар Беркут.— Не подоба старому вдаватися в молоді мрії, а на сучасність жмурити очі. Але ж тричі не подоба йому помітуватися добрим для того, що воно старе, а хапати за лихе для того, що воно нове. Се звичай молодиків, і то зле вихованих молодиків. Ти закидаєш мені, що я не знаю того, що діється довкола нас. А тим часом не знати ще, хто з нас двох більше і докладніше се знає. Ти натякнув мені на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця, і висловив думку, що наближення того ворога вимагає згромадження всеї народної сили в одних руках. Тепер я скажу тобі, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибіг княжий посланець, який оповістив тебе про новий напад страшних монголів на нашу країну, про те, що вони по довгім опорі заняли Київ і зруйнували його дотла і тепер величезною хмарою тягнуть на наші червоноруські землі. Ми, боярине, знали се ще перед тижнем і знали про княжого посланця, виправленого в отсі сторони, та про його вісті. Княжий посланець прибув пізненько — наші посланці далеко скоріше ходять. Монголи давно вже заповенили нашу Червону Русь, понищили багато городів і сіл і розділилися на дві ріки. Одна пішла на захід, мабуть, під Судомир, у польську країну, а друга йде горі долиною Стрия в наші сторони. Правда, боярине, що ти ще не знав сього?

Тугар Вовк з подивом, майже зо страхом, глядів на старого Захара.

— А відки ти се знаєш, старче? — запитав він.

— Я й се скажу тобі, щоб ти знав, яка сила в громадах і в їх вольнім союзі. Зі всіми підгірськими громадами ми

стоїмо в зв'язку: вони обов'язані нам, а ми їм — доносити якнайшвидше всякі вісті, важні для громадського життя. Підгірські ж громади стоять у зв'язках з дальшими, покутськими та подільськими, тож про все, сяк чи так важне для нас, що діється на нашій Червоній Русі, йде блискавкою вість від громади до громади.

— Що вам з вістей, коли помогти собі не можете! — згірдно буркнув боярин.

— Правду сказав ти, боярине,— сумно відповів Захар.— Подільські та покутські громади не можуть допомогти собі, бо вони обдерті та обезсилені князями та боярами, які не позволяють їм мати своє оружжя, ані вправлятися в роблення ним. От і бачиш, боярине, що се значить: єднити силу народу в одних руках! Щоб з'єднити в одних руках силу народу, треба ослабити силу народу. Щоб одному надати велику власть над народом, треба кождій громаді відібрати її свободу, треба розбити громадські зв'язки, обезоружити громадські руки. А тоді всяким монголам одверта дорога в нашу країну. Бо поглянь тепер на нашу Русь! Твій владник, твій могучий князь Данило пропав десь безвісті. Замість обернутися до свого народу, віддати йому його свободу і зробити з нього живу, непоборну запору проти монгольського наїзду, він, поки монголи руйнують його край, побіг до угорського короля, у нього благаючи помочі. Але угри не поквапні помагати нам, хоч і їм самим грозить та сама навала. Тепер твій Данило щез десь, і, хто знає, може, незадовго його побачите в таборі монгольського хана яко його вірного підданця, щоб ціною неволі й пониження перед сильнішим купити собі власть над слабшими.

Боярин слухав того оповідання, і вже голова його почала укладати плани: що діяти? як використати таку пору?

— Так, кажеш, монголи грозять нападом і отсим горам?

Захар якось значучо всміхнувся на те запитання.

— Грозять, боярине.

— І що ж ви думаєте робити? Піддаватися чи боронитися?

— Піддаватися їм не можна, бо всіх, хто їм піддається, женуть вони на службу, і то в перші ряди, в найтяжчі бої.

— Значить, ви хочете боронитись?

— Що сила наша, спробуємо зробити.

— Коли так, то прийміть мене за свого воєводу. Я вас поведу до бою проти монголів!

— Постій, боярине, ми ще не дійшли до вибору воєводи. Ти ще не витолкувався зі своїх поступків у нашій громаді. Твою щиру волю до служби громаді ми приймемо, але батьки наші казали нам, що до чистого діла треба й чистих рук. А чи будуть твої руки чисті до такого діла, боярине?

Тугар Вовк змішався трохи таким наглим зворотом, а далі сказав:

— Старче, громадо, покиньмо давні урази! Ворог зближається, з'єднаймо свої сили проти нього! Доправдуючись своєї урази, ви можете лише пошкодити ділу, а хісна ніякого собі не добудете.

— Ні, боярине, не говори сього! Не своєї урази ми доправдуємось, але самої правди. Неправдою прийшов ти до нас, боярине, не по правді поступав з нами,— і як же ми можемо повірити тобі начальство над собою в війні з монголами?

— Старче, ти, бачу, завзявся роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що тут суд громадський, а не забава! Скажи мені: осідаючи на тухольській землі, чи хотів ти бути членом громади, чи ні?

— Я присланий сюди князем як воєвода.

— Ми сказали тобі, що не признаємо права твого над нами, а особливо права на нашу землю. Не тикай, боярине, наших земель і наших людей, а тоді, може, ми приймемо тебе до своєї громади як рівного між рівних.

От як! — скрикнув гнівно Тугар Вовк. — Отака ваша справедливість! То я мав би нехтувати княжу ласку, а допрошуватися ласки від смердів?

— Що ж, боярине, інакше ти не можеш бути нашим громадянином, а неналежного до громади громада й терпіти у себе не схоче!

— Не схоче терпіти? — насмішливо скрикнув Тугар Вовк.

— Батьки наші казали нам: шкідного і непотрібного члена громади, розбійника, конокрада або постороннього, що без волі громади забирав би громадські землі, з родиною такого прогнати з границь громадських, а дім його розвалити і зрівняти з землею.

— Ха, ха, ха! — зареготався силуваним сміхом боярин.— То ви сміли б мене, княжого боярина, наділеного

княжою ласкою за мої заслуги, рівняти з розбійниками і конокрадами?

— Що ж, боярине,— а скажи сам по совісті, чи ліпше ти поступаєш з нами, як розбійник? Адже ж землю нашу забираєш — наше найбільше і єдине добро. Людей наших гониш і вбиваєш на смерть, худобу нашу стріляєш! Чи так роблять чесні громадяни?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона нарушує мою честь.

— Постій, боярине, я ще не скінчив,— сказав спокійно Захар Беркут.— Отсе ти згадав про свою честь і раз у раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які се твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх!

— У двадцятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, боярине, се ще не заслуга. І розбійник не раз проливає свою кров, а його ж за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князів волинських, і польських, і мазовецьких...

— Досить, боярине! Ті війни — се ганьба, не заслуга і для тебе, і для князів. Се чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки, ранений, не дістався до неволі.

— Отсе ти добре сказав,— не знаємо тільки, чи се правда.

— Як не знаєте, то й не мішайтеся в те, чого не знаєте.

— Постій, боярине, не насміхайся над нашим незнанням. Постараємось переконатися.

І за тим словом Захар устав і, звертаючися до громади, сказав:

— Чесна громадо, ви чули признання боярина Тугар Вовка?

— Чули.

— Чи може хто свідчить за ним або проти нього?

— Я можу! — озвався голос із народу.

Мов стрілою поражений, стрепенувся боярин на той голос і перший раз уважно, з якоюсь тривогою поглянув на громаду.

— Хто може свідчити, нехай вийде перед громаду і свідчить,— сказав Захар.

Перед громаду вийшов нестарий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрамами. Се був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кількома літами зайшов він до громади на кулі, розповідаючи страшні вісті про монголів, про битву над Калкою, про погром руських князів і про смерть тих, що дісталися до неволі, а потім під час обіду монгольських полководців були удушені під дошками, на яких монголи засіли до учти. Він, Митько, також був у тій битві в дружині одного боярина і разом з ним дістався до неволі, з якої потім якимсь чудом уйшов. Довго блукав він по селах і містах святої Русі, поки вкінці не зайшов і до Тухлі. Тут йому сподобалося жити, а що своєю одною рукою вмів плести скусні коші і знав багато пісень та оповідань про далекі краї, то громада прийняла його в свої члени, живила його і зодягала за чергою, загально люблячи і поважаючи його за рани, понесені в війні з наїзником, і за його чесний веселий характер. Отой-то Митько тепер вийшов свідчити проти боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку,— почав питати його Захар,— ти знаєш сього боярина, проти котрого хочеш свідчити?

— Знаю, — відповів твердим голосом Митько. В його дружині я служив і був у битві над Калкою.

— Яке ж свідоцтво хочеш ти зложити проти нього?

— Мовчи, підлий рабе! — скрикнув, побліднівши, боярин.— Мовчи, а то тут буде й конець твойому нужденному життю!

— Боярине, я тепер не твій раб, але вільний громадянин, і тілько моя громада може веліти мені мовчати. Я досі мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! Свідоцтво моє проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра...

— Мовчав досі, то мовчи й далі! — ревнув боярин, блиснув топір, і Митько Вояк з розлупаною головою, окровавлений упав додолу.

Охнула громада і зірвалася на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! Смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

— Смерди погані! — скрикнув до них боярин.— Не боюсь вас! От так буде кождому, хто поважиться торкнути

мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучники і топірники, хоч самі бліді й тремтячі, обступили боярина. Грізний, червоний з лютості, стояв він посеред них з кровавим топором у руці. На знак Захара громада втихла.

— Боярине,— сказав Захар,— ти смертельно провинився проти бога і громади. Ти на суді забив свідка, нашого громадянина. Що він хотів проти тебе свідчити, ми не дізналися і не хочемо знати,— нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убійством ти признався до вини і поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землі. Віддалися з-між нас! За три дні віднині прийдуть наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого буття у нас.

— Нехай приходять! — крикнув люто боярин.— Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! Рад побачити того, хто приступить до мого дому! Ану, мої слуги, ходімо з сього поганого збору!

Боярин віддалився зі своїми слугами. Довгий час стояла мовчанка в зборі. Молодці винесли кроване тіло Митька Вояка.

— Чесна громадо,— сказав Захар,— чи воля ваша поступати з боярином Тугаром Вовком так, як батьки наші веліли поступати з такими людьми?

— Так, так! — загула громада.

— Кого ж вибираєте до сповнення громадської волі?

Вибрано десять молодців, між ними й Максима Беркута. Важко було Максимові приймати сей вибір. Хоч і як ненависний був йому боярин, але все-таки він був вітцем тої, котра мов чаром опанувала його серце і його мислі, за котру він віддав би був життя. А тепер, о горе, і вона була засуджена безвинно за батькову провину. Але проте Максим не відпирався від вибору. Хоч і як тяжке для нього було завдання сповнити громадський засуд, усе-таки він у глибині свого серця радувався ним: адже ж при тій нагоді він побачить її! А може, йому удасться як-небудь потішити її, злагодити хоть своєю щирістю острий засуд громади!..

А тим часом рада громадська йшла далі своєю чергою. Прикликано посланців від сторонських громад, щоб і з ними нарадитись над тим, як боронитися проти нападу монголів.

— Зруйновані ми,— говорив посланець підгірських громад.— Села наші попалені, худоби зрабовані, молодіж вигибла. Широкою рікою розлилися пожежі і знищення по Підгір'ї. Князь не дав нам ніякої оборони, а бояри, що тисли нас в часи спокою, зрадили нас у потребі.

Посланці з Корчина й Тустаня говорили:

— Нам грозить залива. Понижче Синевідська на рівнині біліються вже шатри монголів. Іде їх сила незлічима, і ми й думати не можемо про боротьбу й опір, але забираємо все і втікаємо в ліси та гори. Бояри наші зачали були робити засіки на шляху, але якось вагуються. Шепчуть люди, що хотять запродати шляхи наші монголам.

Посланці з інших верховинських громад говорили:

— У нас урожаї лихі, а тепер з долів набігло до нас багато народу. Передновинок тяжкий. Рятуйте нас і наших гостей, поможіть перебути чорну годину!

Посланці з угро-руських громад сказали:

— Чули ми, що монгольська залива йде в угорську країну. На бога і богів батьків наших взиваємо вас, сусіди і браття, спиніть тоту страшну хмару, не допустіть її звалитися в нашу країну! Ваші села — твердині; кожда скала кожда дебра ваша стане за тисячу вояків. А скоро раз вони переваляться через гори, то вже там ніяка сила не спинить їх, і всі ми погибнемо марно. Ми готові дати вам поміч, якої зажадаєте, і хлібом, і людьми, тілько не опускайте рук, не тратьте надії, ставайте до бою з поганим наїзником!

Тоді Захар Беркут сказав:

— Чесна громадо і ви, чесні посли сусідські! Всі ми тут чули, яка страшна хмара йде на нашу країну. Воєнні сили виступали проти них і погибли. Сила їх велика, а нещасні порядки на наших долах дозволили їм зайти аж у серце нашого краю, перед поріг нашої хати. Князі й бояри потратили голови або зраджують край свій очевидячки. Що нам тут зробити? Як нам боронитися? Я думав би, що нам поза границі нашої Тухольщини удаватися не можна. Шлях наш при вашій помочі, чесні загірні громадяни, ми чень оборонимо. Але інших шляхів ми оборонити не можемо. Се буде ваше діло, чесні тустанські громадяни, а коли б нам удалося наше діло, то ми й вам радо підемо допомагати.

На те сказали тустанські посланці:

— Знаємо ми, батьку Захаре, що вам ніяк іти нас боронити і що в тій тяжкій годині треба, щоб кождий поперед усього за себе стояв. Але зважте лише, що наші громади не

такі щасливі, як ваша, що бояри забрали нас у руки, і вони держать сторожу над засіками й проходами. А як вони схотять видати їх монголам, то що ж ми порадимо? Лиш одного ми надіємось, і се може ще спасти нас: що монголи не підуть на ваш шлях і що в такім разі ви, забезпечивши свій шлях вартою, будете могли рушити нам на поміч.

— Ей, громадяни, громадяни,— сумовито, але і з докором сказав Захар,— і сила, бачиться, у вас у руках, і розум у головах, як у мужів, а бесіда ваша дитиняча! Покладаєте надію на «може» та на «хто знає». Адже ж сього будьте певні, що скоро нам не грозитиме небезпека, то ми всею громадою прийдемо вам на поміч. Але поперед усього вам належалось би забезпечити себе проти ваших власних ворогів — бояр. Доки в їх руках засіки і проходи, доти ви й дихнути безпечно не можете. Кождої хвилі сей прехитрий рід може продати вас. Пора вам не дрімати, але вдарити в дзвони і громадами поскидати з себе ті пута, в які обпутала вас боярська неситість і княжа сваволя. Поки сього не буде, поти й ми не зможемо допомогти вам.

Сумно похилили голови тустанські посланці на ті Захарові слова.

— Ей, батьку Захаре,— сказали вони,— знаєш ти наших громадян, а говориш, немовби зовсім не знав їх. Зламана у них давня відвага, притоптана їх воля. За твою раду дякуємо тобі і передамо її нашим громадам, але чи підуть вони за нею?.. Ей, коби ти був між ними і сказав їм своє слово!

— Невже ж таки, чесні сусіди, моє слово у ваших громадян може мати більшу вагу, ніж їх власна потреба, ніж їх власний розум? Ні! Коли б так було, то нічого вже й моє слово вам не поможе, то вже пропали наші громади, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилилося з полудня, коли тухольська громада по скінченій раді вертала до села. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли старі й молоді, повні важких дум. Що то принесуть їм будущі дні?

Посланці сторонських громад, піднесені на дусі й заохочені, порозходилися. Тільки копне знамено, знак сили і згоди громадської, повівало високо і весело в повітрі, і весняне небо ясніло пречистим блакитом, немов не бачачи земної журби та тривоги.

IV

Широкою рікою плили по Русі пожежі, руїна та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корені підтяти її силу, розбити її народне життя. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сіл і менших городів. Страшний начальник монгольський Батухан, прозваний Батиєм, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою вчетверо стільки всяких полоняників, що мусили битися за нього в перших рядах,— ішов поздовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про який-будь опір на рівнім полі ніщо було й думати, тим більше, що Русь була роз'єднана і роздерта внутрішніми межиусобицями. Декуди ставали опором міщани в своїх мурах, і непривичні до ведення правильної облоги монголи мусили не раз тратити багато часу, добуваючи брам і мурів топорами. Але слабі твердині падали, більше через зраду і підкупство, ніж силою поборені. Ціль походу страшної орди були угри, багата країна, заселена племенем, спорідненим з монголами, від котрого великий Чінгісхан монгольський домагався, щоб йому піддалося. Угри не хотіли піддатися, і страшенний похід монгольської орди мав їм показати месть великого Чінгісхана. З трьох боків разом, після плану Батия, мала впасти орда до Угорщини: зі сходу в землю Семигородську, з заходу з землі Моравської і з півночі через Карпати. В тій цілі орда поділилася на три часті: одна, під проводом Кайдана, пішла бессарабськими степами в Волощину, друга, під проводом Пети, відділилася від головної орди в землі Волинській і поперек Червоної Русі, через Пліснесько, змагала до верхів'я ріки Дністра, щоб перейти її вбрід, а далі розлилася по Підгір'ю, шукаючи проходів через Карпати. Взяті до неволі місцеві люди, а також деякі бояризрадники провадили монголів горі рікою Стрием на тухольський шлях, і вже, як говорили корчинські посланці, їх шатра білілися на рівнині понижче Синевідська.

Вечоріло. Густі сумерки лягали на Підгір'я. Лісисті тухольські гори задимилися, мов незлічимі вулкани, готовлячись вибухати. Стрий шумів по кам'яних бродах і пінився по закрутинах. Небо покривалось зорями. Але й на землі, на широкій надстрийській рівнині, почали розблис-

кувагись якісь світила, зразу де-де, рідко, мов несміло, далі чимраз густіше, сильніше,—поки врешті ціла рівнина, як далеко око засягне, не покрилася ними, не розжеврілася кровавим облиском. Мов море, порушене легким вітром, так меркотів той облиск над долиною, то живіше палахкотячи, то мов розпливаючись у темніючім просторі. Се палали нічні огнища в таборі монголів.

Але, ген-ген у віддалі, де кінчилось те меркотяче море, палали інші світила, страшні, широкі, бухаючи огняною заграво: се горіли околичні села і слободи, окружаючи широкою огненною пасмугою монгольський табір. Там бушували загони монголів, рабуючи та мордуючи людей, забираючи в неволю та нищачи до основи все, чого не можна було забрати.

Смерком уже їхало вузьким плаєм поверх синевідських гір двоє люда на невеличких, та крепких гірських коніках. Один із їздців, мужчина вже в літах, був у рицарськім строю, в зброї, з мечем і топором, з шоломом на голові і з списом, прип'ятим до кінського сідла. З-під шолома спливало довге і густе, сивіюче вже волосся на його плечі. Навіть густі сумороки, що хмарою лежали на горах і величезними клубами котилися з ярів і дебрів чимраз вище на верхи, не могли на його лиці закрити виразу глибокого невдоволення, гніву і якоїсь сліпої завзятості, що щохвиля розливався по ньому то їдким прикрим сміхом, то понурою хмарою,— немов щось шарпало його сустави несподіваними судорожними рухами і давалося взнаки його гарному коневі.

Другий їздець — то була молода гарна дівчина, одіта в полотняну, шовковими нитками перетикану одежу, з невеличким бобровим ковпаком на голові, що не міг вмістити в собі її багатого, буйного, золотисто-жовтого волосся. Через плечі у неї перевішений був лук з турового рога і сайдак зо стрілами. Її чорні палкі очі ластівками літали довкола, любуючись рівними хвилястими контурами верховини і темно-зеленими ситими барвами лісів та полонин.

— Що за гарна країна, таточку! — скрикнула вона дзвінким, срібним голосом, коли коні їх на хвильку зупинилися на крутім пригірку, через який вони з трудом пробиралися, щоб перед цілковитим смерком доїхати до цілі.— Що за чудово гарна країна! — повторила вона вже тихішим, ніжнішим голосом, озираючись позад себе і тонучи поглядом у незглибимо темних зворах.

— А що за поганий народ живе в тій країні! — гнівно відрізав їздець.

— Ні, татечку, сього не кажи! — сказала вона сміло, але зараз же якось змішалась і, значно понизивши голос, додала по хвилі:— Я не знаю, але народ тутешній мені сподобався...

— О, я знаю, що він тобі сподобався!— скрикнув з докором їздець.— А радше, що сподобався тобі один із того народу, той проклятий Беркут! О, я знаю, що ти готова батька свого покинути для нього, що ти перестала вже любити батька для нього! Та що діяти — така вже дівоча вдача! А тільке я кажу тобі, дівчино: не вір тому поверховому блискові. Не вір гадюці, хоч коралевими барвами міниться!

— Але ж, таточку, що за думки шибають по твоїй голові! І якими прикрими словами ти докоряєш мені! Я призналася тобі, що люблю Максима, і присягла перед сонцем, що буду його. Але я ще не його, я ще твоя. А хоч і його буду, то не перестану любити тебе, таточку, ніколи, ніколи!

— Але ж, дурна дівчино, ти не будеш його, про се ніщо й думати! Хіба ти забула, що ти боярська дочка, а він смерд, вівчар?..

— Ні, таточку, не говори сього! Він такий рицар, як і інші рицарі,— ні, він ліпший, сміліший і чесніший від усіх тих боярчуків, яких я бачила досі. Впрочім, таточку, дарма вже відмовляти — я присягла!

— Що значить присяга дурної осліпленої дівчини?

— Ні, таточку, я не дурна і не осліплена! Не в пориві дикої пристрасті, не без вагування і думання я зробила се. Навіть не без вищої волі, таточку!

Останні слова сказала вона якимсь приглушеним, таємничим голосом.

Боярин цікаво обернувся до неї.

— Ну, а се що знов? Яка вища воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку,— говорила дівчина, обертаючись до нього та звільняючи в їзді.— Вночі перед тим днем, коли ми мали рушати на медведів, показалась мені в сні моя мати. Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущеним волоссям, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясних очах. Вона приступила до мене з розпростертими руками і обняла мене, сильно притискаючи до груді.

«Мамо!» — сказала я і більше не могла нічого сказати з радості та розкоші, що наповняла цілу мою істоту.

«Мирославо, дитя моє єдине,— говорила вона лагідним, м'яким голосом, що й досі тремтить мені в серці,—слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближається, доню! Серце твоє пробудиться і заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!»

«Так, мамо!» — сказала я, тремтячи з якоїсь несказанної радості.

«Благословлю ж твоє серце!» — І, сказавши се, вона розвіялася запахущим леготом, а я прокинулась. І серце моє справді заговорило, таточку, і я пішла за його голосом. На мені благословенство мами!

— Але ж, дурна дівчино, се був сон! Про що ти вдень думала, те вночі й приснилось тобі! А втім,— додав боярин по недовгій хвилі,— а втім, ти вже й не побачиш його ніколи!

— Не побачу? — скрикнула живо Мирослава.— Чому не побачу? Хіба він умер?

— Хоч би й сто літ жив, то таки не побачиш його, бо ми... ми не вернемось уже більше в ті прокляті сторони.

— Не вернемось? А се для чого?

— Для того,— сказав боярин з силуваним супокоєм,— що ті твої добрі люди, а поперед усіх той старий чорт, батько твого укоханого Максима, ухвалили на своїй раді вигнати нас із свого села, розвалити наш дім і зрівняти його з землею! Але постійте ви, хамове плем'я, пізнаєте ви, з ким маєте діло! Тугар Вовк — се не тухольський вовк, він і тухольським медведям зуміє показати зуби!

Болюче тьохнуло в серці Мирослави, коли почула ті слова.

— Вигнали нас, таточку? І за що ж нас вигнали? Певно, за того лісничого, що ти казав так немилосердно бити, хоч я з слізьми благала тебе пустити його на волю?

— Як ти все те тямиш! — підхопив злісно Тугар, хоч у серці глибоко вкололо його те оскарження з уст доньки.— О, я знаю, що коли б ти була на тій раді, то й ти була б стала за ними против свого батька! Що ж діяти,— батько старий, понурий, не вміє блискати очима, ані зітхати, а тобі хочеться не такого товариша! І що з того, що батько отсе перед часом посивів, стараючись забезпечити твою долю, а той новий, миліший, молодший товариш, може, десь тепер

зі своїми тухольцями руйнує нашу хату, остатнє й одинюке наше пристановище на світі!

Мирослава не витерпіла тих їдких докорів,— гарячі сльози бризнули з її очей.

— Ні, се ти, ти не любиш мене,— сказала вона, заливаючися слізьми,— і я не знаю, що відвернуло твоє серце від мене? Я ж не дала тобі ніякої причини! Сам ти вчив і наказував мене жити по правді і говорити правду! Невже ж тепер нараз правда так дуже опротивіла тобі?

Боярин мовчав, похиливши голову. Вони зближалися вже до верху гори і їхали вузькою дорогою поміж високими буками, що зовсім заслонювали перед ними небо. Коні, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутінків і, зчаста форкаючи, тюпали звільна по похилій каменистій дорозі під гору.

— Куди ж ми їдемо, коли нас вигнано з Тухольщини? — спитала нараз Мирослава, отираючи рукавом сльози і підводячи догори голову.

— В світ за очі,— відказав батько.

— Ти ж казав, що їдемо до одного боярина в гостину.

— Правда опротивіла мені: я сказав неправду.

— То куди ж їдемо?

— Куди сама хочеш. Мені все одно. Може, їхати до Галича, до князя, котрому я наприкрився і котрий рад був мене позбутися? О, хитра се штука, той князь! Використати силу чоловіка, виссати його, мов спілу вишню, а кістку кинути геть — на те він якраз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землі в Тухольщині! «Іди, — сказав мені,—нехай лишень тут не бачу тебе! Йди і угризайся з тими смердами за нужденну межу, лиш сюди не вертай!» Ну що, може, їхати нам до нього, жалуватися на тухольців, просити напроти них княжої помочі?..

— Ні, таточку! — говорила Мирослава.— Княжа поміч злого не направить, а тілько ще дужче погіршить.

— А видиш,— сказав боярин, небагато зважаючи на остатні слова доньки.— Ну, а може, вертати нам до Тухлі, до тих проклятих хлопів, до того чорта Беркута, і просити у них ласки, піддатися їх карі, зректися свого боярства і благати їх, щоб нас приняли до своєї громади, як рівні рівних, і жити з ними так, як вони, з вівцями вкупі, між вівсом і гноєм?

Постава Мирослави незамітно, мимоволі простувалася, лице її прояснювалось при тих словах.

— А як гадаєш, таточку, чи вони приймили б нас? — спитала вона живо.

— Хто знає! — сказав гризько боярин.— Се ще якби ласкаві були їх хамські величества й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чому ж нам не спробувати сього? Тухольці не люблять неправди; вони хоч і засудили нас, то, може, по-своїому праву. А може... може й ти, таточку, дечим... своїм острим поступуванням причинився до того? А коли б лагідно, по-людськи з ними...

— Ах, боже, се що таке? — скрикнула нараз Мирослава, перериваючи свої попередні міркування. Вони станули саме на вершку гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинулася широка стрийська долина, залита морем пожеж і огнищ. Небо жевріло кровавим відблиском. Немов з пекла, неслися з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт зброї, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будинків, що, перепалені, валилися додолу, а по тім величезні водопади іскор, мов рої золотистих комах, збивалися під небо. В кровавім розблиску огнів виднілися тут же в долині над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотиригранних шатрів, переділені від себе широкими відступами. Люди мов мурашки, снували поміж шатрами і громадилися коло огнищ. Мирослава стала на той вид мов остовпіла, не можучи відірвати від нього очей. Навіть старий, понурий боярин не міг рушитися з місця, потопаючи очима в тім лячнім кровавім морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крові, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнання та радісні окрики побіди. Навіть коні під нашими їздцями почали тремтіти всім тілом, стригти вухами і форкати ніздрями, немов лякалися йти дальше.

— Тату, про бога святого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Наші союзники,— сказав понуро Тугар Вовк.

— Ах, се мусять бути монголи, про котрих прихід говорив народ з такою тривогою?

— Так, се вони!

— Нищителі руської землі!

— Наші союзники проти тих проклятих смердів і їх громадівства.

— Тату, се загибель наша! Як не стане хлопів, то хто буде кормити бояр?

— Не бійся, не вродилась іще та буря, що здужала б до кореня знищити те підле насіне.

— Але ж, таточку, монголи не щадять ні хати, ні двора, ні князівської палати! Сам же ти не раз оповідав, як вони подушили князів під дошками.

— І се добре! Нехай їх душать, тих хитрих круків! Але боярина не задушили ніякого. Ще раз кажу тобі: се наші союзники!

— Але ж, таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунами, обагреними кров'ю нашого народу?

— Що мене се обходить, хто вони і які вони? Крім них ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тільки помогли мені!

Мирослава, вся бліда, тривожними очима гляділа на свого батька. Кровавий відблиск огнів, що освічував околицю, робив його лице страшним і диким і меркотів на його шоломі, немов обвивав те лице кровавим вінцем. Вони обоє позлізали з коней і, стоячи на острім гребені гори, гляділи одно на одного.

— Який ти страшний, таточку,— прошептала Мирослава.— Я не пізнаю тебе!

— Говори сміло, говори, донечко! — сказав з якимсь диким насміхом батько.— Я знаю, що ти хотіла сказати! Ти хотіла сказати: «Я не можу дальше йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчини, а вернуся до свого милого, до свого вірного Беркута!» Скажи, скажи се одверто — і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця життя свого дбати про твоє добро!

Їдовитий голос боярина стався при кінці якимсь м'яким, тремтячим, зрушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькові на шию, гірко ридаючи.

— Ох, таточку,— хлипала вона,— як ти рвеш моє серце! Чим я так тяжко провинилася перед тобою? Я ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе ніколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невільницею до останнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного ім'я на вічну ганьбу!

Ридаючи, вона впала батькові до ніг і обнімала руками його коліна, обливала слізьми його руки. Не видержав Тугар Вовк, капнули сльози з його старих очей. Він підняв Мирославу і міцно притиснув її до грудей.

— Доню моя,— сказав він лагідно,— не жалуйся на мене! Горе наповнило гіркістю моє серце, гнівом налило мої думи. Але я знаю, що твоє серце — щире золото, що ти не покинеш мене в днях тривоги й боротьби. Адже ж ми самі тепер на світі, ні до кого нам прихилитися, ні від кого ждати помочі, а тілько від себе самих. Вибору не маємо. Берімо поміч, де її знайдемо!

— Таточку, таточку! — говорила з слізьми Мирослава.— Гнів проти тухольців засліпив тебе і пхає тебе до загибелі. Нехай і так, що ми нещасливі — а чи для того мусимо бути зрадниками свого краю? Ні, радше згинути нам із голоду під плотом!

— Молода ти ще, доню, гаряча, палка, і не знаєш, як смакує голод, як смакує нужда. Я зазнав їх і хочу сберегти тебе від них. Не переч же мені! Ходи, їдьмо до цілі! Що буде, те буде, долі своєї не об'їдемо!

І він скочив на свого коня і шпигнув його острогами. Даремно Мирослава хотіла спинити його — він погнав униз горою. Ридаючи, подалась за ним і вона. В своїй непохитній дитячій вірі вона все ще думала, що зможе охоронити батька від загибелі, від віковистої ганьби — від зради свого краю. Вона, бідна, й не знала, як глибоко її батько був уже застряг у тім огиднім багні, як безповоротно він уже впав у безодню, так, що для нього справді не було іншого виходу, як падати глибше, аж до дна.

Чим дальше з'їздили в долину, тим густіша пітьма обхапувала їх, тим менше могли що-будь бачити, крім блимання огнищ і жевріння віддалених пожеж. Зате гомін і рик величезної юрби ставався чимраз голоснішим, оглушаючим. Дим виїдав їм очі, захапував віддих у грудях. Боярин простував до першого огнища, що палало серед поля. Се була монгольська сторожа. Наближаючись, вони бачили п'ять люда в кожухах, обернених волоссям догори, в таких самих пелехатих острокінчастих ковпаках, з луками на плечах і з топорами в руках.

Аж недалеко варти Мирослава догнала батька й сіпнула його за рукав.

— Таточку, богом святим молю тебе, вертаймо відси.

— Куди?

— Ходімо до Тухлі!

— Ні, пропало вже! Підемо, але не з униженою просьбою. Підемо в гості,— і рад я побачити, чи твої Беркути посміють тепер виганяти нас!

В тій хвилі монголи почули прихід чужих людей і з диким криком похапали за луки та окружили їх.

— Хто їде? — закричали різними голосами, то по-нашому, то по-своєму.

— Поклонник великого Чінгісхана! — сказав по-монгольськи Тугар Вовк. Монголи стали, витріщивши очі на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш? — спитав один, очевидно, начальник сторожі.

— Не твоє діло,— відповів остро на монгольській мові боярин.— Хто веде вашу силу?

— Внуки великого Чінгісхана: Пета-бегадир і Бурунда-бегадир.

— Іди ж і скажи їм, що «Калка-ріка по болоті тече і в Дон упадає». А ми на твій поворот пождемо коло огнища.

З рабським ушануванням розступилися монголи перед незнайомим приїжджим, що говорив їх мовою та й ще таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилі начальник варти здав своє місце на другого, а сам, допавши коня, погнав до табору, якої, може, чверть милі віддаленого від вартового огнища.

Тугар Вовк і Мирослава позлазили з коней, яких дехто з вартових зараз узяли, обчистили, напоїли й прип'яли на мужицькій, житом засіяній ниві. Приїжджі гості приступили до огнища, гріючи над ним руки, в які щипав їх весняний нічний холод. Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька. Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову і побачивши, з якою пошаною монголи сповняли його волю, вона догадалася, що батько її не віднині знається з тими страшними нищителями рідної землі і що правдивою мусить бути та вість, яка глухо шепталась при дворі князя Данила, немов-то Тугар Вовк у битві над Калкою зрадив Русь монголам, виявивши їм наперед цілий план битви, уложений руськими князями. Правда,— говорили вісті,— доказу на те певного нема, а то б бояринові прийшлось понести голову на колоду; боярин стояв у битві в першім ряді і при першім замішанні взятий був до неволі. Але дивним видавалось декому його швидке увільнення без окупу, хоч боярин божився, що монголи випустили його,шануючи його хоробрість. Діло було темне, а тільки те було певне, що при княжім дворі всі почали якось сто-

ронити від Тугара, і сам князь не довіряв йому так, як довіряв давніше. Боярин вкінці почув тоту зміну і попросив у князя даровизни землі в Тухольщині. Не допитуючись, для чого задумав боярин покидати Галич і для чого хоче закспатися в такій лісистій пустині, та й ще з молодою дочкою, князь Данило дав йому даровизну — очевидно, рад був позбутися. І при від'їзді з Галича якось холодно прощалися всі з боярином, довголітнім товаришем оружжя. Все те згадала тепер в одній хвилі Мирсслава, і все те, що тоді дивувало й гнівало її, стало тепер ясне й зрозуміле перед її очима. Так, значиться, вісті й шепти говорили правду! Так, значиться, батько її віддавна, від десятьох літ, був у порозумінні з монголами, був зрадником! Мов придавлена, мов підкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прегарну голову додолу. Серце її боліло дуже; вона чула, як у ньому одна за другою рвалися найсильніші й найсвятіші нитки — нитки дитячої любові і поважання. Якою самітною, якою круглою сиротою чула себе вона тепер на світі, хоч тут же коло неї сидів її батько! Якою нещасною чула вона себе тепер, хоч батько недавно ще запевнював її, що все робить для її щастя!

Але й боярин сидів тепер якийсь невеселий: його рішуче серце тисли, очевидно, якісь важкі думи. Не знати, про що думав він, але його очі гляділи не змигаючи в полум'я огнища, слідили уважно за тим, як догорали червоні, мов розжарене залізо, поліна, як тріскали в огні, елизувані полум'ям. Чи се було спокійне думання чоловіка, що дійшов до своєї мети, чи, може, яке тривожне прочуття будущини холодною рукою вхопило його за серце і печать мовчання положило на його устах? Тільки ж і він, старий розважний чоловік, уникав погляду Мирослави, лише глядів і глядів у огнище, на миготячі іскри та попеліючі поліна.

— Доню! — сказав він вкінці стиха, не підводячи на неї очей.

— Чому ти вчора не вбив мене, тату? — прошептала Мирослава, насилу здержуючи сльози в очах. Голос її, хоч тихий, дунув на боярина ледовим холодом. Він не знайшов на те питання відповіді, і мовчав, і вдивлювався в огнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого Чінгісхана шлють свій привіт новому другові і просять його до свого шатра на воєнну раду.

— Ходімо!— сказав коротко боярин і піднявся з місця. Мирослава встала також, але ноги її відмовляли послуху. Та не час було тепер вертатися. В одній хвилі монголи привели їх коней, висадили Мирославу, і, окруживши їх обоє, повели до табору.

Монгольський табір був розложений у величезнім чотирикутнику і обкопаний глибоким ровом. В кождім боці чотирикутника було по дванадцять входів, окружених оружною вартою. Хоч неприятель ніякий не грозив таборові, то все-таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило монголів, зовсім у суперечність із християнським рицарством, яке не дорівнювало монголам ані в військовій карності, ані в умілості тактики та кермування великими масами.

Вартові при вході табору дикими голосами перекликалися з вартовими, що вели боярина з донькою, а потім переняли незвичайних гостей і повели їх до шатра своїх начальників. Хоч і як придавлена була Мирослава своїм болем і стидом, що випалював гарячі рум'янці на її дівочім лиці, то все ж вона була надто смілої вдачі, надто свобідно і порицарськи вихована, щоб не зацікавитися розкладом табору і всім новим та невиданим окруженням. Бистрим оком окинула вона проводжаючих її вартових. Низькі, підсадкуваті їх постави, повбирані в овечі кожухи, через які перевішений був у кождого лук і сагайдак зі стрілами, виглядали, мов медведі або які інші дикі звірі. Лице без заросту, з вистаючими вилицями і підочними кістьми, з маленькими і глибоко впалими очима, що ледве блищалися з вузьких, скісно прорізаних повік, з невеликими приплесканими носами, виглядали якось гидко, відразливо, а жовтава їх барва, що в відблиску огнищ переливалася в якийсь зеленкуватий відтінок, робила їх іще страшнішими та відразливішими. З похнюпленими додолу головами і з горляною співучою мовою вони подобали на вовків, що шукають, кого б пожерти. Шатри їх, як Мирослава зблизька приглянулася, зроблені були з войлоку, розп'ятого на чотирьох жердках, зв'язаних угорі докупи, і накриті були вверху для забезпеки від дощу великими шапками з кінської шкіри. Перед шатрами стояли на жердках понастромлювані людські голови, криваві, з застиглим виразом болю і розпуки на блідих, посинілих, світлом огнищ дивовижно освічених лицях. Холодний піт виступив на чолі Мирослави на сей вид; її, геройську, смілу дівчину,

не мучила думка, що швидко й її голова так само стримітиме де-будь перед шатром якого монгольського бегадира. Та ні, вона воліла б тепер тліти в пожежі і стриміти як кровавий трофей перед шатром побідителя, аніж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кождий недавно ще був живим чоловіком, думав, працював і любив,—аніж іти здовж отсього страшного табору на безчесне, зрадницьке діло!

«Ні, ні,— думалось їй,— не буде того. Я не піду дальше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру».

Тим часом вони станули перед шатром начальника Пети, любимця Батиєвого. Шатро не відзначувалося від інших шатрів зверху нічим, окрім прип'ятої на його вершку жердки з трьома бунчуками: зате всередині було далеко пишніше, по-азіатськи уладжене. Тільки ж ані боярин, ані Мирослава до середини шатра не входили, бо начальників монгольських застали перед шатром, коло огнища, на котрім невільники пекли двох баранів. Побачивши гостей, начальники схопилися всі враз на рівні ноги і похапали до рук свою зброю, хоч, впрочім, не поступилися з місця, щоби стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин киянув доньці, щоб лишилась позаду, а сам, знявши з голови шолом, а з плечей лук приступив до них з поклоном і став мовчки, з похиленими до землі очима, о три кроки перед головним начальником Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісті? — спитав його Пета.

— Я не знаю ніякого царя, крім великого Чінгісхана, пана всього світу! — сказав боярин. Се була звичайна формула піддання. Пета тоді поважно, але радо простяг боярині руку.

— Впору приходиш,— сказав Пета,— ми дожидали свойого союзника.

— Я знаю свій обов'язок,— сказав Тугар Вовк.— В однім лишень я переступив ваш звичай: я привів доньку свою до табору.

— Доньку? — сказав зачудований Пета.— Хіба ж ти не знаєш, що звичай наш забороняє женщинам вступати в збір вояків?

— Знаю! Але що ж я мав зробити з нею? У мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене і великого Чінгісхана, вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбу-

тися мене зі свого міста, а ті прокляті смерди, мої невольники, збунтувалися против мене.

— Але все ж таки тут вона не може лишитися.

— Я прошу внуків великого Чінгісхана позволити їй лишитися нинішню ніч і завтрішній день, поки не винайду для неї безпечного пристановища.

— Для другів наших ми гостинні,— сказав Пета і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав ламаною руською мовою:

— Зблизись, дивчина!

Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависті й погорди очима гляділа вона на того нищителя Русі, зовсім не слухаючи його слів.

— Зблизись, Мирославо! — сказав її батько.— Великий начальник монгольського війська ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки! — відказала Мирослава.

— Зблизись, розказую тобі! — сказав грізно боярин. Мирослава неохітно зблизилася.

Пета своїми малими блискучими очима поглянув на неї.

— Гарни дивчина! Жаль, що не остатись. Гляди, дивчина, на свій тат. Будь вірни велики Чінгісхан. Велика ласка буде! На тобі, дивчина, отсе коко, з вашого князь Мстислав. Знак безпеки. Покажи монгольськи вояк — усі пропустить, нічого злого не зробить. А тепер до шатра!

З тими словами Пета подав Мирославі зі свого пальця великий золотий перстень, здобутий ним у битві над Калкою з князя Мстислава. На перстені був великий золотисто-зелений берил із вирізаними на нім фігурами. Мирослава вагувалася, чи приняти дар від ворога,— може, навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, сей знак від великого внука Чінгісхана, —сказав боярин.— Се знак його великої ласки для тебе, дає тобі безпечний прохід у монгольськім таборі. Нам-бо прийдесь розстатися, доню. Їх воєнний звичай забороняє женщинам бути в таборі. Але з тим перстенем ти можеш безпечно приходити і виходити, коли тобі запотребиться.

Мирослава ще вагувалась. Але, втім, нова якась дума шибнула їй у голову — вона взяла перстень і, відвертаючись, урваним голосом сказала:

— Дякую!

Потім Пета велів відвести її до окремого шатра, котре

наборзі приготовано для її батька, а Тугар Вовк лишився сам з монгольськими бегадирами, щоб радити воєнну раду.

Перший забрав голос Пета, головний начальник сього відділу, чоловічок літ коло сорока, тип монгола: невеличкий, повертливий, з хитро мигаючими, малими, мов мишачими, очима.

— Сідай, гостю,— сказав він до боярина.— Коли скажем тобі, що ми дожидали тебе, то нехай се буде найвища похвала твоєї вірності для великого Чінгісхана. Але все-таки ти троха запізно прийшов. Військо наше жде вже третій день, а великий Чінгісхан, виправляючи нас на захід, до краю рабів своїх Арпадів, наказував нам довше трьох день без потреби ніде не задержуватись. Брат наш, Кайдан-бегадир, що пішов через край волохів, буде перед нами в домі Арпадів, здобуде їх столичне місто, а яку ж славу ми принесемо з того походу?

На те сказав боярин:

— Я порозумів слова твої, великий бегадире, і ось що відповім на них. Вірний слуга великого Чінгісхана не міг швидше прибути до вашого табору, бо аж учора дізнався про ваш похід, а дізнавшися, прибув зараз. Про задержку не журися. Шляхи наші хоч нешироκі, але безпечні. Брама в царство Арпадів стане вам отвором, лиш тілько застукайте.

— Які шляхи і в чиїх руках? — спитав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, горі Сяном-рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкий і вигідний, топтаний уже не раз руськими й угорськими воєнними силами.

— Далеко відси?

— Відси до Перемишля два дні ходу, а з Перемишля до гір іще два дні.

— Хто стереже?

— Стережуть його нашого князя бояри, що на нім поробили засіки. Але бояри нерадо служать князеві Данилові Романовичу, нерадо стережуть засіків. Мала обіцянка склонить їх на сторону великого Чінгісхана.

— Але чому ж досі ми нікого з них не бачили в нашім таборі? — спитав Пета.

— Годі їм, великий бегадире. Народ, серед якого вони живуть і який мусить поставляти оружних людей для сборони засіків, нерадо зносить їх власть над собою. Дух бунту і непокори живе в народі. Серце його тужить за давніми

порядками, де не було ні князів, ні власті, де кожда громада жила для себе, а против спільного ворога всі дружилися по добрій волі і вибирали та скидали свою старшину. В отсих горах живе один дід, що його прозвали бесідником, і той роздуває полум'я непокори в ім'я тих старих порядків. Народ глядить на бояр, мов пастухи на вовка, і скоро би тілько побачив, що бояри тягнуть у сторону великого Чінгісхана одверто, то побив би їх камінням. Коли ж за приближенням вашої сили бояри піддадуться вам і віддадуть вам засіки, народ пирсне, як полова від вітру.

Пета слухав уважно бесіди боярина. Насміх і погорда заблискотіли на його тонких губах.

— Дивні ж у вас порядки! — сказав він.— Князь бунтує против своїх слуг, слуги против князя, князь і слуги против народу, а народ против усякої власті! Дивні порядки! У нас коли дрібні ватажки хотіли бунтувати против великого Чінгісхана, то той згромадив їх до свого аула і, окруживши аул своїми вірними синами, велів настановити вісімдесят великих котлів на грані і налити їх водою, а коли вода закипіла, то, не розбираючи нічиєї вини, велів у кождий котел вкинути по два бунтівники і варити їх так довго, поки тіло зовсім не відкипіло від кості. Тоді велів повиймати голі кістяки з котлів, посадити їх на коней і повідвозити до підвладних їм племен, щоб ті на примірі своїх ватажків училися послуху й покори великому Чінгісханові. От так би й вас її вчити. І ми навчимо вас її. Дякуйте богам, що зіслали нас до сього краю, бо коли б не ми, то ви, певно, мов ті голодні вовки, пожерли б одні других.

Кров постила бояринові в тілі при тім оповіданні монгола, але він ні словечка не відказав на се.

— Ну, а який же ваш другий шлях? — спитав дальше Пета.

— Другий шлях тухольський,— відповів боярин,— хоч вужчий і не так рівний, але зате ближчий і рівно безпечний. На тім шляху засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопи пильнують його.

— Хлопів ваших ми не боїмося! — сказав з погордою Пета.

— І ніщо їх боятися,— підхопив боярин.— Вони ж без оружжя і без умілості воєнної. Тим шляхом я сам можу вам бути провідником.

— Але, може, на арпадській стороні ті шляхи сильно замкнені?

— Тухольський не замкнений зовсім. Дуклянський замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольським шляхом до краю Арпадів?

— Для оружних мужів до Тухлі день ходу. В Тухлі переночувати, а разом зо світом у дорогу, і на вечір будете вже на рівнині.

— А дуклянським?

— Вчисляючи, кілько часу треба на понищення засіків, три дні ходу.

— Ну, то веди нас тухольським! — сказав Пета.

— Позволь мені слово сказати, великий бегадире,— сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту й геркулесової будови тіла, з лицем темно-оливкової барви, одітий у шкіру степового тигра, що все разом аж надто виразно свідчило про його походження з туркоманського племені. Се був страшний, безтямно смілий і кровожадний войовник, Бурунда-бегадир, суперник у славі з Кайданом. Монгольські загони, які він провадив, лишали по собі найстрашнішу руїну, найбільше число трупів, найширшу ріку пожеж. Він безмірно перевищав Пету своєю відвагою; перед його шатром кождого вечора було два рази більше свіжих голів, ніж перед шатром усякого іншого вояка. Але Пета не завидів йому тої смілості, чуючи надто добре свою перевагу над Бурундою в штуці ведення великих мас і кермування великими битвами та походами. Він радо пускав Бурунду на найнебезпечніші місця, держав його в запасі на найтяжчу рішучу хвилю, немов непоборний залізний таран,— а тоді пускав його з відділом «кровавих туркоманів» довершувати побіди.

— Говори, брате Бурундо! — сказав Пета.

— Позволь мені з десятитисячним відділом іти тухольським шляхом, а ти сам простуй на дуклянський. Перейшовши на арпадський бік, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху, і прорівняю тобі дорогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов се перший раз вирвалось тому рубаці з уст таке розумне слово. І справді, план Бурунди був хоч і сміли́й, та зате дуже розумний, і Бурунда був єдиний смільчак до виконання сього плану.

— Добре,— сказав Пета,— нехай буде по-твойому! Вибирай собі вояків і рушай з ними зараз завтра.

— Позвольте ще й мені слово сказати, великі бегадири,— сказав Тугар Вовк.

— Говори! — сказав Пета.

— Коли воля ваша слати часть своєї сили тухольським шляхом,— а всеї задля тісноти шляху я й не радив би слати,— то позвольте мені піти наперед з невеличким відділом і заняти вхід того шляху, заким іще тухольські смерди дізнаються про ваш прихід і завалять його засіками.

— Добре, йди! — сказав Пета.— Коли хочеш вирушити?

— Зараз, щоб іще завтра на південь сповнити своє діло.

— Коли так, то нехай буде конець нашій раді і нехай боги щастять нашій зброї! — сказав Пета, встаючи з місця. Встали й інші начальники. Тугар Вовк просив Пету, щоб визначив для нього відділ смілих мужів, а сам пішов до шатра покріпитися і попрощатися з донькою.

В темнім шатрі на ліжку, покритім м'якими зрабованими перинами, сиділа Мирослава і гірко плакала. По тих страшних і несподіваних враженнях сього вечора вона аж тепер мала час зібрати свої думки, розглянути добре своє теперішне положення, в яке втягнув її батько. Положення те було справді страшне, бачилось, навіть — безвихідне. Батько її — зрадник, монгольський слуга; вона — в монгольськім таборі, напівгість, напівбранка, а на всякий спосіб кругла сирота. Бо навіть остання її підпора — непохитна віра в свій пророчий сон, у благословенство матері і в своє любовне щастя з Максимом,— і тота віра тепер, при холоднім розважі, зачала похитуватись, кровавлячи її серце. Бо яким лицем стане вона тепер перед Максимом? Якими словами розповість йому про свій — добровільний чи недобровільний? — побут у монгольськім таборі? Мов гадюки, вертіли її серце ті питання, і вона дала сльозам волю і плакала, мов з життям своїм прощалася.

Батько тихими, тривожними кроками приступив до неї, положив руку на її плече,— вона не підводила голови, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню Мирославо,— сказав він,— не плач! Дасть бог, усе ще добре буде!

Мирослава мов не чула нічого, сиділа недвижно, холодна, безучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучність чекає тебе, а він... Що він! Завтра в полудне він упаде трупом від мойого меча.

— Хто? — скрикнула Мирослава роздираючим серце голосом.

Боярин злякався того голосу і відступився від дочки, що зірвалась на рівні ноги.

— Хто впаде трупом? — повторила вона.— Він, Максим? Ти ведеш напад на Тухлю?

— Та ні, ні! — відпекувався боярин.— Хто се сказав тобі?

— Сам ти сказав! — наставала на нього Мирослава.— Тату, скажи мені правду, що задумуєш? Не бійся за мене! Я тепер і сама вже добре бачу, що не можу бути Максимова, через тебе не можу бути! О, ти розумний, ти хитрий! Ти допровадив до свого! Не для того я не можу бути Максимова, що вища від нього родом,— о ні! Я нижча від нього, я чую себе безмірно нижчою від нього, бо він чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може й сама зрадниця! Так, тату! Ти дуже хитрий, такий хитрий, що аж себе самого перехитрив! Ти кажеш, що мого щастя бажаєш, а ти вбив моє щастя. Але нехай і так! Що з мене за хосен? Тільки скажи мені, що ти задумуєш напротив нього?

— Але ж нічого, зовсім нічого! Він тепер, може, вже десь далеко в горах.

— Ні, ні, ні, не вірю тобі! Скажи мені, що ви урадили з монголами?

— Говорили про те, куди йти на Угри.

— І ти їм хочеш видати тухольський шлях, щоби помститися на тухольцях!

— Дурна дівчино, що мені мститися на них! Задрібні вони для моєї месті. Я хочу перепровадити монголів на Угри, бо, чим скорше підуть із нашого краю, тим менше тут руїни нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава.— Але з поворотом доруйнують, що тепер лишать ціле! І ти ведеш їх на Тухлю, тепер, зараз?

— Ні, не на Тухлю. Я веду тільки один малий відділ, щоб обсадити вхід до Тухлі.

— Хто має браму, той має й хату! Але розумію тепер! Ти ж сам сказав недавно, он там, на горі, що завтра Максим має з тухольськими молодцями валити наш дім. А ти хочеш з монголами напасти на нього, вбити його...

Боярин видивився на неї зачудуваними очима; він почав боятися, чи не відьма вона, що так страшно бистро вгадувала, в чім діло.

— Доню, забудь за нього! — сказав він.— Яка доля йому судилася, така й буде.

— Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухлі, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попадеться, то я стану обік нього і буду боронитися разом з ним, до остатнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!

— Дівчино, ти божевільна! — скрикнув боярин.— Уважай, не доводи мене до гніву! Се хвиля рішуча.

— Що мене обходить твій гнів! — відказала холодно Мирослава.— І що ти мені можеш іще більше злого зробити після того, що зробив досі? Коли уб'єш мене, то се буде тілько добродійство, бо й так мені не жити. Пусти мене!

— Ні, лишись тут, нерозумна!

— Так, лишись тут, поки ти спокійно не замордуєш того, хто дорожчий мені над життя моє! О ні, я не лишусь!

— Лишись! Богом кленусь тобі, що не підійму руки своєї на нього!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрикнула Мирослава.— Ну, розуміється, ти боярин, де ж би ти піднімав руку на смерда. Але своїм диким товаришам велиш усі затроєні стріли націлити на його груди!

— Ні! Коли вже таке твоє над ним милосердя, то ще раз кленусь тобі, що ані я, ані ніхто з моєї дружини не ткне його, хоч би він не знати як нападав на нас! Досить тобі сього!

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тривогою, і не могла нічого більше сказати. Хіба ж вона знала, чи досить сього, чи ні! О, як радо була б вона пташкою злетіла до нього, щирим щебетанням перестерегла його! Але годі було. Батько її взяв свою збрую і, виходячи з шатра, сказав:

— Доню, ще раз кажу тобі і заклинаю тебе: лишись у таборі, поки я не вернусь, а тоді роби собі, що твоя воля буде. А тепер прощай.

Він вийшов, і заслона з войлока, що служила замість дверей, неспокійно захиталася за ним. З заламаними руками, образ найтяжчого горя і найстрашнішої тривоги, стояла Мирослава насеред шатра, німа, перехилена наперед, з отвореними устами, ухом ловлячи остатній стук кінських копит, що глухли й німіли по мірі того, як віддалявся на полудне відділ монголів, ведений її батьком на загибель Тухольщини.

V

З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі. Відмалку виріс він у глибокім почуванні своєї єдності з громадою і святості громадської волі, тож і тепер, коли зовсім не впору для його серця на нього впав почесний вибір громади — прогнати з громадських земель ворога громади, якого бачили тухольці в боярині,— і тепер він не смів відмовитись від того поручення, хоч серце його рвалося і краялось на саму думку, що буде мусив стрітися з Мирославою, з її батьком як з ворогами, що буде, може, мусив боротися з боярськими лучниками або і з самим боярином, проливати кров людську в очах тої, за котру він сам готов був свою кров пролити. Правда, він твердо рішився зробити своє діло як можна найспокійніше і не доводити його аж до проливання крові, але хто ж міг йому поручити, що боярин, знаючи його слабу сторону, сам не буде шукати зачіпки? Се легше могло бути, як що.

«Але ні,— думав собі Максим,— коли схоче моєї крові, я не буду боронитися, я надставлю йому свої груди добровільно, нехай б'є! Життя він не хоче мені дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай, батьку мій, соколе сизий! Прощайте, браття і товариші мої! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуєте і скажете: «згинув для добра громади»! Але ви не будете знати, що я сам бажав і шукав смерті!»

Так думав Максим, наближаючись до будинків боярських на горбку над Опором. Дім боярина збудований був із грубих, у чотири гранки гладко обтесаних і гиблем на споєннях вигладжених ялиць, будованих в угла, так, як тепер ще будують наші сільські хати. Покритий був грубими драницями, обмазаними зверху грубою верствою червоної, у воді нерозмокаючої глини. Вікна, як і у всіх хатах, обернені були на полудне; замість шибок понапинані були на рами волові міхури, що пропускали слабе жовтаве світло досередини. Входові двері спереду і ззаду вели до просторих сіней, яких стіни обвішані були всіляким оружжям, оленевими та зубровими рогами, шкірами з диків, вовків і медведів. З сіней на оба боки вели двері до кімнат, просторих, високих, з глиняними печами без коминів і з дерев'яними, гарно вирізуваними полицями на всяку посуду. Одна світлиця бояринова, а друга, по дру-

гім боці сіней,— його доньки. Ззаду були дві широкі комори: в одній кухня, в другій — служебна. В світлиці боярина стіни були обвішані шкірами медведів, тільки над постіллю висів дорогий заморський килим, здобутий боярином у якімсь поході. Там же висіли його луки, мечі й інша підручна зброя. Світлиця ж Мирослави була, крім м'яких шкір по стінах і помості, пристроєна в цвіти, а на стіні, напроти вікон, над її ліжком, висіло дороге металеве дзеркало і обік нього дерев'яний, сріблом окований, чотириструнний теорбан, любий повірник Мирославиних мрій і дівочих дум. Віддалік від дому, на невеличкій долині, стояли стайні, стодоли й інші господарські будинки; там також була невеличка хата для скотарів. Але пусто і глухо було сьогодні в просторім боярськім домі. Боярина і Мирослави нема дома, слуг боярин повідправляв, худобу велів перегнати до череди сусіднього, корчинського осадника; тільки лучники й топірники лишилися, та й ті якісь невеселі, не гомонять, не жартують, ані пісень не співають. Мабуть, важніше якесь жде їх діло, бо беруть луки і стріли, топори й списи, а все те мовчки, сумовито, мов на смерть готуються. Що се такого?

Та ось один, що стояв серед шляху, мов на сторожі, дав знак трубою, і в повній зброї всі дружинники стали в ряд перед боярським домом, піднявши списи, нап'явши луки мов до битви. По шляху надійшла тухольська ватага і, побачивши оружних людей перед боярським домом, почала й собі готовитися до бою. Тривожними очима позирнув Максим на оружних людей, чи нема між ними боярина. Але, на щастя, боярина не було. Відітхнув Максим, немов гора з грудей його звалилася, і сміліше почав порядкувати свою ватагу. Се й недовго часу забрало, і мовчки, з пона-тяганими луками, з блискучими топорами і списами тухольці зближалися в ряді до боярських дружинників. Не дальше, як на п'ятдесят кроків одні від других зупинилися.

— Боярине Тугаре Вовче! — кликнув голосно Максим.

— Нема боярина Тугара Вовка! — відповіли дружинники.

— Так ви, вірні його, слухайте, що я скажу вам від імені тухольської громади! Послала нас громада, щоб прогнати вас волею чи неволею з тухольських земель по засуду громадському. Питаємо вас, чи вступитесь по волі, чи ні?

Дружинники мовчали.

— Питаємо другий раз! — сказав Максим.

Дружинники мовчали, не спускаючи луків.

— Питаємо третій раз! — сказав, підносячи голос, Максим.

Дружинники мовчали, але стояли недвижно в своїй ворожій поставі. Дивно було Максимові, що се має значити, але, не зупиняючись довше, він велів своїм молодцям випустити стріли на дружинників. Стріли засвистіли, мов змії, і, перелетівши понад головами дружинників, повбивалися в стіну. В тій хвилі дружинники, мов на даний знак, кинули зброю на землю і з простягненими руками ступили напроти тухольських молодців.

— Товариші, браття! — сказали вони.— Не прогнівайтесь на нас за нашу мовчанку. Ми дали слово бояринові, що стрітимо вас вороже, але ми не давали йому слова проливати вашу кров, і проливати її за неправду. Ми були при суді громадськім і знаємо, що боярин скривдив громаду і що громадський суд справедливий. Робіть, що вам повелено, і, коли буде ласка батьків ваших, ми будемо просити їх, щоб приняли нас до своєї громади. Не хочемо більше служити бояринові!

Радість тухольців, а особливо Максима, коли почули ті слова, була безмежна. Зараз усі поскидали оружжя на купу перед боярським домом і серед голосних веселих криків обіймали й цілували своїх нових і несподіваних товаришів, з якими перед хвилею думали вступити в смертельний бій. Максим найдужче рад був тому, що його побоювання не справдилося, що йому не довелось перед очима Мирослави поборювати її батька і прогонювати на незвісні шляхи ту, з якою рад би був ніколи не розстатися. Радість сумирного закінчення сеї немилої справи на хвилю заглушила в нім усякі інші непевності. В товаристві веселих боярських дружинників увійшли тухольці до боярського дому, все з зацікавленням оглядаючи, хоч нічого не шукаючи. З сердечним трепетом наближався Максим до світлиці Мирослави, надіючись тут стрітити її в сльозах або в гніві, бажаючи щирим словом потішити, заспокоїти її. Але Мирослави не було в світлиці, і се затурбувало Максима. «Де вона?» — подумав він і зараз надумав спитати про се дружинників, що тим часом вешталися, приготовуючи на радощах для своїх тухольських гостей братерську гостину. Але відповідь дружинників на його питання зовсім не вдоволила й не заспокоїла Максима. Боярин учора

рано виїхав з донькою, але куди, за чим, коли верне,— не знати. Велів їм виступити вороже проти тухольців, але, чи то побачивши їх понурі, неохочі лиця, чи то, може, повзявши яку іншу думку, урвав бесіду й від'їхав. От і все, що дізнався Максим від нових союзників. Очевидна річ, що такі вісті мусили відразу закаламутити його чисту радість, ба, навіть кинути тінь якогось підозріння на дружинників. Що се таке?Чи не криється в тім яка зрада? Чи не хоче боярин зловити їх у яку засідку? Але, не хотячи всім уголос виявляти свого підозріння, Максим шепнув тільки деяким із своїх товаришів, щоб малися на бачності, а сам почав пильно і уважно переглядати весь дім відгори аж додолу, не минаючи ні одної скритки, ні одного закамарка. Ніде не було нічого підозреного.

— Гарна будова! — сказав Максим до дружинників, що заставляли столи.— Але що ж, ми мусимо її розібрати. Звісна річ, ми не будемо її ні валити, ні палити, але зложимо все порядно на купу, щоб боярин, коли запотребує, міг собі все те забрати. І все добро його мусить бути йому схоронене в цілості.

Тим часом дружинники повиносили до сіней великі дубові столи із світлиць, прикрили їх білою скатертю і заставили всілякою стравою й медом. Серед радісних окликів і співів почалася гостина. Тільки ж чим довше сиділи молодці за столами, чим більше їли й пили, тим більше щезала якось їх радість і веселість. І хоч мід пінився в точених дерев'яних кубках, хоч м'ясо, печене на рожнах, димилось на дерев'яних тарілках, хоч щирі, товариські слова гомоніли від одного кінця стола до другого, то все-таки таємно тремтіли чогось усі серця, немов дожидали якоїсь страшної вісті. Дивна, недослідна, а всім чутна тривога висіла в повітрі. Чи стіни боярського дому давили вільних громадян?..

Ось устав один із боярських дружинників і, піднімаючи вгору кубок, повен пінистого меду, почав говорити:

— Браття! Радісний сей день для нас, і щоб ніяка лиха пригода...

Але не скінчив. Разом поблід і затремтів цілим тілом. Усі бенкетарі напруго посхапувались, вискакуючи хто куди міг, перевернули стіл з усіма кубками й стравами.

— Що се? Що се? — крикнули всі нараз і поперлися до дверей. Хоч і як дрібний на око і мало значучий був

знак — глухий стук кінських копит,— а прецінь якого безмірного переполоху наробив він у боярськім домі! Одну хвилю дійсне пекло було в сінях: сей біг туди, той сюди, сей шукав того, той сього, а всі мішалися і товпилися без ладу, топчучи по кубках і стравах, по білій скатерті і по дубовім перевернім столу. Максим перший вирвався надвір із тої замішанини і, раз тільки кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки.

— До зброї, браття, до зброї! Монголи! Монголи!

Той крик був мов наглий удар грому. Всі стали, мов мертві, безладна сумішка перемінилася на безладне сстовпіння. Але й се тривало тільки хвилю. Стукіт кінських копит розлягався все ближче і ближче, а неминуча небезпека разом обудила всіх із мертвоти! Адже ж усі були смілі, сильні, молоді! Адже ж кождий із них не раз у своїх дитячих і молодечих снах бачив себе в битві, в небезпеці, в кровавій боротьбі з ворогом, і бажав, і молився, щоб сон стався явою, щоб довелось йому колись ставати грудьми в обороні свого краю. І ось хвиля надійшла — і вони ж мали б її перелякатися? Тільки на хвилю оглушила їх страшна вість, страшна назва «монголи»,— в найближчій хвилі вони вже були тим, чим були звичайно,— вже кождий держав у руках свою зброю, стояв у ряді поруч з іншими, готовий до кровавого бою.

— Головне діло наше, товариші, держатися сих стін. Поки ворог не випре нас від сього дому і не окружить на вільнім полі, поти не маємо чого боятися. Дім сей — то буде наша твердиня!

І він розставляв лучників коло вікон, коло дверей по два і по три, як до важності й доступності місця. Деякі мали бути внутрі дому, щоб доносити з боярського складу лучникам стріл і рогатин, головна ж сила мала стояти при входових дверях, щоб, у разі потреби, проломити ряди напасників і відбити їх від дому.

А тим часом монголи на ріні над Опором зупинилися, позлазили з коней і, розділившися на три відділи, рушили під горбок трьома стежками. Очевидно, провадив їх хтось добре знайомий зі стежками й ходами, бо цілий той маневр відбувся швидко, без вагання, без довшої запинки. Маневр той показував ясно, що монголи хотіли зі всіх боків обійти й окружити дім відразу.

Але хто се йде так завзято на чолі середнього, головного відділу монголів? Глядять товариші і очам своїм віри не

ймуть. Се не хто другий, як сам властитель сього дому, гордий боярин Тугар Вовк.

— Наш боярин, наш боярин! — скрикнули деякі дружинники, яких Максим, не довіряючи їх щирості, поставив у ряди всуміш із тухольцями.

— Так, ваш боярин — монгольський слуга, зрадник своєї батьківщини! Невже ж ви й тепер іще схочете додержувати йому вірності?

— Ні, ні! — скрикнули дружинники однодушно.— Смерть зрадникові! Розіб'ємо вражу ватагу або самі погинемо в обороні свого краю.

Урадуваний тою заявою, сказав Максим:

— Простіть, браття! Одну хвилю я несправедливо судив вас, думаючи, що ви в змові зі своїм боярином. Але тепер бачу, що кривду робив я вам. Держімося разом, близько стін, так, аби не могли нас окружити, і стараймося завдати їм якнайбільше страти. Монголи, як я чув, недобре вміють вести облогу, а ще в такій невеличкій силі. Чей нам удасться відбити їх напад.

Бідний Максим! Він старався в інших вмовити надію, яка у нього самого почала щезати від першої хвилі, коли тільки побачив монголів, а то тим більше тепер, коли переважна їх сила вповні розвернулася перед очима обляжених. Але все-таки його слова мали велику вагу в його товаришів, що не раз уже мали нагоду переконатися про його притомність духу й оглядність в часі найбільшої небезпеки. Сліпо полягаючи на його словах і розказах, кождий дбав лише про те, щоб пильнувати свого місця до крайньої можности, знаючи добре, що й сусіднє місце буде так само пильноване.

Та ось монголи широким колесом у три ряди обступили вже дім боярський і кам'яні стріли на своїх луках держали вже намірені на смілих обляжених молодців. Тільки що начальник не дав іще знаку до бою. Начальник, бачиться, хоче попереду пробувати ще намови, бо ось він виступив з-поміж рядів наперед против головного відділу обляжених і каже:

— Раби невірні! Погані смерди! Невже ж зухвалість ваша така безмежна, як і ваша дурнота, що ви хотіли би піднімати оружжя на військо великого Чінгісхана, нині безперечного пана всеї Русі? Піддайтеся йому без бою, то він помилує вас. Але ті, що захотять опиратися його силі, будуть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза.

На таку мову голосно і сміло відповів Максим Беркут:

— Боярине! Дуже не впору назвав ти нас, синів вольної громади, рабами! Ти поглянь на себе! Може, до тебе така назва борше пристане, ніж до нас. Адже до вчора ще був ти раб княжий, а нині ти вже раб великого Чінгісхана і, певно, полизав молоко, розлите по хребті коня якогось його бегадира. Коли воно тобі смакувало, то ще з того не виходить, щоб і ми були ласі на нього. Великої сили великого Чінгісхана ми не лякаємось. Вона може нас зробити трупами, але не зробить нас рабами. А тебе, боярине, вся сила великого Чінгісхана не зробить уже ані вольним, ані чесним чоловіком!

Остра і різка була бесіда Максимова. Іншим часом він уважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога,— ні, зрадника, чоловіка, що потоптав сам свою честь, котрому, проте, ніяка честь не належиться. Голосно радувались товариші, почувши таку Максимову мову. А боярин аж пінився зо злості.

— Хлопе поганий!— кричав він.— Жди лишень, я тобі покажу, що завчасно ти похвалявся своєю вільністю! Нині ще кайдани забряжчать на твоїх руках і ногах! Нині ще ти будеш валятися в поросі перед начальником монгольської сили!

— Швидше згинути! — відповів Максим.

— Отже, не згинеш! — крикнув боярин.— Гей, діти,— озвався він до монголів їхньою мовою,— далі на них! Тільки сього обминайте, сього мусимо мати живого в руках.

І він дав знак до бою. Залунав по горах і лісах роговий вереск і урвався. Стишилось довкола боярського дому, але се була страшна тиша. Мов гадюки, свистіли монгольські стріли, градом сиплючись на боярську оселю. Правда, напасники були занадто далеко віддалені, щоб їх стріли могли трафляти оборонців або, трафивши, небезпечно ранити їх. Для того Максим крикнув до своїх товаришів, щоб тепер іще не стріляли і щоб узагалі щадили стріл і зброї, а вживали їх аж тоді, коли можна добре влучити ворога і одним ударом нанести йому значну страту. А щоб не відразу припустити напасників до стін дому, він зі своїми вибраними товаришами уставився на подвір'ї, о яких двадцять кроків перед входом, за міцним дощаним остінком — куснем недобудованого паркана. Паркан був якраз у хлопа зависокий, і стріли монгольські не досягали молодців. Зате їх цільні, хоч і рідкі, стріли смертельно разили монго-

лів і стримували їх від наближення. Страшно розлютився Тугар Вовк, побачивши се.

— Приступом до них! —крикнув він, і збита громада монголів під його проводом кинулася бігцем із голосним криком до остінка. За остінком було тихо, немов усе там вимерло. Ось-ось уже монголи добігають, ось-ось своїм напором обалять остінок,— коли втім понад остінком вирвався, мов із землі виріс, ряд голів і могутніх рамен,— і свиснула громада сталених стріл,— і ревнули з болю поражені монголи страшними голосами. Половина їх упала мов підкошена, а друга половина перла назад, не дбаючи на крики і прокляття боярина.

— Гурра, молодці! Гурра, Максим! Гурра, Тухольщина! — закричали оборонці, і дух вступив у них. Але боярин, не тямлячись зо злості, збирав уже другу громаду до нападу. Він поучав монголів, як треба нападати і не розсипатися за першим ударом противника, але бігти по трупах дальше. Тим часом і Максим поучав своїх молодців, що діяти, і з піднесеним оружжям ждали вони нападу монголів.

— Далі на них! — крикнув боярин, і поперед усього цілими хмарами пустили монголи град стріл на противників, а потім знов пустилася громада приступом на остінок. Знов перед наближенням стрітили їх молодці цільними стрілами, і знов частина напасників із страшним криком упала на землю. Але решта вже не метнулася назад, лише з оглушаючим криком летіла далі й досягла остінка. Страшна була хвиля. Тонкий дощаний остінок ділив від себе смертельних ворогів, що, хоч як близько себе були, не могли досягнути одні одних. Хвилю мовчали одні й другі, тільки швидкий гарячий віддих чути було по обох боках остінка. Раптом, мов на даний знак, загримали монгольські топори о остінок, але в тій самій хвилі тухольські молодці сильними підоймами підважили вгору остінок, поперли його плечима і обалили на монголів. А разом з тою хвилею, коли впав остінок, обаляючи своїм тягарем передні ряди монголів, скочили наперед молодці, узброєні в топори на довгих топорищах, лупаючи ними черепи монгольські. Забризкала кров, залунали крики і стогнання ворогів,— і знов розскочилася юрба напасників, лишаючи на місці бою трупів і ранених. І знов радісний крик оборонців повітав побіду товаришів, і знов відповіли на той крик монголи градом стріл, а боярин — лютими прокляттями. Але мо-

лодцям прийшлось тепер покидати своє висунене становище,— і з жалем прощали вони те місце, з якого так щасливо відразили перші напади монголів. Без ніякої страти, без ран, в повній зброї і найкращім порядку, лицем до ворога молодці відступили під стіни боярського дому.

Коли на полуденнім боці двора молодці так щасливо відбивали напади монголів, ішла завзята і не так щаслива боротьба на північнім подвір'ї. І тут монгольські стріли просвистіли без шкоди для обляжених. Тільки ж тут монголи відразу пішли на приступ, і обляженим прийшлось дуже гаряче. Вони кинулись купою проти монголів, але стрічені були стрілами і мусили вертатися, стративши трьох ранених, яких монголи зараз порубали на кусні.

Першим ділом Максима було тепер — обійти всі становища і оглянути добре своє положення. Живим ланцюгом обступили монголи хату і ненастанно сипали на неї градом стріл. Обляжені також стріляли, хоч і не так густо. Максим відразу побачив, що напасники намагають до того, щоб вперти їх до середини хати, відки б вони не так густо могли стріляти, а потім легка мусила б бути над ними побіда. Значить, головна річ для оборонців була — вдержатися перед стінами дому. Але тут вони виставлені були на густі монгольські стріли. Щоб хоч трохи захиститися від них, Максим велів повідривати двері, познімати верхняки із столів і поуставляти їх перед кождим становищем, як великі щити. Із-за тих щитів безпечно і вигідно стріляли молодці на монголів, кепкуючи собі з їх стріл. А Максим ходив від становища до становища, обдумував нові способи оборони і заохочував товаришів своїм словом і прикладом.

— Держімся, товариші! — говорив він.— Швидко в Тухлі почують крики або хто-будь побачить, що тут діється, і нам прибуде поміч!

Півгодини вже тривала облога. Монголи стріляли і кляли страшно «руських псів», що не то що не піддавалися їм, але ще сміли так уперто і щасливо боронитися. Тугар Вовк скликав знатніших їх ватажків на нараду, щоб обдумати який одностайний рішучий удар.

— Приступом іти! — говорив один.

— Ні, приступом трудно, а стріляти, поки всіх не постріляємо,— говорив другий.

— Постійте,— сказав Тугар Вовк,— на все буде час. Тепер тілько в тім річ, щоб позганяти їх із менших становищ. Згромадьте найбільші наші сили ніби до приступу, щоб

відвести її увагу, а тим часом малі відряди нехай рушать з обох боків до причілкових нестережених стін. Стіни ті, правда, без вікон, але все-таки, коли наші люди стануть під ними, то будуть їм могли багато шкодити.

Ватажки пристали на тоту раду, бо вони, несвідущі в подібних маневрах, не вміли бі такої придумати. Заворушилася монгольська сила, забряжчала зброя, заблискотіли до сонця мечі та топори, і сміло стискали в руках своє оружжя тухольські молодці, готуючись до тяжкого бою. Але поки монголи радились і ладились до уданого приступу, Максим також не дрімав. Щаслива думка прийшла йому до голови. В дощаній криші боярського дому були на всі чотири боки пророблені невеличкі вікна, і от в тих-то вікнах Максим поставив у кождім по двох слабших з своїх людей, аби пильнували відтам усяких рухів ворога, а також старалися зі своїх безпечних становищ шкодити йому чи то стрілами, чи камінням. Поки один стояв при вікні, другий завше готов був достачати йому, чого треба, а один мав доносити від них вісті товаришам надолину.

Заграли труби, і завили дикими голосами монголи, кидаючись на противників. Та тільки ж вони не мали на думці дійти аж зустріту з ними, але, прибігши до піввіддалення, разом зупинились і випустили стріли на обляжених. Коли ж і обляжені, що готовилися на останню рішучу боротьбу, повітали їх градом стріл і причинили їм багато ран і страт, то вся монгольська лінія разом подалася назад. Голосними насміхами повітали молодці той відступ.

— А що, боярине, —крикнув Максим,— сила великого Чінгісхана, бачиться, заяче серце має: розженеться і відступить. Хіба ж не стидно тобі, старому рицареві, ватажкувати над такими бездухами, що тілько в юрбі смілі, мов барани, а поєдинчо нікотрий і за півмужа не стоїть?

Боярин нічого не відповідав на той насміх, він добре бачив, що Максим завчасно сміявсь. І сам Максим швидко побачив се.

Радісний крик монголів залунав ось-ось за причілковими стінами дому, направо і наліво відразу. Під час уданого монгольського приступу вони рушили проти тих стін: се були стіни без вікон і дверей, тож товариші не так дуже пильнували їх. Правда, поставлені на подрі молодці побачили надходячих із тих боків монголів, і кілька цільних стріл упало з дахових вікон на них, але не спинило їх,

тим більше, що, стоячи при самій стіні, вони дощаним окапом заслонені були від усякої небезпеки згори.

Максим поблід, чуючи тут же біля себе зловіщі крики і дізнавшися від вартового з подрі, що вони значать.

«Пропали ми,— подумав він.— Про рятунок і мови нема. Тепер приходиться вже боротись не на життя, а на смерть».

Та й Тугар Вовк, побачивши вдачу свойого задуму, голосно порадувавсь їй.

— А що, хлопи! — крикнув він.— Побачимо, чи надовго ще стане вашої гордості. Глядіть, мої вояки вже під вашими стінами. Огню під стіни! Живо ми викуримо їх із того гнізда, а на чистім полі вони проти нас, мов миш проти кота.

Бачить Максим, що непереливки, скликає своїх товаришів докупи, бо ніщо вже тепер боронитись на поєдинчих становищах, коли під причілковими стінами монголи огонь кладуть.

— Браття,— говорив він,— мабуть, прийдеться нам погибати, бо на рятунок слаба надія, а монголи, се знайте наперед, не пощадять нікого, хто дістанеться в їх руки, так, як не пощадили наших ранених товаришів. А коли гинути, то гиньмо як мужі, з оружжям у руках. Як гадаєте: чи будемо стояти тут і боронитися до остатнього духу, заслонені хоч вчасти стінами, чи волимо всі разом ударити на монголів, може б нам таки удалося проломити їх ряди?

— Так, так, ударимо на монголів! — закричали всі товариші.— Ми ж не лиси, що їх стрілець викурює з ями.

— Добре, коли така ваша воля,— сказав Максим.— Ставайте ж у три ряди, луки й стріли кидайте геть, а топори й ножі до рук — і за мною!

Мов один величезний камінь випущений із великої метавки напроти мурів твердині, так ударили наші молодці на монгольські ряди. Правда, заким іще добігли до монголів, стрічені були градом стріл,— тільки ж ті стріли нічого не зробили їм, бо перший ряд ніс перед собою замість щита верхняк із стола, вбитий на дві списи, і в той верхняк повпивалися монгольські стріли. Аж наближуючись до монголів, перший ряд кинув свій дерев'яний щит — і цілий відряд кинувся на ворога з безтямною завзятістю. Відразу змішалися монголи і почали подаватися в боки, але Тугар Вовк був уже тут зі своїм відділом і окружив молодців цілою громадою монголів, мов стрільці цілою ватагою псів

окружають розжертого дика. Розпочалась страшна різанина. Цілими десятками валили хоробрі молодці монголів, але Тугар Вовк слав щораз нові роти напротив них. Кров бризкала далеко із скаженої сутолоки людей, трупів, ран та кровавого оружжя. Стогнання ранених, зойки конаючих, скажені крики убійців — усе те мішалося в якусь пекельну гармонію, що різала вухо і серце, лунаючи під отим усміхнутим ясним сонцем, на тлі ситої зелені смерекових лісів та під лад ненастанного шуму холодних потоків.

— Направо, товариші! Разом і дружно напрім на них!— кричав Максим, відбиваючися від трьох монголів, що старались вибити йому оружжя з руки. Зі страшною натугою наперли товариші направо, де лінія монголів була найслабша і місце для оборони найдогідніше. По короткім опорі монголи подалися.

—Далі, далі, женіть їх наперед себе! — кричав Максим, кидаючися зі своїм кровавим топором на уступаючих монголів. Товариші поперли за ним, і відворот монголів швидко перемінився на пополох і безладну втіканину. А товариші гнали слідом за ними, валячи одного за другим іззаду на землю. Перед ними було чисте поле, а недалечко темний запахущий ліс. Коли б їм удалось добігти до нього, то були б спасені; ніяка монгольська сила не здужала б їм тут нічого зробити.

— Далі, товариші, далі, до лісу! — кричав Максим, і без віддиху, мовчки, криваві й страшні, мов справді дикі звірі, гнали товариші наперед себе втікаючих монголів у напрямі до лісу. Тугар Вовк одним позирком перегляну в положення обох сторін — і зареготався:

— Щаслива дорога! — крикнув він услід за молодцями.— На тій дорозі ми ще здиблемося!

І живо він відділив часть монголів і послав їх горою на тухольський шлях, щоб зайшли молодців іспереду, від лісу. Він знав добре, що його монголи впору поспіють. А сам з рештою монголів пустився наздогін за тухольцями.

Три тумани куряви стояли на полі над Опором; три громадки людей гнали за собою тим полем. Перша бігла громадка переляканих розбитих монголів; за ними, здоганяючи їх, наші молодці під проводом Максима, а за ними головна сила монголів під проводом Тугара Вовка. Третій відділ монгольський, висланий Тугаром горою навперейми, швид-

ко десь заховався і щез, незавважений роз'яреними в своїй погоні молодцями.

Нараз утікаючі монголи спинилися, стали. Перед ними показалася несподівана завада: глибокий, у скалі викутий вивіз — початок тухольського шляху. Вивіз був у тім місці майже на два сажні глибокий; стіни його стрімкі й гладкі, так що злізти вдолину зовсім не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядові втікачів, які могли надіятися, що тут же за ними і на них скочить другий ряд. У смертельній тривозі, яка й найбоязливішому не раз у остатній хвилі додає відваги, зупинилися монголи і обернулися лицем до своїх противників. В тій хвилі блиснула їм несподівана надія: за слідом противників побачили настигаючих своїх одновірців — і руки їх мимоволі вхопили за оружжя. Але сей наглий вибух відваги не був в силі спасти їх. Мов розгукана буря, впали на них тухольські молодці, ломлячи й друхочучи всі завади, — і попхнули їх до пропасті. З зойком повалились ті, що стояли ззаду, на дно вивозу, коли тим часом передні конали від мечів і топорів тухольських. Тепер молодці самі опинилися над стрімкою стіною вивозу і затремтіли. Тут іззаду настигає Тугар Вовк з монголами, а спереду отся страшна пропасть! Що діяти? Хвилі розваги досить було для Максима. Вид лежачих на дні вивозу потовчених монголів навів його на добру думку.

— Задній ряд нехай обернеться лицем до монголів і стримує на хвилю їх нагін, а передній кидай монгольські трупи в вивіз і скачи на них! — крикнув він.

— Гурра! — закричали радісно молодці, сповняючи його розказ. Застугоніли теплі ще монгольські трупи, падучи додолу,— заясніла для наших молодців надія рятунку. А втім надлетіла монгольська погоня, Тугар Вовк попереду.

— Ні вже,— кричав він,— сим разом не уйдете моєї руки! — І своїм важким топором повалив першого стрічного противника, що вчора ще був його найвірнішим лучником. Зойкнув смертельно ранений і впав під ноги боярина. Товариш його замахнувсь топором на Тугара, щоб помститись смерті товариша, але в тій хвилі його з двох боків піднято на монгольські списи. Цілий перший ряд молодців упав по короткім опорі. Се ж були самі найслабші, поранені в попередній битві, що в погоні бігли з самого заду. Але все-таки монголів на хвилю вони спинили, а їх щасливіші товариші були вже безпечні на дні вивозу.

— Стійте! — кричав до своїх Максим.— В ряди і під стіну вивозу! Коли схотять гнатися за нами, то тут їм справимо кровавy купіль.

— Перший ряд скачи за ними! — командував у нерозважнім запалі Тугар Вовк,— і скочив перший ряд монголів, але не встав уже живий, ба, многі й до землі не долетіли живі, стрічені в повітрі топорами молодців.

— Гурра! — закричали ті, радуючись.— Ану, другий ряд, скачи також!

Але другий ряд стояв над вивозом і не квапився скакати. Тугар Вовк побачив свою помилку і швидко вислав сильний відділ нижче, щоб із долини замкнути вихід вивозу.

— Тепер не уйдуть нам пташки,— радувався він.— От уже мої ловці надходять! Ану, діти, далі на них!

Скажений крик монголів залунав у вивозі, тут же під ногами Тугара Вовка. Се був відділ, висланий горою навперейми; вниз вивозом він ударив тепер на тухольців.

— Вниз вивозом утікаймо! — скрикнули молодці, але один позирк переконав їх, що вся надія на рятунок пропала. При вході внизу чорнілася вже друга купа монголів, що йшла напроти них, щоб їх зовсім замкнути в тій кам'яній клітці.

— Аж тепер смерть наша! — сказав Максим, обтираючи о кожух забитого, при його ногах лежачого монгола свій кровавий топір.— Товариші, сміло до остатнього бою!

Та й сміло ж виступили вони! Добуваючи остатніх сил, ударили на монголів і, невважаючи на некорисну згористу місцевість, що сприяла монголам, ще раз змішали їх, ще раз завдали їм велику страту. Але монголи силою свого розгону поперли їх удолину і розбили їх ряди. В геройській обороні падали молодці один за другим, тільки Максим, хоч бився як лев, пречінь не мав іще рани на своїм тілі. Монголи уникали його, а коли тислися на нього, то тільки в надії витрутити йому оружжя з руки і взяти його живого. Такий був виразний наказ Тугара Вовка.

Ось наступив і другий відділ монгольський з долини; молодців стиснено в тій безвихідній кам'яній кліті, припертo їх до стіни, і лиш тільки вільного місця було перед ними, кілько могли його зробити своїми мечами та топорами. Але руки їх зачали ослабати, а монголи пруться і пруться на них, мов хвилі повені. Вже деякі, стративши всяку надію і бачачи неможливість дальшої боротьби, наосліп кинулися в найгустіші ряди монголів, і в одній хвилі

погибали, розсікані топорами. Інші, шепчучи молитви, тулилися ще до стіни, мов вона могла дати їм яку-небудь поміч: треті хоть і ніби боронилися, але безтямно, машинально махали топорами, і смертельні удари монголів заставали їх уже трупами, нечутливими й бездушними. Тільки невеличка горстка найсильніших — п'ять їх було,— окруживши Максима, держалася ще просто, мов шпиль скали серед розгуканої заливи. Три приступи монголів відбила вже та горстка, стоячи на купі трупів, мов на башті; вже мечі й топори в руках героїв затупилися, одіж їх, руки й лиця скрізь заплили кров'ю,— але все ще різко і виразно відзивався голос Максима, що загрівав товаришів до оборони. Тугар Вовк напівгнівно, напів з подивом глядів на молодця згори.

— Їй-богу, славний молодець! — сказав він сам до себе.— Не дивуюсь, що він очарував мою доньку. І мене самого він міг би очарувати своєю рицарською вдачею!

А потім, обертаючися до своїх монголів, що стояли над берегом яру, він крикнув:

— Далі, скачіть на них! Нехай скінчиться та різанина. Лиш сього (показав Максима) не тикайте!

І разом, мов важка скала, скочили монголи згори на непобіджену ще купку героїв і повалили їх на землю. Ще раз залунали скажені крики, ще борикалися напідсили монголи з тухольцями, але недовго. На кождого з героїв навалилася ціла юрба монголів — і всі полягли головами. Тільки Максим сам один стояв іще, мов дуб серед поля. Він розсік голову тому монголові, що скочив був на нього, і саме замахнувся на другого, коли втім якась сильна рука залізним стиском ухопила його ззаду за горло і кинула ним до землі. Упав підступно повалений Максим, і над ним, почервоніле від гніву й натуги, нахилилося лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насмішливо кричав боярин.— Бачиш тепер, що я вмію додержати слова? Ану, діти, закуйте його в залізні пута!

— Хоч і в путах, я все буду вольний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе на душі! — сказав Максим.

Боярин зареготався і відійшов від нього давати порядок монгольському війську, якого число сильно змаліло в тій кровавій різанині. З головною частиною оставших іще монголів Тугар Вовк пішов до своєї хати; решті велів обсадити нещасний, тепер трупами завалений, вивіз.

Виділивши всіх здорових до стереження вивозу, сам він з невеличкою рештою і взятим до неволі Максимом мав вернутися до табору.

— Прокляті хлопи! — буркотів боярин, переглядаючи свої страти.— Скілько народу понівечили! Ну, але чорт бери монголів — їх не шкода! Коб тілько мені по тих трупах дійти до власті й сили,— обернувся б і я лицем проти них. Але сей поганець, сей Максим,— то мені борець! А хто знає, може й він міг би послужити до моєї цілі? Треба використати його, коли його маю в руках. Він мусить служити нам за провідника в горах, бо чорт їх там знає, який се той їх шлях і чи нема де на нім яких манівців. Тепер, коли він у моїх руках, треба приєднати, вкоськати його троха, — хто знає, на що ще може він пригодитися.

А тим часом монголи готовили вже коней до від'їзду. Максим, скований за руки і за ноги в тяжкі ланцюги, кровавий, простоволосий, із пошарпаною на шматки одежею, сидів на камені над річкою, німий, з затисненими зубами і з розпукою в серці. Перед ним на полі і в вивозі купами лежали незастиглі ще, пошматовані і кров'ю оббризкані трупи його товаришів і ворогів. Які щасливі були ті трупи! Вони лежали так тихо, так сумирно на своїй кривавій постелі, без гніву, без муки, без ворогування. Вони сміялись тепер зі всяких пут, із цілої сили великого Чінгісхана, а його кусень заліза зробив бездушним знарядом у руках дикої самоволі, жертвою кровавої помсти! Які щасливі були трупи! Вони, хоч покалічені, носили на собі образ і подобу людську,— а його оці пута в одній хвилі зробили скотиною, невольником!

— Сонце праведне! — кликнув у своїй душевній муці Максим.— Невже ж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах? Невже ж ти так часто своїм ясним усміхом вітало дні моєї радості на те лише, щоб сьогодні повітати моє бездонне горе? Сонце, невже ж ти перестало бути добрим богом Тухольщини, а сталося опікуном тих лютих дикунів?

А сонце сміялося! Ясним, гарячим промінням воно блискотіло в калюжах крові, цілувало посинілі уста і глибокі рани трупів, крізь які витікав мозок, вистирчували теплі ще людські тельбухи. І таким самим ясним гарячим промінням воно обливало зелений ліс, і чудові запахущі цвіти, і високі полонини, що купалися в чистім лазуровім ефірі. Сонце сміялося і своїм божеським безучасним усміхом ще дужче ранило роздерту Максимову душу.

VI

Дивний сон снився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їх дорічне свято «Сторожа», і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якісь таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі,— і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліпляючим огнем, земля здригається,— і разом, звільна перехиляючись, святий камінь рушається з місця і з страшенним лускотом валиться на нього.

— Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном.— Щастя чи нещастя? Радість чи горе?—Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те прочуття! Саме пополудні настигли страшні несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши кроване і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім окружений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кождому, але славно вмирати — се не кождому

лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всією силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їх ворог. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та кіс, серед напівтривожного, напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, оружні з безоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погиблих синів.

— Що діяти? Що починати? Як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до остатньої краплі крові. Особливо молодіж наставала на те.

— Ми хочемо згинути, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. —Тілько по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити монголів!— радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук,— але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погибли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тілько, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізвалися против неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре,— заговорив один громадянин,—але твоя рада хоч мудра і велику

обіцює славу, та не можлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб окружити монголів, не то вже щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачачи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрій тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли одна за другою при звуках труб та дерев'яних трембіт аж три громади уораженої молодіжі. Кожда громада несла наперед себе бойову хоругов; охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірних громад. Хлоп в хлопа, мов рослі явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийдеться заступати своїми грудьми все, що найдорожче у них на світі, що на їх оружжя вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрітив їх прихід; тільки матері, що саме сьогодні стратили своїх синів, заридали на вид того найкращого цвіту народного, котрий завтра, може, так само поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначувався би серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих поміч-ників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісниною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдиранім гіллям та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто се такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський

кожух, обернений пелехами наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці приняли приїжджу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з лісу та наблизившись над стрімкий обрив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і, всім на диво, показалася женщина, в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної смілої дівчини. Та вона, очевидячки, й не дивилась на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого чепіргатого листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов відроду до того привикла, зійшла стежкою в долину і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо,—сказала вона, злегка паленіючи.— Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечором будуть тут, то щоб ви приготовилися, як їх приняти.

— Ми знали се,— загули голоси з громади,— се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погибло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані,— сказала вона.— А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино,— сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Позволь, чесний батьку,— заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом,— сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син!— скрикнув Захар.— Здоров і живий! О боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісті, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі? — скрикнув мов громом пришиблений Захар.— Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на

кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу.

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос її ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погиб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Сього можна було й надіятись,— відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! Прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій син! Мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу.—Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку,— може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісниною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тілько поробити засіки в вивозі при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут,— казав Максим,— побідите їх або ніде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він.— Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мойого сина,— з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так,— сказала вона.— Син твій не буде страчений,— він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли бог поможе нам розбити її, то чей ми й його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи»! — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченній силі показалися в долині над Опором. Тут приходилось рішатися живо, що діяти, як боронитися? Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити монголів в тухольську кітлину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді,— і швидко громада рішилася. Всі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в ліси. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двоколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати, й подвір'я, й огороди, та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом; тільки потік сріблистою водою шумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жаліючи своїх дітей, що покидали отсю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тіснини, щоб своїм величезним кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копнім майдані за селом, а ревучий водопад, переливаючись у кармазинових променях заходового сонця, непорушним кровавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все життя сеї долини. Сі-

дало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темні смерекові ліси довкола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала: повітря, хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від котрого дрож проймала й найсмілішого. А далеко-далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси, бегетіли олені, ричали тури. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Се віщуни і невідступні товариші орди, гайворони та круки, тягнуть незліченними стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами і кидається в різні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістьми, а гамір їх клекотів, мов кип'яток у величезнім кітлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї кітловини, гляділи тухольці на погане птаство і в дусі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінився. Мов через прірву в тамі валиться осіння повінь, так почали в кітловину валитися чорні почвари з страшенним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов щохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. З страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб, по своїому звичаю, різати, грабувати,— але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидались монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна,— в селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка.— Зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемось з тими псами, поти не можемо ночувати,— відмовив Бурунда.— Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний,— успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадира, то все-таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тислися через тіснину, чимраз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом зверху стіни посипалось величезне каміння на монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закрякала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда.— Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з воїяків Чінгісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди: «Далі, заячі серця, далі за мною»! — і нові купи, невважаючи на новий град каміння, поперлися в вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого згори каміння.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом монголам сипнути на них стрілами. Зойки розляглися на горі — і голосно завили з радості монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тільки ж се все не було би стримало завзятого Бурунду, коли б усередині, на скруті вивозу не показалася несподівана завада: вивіз завалений був аж до верху величезним камінням. А тут тухольці нападали чимраз лютіше, каміння сипалось, мов

град, монголи падали один за другим,— і Бурунда побачив вкінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути тухольців з верху.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта монголів, що лишилася зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з пращі, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав, важко дишучи, Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лиця.

— Покиньмо їх натепер, нехай тішаться! — сказав Тугар Вовк.

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина,— вояки великого Чінгісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але що ж тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожжю в темне гирло вивозу, з котрого ще видобувалися страшні стогнання смертельно ранених, недобитих монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега.— Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назношено драбин і, за радою Тугара Вовка, позбивано їх півперечними жердками немов у широку стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрітили їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та другий упав поражений, то інші двигали велику драбину дальше, а на місце зараненого прискакували свіжі. А рівночасно задні ряди монголів пускали вгору свої стріли і присилували тухольців податися взад. Страшна драбина живо наближалася до стіни. Тривога почала опановувати тухольців...

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, занятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при помочі Мирослави і заходився перев'язувати їх, попрікладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли втім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопилася з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійтеся,— сказала вона тухольцям,— живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища в руки, і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і, відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додолу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип щаблів, сапання мужів, брязкіт їх оружжя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні страшні голови з маленькими блискучими очима. Очі ті тривожно, несхибно, мов закляті, глядять на лежачих тухольців, але голови піднімаються вище, чимраз вище; вже під ними видніються рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди,— в тій хвилі з страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання,— і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу, обалюючи за собою слідуючі ряди,— а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кривавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили каміння,— і понад усім тим пеклом, напівзакритим заслоною ночі, виривається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і грімкі страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютості, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций!— кричав він, скрегочучи зубами.— Подвійний зраднику — се твоя вина! Ти запровадив нас у сесю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду. Рука його мимоволі вхопила за меча, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу Чінгісхана. Я не винен тому, що ті смерди опи-

раються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда.— Щоб вони поночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, аби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучаються по дорозі,— все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горох від стіни.

— Добре, боярине,— сказав він вкінці,— я зроблю по-твойому, але завтра все-таки мусиш отворити нам дорогу з сеї западні, а ні, то горе тобі! Се моє останнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село і очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи — вони давно вижидали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прориваючи огненними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кривавим полум'ям. Із стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хотячи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами, меркотіло, хвилювало, мов огняне озеро. Хрускіт упадаючих кроквів і стін котився глухо по долині; стіжки збіжжя й сіна виглядали, мов купи розжареного вугля, а з їх середини де-де пролизувалися біляві огневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітря викидуючи огнисте, горюче листя, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська долина виглядала тепер, мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі монголи, вкидаючи в огонь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанням гепнула додолу підтята монгольськими сокирами прастара

липа, свідок громадських копних зборів. Повітря в тухольській кітловині розігрілося, мов справді в кітлі, і живо схопився з гір страшний вітер, що курбелив іскрами, рвав горючу солому і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз відроду побачив такий блиск; перший раз розігрівся в своїм холоднім кам'янім ложі. Може, зо дві години тривала пожежа, якій з високих берегів німо, з виразом безсильних жалощів придивлялися тухольці. Тоді монголи почали гасити недогарки, вкидуючи їх у потік, і заходились обкопувати свій табір широким ровом. Посеред табору в одній хвилі виставлено шатри для старшин,— решта війська мала ночувати під голим небом, на розігрітій пожежею землі.

І знову стемнілося в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але сього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або поплило долі потоком. Прийшлось спати війську і стояти варті напотемки, — рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по табору, оглядаючи окопи й варти, поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнуватися нічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі потроху втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищалося світло: се горів-палаххотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий огник мигкотів, і шкварчав, і димів, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне понуре світло на нутро боярського намету. Пусто і непривітно було в наметі, так само як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по намету, занятий важкими думами. Згірдні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар в лице,— разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку дорогу попався.

— Пета обіцяв мені ласку Чінгісхана, — воркотів він,— а сей поганець трактує мене, як пса. Невже ж таки я слуга їх, найнижчий із слуг сього невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авжеж! Я в його руках! Я невольник, як сказав той поганець Максим!

Та от нагадав я про Максима,— де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б, от наприклад, його самого проміняти за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли монголи,— здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось острій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, занятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався, не пильнував його, але про втеку не було й мови, бо купи монголів раз у раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добичею. Максим не знав, що діється довкола нього, і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний милевий знак. У голові його було пусто, думки не клеїлися докупи, навіть враження не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одно тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажеврілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав гарячим повітрям,— Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинути, полетіти в повітрі отакою золотою іскрою і згаснути там, у яснім холоднім блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!.. Ось і його батьківська хата занялася, полум'я бухнуло попід дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверима до хати і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак самому поселитися в Беркутовім житлі. Мов мертвий, глядів Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обривається, щось палахкоче й ниє; а коли грянуло пожа-

рище, повалилася покрівля, розсілися угли його рідної хати і бухнуло з розжевріло̀ї огняної маси ціле море іскор під небо,— Максим скрикнув болісно і зірвався на рівні ноги, щоб бігти кудись, рятувати щось,— але, поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений, упав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим гірким димом по долині, вже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвіздилось нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольському таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кривавими пасмугами вкрите лице; груди його ледве-ледве піднімалися — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. В такім положенні знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! Живий! — завили радісно монголи і нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такім страшнім і оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрижали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю. Монголи віддалилися; боярин довго, німо, в задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки неохибну смерть,— бо се ж прецінь певна річ, що монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів сього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську сміліcть і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж тепер зрівнялися: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів

його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взятті Максима до неволі, старався піддобритись до нього, не із співчуття, а з хитрості, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори, і обіцював за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ють!» — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст. Тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він зачинав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього. Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно.— Що се сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голосом Максим.— Дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим наполовину не розумів, а наполовину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома надто голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного м'яса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче,— говорив він,— таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте,— відказав Максим,— краще смерть!

— Ну... так... розуміється,— мовив боярин,— але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ,— сказав з усміхом боярин,— а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся,— знов усміхнувся боярин.— Отже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тілько ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на сю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — кликнув він радісно.— І вийти відси не можете? Ну, то богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці ціпкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин.— Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловили нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше предложення.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин.— Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин.— Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечором! Нащо тут

великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори щиро, по правді,— се єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин.— Неспроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кождому до серця трафляє,— він тебе мусив його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так скажено за ні за що билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він.— Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він.— Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

— Що моє життя!..— сказав спокійно Максим.— Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намету, і швидким кроком ввійшла до намету Мирослава. Вона бистро зирнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона.— Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів мов остовпілий, не зводячи очей із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були, мов великодній дзвін для нього, мов оживляюча роса для зів'ялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слізьми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров. Як радісно, як тепло зробилося в серці у Максима при її наближенні, за дотиком її м'якої руки! Як гаряче забилася кров у його грудях! Як сильно розбудилася любов до життя! А тут ланцюги тиснуть немилосердно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кривавий ніж монгольський! І та згадка в тій

щасливій хвилі гадюкою вповзла в його серце, і з очей його бризнули сльози.

— Мирославо,— сказав він, відвертаючись,— чого ти прийшла сюди, щоб дужчої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть,— ти знов збудила в мені любов до життя!

— Милий мій! — сказала Мирослава.— Не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

— Нащо мені надії? Надія не розіб'є тих ланцюгів.

— Але мій батько розіб'є.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов се зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили монголів із сеї долини, і жадає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив сей чим далі, тим більше перемінявся на радість.

— Тату,— сказала вона,— правде се?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів се не могло статися.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любові, поглянула на Максима, а потім, обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще,— але се стóяти буде хвилю. Його намет поуз мойого.

— То йди ж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі се слово.

— Ти наклониш?

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дівчина,— воркотів сам собі боярин, виходячи з намету.— Причарована, не інакше! Сама йому на шию кидається!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обвивши руками шию Максимову і цілуючи його бліді спечені уста.— Не журися! Монголи відси не вийдуть — тут їм усім погибати!

— Ох, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказав Максим.— Рад би я сьому вірити, але надто велика їх сила, заслабі наші тухольці.

— Нам прийшли в поміч загіряни й верховинці.

— Зброї доброї не мають.

— І про се не бійся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі — хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.

— І хто ж се таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонічко вийде з-за Зелеменя, п'ятдесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

— Життя моє! — сказав він.— Ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава.— Я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах покотився глухий гуркіт грому.

— Гримить,— сказав Максим,— ну, і що ж з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава.— Се смерть монголів! Се більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнулася по намету, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилилася до Максимового лиця і шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могучою рукою шарпнений, зірвався Максим, аж забряжчали на нім ланцюги.

— Дівчино! Чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї напів з тривогою, а напів з глибоким поважанням-— Хто ти і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти, певно, дух того Сторожа, котрого звуть опікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, милий мій,— сказала дивна дівчина.— Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!..

— Немовби я міг бути щасливим без тебе!..

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: утікай із сього табору, зараз!

— Як утікати? Адже ж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш прецінь, що мене перепустила! Тілько ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми сей золотий перстень: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечного проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бійся. Я тут з батьком лишуся.

— Але ж монголи дізнаються, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, не хочу сього.

— Але ж не бійся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав уперто Максим.

В тій хвилі ввійшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показався ще неласкавішим до нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами і ледве-ледве згодився на неї. Боярин чимраз виразніше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чимраз тісніше зступалися штаби залізної клітки.

— А що?— сказав він різко, не дивлячись ні на доньку, ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові у Мирослави.

— Все добре, тату,— сказала вона,— тілько...

— Тілько що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах іншого; тілько як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери!— відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюгів і йди з ним до тухольців. Ось перстень від Пети; з тим перстенем варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! «Заведи його до тухольців», а то значить— сам собі вирви з рук остатню поруку вдачі. Тухольці полоняника візьмуть, а мене проженуть! Ні, сього не буде. Я йду сам і без його слова.

Засумувалася Мирослава. Її ясні очі покрилися сльозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знов припадаючи до Максима.— Зроби так, як я тобі раджу: візьми сей перстень!

— Ні, Мирославо, не бійся за мене!— сказав Максим.— Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показувати сього по собі. Украдком поцілувавши його і гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намету за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярськім наметі, з серцем, що тріпалось від якоїсь неясної мішанини радості, й тривоги, й надії.

VII

— Що се за стук такий у лісі?— спитав боярин у своєї доньки, йдучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дрова рубають,— відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? Уночі?

— Зараз буде день.

І справді, ледве сказала се Мирослава, коли втім на високих кам'яних обривах, що стіною окружали тухольську кітловину, тут і там замиготіли іскри: се тухольці кресали огонь і розкладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже довкола цілої долини запалали огнища довгим рядом, немов заблискотіли серед пітьми очі величезних вовків, що готовилися скочити в долину і пожерти монгольську силу. Коло кождого огнища купами снували якісь темні постаті. Цюкання сокир залунало з подвійною силою.

— Що вони роблять? — спитав боярин доньки.

— Дерево обтісують.

— Нащо?

— Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далі через табір. Де-не-де варта зупиняла їх — приходилось показувати начальницькі знаки, щоб пропустила. Вартові дивилися з тривогою на огнища, будили своїх начальників, але ті, видячи, що тухольці держаться спокійно, веліли їм не робити крику, а тільки матися на осторозі. Що позапалювали так много огнів, се ще й ліпше для монголів— не зроблять скритого нападу. Можна спати спокійно, доки ті огні горять, бо й так завтра чекає військо велика праця.

А Тугар Вовк з дочкою вже й минули табір і, перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої кам'яної стіни. Довго ходили вони, шукаючи стежки під гору, поки вкінці між корчами та папоротями не відшукала її Мирослава. З трудом почали обоє дертися вгору.

— Хто йде? — крикнули вгорі голоси від огнища.

— Свої! — сказала Мирослава.

— Що за свої? — скрикнули тухольці, заступивши стежку. Живо пізнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мій батько. Бегадир монгольський вислав його для мирних переговорів з нашими старцями.

— До якого біса нам переговорів? Коби борзо сонічко на небо, не так ми з ними переговоримося.

— От які ви смілі! — сказав усміхаючись Тугар Вовк.— Ну, ну, до такої радості недовго ждати. Та тільки не знати, чи вашим матерям се буде така радість — видіти ваші голови на монгольських списах!

— Цур твойому слову, вороне! — скрикнули тухольці, обступаючи боярина.

— Ну, ну,— задобрював їх Тугар Вовк,— я ж не бажаю вам того, а тілько кажу, що се не було би добре. І власне, щоб вас охоронити від такої долі, я й хотів би переговорити з вашими старими. Бо жаль мені вас, молоді, нерозважні діти! Ви готові йти сліпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи ні. Але старі повинні розважити.

Так гуторячи, боярин наблизився до огнища, при котрім майстри обтесували дерево, інші в обтесаних уже стовпках довбали діри, інші бортили борти та притесували чопи.

— Що се ви робите? — спитав боярин майстрів.

— Згадай, коли мудрий!— відповіли ті з насмішкою, збиваючи пообтесуване дерево докупи в виді воріт із сильними поперечниками і зв'язуючи пару таких воріт горою й сподом подовжніми платвами з грубого дилиння. Боярин зирнув і аж руками об поли вдарився.

— Метавка!— скрикнув він.— Хлопи, а вас хто навчив робити таку посуду?

— Були такі, що нас навчили,— відказали майстри і принялися з сильного букового пня витесувати щось на подобу величезної ложки, котра держаком мала бути встромлена в грубу, сильно скручену линву, нап'яту між стовпками передніх воротець і скручувану чимраз сильніше при ло-

мочі двох корб, прироблених до стовпків. А в широку жолобину на другім кінці мало вкладатися каміння; пружність скрученої ужви мала кидати те каміння з ложки далеко на монголів.

Тугар Вовк озирнувся кругом: коло кождого огнища майстри — а в Тухольщині кождий селянин був майстер — ладили таку саму посудину, а молодці, жінки й діти крутили ужви.

«Ну, горячо прийдеться нашим монголам під такими посудинами здобувати собі вихід із сеї ями!» — подумав Тугар Вовк, ідучи з донькою дальше в ліс убитою доріжкою до поляни, серед якої горіло велике огнище, а довкола нього сиділа згромаджена рада тухольських старців.

— Мирославо,— сказав по хвилевій мовчанці Тугар Вовк,— чи се ти навчила їх робити метавки?

— Я,— відповіла Мирослава і пильно погляділа на батька, надіючись вибуху його гніву. Але ні! По лиці боярина перемигнув вираз якогось задоволення.

— Добре, доню! — сказав він коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значить ота зміна в успособленні її батька, не знаючи, що його віра в щасливу вдачу монгольського походу, а тим більше в додержання монгольських обіцянок, дуже вже похиталася і що боярин у такім разі з конечності мусив чіпатися громади, і поступок доньки був йому в тім пожаданою опорою.

Наблизилися вже до поляни, на якій усю ніч сиділи безсонні, радою заняті старці тухольські. Була се простора поляна, похилена трохи на полудень, а від півночі замкнена стрімкою скалою м'якого карпатського лупаку. Величезні смереки окружали поляну впівокруг від сходу, полудня й заходу, так що сонце тільки на найвищім вершку полудневого стояння могло зазирнути до неї. Поляна була давно колись уся вимощена кам'яними плитами, котрі тепер поросли м'яким руном моху та корчами чепіргатої папороті. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої, в скалі викутої яскині в виді склепу, зовсім відкритого на полудне. Стіни склепу стояли сірі, без ніякої оздоби, сподом були в камені викуті лави й заглибини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленищах видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу — виковану з каменя випуклясту півкулю, завбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною.

Се була давня тухольська контина, де діди теперішнього покоління засилали свої молитви найвищому творцеві життя, Дажбогові-Сонцю, котрого образ означала на стелі викута золотовінчана півкуля. Хоча християнські монахи давненько вже охрестили тухольський народ, то все-таки він довгі ще часи, молячись у корчинській церкві християнському богу, не покидав і своїх прадідівських богів, і дорога до «Ясної поляни» ніколи не заростала, вічний огонь серед поляни ніколи не вгасав — відти й назва її «Ясна поляна»,— а й перед невеличкими боковими вівтарями Лади й Діда частенько курився пахучий ялівець і тріпоталися різані їм у жертву голуби — дар тухольських дівчат і парубків. Але звільна народ забував про давніх богів. Священики надзирали остріше за тим, аби люди не молились по-давньому; молодіж перестала приносити дари Ладі й Дідові; діти виростали, не чувши нічого про давніх богів і давні звичаї; тільки між старцями де-не-де хоронились іще останки давньої, вільної, чисто громадської релігії, котра дозволяла кождій громаді мати свого окремого бога (як Тухля мала свого Сторожа), котра не лякала людей карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала именно саму смерть, смерть тіла й душі для людей неправедних. Нова релігія, зроджена далеко на Сході, запанувала на нашій землі, а радше змішалася з нашою давньою релігією, і тільки та сумішка дала їй можність сумирно зжитися з поглядами народу. Вимирали звільна старці, тямущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сміли визнавати її одверто, не сміли навчати її молоде покоління, але жили собі самітно, ховаючи свою віру в серці, з тим сумним переконанням, що разом із ними й вона зійде до гробу.

Одним із остатніх явних прихильників старої віри на нашій Русі був Захар Беркут. І диво дивне! Прихильність оту він виніс із скитського монастиря, від старого монаха Акинтія. Чи старий дивовижний лікар случайно тільки розповідав своїому ученикові про давню віру, так близьку до природи й її сил, чи, може, й його серце більше потягало до тої віри в противенстві до строгого візантійського християнства,— досить, що з побуту при старім монасі Захар виніс велику прихильність до старої віри і поклявся бути їй до смерті вірним. У своїй Тухлі знав він про «Ясну поляну», на якій давно вже погас вічний огонь і не курився пахущий ялівець, і котру корчинські священики окри-

чали місцем заклятим і нечистим. Та хоч як опушена була «Ясна поляна», то все-таки досі ніхто не посмів діткнутися образу Сонця, то є золотої бляхи, котрою він був окований, і той золотий образ усе ще яснів серед стелі контини, дожидаючи проміння полудневого сонця, щоб у ньому розжеврітися тисячами іскор. По добрій волі приняв на себе Захар Беркут догляд старої святині; стежка, що виднілася поперек поляни до печери, протоптана була його ногами; кождої весни, протягом більше вже як п'ятдесятьох літ, Захар, виходячи за ліками, пробував самітно, в молитвах і думах, на «Ясній поляні» тиждень і по кождім такім пробутку вертав до села скріплений духом, з яснішими і чистішими мислями. Не раз тоді тухольці з своєї долини бачили як понад вершками смерек, що окружали «Ясну поляну», вився синявими клубочками дим запахущого ялівцю, і говорили до себе: «Се старий старим богам молиться». І говорили се без насміху, без ненависті, бо Захар хоч і не навчав нікого старої віри, та зате тим пильніше навчав усіх шанувати чуже переконання і чужу віру.

Отут-то, на «Ясну поляну», зійшлись сеї страшної ночі тухольські старці. Великий огонь палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смереки, немов нагадуючи давні часи; у відблиску огнища яснів золотий образ сонця в яскині кривавим блиском; у задумі сиділи старці, слухаючи цюкання сокир по лісі та оповідань старого Захара про давню давнину. Дивний якийсь дух уступив нині в старого. Він, що ніколи не любив говорити про стару віру, нині розговорився, і то з таким сердечним жалем, з яким говорив хіба про найближчі й найдорожчі серцю діла. Він оповідав про діла Дажбога, про побіди Світовида, про те, як три святі голуби, Дажбог, Світовид і Перун, сотворили землю з піскового зерна, як Дажбог три дні шукав на дні безодні, поки знайшов три зеренця: одно зерно пшениці, друге жита, а третє ячменю, і дарував їх першому чоловікові Дідові та його жінці Ладі; як Перун дарував їм іскру огню, а Світовид волосинку, з котрої за його благословенством зробилася корова й пастух, що його назвали Волосом. І далі розповідав Захар про життя перших людей, про великий потоп, від якого люди ховалися в горах і печерах, про старих велетнів і їх царя, тухольського Сторожа, що розгатив тухольське озеро. Слухали тухольські старці тих оповідань, мов вістей про якийсь новий, незнаний світ; багато такого, що вони говорили і співали в піснях не ро-

зумівши, тепер ставало ясно і в суцільнім зв'язку перед їх очима, і Захар Беркут сам видався їм останнім із тих добрих велетнів-сторожів тухольських, про яких добрі діла так само оповідати собі будуть пізні покоління.

Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці і разом вирнули з лісової пітьми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизилася до старого Захара, а боярин зупинився близ огнища.

— Батьку,— сказала Мирослава до Захара,— я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар спокійно, мов про померщого.

— Так! При помочі отсього перстеня я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто се прийшов іще з тобою?

— Се я, старче,— сказав, виступаючи перед нього, Тугар Вовк,— чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю,— ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чого ж хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будуєте машини до кидання каміння,— нічим ви не врадите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Се добрий знак. Говори дальше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза — то половина кари, а його кара страшна, як кара божа! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу — край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого Чінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхності. Щоб укарати непокірного, вислав великий Чінгісхан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної часті тої сили, бажає по добру розстатися з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він

звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний,— чи сяк, чи так, а монголи розвалять ваші засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хотять тратити часу в вашій долині, не хотять проливати вашої крові і готові віддати вам полоняника за пропуск. У противнім разі, розуміється, його жде неохибна смерть, і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій, помимо всяких способів, ви мусите бути побиті. Вибирайте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка, і на деяких вони справді зробили враження. Побачив се Захар і сказав:

— Чесні браття, чи хочете порадитись по щирості над предложенням Бурунди, чи, може, однозгідно подасте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось!— сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалитися на хвилю. Боярин гордо віддалився в супроводі своєї доньки.

— Захаре,— сказав один із громадян,— тут діло йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою і вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про мойого сина,— сказав Захар твердо.— Коли б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: «Я не маю сина, мій син погиб у бою». Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусили б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все-таки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до остатнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, се була б ганьба, була б зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна. Становище наше сильне, монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятіші їх напади. Але що,— і сього не треба буде. Сеї ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила

не встоїться, будь вона й десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути предложення Бурунди?

— Зовсім конечно.

— І видати твого сина на певну загибель?

— Не згадуйте про мого сина! — скрикнув болісно Захар.— Хто мені при такім ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти мого розуму. Розум каже: відкинути згоду! А що каже моє серце, се вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по-твойому! — сказали старці.— Коли бог судив йому згинути, то ми проти того нічого не вдрадимо; коли ж ні, то й так він вирятується з пащі лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. З смертельною тривогою в серці гляділа на нього Мирослава: вона, бідна, все ще надіялася, що тухольці схотять викупити її Максима.

— Розумно,— звісна річ, по-своїому розумно— захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, у всім сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тілько між мною а твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тілько я сам і мій рід, але стратити мусить не тілько одна громада, а всі ті громади, через які мусить йти ваш похід. Чи можна ж так мінятися? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із сеї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язалися боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч — п'ятсот добірних молодців. Обов'язок наш витривати на своїм становищі до останньої хвилини,— і так ми зробимо. Може бути, що бог судив вам побіду над нами, і в такім разі ми не спинимо вас; тілько ж знайте, що лише по трупі остатнього тухольця ви зможете вийти з сеї долини. Та хто знає, може, побіда судилася нам, а тоді знайте й ви, що, ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не видобудуться. Або ми всі погинемо, або ви всі — іншого вибору нема. Се наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах,— так що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобутися на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка,— тож мовчки відвернувся і пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі,— тільки огонь тріщав та лунало невпинне цюкання сокир, що майстрували вбійчі прилади на монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болющим голосом Мирослава.— Тату, вернися! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним голосом.— Вернися, таточку! Лишися тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїзниками, як брат обік братів,— а вони простять тобі все минувше! А там — чого там можеш надіятися? Вони зрадять тебе, упоять обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між монголів,— там смерть тебе чекає!

Боярин, очевидно, завагувався, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до груді і сказав стиха, напівстрого а напівласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не повелося...

— Ні, таточку,— прошептала крізь сльози Мирослава,— покинь такі думки! Хто знає, може, тоді буде запізно!

— Не бійся, не буде запізно. Лишайся тут і братайся, про мене, з тухольцями,— а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що там... той... твій Максим, і хто знає, може, ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк щез у переліску, спішачи стежкою до огнища над обривом, щоб по його склоні зійти до монгольського табору. При огнищі він ще оглянув майже готову вже метавку, попробував ужву і, похитавши головою, сказав: «слаба», а потім, проводжений тухольською вартою, спустився вузькою скісною стежкою в долину.

Тим часом на «Ясній поляні» було тихо, важко, сумно, немов отсе посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котились по її лиці. Нарешті вона зблизилася до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусив зробити. Інакше було б нечесно,— відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

— Що бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже Віз до заходу клониться і готури голосять у гущаві,— ранок зближається. Ану, громадяни, ходімо братися до оборони, ні, до нападу, до остатньої боротьби з наїзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, най ніхто не лишається! І старі й малі, кожде придасться. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці і повалили з «Ясної поляни» над обриви оглядати діло майстрів, машини-метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з сирого грубого дерева, позверчувані і позбивані кілками, але ж і роблені не навміць, а про хвилеву потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинилися коло машин, а потім купками йшли чимраз далі понад кручею, долі долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісниною випливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотиригранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди, за проводом Захара й Мирослави, опішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі звитки шнурів і линвів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робиться. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками вниз по обривах спускатися в долину. Попереду сильний відряд узброєної молодежі, котрий лавою в три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялиці вдолину. Дівчата передали свої вінці молодцям — їм не слід було сходити вдолину, де кождої хвилі міг напасти ворог. Напослідку посходили додолу і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище узброєних і всі прилади, пєспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив додолу свої чисті хвилі тухольський потік.

Захар зупиниється перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було довкола. Захар молиється:

— Великий наш Сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого і ми шанували досі щорічними праниками! Три рази вже ти, ніч по ночі,

являвся мені в снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твойому зазиву і радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнутися зі свойого відвічного стояння, то розбий, господине, своїм тягарем отсього поганого ворога, дітей Морани, що знов нині вкрили благословенне твоє дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу так, як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив сесю кам'яну стіну і дав водам пророку, і дарував людям отсю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущається над нами!

В тій хвилі огниста блискавка з полудня до півночі роздерла темне небо, і далеко в горах загуркотів грім.

— Так, се твій могутній голос!— сказав радісно Захар.— Ану, діти! Останній раз увінчайте сей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в полудневій стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар.— Обвивайте його шнурами! А ви, інші, живо до рискалів! Підкопуйте його здолу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. Згори його обкручувано линвами і шнурами, здолу підкопувано його насаду, і в шпару, що показалася недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підойми для обалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні приготування, повіднімали драбини, попідкладали грубе каміння під підойми.

— Беріться за линви, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! — розказував Захар, і відразу сотні рук приймилися за діло.

— Далі, дружною силою! — крикнув Захар.— Тягніть! Тисніть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнувся.

— Ще раз! Дужче натискайте! — кричав Захар і сам принявся за линву. Захитався величезний камінь.

— Рушається! Рушається! Подається! — закричав радісно народ.

— Ще раз напирайте, з усеї сили!

Ще раз ухнув народ,— і разом звільніло напруження шнурів, величезний камінь рушився зі своєї посади і, хвилю захитавшися в повітрі, з страшенним глухим ломотом повалився додолу, поперек потоку й тіснини. Застогнала і затряслася тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку, і радісним, голосним криком наповнили повітря тухольці. Ворухнулася в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападу і стояли готові до оборони, але тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім інший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення обаленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Острими кінцями він позапинався за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ліг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода плила глибшим коритом,— але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каміння, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід. А інші знов мурували з другого боку, поза каменем, у тіснині, виводячи таким способом з найгрубшого каміння стіну на які три сажні завгрубшки від одної стіни тіснини до другої. Та стіна, а ще з величезним Сторожем у своїй основі, могла безпечно опертися хоч би й найсильнішому напорові води.

— Живо, діти, живо! — заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи.— Затикайте, замуровуйте потік, поки ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з отсими обривами заввишки,— побачимо, що вдіє сила Чінгісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівно закрутилася виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, пощо се спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею о величезний камінь, кинулась було підгризати спідні, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь та й камінь, щільно стиснений і збитий в одну незламну

стіну. Заклекотіла вода. Порушилася в усім своїм ложищі— і стала, зачудувана, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині. Мов тур, готуючись до нападу, стане і голову вниз похилить, і роги до землі згинає, і стишиться, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення і кинутися з цілою силою на противника, так і непривична до пут вода тухольського потоку на хвилю притишилася, немов злінивіла, задрімала в плоских своїх берегах, а тим часом набирала сили і смілості до нового рішучого нападу, і тільки стиха перла собою о стіну, немов пробуючи своїх плечей, чи не зможе ними відсунути кинену їй так несподівано запору. Але ні; запора стояла на місці, зимна, гладка, горда в своїй непорушності, непереможна. Пильні руки тухольців раз у раз скріпляли її, навалюючи каміння на каміння, плити на плити, споюючи їх липкою, непромокальною глиною. Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімалася кам'яна гать усе вище й вище під руками тухольців. Узброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині, лицем до монгольського табору, і проміняли луки та топори на дручча й молотки до оббивання каміння. Радісно глядів Захар на їх роботу і на їх діло, в його очах світилася певність побіди.

А втім, на сході, над монгольським табором, кривавою загравою розжеврілися хмари. Світало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелеменя і сипалося іскрами чимраз нижче. Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязко, викотилося сонце на небо і глипнуло на занятих своєю роботою тухольців. Повен щирої радості, глянув Захар на схід і, простягши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, преясний володарю світу! Відвічний опікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас! Бач, ми нападені диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом кленемось, що не уступимо до остатньої хвилі, до послідного віддиху нашого. Поможи нам у тім страшнім бою! Дай нам твердість, і вмілість, і згоду! Дай нам не злякатися їх многоти і вірити в свою силу! Дай нам дружністю, і згодою, і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його, гарячі, могучі, тремтіли у свіжім раннім повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали

їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю до плаю. Слухала їх сперта хвиля потоку і, мов надумавшись, покинула бити собою о кам'яну гать а повернулася взад.

VIII

Поки боярин вернувся зі свойого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і прислухувався та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилею серед пітьми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісті — все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала його давня сміліть і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидався він боярина.

— Так ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет.— Бідний хлопче, даремно я старався о твоє увільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хіба ж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старання? — відповів Максим.— Ну, але що ж таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть битися до остатнього духу, та й годі! «Або ми,— каже,— всі поляжемо, або ви».

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заким що говорить.

— Вже я то бачу, що він хоч потроху, а правду каже,— мовив неохітно боярин.— Але що діяти? Все-таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила солому зломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине! Є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їх способи! Моя дочка, запалена голова,— ви вчарували її, то певна річ,— навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміння завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шнурових пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають іншого способу?

— Не знаю. Бачиться, нема. А втім, недовго й чекати, рано побачимо. Тілько лихо моє з Бурундою; конче налягає: шукай та й шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою і без страти часу. А тут тухольці вперлися, мов цапи рогами. Ну, та що мені зробить? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Поки що ти все-таки в монгольських руках, так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але що ж я їм удію?

- Я, може, міг би тобі стати в пригоді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосердя наді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні.

— Ти? Мені? — скрикнув здивований боярин.— Що ж ти можеш зробити для мене?

— Я знаю стежку з сеї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі, окрім мойого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести відділ монголів наверх і обсадити ними вивіз, а тоді легка річ буде розвалити засіки і вийти з сеї долини.

Боярин стояв мов остовпілий перед Максимом, ушам своїм віри не няв. «Невже ж се може бути?» — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все-таки йому подобалася його рицарська твердість і незламність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься остатнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче,— скрикнув він,— що се ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібного?

— А що ж, боярине,— сказав напівсумно, а напівнасмішливо Максим,— сам же ти сказав, що сила солому ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягався, що «волю, мовляв, умерти, ніж податися на зраду?»

— Що діяти,— сказав знов так само Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, смієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин.

— Боярине,— відказав терпко Максим,— не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе се вкололо! — сказав боярин.— Видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас воєнний час, війна вчить усякої штуки. А що, якби...?

— Якби що? Чому не договорюєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю тебе: чи приймеш моє предложення?

— Але чи направду ти думаєш вести монголів проти своїх тухольців?

— Направду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована і що пройдемо в білий день незамічені, коли тілько не буде якої іншої перешкоди.

— А яка ж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й баритися довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я отсе тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані тухольці, ані ніякі інші збройні люди нам не перешкодять, а інші перешкоди чей не злякають ваших смільчаків.

— Нехай і так,— сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Се розуміється само собою,— сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекельні хвилі перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлегший шелест, немов ждав приходу когось найдорожчого його серцю. Він тремтів увесь, немов у лихорадці, і сік зубами, мов на морозі. Але хвилі плили так тихо, спокійно, ліниво, і кожда з них мов острими медвежими кігтями впивалася в його серце. А коли так не станеться, як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерті йому не минути, на смерть він готов віддавна,— але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучність, може й життя, лежить на тім слові,— вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника,— се страшно, се мука, се гірше самої смерті. Але й сама смерть була йому тепер, після бачення з Мирославою, далеко страшніша, ніж перед годиною, ніж тоді, коли він сидів серед вулиці і непорушно глядів на пожежу рідної хати, душачися димом тої пожежі... Але що се таке? В тій хвилі задрижала земля, і страшенний лускіт потряс повітрям. Гамір знявся в таборі, крик, брязкіт оружжя,— що се таке сталося? Максим зірвався на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забряжчали його пута. Радість, радість! Се тухольці працюють! Се вони будують оту заваду, що спи-

нить монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогові не зломить свого слова. Серце його билося живо, голосно,— він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвилі вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдоволенням.

— Хлопче,— сказав він живо,— дуже впору прийшло твоє предложення. Воно вирятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобутися відси— тут небезпечно!

Мов острі ножі, вразили в серце Максима ті слова. Будь-що-будь, а йому треба було припізнити похід аж до тої хвилі, коли він станеться неможливим.

— А се відколи, боярине, ви почали лякатися хлопських засіків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила монголам. Нехай собі тухольці бавляться засіками,— живо ми зженемо їх із них. А квапитись нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвиднілося. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але що ж се за вихід такий, що тільки вдень можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашім огороді, в однім місці під верствою землі лежить велика плита. Треба винайти се місце, відкопати і відвалити плиту, а тоді ввійдемо до тісного, поміж підземні скали пророблено го хідника, який виведе нас аж на гору, просто на «Ясну поляну», там, де ти недавно бачив мойого батька.

— Ну, чого ж тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо!— скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тілько одно забув, що село згоріло, плоти і будинки наші погоріли, знак, по якому можна було пізнати те місце, також згорів, так що напотемки я ніяким світом не знайду його. Та й ще раз кажу: чого квапитися, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде й по-твойому,— сказав вкінці боярин.— Іду звістити про се Бурунду і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тілько, небоже, ти все-таки лишишся під вартою, бо скажу тобі правду, ані Бурунда, ані я не довіряємо тобі, і скоро би показалося, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерті не минеш.

— Я се давно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім ввійшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з нього тяжкі ланцюги. Мов на світ народився, таким легким почув себе Максим, позбувшися тих залізних тягарів, що близько добу втискалися йому не лише в тіло, але немовби аж у душу. З легким серцем і повний надії, він пішов під проводом монголів перед намет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними дикими очима і сказав через товмача — сю послугу сим разом сповняв для обох Тугар Вовк.

— Рабе,— мовив Бурунда.— Я чув, що ти знаєш вихід із сеї долини?

— Знаю,—відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієшся за те?

— Ніякої.

— Для чого ж се робиш?

— З доброї волі.

— Де сей вихід?

— В огороді мойого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Все там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею. Коли розвидниться, знайду.

— Отсе ж розвиднюється. Йди й шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свобідний, ще й дари одержиш. Коли ж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твоє слово, великий бегадире,— сказав Максим,— покладайсь і ти на моє слово!

— Іди ж і шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзирав кождий куточок, кождий камінчик, немов стараючись прикликати собі в тямку положення місцевості, змінене вчорашньою пожежею! Хоч до огорода його батька було ще далеко, то він кілька разів зупинявся, прилягав до землі, стукав, шпортав, а все позирав наперед себе, до потоку, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед,— уже Бурунда почав нетерпитися.

— Не гнівайся, великий бегадире,— сказав Максим.— Учорашня пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відразу розпізнатися. От зараз і будемо на обійсті мойого батька.

Цікавим оком зирнув Максим на потік. Господи, тобі слава! Береги вже повнісінькі,— ще хвиля а вода розілллється по долині! Ба, понижче села, при тіснині, вже виднілися широкі річки і ставки, червоні, як кров, від червоності сходового сонця. Тепер, значиться, можна! Швидко попровадив Максим монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугоніла, а Бурунда, дрижачи з нетерплячки, крикнув монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розлиту по рівнині воду.

— Га, а се що? — скрикнув він, знятий якоюсь невиясненною тривогою.

Тугар Вовк і собі ж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нічого, бегадире! Сеї ночі впали дощі в горах, а по кождій зливі наш потік виливає. Але се нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так,— сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу.— Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чимраз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані монголи не могли порозуміти, що се не повінь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дується вгору і розливається з берегів.

Тим часом копання йшло поволі, хоч монголи трудилися з усієї сили. Аж ось і справді рискалі задудніли о щось тверде. Плита! Але плита показалася широка, ширша, ніж викопана монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб виняти її, або розбивати плиту. Максим тривожними очима слідив зріст води. Ціла часть долини понижче села була вже залита. Валом котилася вода горі долиною, якраз у противнім напрямі від того, в якім плила від віку. Аж ось у монгольськім таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалася по таборі.

— Рабе, що се значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Що ж, бегадире,— відмовив Максим,— видно, велика туча впала в горах, наш потічок дужче виливає, ніж звичайно. Але невже ж вам боятися води, що сягає по кістки?

Розбивайте плиту! — скрикнув він до монголів.— Нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори о плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером велику часть тухольської долини і валом котилася просто до них. Але плита була тухольської вдачі і опиралася до остатньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружний удар, і вона, розбита на кусні, впала додолу, а разом з нею впали й ті монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показалося очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим.— Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радувався відкритим хідником. Валом надбігла вода і заплюскотіла при ногах монголів. Ще хвиля, і з веселим плюскотом полилася вода в нововідкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись монголи гатити воду довкола ями. Але й се вже було запізно. Вода покрила землю, глина розм'якла і розпливалася болотом у руках монголів — така гать не могла спиниги води, яка чимраз сильніше, з усіх боків валилася в яму, довго плюскотіла і щезала в ній, поки вкінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі стояли монголи над ямою і дивилися, як вода заливала остатній їх вихід із долини!

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима.— Чи се твій вихід?

— Бегадире, чи можу ж я розказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чимраз грубшою верствою покривала долину. Вже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольськім таборі був крик і замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток.

— Бегадире,— сказав Максим до Бурунди, бачачи, що той збирається вертати до свойого намету,— пригадую тобі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з сеї долини, не борше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла і його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тота її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї нової води,— от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше — Бурунда чув се добре — вся та маса монголів піде врозтіч, розбігнеться, гнана власною тривогою. Бурунда велів цілому війську зібратися докупи, збитися в тісну масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яїка, і Волги, і Дону, і Дніпра? Не бійтеся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убійчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміння і річний піщаник — усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їх ногами. Незважаючи на крик Бурунди, військо розскочилося, найбільша частина подалася взад, там, де не могло досягнути її каміння. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміліших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чимдалі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці дрібного каміння на монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже тухольців і кермувала всіма рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних розказів і поражати ворога по її показу! Та ба, не так йому судилося! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда,

без кайданів, та все-таки безоружний, невольник і бажає, щоб хоть камінь, кинений її рукою, закінчив його життя і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав.

— Годі там вдивлятися, хлопче,— сказав він.— Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе-таки круто приходиться. Чи у вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо се не повінь. Адже ж бачиш, що вода чиста.

— Не повінь? А що ж?

— Хіба ж ти ще не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин.— Значиться...

— Значиться, вода буде раз у раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О прокляття! І чому ж ти не сказав мені сього борше?

— Нащо?

— Ми були б хоча оба спаслися.

— На се ще маємо час,— сказав спокійно Максим.— Тілько держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Се розуміється,— сказав боярин,— тілько що ж нам робити?

— Поки що нема ще страху,— відказав Максим.— Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але се недовго так буде. Може, за півгодини прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечора вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатися до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого. Стараймось тілько винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його богатирської руки. Він ко́пав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірднішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько, і ріс, і ріс чимраз вище. Вже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире,— сказав він,— ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Сеся вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда.— І ти, рабе поганий, смієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сесю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і сеї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

— Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом з ними?

Бурунда вспокоївся трохи.

— Що ж нам діяти? — спитав він. — Невже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сесю долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.

— Але як?

— Вели свойому війську, поки вода прозірчаста, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися й від слабшого ворога — тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кождий відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, а надія стояти на сухім і не лазити повиш колін у воді додала їм духу. З радісним криком вони кинулися врозбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготалися, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів.— У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наближалися до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміння на нещасних, що, бродячи в глибокій воді, ховалися, мордувалися, а втікати не могли. Хотя-не-хотя мусили тепер монголи держатися на середині долини, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказився в своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців.

— Ні, се не може бути! — скрикнув він.— Гей, до мене, мої вірні туркомани!

Найсміліший відділ монгольського війська зібрався довкола нього,— хлопи, як дуб'я, як степові тигри, з яких шкіри мали понапинані на собі. Він попровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого наперед, самітного, на острім, щербатім обриві. Невеличка купка тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроєними стрілами на них! — крикнув Бурунда, і, мов шершені, засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені тухольці і замішалися, а монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадитися! — кричав Бурунда.— Не давайте їм кидати на нас каміння. Тут можемо вкріпитися.

І він поділив свій відряд на дві половини: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга — громадити на купу каміння для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, зносили каміння і скидали його на купу. Але ся робота ставала чимраз труднішою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміння, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять тухольців було ранених; вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров — на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, се становище! — сказав Захар. — Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Вирятуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили монголи по воді, зносячи каміння на купу. Вкінці каміння зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці, тягати каміння,— сказав до своїх вояків Бурунда.— Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопів! Решта за мною! Мусимо здобути се становище, видряпатися горі сею стіною, хоч нехай тут і небо валиться! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире,— сказав Максим через уста Тугара Вовка,— туди дарма нам дертися, туди нема стежки вгору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда і кинувся в воду, а за ним його туркомани. Грунт у тім місці був нерівний. Монголи ховзалися, падали,— вода, рушана легким вітром, билась сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не дальше, як двісті кроків, усе ж таки вони майже півгодини потребували, щоб дійти туди. Тільки ж під самою скалою вода була ще глибша, майже по пахи, а стежки горі скалою не було ніякої. Зате з сусідніх тухольських становищ летіло каміння на смільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала о скалу або падала в воду, то все ж становище Бурунди в тім місці було дуже невигідне й некорисне.

— Може, твої молодці вміють добре лазити,— кепкував собі Максим,— туди горі сею стіною можна видряпатися наверх.

Але нікотрий із туркоманів-степовиків не вмів дряпатися горі стрімкими кам'яними стінами.

— Коли так,— сказав Максим,— то позволь, бегадире, мені першому вилізти і показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що іншого надумуючи. Він знов розділив свою дружину надвоє: одну часть лишив на здобутім становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов дальше шукати кориснішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилилася з-за захищеного приберіжка, коли разом із гори, з тухольських машин, посипалося на них каміння. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами,— решта мусила вертатися.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире,— сказав Тугар Вовк.— Чи чуєш, який шум і крик по долині,— мабуть, повінь зближається!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом вири, гойдалося і билося в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якого-будь військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі, мов солома, крутилися в вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тільки влегшити себе як-небудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх із ніг, разом з ними ще в воді шемечучись та борикаючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й зачим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в остатній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної завісті, безтямних проклять з боку тих, що потопали. Довкола кождої купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінні, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути,— ніхто не хотів гинути, всі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купах, мусили боронитися від того напору, не хотячи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли ззаду, ближче неохибної водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перлися

взад; середні ревіли з бою й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми й передніми в воду. Деякі, вже тонучи, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної тривоги, за кождим разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велетень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крові губами, наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадається, валить по кровавих, клекочучих і запінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на якім підвищенні, на камені, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає ззаду потопаючих у плечі, мов рогами. Інший, закленувши руки над головою, ридає, скиглить, пищить, мов дитина. Деякі, нічого не бачачи, крім неминучої смерті, вдираються на голови своїм товаришам, чіпаються їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлі, спершися в тіснім шипоті, тиснуться, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітря,— так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишіли, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались із води, махали руками та головами і знов тонули й гибли сотки, тисячі монголів. Німо, непорушно, мов дерев'яні стовпи, стояли на берегах тухольці; навіть найзавзятіші не могли без дрожі, без зойку, без сліз глядіти на ту громадну загибель людей.

Мов остовпілий глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир. Хоч йому самому грозила неменша небезпека, хоч вода у його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися в воді, валили їх із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище,— то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні, беззв'язні окрики на вид загибелі свойого війська. Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли довкола нього, тремтячи, борикаючись з надсильним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав наостатку Бурунда. І вони почали

простувати до тої купи каміння, яку виставили туркомани проти здобутого тухольського становища. Та й пора була! Вода змагалася чимраз дужче. Між ними і їх становищем утворився широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравшися за руки. Тільки велетень Бурунда йшов передом сам, могутніми грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов островець серед моря, стояла горстка вояків на їх становищі, по пояс у воді, з луками, все ще нап'ятими й вимереними на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастя, сеся купа каміння була більша від інших, зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвигнути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у бойових поставах, а якраз стільки було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скалою. Ставши на тій купі, легше якось відітхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа. В тім місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною. З туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент уляглася, щось чорнілося на сірім камені: се був одинокий живий іще чоловік із тої дружини, заков'язлими пальцями він держався скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав рятунку, тільки гойдався за кождим приливом води, поки вкінці й він не щез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда, німий, синій з натуги і злості, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але помогти одні одним не могли і, чи в купах, чи поодинці, були однаково безрадні, ждали одної неминучої загибелі.

IX

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка.— Що буде з нами?

— Всі погинемо,— відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — потвердив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода настільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм квапно діялося доконати ворога. В лісі повище потоку їх молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння а, натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свойого становища, розсунулося. З голосним криком попадали монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчака. Монголи попадали в воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так нечайно зопхнуто з їх становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили у інших рятунку. Два чи три, очевидно добрі пливаки, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки немногих приняли товариші на сусідні становища. Але недовго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачачи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів докупи, спускати таку плоть на ужві долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щонайсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були два такі плоти спущені вниз водопадом, котрий тепер зробився о половину нижчий, ніж був при низькім стані води. Вже двадцять сміливих молодців стало на плотах і виплили до бою з мон-

голами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, заляканa, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель. Бурунда, побачивши ворогів і таке їх воювання, аж зубами заскреготів і за зброю вхопився, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців. Приходилось завзятому бегадирові без діла стояти по груди в воді і дивитися, як тухольці, становище за становищем, розбивали останки монгольської сили. А тухольці тим часом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотах, наближалися вони до монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних башт, але сила монголів була зломана, їх опір був короткий. Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею,-- так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Всі погибли, до остатнього; з купи чорних острівців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, наприбоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скала, вистаючи з-посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк и Максим — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яїк і Волгу, Дон і Дніпро. Остатня жертва смерті, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з одиноким бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще два плоти, щоб, окружаючи ворогів, турбували їх іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свойого стріляння, покинули тоту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А від-

далік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у житті: батько й Максим. За кождою пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотах, стріляти звіддалік даремно. Вони зібралися на відвагу і рушили ближче. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо тухольці завважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружжя, і з грізним криком кинулися на них. Мовчки дожидали туркомани їх нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і тухольцям, і водяним валам. Але тухольці, наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, прип'ятими у кождого довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляття на вас! — кричав Бурунда.— Вони так і всіх нас видзьобають, хами погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становища ворогів, то тут то там разячи одного або другого добре вимереним покидом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире,— сказав до Бурунди Тугар Вовк,— чи не можна нам як-небудь спасти своє життя?

— Нащо? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш,— сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою помсти.— Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може, схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега. Тихо стало довкола.

— Кажи їм, що, коли хотять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свобідно! Коли ж ні, то ми зуміємо згинути, але й йому, тут-таки, перед їх очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк.— Начальник монголів обіцює вам віддати вашого полоняника живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кілько нас іще лишилося, випустили живих і здорових із сеї долини! В противнім разі жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хотячи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духу. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре,— сказали старі тухольці, обступаючи його,— ми думаємо, що можна приняти се предложення. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свойого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона.— Що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино,— сказав Захар,— що я можу тобі порадити? Ти знаєш тілько чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре,— говорили громадяни,— всі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зламана, і громада не бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина,— сказав один із загірних молодців.— Скоро тілько Максим буде свобідний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пошлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар.— Се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові.

Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якої варесі лежав величезний камінь, і сильною, недрижачою рукою взяв за ужовку, що придержувала тоту вареху в плоскім положенні!

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього.— Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув наостанку Бурунда.— Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамені, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютості і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі,—і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незламний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками,

ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів,і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і по горах.— Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоту на берег і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачачи смертельну блідість на його лиці і чуючи нанастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого,— сказав потихо, з усміхом Захар.— Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свойого сина від своєї груді і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки.— Прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут, між нами! Коло твойого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свобідний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава.

Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо,— сказав Максим,— ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти,— сказав він потихо, слабим уже голосом.— Доню Мирославо, твій батько поляг,— не судім, чи винен, чи не винен,— поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти!— сказав Захар.— В тяжких днях звела вас доля докупи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норовом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша побіда — велике діло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружжям тілько? Ні. Чи нашою хитрістю тілько? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки

будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ощадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на «Ясну поляну», до стародавнього житла прадідівських богів, і, зложивши його в кам'яній континї, лицем до золотого образа сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували. От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці і нашіптували йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давне громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

Нагуєвичі, дня 1/X — 15/XI 1882

ЦИГАНИ

І

Ластівки, вбоге гірське село, лежить над горішнім Стрием, там, де він із свого великого закруту під Турку повертає ід Синевідськові, в'ючися поміж гори та ліси. Село невеличке та занедбане, криє між лісами та дебрями свої порозкидані нужденні бойківські хатки. Понижче села, за шматом чорного лісу, що досягає аж самого берега ріки, стирчить над Стрием висока скала. Стрімкою стіною бовдурiться вона над самим закрутом ріки, а головатим вершком, зеленим від моху і папоротів, роззирається по околишніх горах. Стрий літом лагідно плюскочеться о її стопи, але восени реве грізно і піниться, заливаючи вузьку стежину, що в'ється попід скалою здовж його берега. А всюди довкола порозсідалися гори, покриті чорним смерековим лісом; тільки де-не-де верхи їх світять безлісними полонинами, що мріють, мов сіро-зелені плями на темному тлі. Пусто і сумно в осінню днину коло скали, тільки хвилі Стрия ревуть і розбиваються о щербате каміння.

Пусто і сумно було також в душі жандарма, що в сльотаву осінню днину йшов стежкою понад рікою, в плащі і чаку з когутячим пір'ям, з карабіном, перевішеним через плече, і бачно роззирався довкола. Ніде ні душі живої, ні голосу людського, і коли б не втоптана стежка понад рікою, то можна би було подумати, що тут, в тій дикій лісовій кітловині, не стояла ще людська нога від нащаду світу.

— Тьфу на таку собачу службу! — воркотів жандарм, хусткою обтираючи вуси, з котрих капотіла дощова вода.— Лазь і лазь, як виклятий, по тих проклятих вертепах, і все надармо. Та погана бойцня боїться жандарма гірш чорта. Кож-

дий обминає його на тисячу кроків, скоро тільки де заздрить. Так і здається, що кождий із них ось тільки що-небудь украв або кого-небудь забив. А як уже кого допадеш, то скорше би-сь чого-небудь довідався від отої скали, ніж від нього. Чорти би давилися таким поганим та бездарним народом!

Так воркотячи, наближувався жандарм ід скалі і раз по разу поглядав на Стрий, що люто розбивав свої хвилі о каміння, немов і сам гнівався на той дикий та бездарний бойківський народ.

— О, яка вода велика! — воркотів дальше жандарм.— Коли б тільки стежки не залляла та кладки не забрала, бо годі би було нині на ніч зайти до тих чортівських Ластівок, хоч і як вони вже близько. Вже то я в тих горах ані руш не маю щастя, хоч сядь та й плач! Ось уже четвертий раз патролюю тими вертепами, й ще ані разу мені не пощастилося спіймати якого злодія або розбійника. А тим часом ту досить тільки раз поглянути, щоби дійти до того переконання, що злодіїв і розбійників ту мусить бути чимало. І що найгірше, навіть якого-небудь нужденного волоцюги або діда жебручого досі не довелось мені арештувати. Так, як би змовилися, щоб не попадатися мені на очі. А другі жандарми, що котрий піде, то за кождим разом тих волоцюгів, дідів та циганів жене навперед себе цілу череду, повний арешт напакує. А я хоч би тобі однісінького! Тьфу на таке щастє, та й годі!..

І жандарм гнівно позирав наперед себе. Стояв уже перед самою скалою. Стежка піднімалася тут трохи вгору і йшла немов по кам'яній приспі, то підносячися попри стрімку кам'яну стіну, то знов опускаючися мало що не над саме водяне дзеркало. Здалека вже побачив жандарм, що зараз на першій такій впадині стежка залита була каламутною, спіненою водою.

— От тобі й на! — крикнув він у роздражненні.— Знов перешкода! Треба буде обходити довкола сего завалидороги, дряпатися з півгодини по хащах і зломах, а за тої час я міг би вже бути в Ластівках. А нехай тебе ясні громи б'ють з такими порядками!

І ховзаючися в своїх тяжких чоботях по мокрім імху, жандарм скрутив направо, між корчі, під гору, щоб обійти скалу. Несподівано якось він кинув оком вбік і зупинився. Що за чорт! Йому здалося, як коли б із-за скали легенькими клубками виповзував дим, котрий, немов переляка-

ний, чимборше розпливався і щезав у повітрі. Жандарм зразу сам своїм очам не повірив. Але коли зупинився і уважніше приглянувся, то побачив, що справді з-поміж щербатих зубців скали, немов із самого осередка її стовбура, добувався дим. Чи се може бути? Жандарм не був боязливий, а прецінь дрож пробігла у нього поза плечима, бо ніяким способом не міг збагнути, що би се могло бути. Нарешті покинув міркувати.

— Певно, десь рубачі огонь кладуть. А може, які злодії? Бо що би ту рубачі робили? Піду, переконаюся.

І він з трудом зачав спинатися по ховзьких облазах, аж туди, де повище них, мов велетень, стирчала висока кам'яна стіна. Зразу не міг нічого доглянути. Вже змрік западав; тінь від скали власне найгустішим мороком ослонювала те місце, відки добувався дим. Жандарм надармо натужував взір і слух — годі було добачити або почути що-небудь, крім скаженого клекоту прибуваючої ріки під скалою та осіннього, протяжного стогону лісу.

— Гей, хто там? Озивайтеся! — крикнув жандарм, але тільки голос його понуро задуднів між скалами, а напротивна гора відкликнула кінчик його оклику «айтеся!» Тоді жандарм почав дряпатися ще далі. На невеличкій площині між камінням видно було поламане сухе галуззя, якісь свіжі ще кості, а навіть кусники напівпрогнилих шмат. «Ну, прецінь слід чоловіка!» — подумав жандарм. А приглянувшися ближче, він побачив ледве замітну стежечку, що гадюкою висувалася з-поміж каміння, повзла просто півперек площини і губилася в тіні, під стрімкою стіною, власне там, відки добувався дим. І тільки наблизився на які два кроки, жандарм побачив продовбану в камені невелику діру, заткану обгорілою смерековою колодою. Не знати для чого, серце нараз забилося якось неспокійно в його груді. Вхопивши обіруч карабін, немов до штурму, він наближувався осторожно. Тиша в нутрі таємної ями ще дужче його занепокоювала — і в дусі він почав сердитися сам на себе за те, що перед хвилею крикнув був так голосно і зрадив своє наближення. Хто знає, може, недовідомий ворог, упереджений його криком, чатує вже на нього з якоїсь укритої а певної засідки? Але вертати було, може, ще більше небезпечно, тож ішов далі. Вкінці зупинився перед самою печерою, оглянув шаблю і патронташ, а відтак раптом пхнув колоду багнетом і очистив вхід до печери. Дим клубами бухнув йому в лице, але за димом

не видно було нічого. Щоби заглянути в нутро яскині, він мусив аж приклякнути. А коли дим трохи розвіявся, то жандарм побачив нутро, виковане в скалі. Сірі кам'яні стіни сходилися вгорі, немов склепіння. Вогкість зеленкуватими краплями так і висіла на них. Внизу, в кам'янім помості, посеред яскині була продовбана невеличка яма, в котрій жеврів огонь, прикритий напівперегнилою колодою, що сильно курилася димом. Довкола огню сиділо кількоро людей, малих і великих, ледве повкриваних брудними шматами. Лиць їх жандарм не міг іще добачити, тільки бачив, як кілька пар чорних переляканих очей з тривогою вперлося в нього.

— Хто ви ту? — крикнув він грізно.

— Цигани, паночку! — обізвався грубий, але смирний голос.

— А що ту робите?

— Бідуємо, паночку!

Жандарм ледво-не-ледво пропхався до середини яскині і почав роззиратися по хаті і по людях. В однім куті яскині лежали ковальські прилади: міх, ковало і молоти на маленькім візку; в другім — купка сухого галуззя на топливо. На галуззі порозвішуване було якесь курмання. Поблизько огню, на середині печери находилася постіль цілої родини — околот соломи, напівперегнилої, розпростертий на камені, і купа сухого моху та листя. Тільки на однім кінці тої постелі, на найстаршім місці, лежала невиправлена кінська шкіра, котрою на ніч прикривався старий ром[1].

— А кілько вас ту? — запитав знов грізно жандарм, обертаючися до огнища.

— П'ятеро, паночку, п'ятеро,— відповів циган і підвівся на ноги, увесь дрижачи від холоду. Прочі цигани також повставали. Крім старого, була тут ще циганка, парубок і двоє малих, зовсім голих циганенят. Усі вони були аж сині від студені і виглядали немов попухлі — мабуть, із голоду.

— Чим же ви ту жиєте, волоцюги? — питав далі жандарм.

— Ласкою божою, паночку, ласкою божою. От шкапина нам здохла недавно, то ще донині мали ми м'ясо.

---

[1] Цигани самі себе називають ромами.

— А давно ви ту?

— Дві неділі, паночку.

Не знати чому, жандарма лютили ті надмірно покірливі відповіді старого цигана. В його плаксивім голосі і в тім щохвиля повторюванім «паночку» жандарм добачав укритий насміх над своєю властю.

— А багато крадете по селах? — питав він дальше.

— Ні, паночку, ми не крадемо нічого. Ром Пайкуш не краде! Ром Пайкуш, поки може, жиє з праці рук. Але тепер, коли нам шкапина вгибла, не можемо рушитися дальше. Мусимо пробути ту, поки троха не розпогодиться.

— Поки нового коня де не вкрадете! — передражнював жандарм.— Ану, збирайтеся, марш зі мною!

— Куди, паночку? — запитав старий циган тремтячим голосом.

— Не питай! Збирайся зі своїм поганим родом і плодом, підемо до села. А там уже побачимо, що з вами робити.

Старий циган стояв немов остовпілий, коли втім стара циганка, мов камінь з неба, кинулася жандармові під ноги і заревла, немов її хто різати хотів:

— Паночку, паночку! Голубчику наш! Що тобі винен старий Пайкуш, що тобі винні бідні роми, що нас хочеш у таку студінь виганяти в світ? Погляди лишень, моя дробина зовсім голюсінька, та й ми самі не витримаємо такої стужі. Змилуйся, паночку, змилуйся, не гони нас нікуди! Нехай бідні роми подихають іще на божім світі!

— Не будеш ти тихо, ти, опуде конопляний! — крикнув до неї жандарм і відіпхнув стару циганку.— Зараз мені всі забирайтеся!

Але тут уся родина, мале й велике, з вереском і плачем кинулися жандармові до ніг і почали просити та благати його, щоби лишив їх у кам'яній хаті. Тим часом жандарм і сам надумувався, що йому робити. Село ще не близько, дорога нерівна і відлюдна, ніч надходить, тяжко буде йому самому запровадити до села цілу ту зграю. Швидко він надумався інакше.

— Ну,— сказав,— чого ревете, дурні цигани? Не бійтеся, прецінь вас не з'їм живих. Нехай буде й по-вашому — оставайтеся тут! Але слухай, старий, поки я не вернуся, не смій мені відсіля рушитися!

Старий циган стояв, як стовп. Здивованими, переляканими очима він позирав на жандарма, прочуваючи в його словах якесь нове лихо.

— Ну, чого ж ти так витріщив на мене очі, чого глипаєш, мов підрізаний баран? — крикнув жандарм.— Чуєш чи ні, що до тебе говорю? Не смій мені рушитися відси, поки я з поворотом сюди не надійду, бо нещастє твоє!

Старий циган усе ще стояв мов онімілий. Тільки циганка, низько кланяючися жандармові, сказала: — Добре, паночку, добре! — Жандарм іще раз роззирнувся по яскині, сплюнув з обридження і вийшов.

— Волоцюги прокляті! — воркотів він, з трудом сходячи зо скали.— Ось куди вони запхалися! Але прецінь я їх винайшов. Ну, чень хоть тепер який «бельобунг» буде!

II

Війт ластівецький був, як кождий бойко, неписьменний, супроти власті покірний та потакуючий, а супроти підвладних упертий тим безоглядним упором, що ціхує чоловіка з тісним розумом. Жандарми рідко заходили до того сельця, тому-то кожде появлення жандарма викликувало в селі правдивий переполох. Люди ті, виросли в горах та лісах, уважали війтівський уряд великим тягарем головно через те, що війт у кождім разі мусив ставати перед різними «панами», над'їжджаючими в село, мусив відповідати на їх запитання, сповнювати їх розкази. Кого раз у громаді силоміць «посаджено на війта», той звичайно оставався на тім становищі кілька або кільканадцять літ, поки тільки міг ходити, бо ніхто інший не осмілювався без крайньої конечності взяти на себе ту страшну гідність.

Наш війт був ще недавно вибраний, то й не зовсім іще освоєний з панами. Він не трохи перелякався, коли жандарм пізнім вечором увійшов до його хати. Але ще дужче він перелякався, коли прибувший «пан» розповів йому о циганах. Правда, війт знав, що цигани сидять у камені; значить, не самих циганів він перелякався. Перелякався він того, що жандарм таки й там «обáхморив» їх і що тепер, певно, й його враз із циганами будуть волочити до Підбужа.

— Ну, а ви знаєте о тих циганах? — питав жандарм війта.

— Та ніби знаю.

— Що ж вони, крадуть?

— Та, матбути, не без того, щоб і не крали. Де ж би циган без того витримав! Тілько старий часами щось кленцає, нібито робить. Але така-то його циганська робота!..

Обкладинка повісті І. Франка «Захар Беркут» (Львів, 1902)

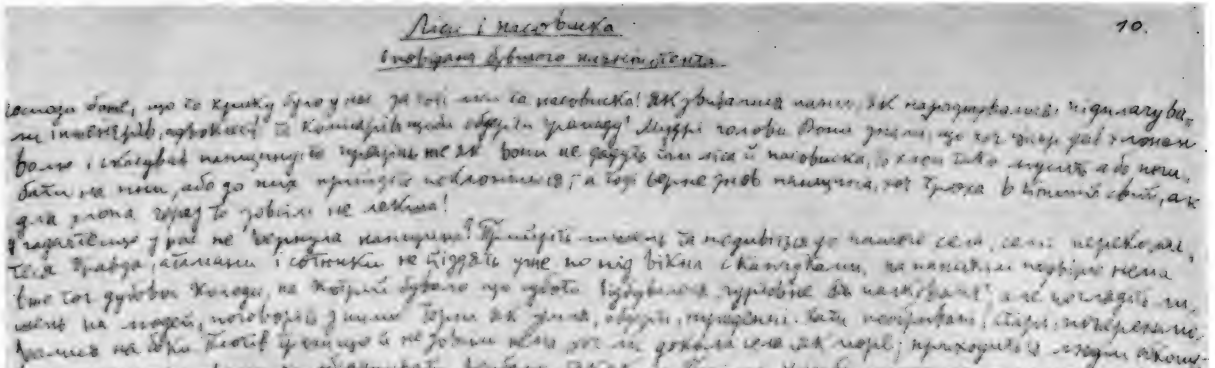

Сторінка автографа початку оповідання І. Франка «Ліси і пасовиська»

— Я так і знав,— воркнув жандарм.— Ну, війте, на вас лежить відповідь за них.

— На мені! — крикнув переполошений війт.— Як вони що вкрадуть, то я маю за те відповідати?

— А так. Відповідаєте за все, що станеться в обрубі вашого села. У вас має бути порядок. Такої циганської голоти не можна пускати самопас.

— Ну, а що ж я маю з ними зробити? Взяти їх на воловід, чи що?

— Де тілько здиблете в селі, зараз їх арештувати і віддавати жандармам у руки.

— Е, паночку, коли ж бо вельможні шандарі до нас так рідко заходять. А тут якби я одного арештував, то другі візьмуть та й мене підпалять.

— Підпалять! — крикнув жандарм.— То вони такі? Чекайте, зробимо ми з ними порядок. Війте, тих мені циганів припильнуйте, поки я не верну з обходу! Я їх заберу з собою до Підбужа.

— А коли ж пан повернуть?

— Завтра, найдалі позавтра.

— Добре, скажу їх припильнувати,— відповів війт, низенько кланяючися жандармові.

Попоївши молока і будза (свіжого овечого сиру), жандарм положився на лаві, обвинувся плащем і заснув. А тим часом війт не спав, хоть лежав на постелі.

«Чи лихо якесь навернуло сего шандаря,— думав він,— що випанітрував циганів у такій схованці, де їх досі ніяка власть не добачала? І що тепер з ними робити? Коли схочу їх арештувати і спровадити до села, то що з того, що їх шандар забере до Підбужа? Посидять у арешті пару днів, а потім вийдуть на волю і, певно, трафлять до Ластівок. Не тяжко, щоби мене не обікрали або не підпалили. Що циганові? Шандар далеко, а циганів волочиться множество: досить одну кумпанію зачепити, то всіх маєш ворогами. Ой, світе мій гіренький! Тьфу на твою голову! А хіба от що я зроблю! Аякже, аякже, се буде найліпше! Коли цигани втечуть, то що мені шандар зробить? Адже ж можуть утечи ще сеї ночі заким я ще довідався від шандаря, що їх треба арештувати. То буде найліпше, таки найліпше!..»

І з тою думкою війт заснув десь коло півночі.

А жандарм тим часом, хоч спав на твердій лаві, то снив про далеко приємніші речі, про «бельобунг», грошову

нагороду і перенесення в кращі сторони, на Поділля, на російську границю, де можна було легко «зробити» товсту контрабанду: і заслужитися, і обловитися. Сон сей додав йому ще більше охоти і певності. На другий день ранісенько він устав, зібрався і, ще раз остро наказавши війтові пильнувати циганів, спішно пішов у дальшу дорогу, щоби ще нині дійти до мети свого обходу, а завтра вернути назад до Ластівок.

Зараз по його відході війт намотав на ноги потрійні онучі, обувся в шкіряні ходаки, взяв на себе кожух, кучму на голову, перевісив борсукову торбу з «цісарським орлом» через плечі, а до торби вложив пару вівсяних ощипків і кусень овечого сиру. Так приготований, не кажучи нікому нічого, пустився в дорогу ід каменеві.

— Добрий день вам, Пайкуш! — сказав, входячи до яскині.

— Доброго вам здоров'ячка, пане начальнику,— відповів старий циган.

— А що тут у вас нового чувати? — запитав війт, бойківським звичаєм не приступаючи відразу просто до речі.

— Зле чувати, пане начальнику. Був тут у нас вчора «кокорудза», хотів нас вести до села.

—До села? Е, він вас, любойки, хотів вести до Підбужа, до криміналу.

— За що?

— Або я знаю за що? Мусили йому по других селах щось дуже наговорити на вас. Адже ж недурно він за вами так парцував, що вас аж ту винюхав.

— Ой, ой, ой, божечку наш, божечку,— гуртом завили цигани,— що ж нам тепер робити?

— Що ж я вам, біднятка, пораджу? — сказав війт.— Він мені казав пильнувати вас, аж поки сам не верне, і тоді віддати вас йому до рук.

— І ви хочете нас тепер арештувати? — сказав звільна, але з укритою в голосі погрозою старий циган.

— Бог з вами, Пайкуш! — сказав війт.— Що ж то я вас віднині знаю, чи що? Я сказав зараз тому шандарові, що циган —то вітер у полі: ось є, ось його нема. Хто його на припін візьме? От знаєте що, маєте ту троха хліба і сиру, нате вам се від мене і йдіть собі, куди хочете, щоби я про вас не чув нічого. Не хочу вам робити клопоту, але й сам не хочу через вас у біду впасти. Розумієте?

— Розуміємо, пане начальнику, розуміємо! Най вам богойко святий заплатить! — сказав циган, кланяючися, а за ним почала кланятись уся його родина. Поклавши на кам'янім помості ощипки і сир, війт поспішнсю ходою рушив назад до села, пильнуючи, щоби ніхто його не бачив. А в душі він сміявся з того, який-то лютий буде шандар, коли завтра прийде, а циганів уже й духу не застане.

III

Добре-то говорять: гірська осінь, то вистарчить за добру зиму на долах. Ледве наш жандарм вийшов за противну границю Ластівок, ледве війт, довершивши своєї політичної місії, вернув назад до села, коли втім високий верх Парашки, що вистирчує вгору в виді величезного тризубця, покрився густою мрякою, або, як кажуть, «закурився до́разу». Величезними клубами котилася та мряка вниз, гнана сильним, свищучим вітром. За півгодини все вже щезло в вирах і клубах снігової «куревільниці», котра з усіх боків била в очі і засліплювала пішохода, замазувала йому стежку перед ногами.

Кленучи і спльовуючи раз у раз, боровся жандарм з метелицею і йшов твердо наперед. Уже недалеко було село, до котрого мав дістатися на ніч — остаточна мета його обходу. Ще тільки треба було по кладці перейти на другий бік ріки. Але се, власне, була дуже небезпечна штука. Ріка шуміла під кладкою мов скажена, а верхом рвав вітер, шарпаючи за поруччя, мов хлоп руками. Кладка була ховзька від снігу, а вітер сліпив очі. Вже близько берега жандарм поховзся і впав у воду. Вода була неглибока, але страшно бистра. В одній хвилі течія зірвала жандармові з плеча карабін, а з голови чако з когутячим пір'ям. Великий камінь-кругляк, котрий вода котила по дні, вдарився о його ноги і звалив його з ніг. Тільки з крайньою натугою жандарм виграмосився на берег. Був мокрий до ниточки, промерзлий і переляканий. Хотячи огрітися, бідолаха пустився щодуху до села, до знайомого попа. Але хоч і як недалеко се було, то все-таки, заким забіг до хати, мокра одіж на нім зціпла на морозі як кість, а з грудей не міг видобути голосу. Правда, на попівстві кинулися терти його, огрівати, рятувати. Той рятунок і його залізне здоров'я зробили те, що він не добув собі ніякої тяжкої хороби, та

все-таки мусив цілий тиждень пролежати в ліжку в міцній гарячці. Весь той тиждень курило снігом, свистів вітер, тис мороз, так що навіть здоровому непорадно було в горах пускатися в дорогу з одного села до другого. Аж по тижні вітер притих, випогодилося, але мороз потис іще остріший. Жандарм не хотів довше гаятись, хоч піп не важився пускати його від себе піхотою, ще напівнедужого. Казав запрягти санки і відвезти його до Підбужа, куди вже вперед дав був знати про його пригоду.

Коли жандарм проїжджав через Ластівки, пригадав собі циганів, про котрих зовсім був позабув у своїй тяжкій пригоді. Він казав візникові стати коло війтової хати, покликав війта до себе і запитав його:

— А що ви зробили з тими циганами?

— Та що ж ми мали з ними зробити, прошу пана,— відповів війт, шкробаючися у патлату голову,— коли ми їх уже не застали.

— Як то не застали?

— А так. Скоро пан від мене вийшли, я заразісько зібрався і пішов, щоб їх арештувати і приставити до села. Але в камені я не застав нікого. Видно, перелякалися пана і таки тої ночі втекли.

— А то бестії! — крикнув жандарм.—Чекайте лишень, ще я вас десь придиблю!

Війт поклонився, а тайком тільки всміхався, що йому вдалося отак хитромудро позбутися біди. А жандарм, злий і роздражнений, завинувся в свій плащ і в тяжкий баранячий кожух, що йому дав піп на дорогу, і казав їхати дальше.

IV

Стрий скорчився від морозу. Низом попід скалою переїзд був вільний, а що дорога тамтуди найближча, то жандарм казав везти себе в той бік. Ледве виїхали за ліс, що чорною стіною відділює Ластівки від решти світу, коли жандармові очі з якимось неспокоєм вперлися в той великий бовдур, що виринув перед ним туй уже недалеко. Вершок скали не був покритий снігом, бо вітер позмітав відтам той зимовий пух і позсував його в нижні заломи. Тьохнуло щось у серці жандарма, коли побачив увесь вершок скали, покритий воронами, кавками і іншим стервоїдним птаством, котре то сиділо, то шибалось цілими оболоками довкола

і своїм зловіщим вереском та гамором наповнювало повітря.

Але що ж се? З темнавого залому в горі, глибоко засипаного снігом, так само як і перед осьмома днями, добуваються ледве видні клубочки блідо-синявого диму. Кілька хвиль жандарм сумнівався, чи се справді так, чи тільки йому з гарячки привиджується, аж бойко, його візник, упевнив його, що справді дим добувається зі скали. Невже ж там ще хтось є? Жандарм аж затремтів з нетерпеливості, щоби переконатися, що се значить. Уже наблизилися до скали. Стежка, що вела вгору, засипана снігом, і ані одного сліду стопи людської не було видно на його білій скатерті. Тільки кавки і ворони при їх наближенні підняли ще більший гамір.

— То якийсь недобрий знак, що того птаства тілько тут назліталося,— сказав візник.— Чи не сталося тут яке нещастє? Ся проклята птиця зараз се почує.

Жандарм, не мовлячи нічого, скинув із себе кожух і навіть плащ, щоби тим легше йому було видряпатися на верх каменя; візник виломив пару дрючків до підпирання, і так, допомагаючи один одному, з тяжким трудом вони видряпалися на верхню площину. Кавки з вереском вилися туй понад їх головами, немов хотіли боронити своєї певної добичі.

Вхід до яскині був так, як і давніше, завалений колодою і позатиканий мохом, тільки крізь маленьку шпарку вгорі випливав дим. Відбили колоду і ввійшли. В яскині було тихо і темно. Аж по добрій хвилі очі їх настільки привикли до сутінку, що могли добачити якусь чорну, безобразну масу насеред яскині. То були цигани, стулені в купу, повкривані мохом і листям — і мертві вже, як бачилося, від кількох день. На огнищі димилася ще дотліваюча остання колода.

Що було причиною їх смерті? Голод? Холод? Чи, може, чад від спертого диму? Тіла їх були сині, скостенілі, змороженні. Але, розриваючи купу, жандарм побачив, що під старим циганом не було вже невиправленої кінської шкіри, на котрій він спав; недогризені кусники тої шкіри найшлися... в руках дітей.

Довгу хвилю стояли жандарм і візник над тими покійниками, німі, остовпілі, переняті переляком і жалем. Може, їм через душу переходили довгі дні і ночі болючого конання тих нещасних, плач і зойки дітей, безпомічність і розпука

старих, ціле море нужди, горя і терпіння, з котрого тепер осталася тільки отся недвижна, в один клуб сплетена, купка трупів...

Без слова, в німім пригнобленні вийшли вкінці жандарм і візник із яскині на свіже повітря, завалили вхід до яскині, щоби не допустити птаства до трупів, а коли відтак знов сіли на санки, візник перехрестився і з лицем, звернениим до скали, почав шептати молитву. Жандарм тим часом почав у думках укладати рапорт о тім, що сталося.

Нагуєвичі, в липні 1882,
перероблено 1887

ЛІСИ І ПАСОВИСЬКА

ОПОВІДАННЯ БУВШОГО ПЛЕНІПОТЕНТА

Господи боже, що то крику було у нас за ті ліси та пасовиська! Як звивалися пани, як нараджувалися, підплачували інженерів та адвокатів, аби звільнити себе від усяких тягарів! Мудрі голови. Вони знали, що хоч цісар дав хлопам волю і скасував панщину, то преціньяк вони не дадуть їм лісу і пасовиська, то хлоп таки мусить або погибати на пні або до них «прийдіте поклонімося»,—а тоді верне знов панщина, хоч троха в іншій свиті, але для хлопа через те зовсім не легша!

І гадаєте, що у нас не вернула панщина? Прийдіть лишень та подивіться до нашого села, самі переконаєтеся. Правда, отамани й окомани не їздять уже попід вікна з канчуками, на панському подвір'ї нема вже тої дубової колоди, на котрій, бувало, щосуботи відбувалося «гуртовне палкованє»; але поглядіть лишень на людей, поговоріть із ними! Чорні, як земля, нужденні, хати пообдирані, старі поперехилювалися на боки. Плотів трохи що й не зовсім нема, хоч ліс довкола села, як море; приходиться людям обкопувати царину ровами та обсаджувати вербами, так, як на Поділлі. Худоба нужденна, миршава, та й то рідко у котрого газди й є. А спитайте йдучих із серпами та з косами: «Куди йдете, люди?», то певно, скажуть: «На панський лан жито жати» або: «На панську луку косити». А коли ви здивуєтесь, як се так, що вони йдуть до пана на роботу тепер, коли у самих ще нічого й не тикано, а тут гріє, з колоса летить,— то вони хіба похитають головами та скажуть сумно: «Що ж діяти? Самі то бачимо, і серце нам крається, але що діяти! Задовжились ми у пана, а у нього така встанова, що попереду відроби панові, хоч би тут громові кулі летіли, а вже відтак собі». Се у нас щороку так: у пана

зробимо все завчасу, і добре, і чисто, а наше власне тим часом гине і пропадає в полі. І добре то вимудрував наш пан. У нього ліс — у нас і патичка на обійсті нема без його відома! У нього пасовисько — у нас худоба вигибла, витратилась, а решта ходить, як сновида. У нього поле справлене, чисте, а наше заросло пирійками, гірчицею та бур'янами, гноїку нема, аби справити, худібки тяглої нема! А ще що й на тім уродиться, то таки на полі пропадає, бо мусимо пана обробити насамперед, за погоди. І ніколи ми не можемо прийти до хліба, не можемо стати на свої ноги, не можемо вибитися з-під панської руки. А пан тисне, о, тисне щосили! Він у нас тепер начальником громадським, його якийсь прислужник писарем, і ціла рада мусить хилитися по їх волі. Бідного не пустить із села ні на заробок, ні на службу, книжки не видасть. «Тут сиди, не рипайся, роби у себе»! А у себе, розуміється, нічого робити,— йди до пана! А пан — бух по десять крейцерів за день у найтяжчий час, і мусиш робити, бо нігде дітися! Оттак-то він прикрутив нас і щораз ліпше прикручує! Скажіть же самі, чи треба нам ще, крім того, панщини? Мені здається, що давня панщина з буками й економами не була така тяжка.

А тепер послухайте, як то він заїхав нас із майки, аби випровадити в поле і забрати отак у свої руки. Сам я був при тім, то можу вам напевно сказати і кожде слово заприсягнути. Ось слухайте!

Зачалося нещастє наше від конскрипції,— знаєте, що була в 59-ім році. До того часу жили ми з паном в добрій злагоді. Він нас боявся чіпати, бо, знаєте, тогди ще острах був між панами за про тоту мазурську різанину. А ми знов його і не потребували чіпати: пасовисько мали, в лісі рубали, так, як наші батьки здавен-давна, і все вважали, що то ліс громадський — навіть злісного громадського держали. Аж тут бух — конскрипція. Знаєте, нарід темний, не знає, що до чого, перепудився. Як то наш хлоп, усе боїться, аби податків не підвищили. Так і тоді: списувати будуть не тілько людей, а й худобу! Вже то без чогось не є.

Аж тут раз у неділю, по хвалі божій, як то, звичайно, вийдуть люди з церкви, постають на зарінку раду радити. Там і війт накази які голосить, інші про жнива балакають... Аж тут пан... «Так і так, панове громада, важна справа, конскрипція. Я ваш приятель, я тепер такий самий хлоп, як і ви. Знаєте, цісар порівняв нас усіх, тепер нема вже панів».— Ну, просто сказавши, почав нам гнути

харамана. Ми роти порознімали, що то перший раз чуємо від нашого пана людське слово! — «Так і так,— говорить він далі,— важна справа, конскрипція. Чия ласка, прошу до мене, маю щось важного сказати, як вам треба бути при тій конскрипції». Та й посунув наперед, до двора. А ми всі, кілько нас було, лавою за ним. Увійшли на подвір'є. Він став на ганку, озирнувся по людях, а далі викликав кількох старших до себе та й пішов з ними до покою. Стоїмо ми, чекаємо. Вертають наші старці. «Ну, ну, що пан казав, що за справа?» А старці наші головами сивими похитують та все муркочуть. «Так-то так, правда й є!» А далі до нас: «Ходім у село, чого тут галас підняли на панському подвір'ї? Чи тут вам місце до наради?» Пішли ми.

— Знаєте, люди добрі, панове громада,— заговорили наші старці, коли ми знов стали на громадськім зарінку,— що завтра має до нас приїхати конскрипція. Отже ж то пан наш, дай йому боже здоровлє, казав нам остерегти громаду. «Вважайте,— каже,— на худобу! Вони списують худобу і потому наложать на вас від кождої штуки по ринському податку. Як скажете, що пасете в лісі, то будете й від лісу платити подвійний податок: раз за ліс, а другий раз за то, що пасете». То пан радить зробити так: поперед усего не казати, що пасемо в лісі, а відтак переховати часть худоби в лісі через завтрішній день і при конскрипції подавати менше худоби, ніж маємо. «Так,— каже,— роблять і по других селах. А ліс,— каже,— як ваш був, так і буде, бо конскрипція нічого не має до грунтів».

Порадились, порадились і урадили послухати пана. Що то дурні! То як у кого було п'ять штук худоби — він три до лісу, а дві лишає на показ; у кого десять штук — він сім до лісу, а три лишає. Цілу череду худоби з цілого села запакували до лісу, між дебрі та нетрі, і ждемо спокійно конскрипції. Так тяжко чоловікові приходяться ті податки, а ту ще пан так налякав нас новими буцімто надвишками, що ми не вагувалися попросту ошукати конскрипцію, щоби тілько як-небудь викрутитися від біди.

На другий день рано, десь так у обіда, вже конскрипція в селі. Списують. Ну, ми всі держимося того, що ураджено, подаємо якнайменше худоби, відпекуємося від пасення в лісі, ще й тішимося, що так гладко йде діло. Аж ось дійшла конскрипція напослідку і до пана. Деякі люди з цікавості пішли за нею. За малу хвильку прибігають у село, задихані, залякані...

— Що ми зробили? — кричать вони.— Ту щось не так, ту щось погано! Чи не підвів лишень пан нас на яке безголов'є? Він записав не тілько всю свою худобу, але й тоту нашу, що схована в лісі, і комісія поїхала туда!

Ми одебеліли, почувши таке диво. Зараз зібралися гуртом і побігли в ліс. Комісії вже не було. Питаємо пастухів. «Були,— кажуть,— пани і наш дідич, щось писали, рахували худобу, але нас ні о що не питалися». Ми до села, говорять нам, що комісія виїхала вже з двора боковою дорогою. Рушили ми за нею, догнали аж на другім селі. Так і так, повідаємо, то пани нашу худобу рахували в лісі.

— Як то може бути ваша, коли ви самі казали, що більше худоби не маєте і в лісі не пасете?

— Ми таки так казали, нас пан нарадив.

— Так чого ж ви тепер хочете? Щоби ми другу конскрипцію у вас робили, чи що? Бувайте здорові! Що-сьте собі зробили, то будете мати. Що написано, то пропало. А впрочім, ні, вільно вам рекурсувати, але кажемо вам наперед, що рекурс нічого вам не поможе, а тілько ще й самі попадетеся до криміналу за те, що ошукували цісарську комісію.

З тим ми й вернулися. «Пропало,— сказали ми,— побачимо, що з того буде».

Чекаємо рік, другий — нема нічого. Пан знов у добрі з нами, тілько як коли згадати про конскрипцію, то всміхається та й каже: «Ет, жарт, та й годі!».

Аж ось на третій рік — чуємо, якась комісія їде в село, пасовисько розмірювати.

«Пек тобі, маро,— гадаємо собі,— се що, зачим, пощо? Пасовисько наше звіку-правіку, пощо його розмірювати?» Правда, ми послідніми роками один кусник поділили між громаду і зорали; гадаємо собі: може, то приїхали виміряти, кілько ми зорали, а кілько ще осталося. А комісія просто до двора; пообідали, а відтак на пасовисько. Розложили мапу, пан сам з ними ходить і показує: от відти тягнеться і доти, а се вони зорали.

Підійшли ми до тої комісії, кланяємося здалека, далі приступили ближче, знов кланяємося, а комісія ані в той бік. Далі війт осмілився та й каже:

— То, прошу панів, наше пасовисько, нащо ви його міряєте і палькуєте?

— А ти що за один? — питають пани.

— Я війт громадський.

— Ну, то добре,— відповіли вони та й далі свсє роблять. Обпалькували той кусник зораний окремо, а решту знов окремо. Ми вже з війтом за ними ходимо і дивимося, але що вони говорять,того не знаємо, бо по-німецьки шваркочуть. Далі скінчили і сідають на бричку. Війт за ними, не попускається та все допитує. Тоді один пан стає в бричці і обертається до нас.

— Ви, люди виділи, як комісія міряла пасовисько?

— Та виділи,— кажемо.

— І виділи, як пальки била?

— І то виділи.

— І знаєте, що онто там,— показав на зораний кусник,— то ваше, громадське, а се отту, то панове?

— Га, що, як? — скрикнули ми всі мов попарені і до комісії. Комісія в ноги.

На другий день женуть наші пастухи худобу на пасовисько, а там панські слуги: «Марш відси, се панське пасовисько, не смій і ногою поступити, сюда!» Пастухи сбернули худобу, женуть у ліс, а там панські злісні та гайдуки: «Марш відси, ліс панський, не смій і за окіп поступити ногою!» Пастухи, звичайно, діти, та в плач; женуть худобу назад додому. Гвалт, крик у селі такий зробився, немов хто ціле село підпалив на всі чотири часті.

Що ту робити? Жінки кричать: «Ми з коцюбами підемо і тим панським слугам голови поскіпаємо!» Але старші чоловіки якось уцитькали їх і зараз вибрали кількана йцятьох, щоби їхали аж до Львова, до адвоката, зарадитися. Вибрали й мене. Поїхали ми, напитали адвоката, русина, заслуженого, кажуть, і щирого. Прийшли до нього, розповідаємо: така річ і така. «Що ж,— каже,— будемо зачинати процес. Розстарайтеся свідків, паперів, грошей, а тим часом заховуйтеся спокійно, бо всяка бунтація тільки пошкодила би справі».

— Але ж, паночку,— кажемо ми,— як нам ту заховатися спокійно, коли нема де раз худобу вигнати? Адже без паші худоба на пні погине!

— Га,— каже адвокат,— що ж я вам можу на те порадити? Як виграємо процес, то пан буде мусив повернути вам усю шкоду, а тепер радьте собі, як можете.

З тим ми й пішли. Зачався процес. Кілько ми грошей на нього видали, бог один знає. Я нарахував самому адвокатові та на стемплі щось звиш сімсот ринських. Громада тяглася з остатнього, хоч і як їй то нелегко приходилося.

Бо ліс і пасовисько остались в панських руках, і ми мусили більшу половину худоби як стій випродати запівдармо, бо не було чим годувати. Решта товклася — і донині товчеться — то по гусячім зарінку, то по перелогах, то по городах. Сади наші через то понівечились, пасіки позводилися, а худобинка ходить — лиш шкіра та кості.

Сім літ тягнувся наш процес, то так, як би хто з громади сім літ жили тяг. Зовсім на нінащо звелися ми за той час, але до пана ані ду-ду, завзялися. Пан собі ж. Вже в яких-то ми судах, у яких інстанціях не бували! І в бецирку, і в губернії, і в міністерстві, і бог знає куди. І все в однім програємо — рекурсуємо; в другім виграємо — пан рекурсує, а кінця як нема, так нема. Аж нарешті — господи тобі слава! — дочекалися ми! Приходить возний, приносить нам резолюцію з найвищої міністерії. Так і так, щоби полагодити спір між громадою а двором, визначується губерніальна комісія, котра на місці спірнім має все розглянути, передивити документи, переслухати свідків і видати остаточний засуд. Тож обі сторони обов'язані того а того дня ставитися на місці спірнім зі всім своїм доказовим матеріалом. Засуд тої комісії буде без апеляції потверджений і виповнений. «Ну, господи тобі слава!— подумали ми собі.— Тепер, певно, буде наша правда, коли комісія має на місці судити. Ту кождий буде міг сказати, що знає, кождого вислухають, а в такім разі мусять же признати, що правда по нашій стороні».

— Пан наш, одержавши таку саму резолюцію, дуже щось попіснів і ніс повісив, але далі, видко, щось надумався, сів на бричку та й до Львова. Куди він їздив, не знати, але два наші люди, що тогди були у Львові, розповідали опісля, що виділи його, як водився по місті з нашим адвокатом. Розуміється, розповідали аж тогди, як уже було по всьому! Досить того, що по двох чи трьох днях приїхав наш пан зі Львова якийсь уже веселіший і навіть утішний. Дивуємося ми, але не знаємо, що то має значити.

Навідалися і ми до свого адвоката. Втішився дуже. «Виграємо справу»,— говорить. «Я сам,— каже,— стану з вами на місці спору перед комісією. Але день перед тим прийдіть сюда до мене: війт, пленіпотенти, свідки, привезіть із собою які маєте папери, то треба перездріти, порадитися. Знаєте, як то перед битвою у війні приготовуються, так і нам треба приготуватися. Приїдьте раненько, то я скажу кождому, що і як хто має говорити,бо, бачите, справа

запутана, а з полудня посідаємо на віз та й гайда в село, щоби у означений день рано бути на місці спірнім».

Послухали ми його ради, ще й дякуємо. Зібралися: війт, два пленіпотенти і три найстарші господарі в селі, яко свідки, забрали всі старі папери, які де в кого були, і поїхали опівночі до Львова, день перед приїздом комісії до села. Приходимо раненько до адвоката — нема дома, десь вийшов, але зараз прийде, просять зачекати. Чекаємо ми, чекаємо — нема адвоката. Вже десята, одинадцята, дванадцята година — нема. Поголодніли ми, пішли до воза дещо перекусити. Прибігаємо по хвилі — ще нема адвоката. Що за нещастє? Вже перша, ба й друга, ба й третя година,— тут би нам час уже їхати додому, щоби на вечір заїхати, а його нема. Аж далі, десь так коло четвертої, йде він.

— Ах, перепрашаю вас,— говорить,— дуже перепрашаю, панове газди, але не моя вина, що я так опізнився: в суді при розправі був, оборона протяглася аж до сеї години. Але то нічого, ми ще все зробимо гаразд. Прошу до мого покою!

— Але може би ми зараз сіли на віз і їхали в село,— сказав я.—То пан могли би там переглянути папери і навчити нас, що маємо говорити.

— Е, нема чого квапитися,— сказав він,— успіємо заїхати, а перегляд паперів недовго потриває.

Пішли ми з ним до його покою і посідали. Паперів внесли ціле наруччє. Взяв він тото читати: читає, читає, поволеньки, уважно, деколи нас щось запитається, ми відповідаємо, він знов читає, а ту вже півгодини, ба вже година, ба й друга минула,— він нічого. Ми ту як на терню сидимо, в'ємося, потіємо, а він усе розпитує нас, мов на протоколі, все папери читає, муркоче,—непорадна година! Вже ми по кілька разів йому набилювали: пора би їхати. А він усе своє: зараз, зараз! Та й далі до читання. Шеста година вибила, як дочитав. «Ну,— гадаємо собі,— господи тобі слава, конець уже тому читанню, поїдемо!» Еге, як би та не так! Як зачне тепер наш адвокат толкувати нам цілий процес від початку, обширно, подрібно, немов то ми й зовсім нічого не знаємо. Говорить, говорить, а ми трохи зо шкіри не вискакуємо,— туй таки би чоловік схопився, плюнув йому в очі і пішов. Та ба, годі! Далі зачав нас навчати, як маємо говорити перед комісією,— і справді мудро навчав! Така ясна стала нам ціла справа, так добре знав кождий, що єму говорити, що

аж любо. Жаль тілько, що коли се навчанє скінчилося, вибила дев'ята година. Смерклося зовсім. Він аж тепер мов спостерігся, а ту ще й гриміти почало.

— Овва, а се що такого, вечір уже?— сказав він, озираючись.

— Таже вечір,— відповіли ми мов осуджені.

— Що ж тепер діяти? Як їхати?

— Або я знаю,— відказав я.— Тепер трудно їхати, дорога недобра, та й воно далеко досить, лісами!..

— Самі не знаємо, що діяти! — відказали наші люди.

— А на котру годину завтра має приїхати комісія?

— На десяту рано.

— На десяту? Е, то байка: переночуйте ви ту, а завтра ранісенько повстаємо і курнемо в село так, що аж закуриться. На осьму будемо там. Отту йдіть, зараз коло моєї хати шинок є, жид порядний, там переночуйте, а завтра, пам'ятайте, не опізніться, я буду ждати на вас.

Що робити! Раді не раді, пішли ми. Жид уже мов і надіявся нас.

— Чи ви від пана адвоката? — питає.

— Ая!

— Ну, ну, ходіть, найду для вас місце, ночуйте здорові! А може, ще потребуєте чого?

— Та дайте по порції горівки, ліпше буде спатися.

Випили ми, полягали в божий час і відразу поснули, як дерево. Чи довго ми так спали, бог знає. Досить того, пробуджуюся я — день білий. Зриваюся, до вікна, дивлюся на сонце — вже геть з полудня. Гляжу довкола — всі наші газди сплять, як дерево. Господи боже, що се такого? Чи то сон, чи ява? Скрикнув я щосили,— ні, се не сон! Вони посхапувалися,і собі ж до вікна. А се що? З полудня вже? Невже ж ми так довго спали? Припадочку нещасливий! В'ємося, мов пискорі посолені, а ту в голові кождому шумить, кості всі болять, мов поламані! Кличемо жида: — Кілько вам належиться за нічліг? — Немного, лише шість ринських.— Як? Що? Яким світом? — А він, злодюга, видячи, що нам квапно діється, що ми ту розщибаємося та аж губи гриземо з нетерплячки, став собі в дверях та тілько всміхається, бороду погладжуючи.— Так у мене всі гості платять!

Декотрі з наших зачали з ним торгуватися, але де там, ані слова не дає собі сказати. Ввергли ми йому гроші, кілько хотів, та й далі, до адвоката. Прибігаємо — нема

дома, рано ждав-ждав на нас, а далі сам поїхав, велів, щоби ми якнайшвидше поспішали за ним.— А папери наші? — Папери лишив, ось вам ваші папери! — От так маєш! Поїхав, а паперів не брав Господи милосердний, що з нами тоді робилося, то й погадати страшно! «Що то,— гадаємо собі,— там десь уже без нас справу розсудили, громада програла, що нам люди скажуть? Яка нужда чекає нас надалі?» Ми немов наперед бачили тото, що нас чекало, та й тогди вже нетрудно було й бачити все те наперед!

Погнали ми додому, та й просто не в село, а на пасовисько. Нема нікого. До лісу. Нема нікого. А ту вже швидко вечір буде. Ми до двора — в дворі співи, сміхи, гостина, музика,— се пан комісію гостить. Глядимо ми, є і наш адвокат у покою, червоний, веселий, говіркий. Кілько проклять у тій хвилі на нього впало, то, певно, в своїм житю тілько склянок вина не випив! Ми вже чисто подеревіли, не говоримо нічого, не розпитуємо ні про що,— бо і нащо? Самі знаємо, що наше нещастє готове. Мов стовпи які, ми поставали на ганку, стоїмо, чекаємо, а самі не знаємо, на кого та й за чим. Пани якось побачили нас, підняли регіт у покою, але до нас ніхто не виходить. Панські слуги йдуть попри нас, також сміються, кепкують собі, поштуркують нас, але до нас ані слова. Панські пси приходять, обнюхують нас, деякі загарчать, а деякі й таки тихо відійдуть. А ми нічого, стоїмо як неживі. Вже смеркалося, в покоях запалало світло, пани і пані почали виводити якихось пісень, надворі почав дощ кропити, а ми стоїмо все на ганку, з очима, вліпленими в ті яріючі шиби, з дрожею в тілі і розпукою в серці.

Аж ось нарешті, пізно вже вночі відчинилися двері і почали один за другим викочуватися пани до своїх бричок. Насамперед пани від комісії. Переходячи попри нас, найгрубший з них став, позирнув на нас грізно і каже:

— Ви що за одні?

— Тутешні.

— Чого потребуєте?

— Що з нашим процесом сталося?

— З вашим процесом? То ви аж тепер приходите о тім довідуватися? П'яниці погані! Ви варті пасовиська, ви варті лісу? А торби жебрацької не ласка? Ідіть же додому і не смійте о тім і споминати! Минулися роки, як добро розпирало боки! Пропали, Йване, гроші!

Вся комісія зареготалася, сіла на брички та й поїхала. За комісією надійшов наш адвокат, крадучися, як злодій, змішаний, ніби п'яний.

— Га, ви ту, ви ту? — лепотів він.— Ждав на вас, їй-богу, ждав, чому не приходили?

— А багато вам наш дідич заплатив, щоби ви нас спинили в місті, поки тут комісія розсудить на його хосен?

— Що? Як? Га! Образа гонору!..— лепотів він, сідаючи на бричку, і курнув щодуху з двора.

— Щоб ти собі голову зломив! — проговорили ми вслід за ним. Та й то дармо: не зломив голови, собака!

Аж ось і пан наш раптом немов уродився перед нами. Стояв, похитуючись, у отворених дверях.

— Ге-ге-ге,— говорив він з п'яним реготом,— панове громада, обиватслі, бургери, пленіпотенти, а що там чувати? Як процесець іде? Нічого, нічого! Але постійте-но ви, я вас тепер буду розуму вчити! Тепер ви будете скакати так, як я заграю! Я вам дам себе знати, щоб ви тямили!

І додержав слова! Прикрутив усіх так, що й дихнути годі! Правда, громада не відразу подалася. Зробили ми рекурс, але рекурс відкинули. Тогди ми рішилися силою боронити свого права, але тим іще гірше собі пошкодили. Жінки, діти, чоловіки і старці, всі за покотом виринули з села, щоби не дати панові заняти пасовиська. Пан спровадив військо. Ми перед військом попадали на землю, кричачи: «Хоч толочте, хоч стріляйте, а ми з сеї землі не вступимося, то наше!» Але військо не стріляло і не толочило, а тілько, поділившися на дві роти, рушило на конях через збіжжя, через плоти та в село. Прийшлось нам вертати. Два місяці стояли в селі жовніри, що було ліпшого з худоби — повирізували та поз'їдали, звели нас усіх на нінащо, а коли від'їздили, то пан міг бути спокійний: громада була зламана і зруйнована дочиста і муспла сама податися в його руки.

Ог така наша доля. Чи буде коли ліпше, чи доведеться нам хоч при смерті дихнути вільніше, господь знає. Але пан зо всеї сили працює над тим, щоби чимраз тісніше натискати на нас пута. П'ять коршмів у селі запровадив, школи нема, священика вибрав собі такого, що з ним руку тягне, а нам нікому порадити, жиємо, як ті воли в ярмі, вже й дітям не робимо надії на кращу долю...

В маю 1883 р.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА

Був Гриць премудрий родом з Коломиї,
Вчився барз добре на філософії.
Стара співанка

I

Гуси зовсім нічого не знали про се. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про сей намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав трохи, почухався, взяв прут і, підскакуючи, погнав гуси з обори на пасовисько. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзьобом, засичав різко, а відтак, таракаючи про щось нецікаве з гусками, пішов передом. Стара грива гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася поза містком і зайшла в ровок, за що Гриць швякнув її прутом і назвав «луп'ярем»,— так він мав звичай називати все, що не піддавалося його високій власті на пасовиську. Очевидна річ затим, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди — як їх було двадцятеро й п'ятеро — так аніі одно не знало про близьке перенесення їх володаря та воєводи на інше, далеко не так почесне становище.

Тож коли нагло і несподівано надійшла нова вість, се є коли сам батько, йдучи з поля, закликав Гриця додому і там віддав його в руки матері, щоб його вмила, вичесала і вбрала, як бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і, не кажучи ні слова, попровадив трепечучого вниз вигоном, і коли гуси побачили свойого недавнього поводатора зовсім у зміненім виді, у нових чобітках, у новім повстянім капелюшку і червоним ременем підперезаного, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягненою головою, немов хотів йому добре придивитися; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла й слова

вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла: Де-де-де-де?

— Дулна гуска! — відмовив гордо Гриць і відвернувся, немов хотів сказати: «Еге, чекай лише, не в такі я тепер пани вскочив, щоб іще став відповідати тобі та твоє гусяче питанє». А втім, може, й для того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого, і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий старий будинок під соломою, з комином наверху. До того будинку йшло багато хлопців, таких, як Гриць, або й більших. Поза будинком по городі ходив пан у камізельці.

— Грицю! — сказав батько.

— Га! — сказав Гриць.

— Видиш оту хату?

— Видзу.

— Пам'ятай собі, се школа.

— Ба,— сказав Гриць.

— Сюди будеш ходити вчитися.

— Ба,— сказав Гриць.

— Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, аби тебе записав.

— Ба,— сказав Гриць, майже нічого не тямлячи, що говорив батько.

— А ти йди з отсими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики з собою!

— Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, а тим часом батько пішов у огород поговорити з професором.

II

Увійшли до сіней, у яких було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою.

— Видиш, там? — сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.

— Видзу,— сказав, тремтячи, Гриць, хоч зовсім нічого не видів.

— Там яма,— сказав хлопчик.

— Яма! — повторив Гриць.

— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в оту яму і будеш мусів сидіти цілу ніч.

— Я не хоцу! — скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого

хлопчика, оба засміялися, а потім перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— Насцо? — спитав Гриць.

— Треба! Тут так годиться, як хто перший раз приходить.

У школі був гомін, мов в улію,— але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця досередини. В тій хвилі залупкали добрі березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився і заверещав.

— Цить, дурню! — кричали на нього сміхованці-хлопці, що, почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві таку несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор, і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, того треба по плечах постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а пе-е-лсий ла-а-з у сколі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити! — сказав один, поскочив до таблиці, взяв зі скриночки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

— На, дурню, їдж, а борзо!

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Їдж, дурний, а борзо! — напоминали хлопці, а самі душились зо сміху.

Гриць почав хрупати і насилу з'їв крейду. Регіт у школі розлягся такий, аж вікна задзвеніли.

— Цього сміетеся? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може, хочеш іще?

— Ні, не хоцу. А сцо то таке?

— То ти того не знаєш? Отто дурний! Та то єрусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дузе добле,— сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годиться кождому їсти, хто перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені воробці, попирскали до лавок, тільки Гриць остався

зі сльозами в очах і з губами, забіленими крейдою. Професор грізно зблизився до нього.

— Як називаєшся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілився? Га?

— Та я їв єлусалим.

— Що? Який єрусалим? — допитувався професор.

Хлопці знов аж душилися зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікотрого пізнати.

— Ну, ну! Йди сідай і вчися добре, а єрусалима більше не їдж, бо будеш битий!

III

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були намальовані якісь гачки та стовпки; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем у носі, другий іззаду раз у раз старався уткнути невеличке стебельце Грицеві у вухо, третій працював довгий час дуже пильно, микаючи зі свого старого кафтана латки, нитки та остроки; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб зо всеї сили.

— Насцо то микаєс? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовщом їсти,— відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи буває не здурив його сей хлопець.

— Але-бо ти, Грицю-небоже, нічого не вважаєш,— крикнув на нього професор і покрутив його за вухо, так що Грицеві мимоволі аж сльози стали в очах, і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але й зовсім о́-світі не тямив. Коли, нарешті, отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, які розкладав і складав професор. Вони невтомимо по сто разів співучими голосами повторяли: «а-ба-ба-га-ла-ма-га». Грицеві, не знати чому, дуже се сподобалося, і він почав своїм пискливим голосом навипередки кричати: «а баба галамага».

Професор уже готов був узнати його дуже пильним і здібним хлопаком і, хотячи ще ліпше переконатися про се, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви «баба», але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: «галамага». Всі зареготалися, не виключаючи й самого професора, тільки Гриць, здивований, оглянувся і знов наголос сказав до свого сусіда: «Цому не клицис галамага?» Аж тоді бідолаха стямився, коли професор потягнув його за понятливість різкою по плечах.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили? — спитав батько, коли Гриць у полудне вернув додому.

— Вцились-мося «а баба галамага»,— відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав отець, не входячи в те, що се за така дивовижна наука.

— Тазе вмів,— відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся! — заохотив отець.— Як тут у селі вивчишся, то підеш до міста до більшої школи, а відтак вийдеш на попа. Жінко, а дай-но йому що їсти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV

Минув якраз рік після того важного дня. Блискучі надії батька на Грицеву будущину давно розвіялись. Професор просто сказав йому, що Гриць «ту́ман вісімнадцятий», що ліпше зробить, коли відбере його додому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав додому якраз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді, «а баба галамага» він вивчив докладно напам'ять, і не раз навіть у сні з уст його вилітало се дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрості, якого йому не судилося переступити. Але далі поза те слово Гриць у науці не поступив. Букви якось мішалися перед його очима, і він ніколи не міг спізнати їх з лиця, котре *ш*, а котре *т*, котре «люде», а котре «мисліте». Про читання вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в його непонятливості, чи в кепським навчанні професора, сього не знати; то тільки певно, що, крім Гриця, таких «туманів вісімнадцятих» між тогорічними школярами було 18 на 30, і всі вони під час того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони увільняться від щоденних різок, позаушників, штурханців,

«пац» та «попідволосників» і як покажуться знов у повнім блиску своєї поваги на пасóвищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастіше думав про се. Проклятий буквар, що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав трохи не на січку, прокляте «а баба галамага» і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так надоїли йому, що він аж вихуд та поблід і ходив увесь час, мов сновида. Накінець змилувався бог і послав місяць липень, і змилувався батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га? — сказав Гриць.

— Віднині вже не підеш до школи.

— Ба,— сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти запережися личком, візьми лупку на голову та жени гуси пасти.

— Ба! — сказав радісно Гриць.

V

Гуси, звичайно — дурні гуси, і сим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиську, що копав ямки, ліпив паски з болота та пересипався порохом. Про гусей він не дбав зовсім, і вони ходили самопас. Не раз їм лучилося зайти в царину, і тоді від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того, нещастя кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. Пять молодих гусаків і десять гусок господиня попродала в місті; важко прийшлось іншим розлучатися з ними. Стару попелясту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і у варварській безсердечності прип'яв бездушного трупа за лапу до тієї ж хворостини, волік його так через ціле пасовисько, а відтак кинув господареві на обору. А одного молодого гусака, красу й надію череди, забив яструб, коли раз відблукався від своєї рідні. Але про всі ті тяжкі та невиджалувані страти череда сього року була більша, ніж торік. Дякувати білому гусакові і гривій гусці та й ще двом чи трьом молодим її донькам, череда сього року виносила звиш 40 штук.

Коли Гриць появився між ними з прутом, знаком своєї

намісницької власті, зразу всі очі звернулися на нього і тільки один німіючий сик здивування дався чути. Але ані білий гусак, ані грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і тріпотінням крил вони кинулися до нього.

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.

— Адже в школі був,— відповів гордо Гриць.

— Ов! ов! ов! — дивувався білий гусак.

— Не віриш, дурню?— крикнув на нього Гриць і швяк-нув його прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли, громадячись коло нього, інші гуси.

— То ніби, що я навчився? — формулював їх питання Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли гуси.

— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов ані одна з тих 40 гусячих голів не могла зрозуміти такої глибокої мудрості. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінким, металічним голосом, випростувавшися, піднісши високо голову і тріпочучи крилами. А відтак, обертаючись до Гриця, додав, немов аби його ще більше пристидити:

— А кши, а кши!

Гриць був зламаний, засоромлений! Гусак в одній хвилі переймив і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки!

«Чому вони його до школи не давали»? — подумав собі Гриць і погнав гуси на толоку.

ПОЄДИНОК

(ЗИМОВА КАЗКА)

Zwei Seelen leben,
ach, in meiner Brust[1].
J. W. Goethe

Битва була в самім розпалі. Гармати ревіли, мов люті звірі, кидаючи з своїх гирл тяжкі, смертоносні кулі. Ракети лускали високо під хмарами, розсипаючися градом кровавих іскор. Уся широка кітловина стогнала, кричала, гриміла та палала, мов одне пекло. Сонце зайшло, а сумерки, налягаючи на землю, робили весь той образ знищення, різанини і смерті ще страшнішим.

В тім огнистім, пекельнім вирі, де пітьма мішалася з різкими огняними язиками, де смерть являлася у всіх можливих видах, де кров людська димилася і бурхала потоками, а тисячі сильних, здорових і рум'яних парубків ішли по трупах товаришів назустріч неминучій погибелі; в тій безодні знищення й жаху дух людський завмирав, думка губилася, мов порошинка в полі,— чоловік ставався бездушною машиною, живим деревом, яке, нічого не знаючи, нічого не тямлячи, йде, куди йому кажуть, робить, що йому кажуть, і паде, де його постигне неминуча загибель.

У такім самім безтямнім стані був і я ось уже півгодини. Відколи наш капітан крикнув нам: «Марш!» — відколи довкола засвистали кулі, затріщали гранати, залунали зойки ранених, задимилося поле від вистрілів,— від тої хвилі я стратив силу приймати враження, стався машиною. Я знав тільки одне, що наша ціль були ті горючі хати недалекого села, відки сипався на нас густий град ворожих куль.

Ні, я не можу сказати, що знав се! Тільки пожежа, що роздирала тисячами огняних мечів густі сумерки і ще густі-

[1] Дві душі живе в моїх грудях. Й.-В. Гете *(нім.).— Ред.*

ші клуби диму,— ота пожежа тягла мене і всіх моїх товаришів до себе, так, як огонь лампи тягне до себе нічні нетлі.

Ми йшли мовчки, топтали по трупах мовчки, бродили в крові мовчки: тільки коли часом сей або той, трафлений кулею, повалився на землю, виривався з його грудей роздираючий крик. Але лише на хвилю! Він зараз затихав під ногами дальших рядів, що, мов сліпа лавина, перевалювалася через нього.

—Бігом до штурму! Марш! — загримів за нами голос капітана.

Той голос, захриплий, але різкий, ухопив нас, бачилось, у могутні кігті і кинув нами наперед, мов важким каменем. Що діялось зо мною кілька мінут по тім розказі — не знаю. У моїй уяві миготять безладно перемішані блиски пожежі, блиски багнетів, гашені гарячою кров'ю, гуркіт вистрілів, зойк, прокляття, стогнання конаючих і глибокі, страшенні рани в покорчених живих тілах людських, освічені вибухами полум'я. Я отямився аж серед села, серед моря іскор, мов муром обведений довкола чорними стовбурами диму, на якімось вільнім місці, мов на вигоні.

Я був сам. Я став, відітхнув важко, озирнувся довкола і знов відітхнув. Після страшенного зворушення я не міг іще прийти до себе, не знав, де я, що зо мною діється й відки я тут узявся.

По хвилі моя притомність зачала вертатися. Перше чуття, яке пригадало мені, що я жию, був глухий, пекучий біль у грудях. Що се? Чи я ранений? Переконуюся, що ні, але біль, проте, не перестає. Довгої хвилі треба було, поки я міг переконатися, що се болить моє серце.

Але чого ж воно болить? Хіба я винен тій страшній руїні? Хіба я можу спинити її? Хіба я міг опертися всемогучій силі, що пхнула мене самого враз із тисячами інших в отсю пекельну долину на кровавий танець? Хіба я можу чародійським словом загоїти всі рани, спинити всю кров, згасити всі пожежі?..

Довкола мене гриміло, ревло, клекотіло, мов у кітлі. Битва тривала дальше, але покотилася огняною лавиною в інший бік. Довкола мене широким замкнутим кругом клубилися стовбури диму, тріщало горюче дилиння будинків, гуділа велика пожежа. Я стояв у тім огнянім крузі без виходу. Розпалене повітря лилося, мов горюче олово, в мої груди, дух мені захапувало, кров била в жилах

молотами, страшенна спрага давила мене за горло, світ зачав колихатися і крутитися в моїх очах...

Нараз дихнула в мої груди хвиля холодного, оживляючого повітря, я випростувався і побачив перед собою — себе самого. Смертельна тривога проняла мене до кості, розбурхана кров ледом стялася і на хвилю, мабуть, зовсім перестала битися. Мов причаровані, впилися мої очі в дивну появу, що німо, з грізним, від пожежі паленіючим лицем стояла передо мною.

— Хто ти? — ледве прошептав я, важко переводячи дух.

— Я Мирон,— відповіла сміло й твердо поява.

Так, се справді був Мирон! Се справді був я, такий сам, як колись, у найкращі, найсвятіші дні моєї молодості! В гордій, смілій поставі, в блискучій зброї стояв мій власний образ передо мною, мірячи мене строгим, грізним оком судді, який бачить перед собою затверділого і непоправного злочинця. Від того погляду мої груди стискалися, вся моя істота тремтіла, мов лист від осіннього вітру. Ох, я чув неясно, але все-таки чув, що не вийду чистим із сього острого суду.

Але в хвилі, коли мої розтривожені думки вспіли зібратися і впорядкуватися, відізвалася в моїй груді сильним голосом любов себе самого і заглушила тривогу.

— Як се ти кажеш, що ти Мирон,— заговорив я, не зводячи з нього очей,— коли я Мирон!

— Ти?— відповів мій двійник коротко, з виразом безперечної погорди. Се одне коротеньке слово дивної появи мов молотом ударило мене в тім'я. Я знов почув глухий нескучий біль у грудях і довго не міг зловити стільки повітря, щоб промовити слово.

— Коли ти Мирон,— сказав я вкінці,— то хто ж я такий? Адже ж оба ми не можемо бути одною особою.

— Не можемо, певно, що не можемо! — потвердив він із згірдною усмішкою.

— То хто ж я такий, коли ти Мирон?

— Ти? Хто ти такий? Вітрова мара, привид моєї розгарячоної фантазії, ніщо!

— Я... ніщо?— крикнув я, добуваючи остатніх сил.— Я привид? Я мара? Але ж у мене тіло, і кість, і кров! Але ж я рушаюсь і ходжу незалежно від тебе! Але ж я був тут перед тобою!

Дивний привид грізно наморщив брови.

— Нужденна маро! – сказав він.— Брехлива появо, плоде сумерку і тривоги,— і ти смієш іще сперечатися зо мною? Смієш простягати свої злудні руки проти мене, правдивої, дійсної дійсності? Ну, чим, скажи мені, чим ти докажеш, що ти Мирон, а не я?

Я стояв мов поражений громом. Думка моя була мов одеревіла,— я не міг знайти ніякого доказу.

— Ну, скажи мені, які твої діла, які твої змагання? Куди йдеш? Чого хочеш? За що борешся?

— Я охороняю порядок, роблю порядок, хочу порядку, борюсь за порядок,— пробубонів я, але чув, що сили мої щезають, немов хто половину серця вирвав мені з груді, половину життя виссав із тіла.

— Нужденний привиде! — загуло громове слово мого страшного судді.— І ти говориш, що ти Мирон? Отже, знай, що Мирон той твій порядок уважає пануванням підлоти над чеснотою, а твої діла — служінням тиранії, а твою боротьбу — кровавим злочином! Щезай геть! Ти не Мирон!

— Але чим же ти докажеш, що ти Мирон? — прошептав я.

— Коли докажу, що ти мара, привид, ніщо.

Я зложив уста до насмішки.

— Не віриш іще! Переконайся. Ану, поборімося! Коли ти дійсний Мирон, а я привид, то я щезну від твого вистрілу,—а коли я дійсний Мирон, то ти щезнеш! Адже ж привид чень не переможе дійсності. Стріляй!..

Я прицілився, гуркнув вистріл, і зареготався мій страшний противник.

— Маро нужденна!— сказав він.— Щезай же від моєї кулі!

Блиснув його карабін,— і мов громом уражений я покотився між трупи.

КУДИ ДІВАЮТЬСЯ СТАРІ РОКИ

Бо адже ж десь вони мусять бути! Пан Богдан Дідицький, щоправда, сказав колись, що

Рѳкъ старый уже пропалъ
Въ мори вѣковыхъ временъ,—

але всі мої географічні відомості не вистарчають на те, щоб знайти на якій-будь мапі те «море вѣковыхъ временъ». А прецінь мусить се бути немале море, коли стільки тисяч давніх років уже потонуло в нім, а ще й досі кождий новий рік також там знаходить місце. Бо щоб вони були з цукру і розпливалися у воді того моря, сього б я не сказав: борше вже з солі, бо се кождий признає, що не один такий рік прийшовся йому дуже солоно.

А хто знає, може, вони й зовсім не пропадають, але чергуються, так що, приміром, найстарші роки з самого дна вилазять і, обсушившися на сонечку, вертають назад на землю? Дивно лишень, як їм хочеться якраз у таку студену пору, перед Йорданом, одним лізти в воду, а другим вилазити з води. Тим старим рокам, що з сього світу перед новим роком стрімголов скачуть у те таємниче море, мусило, певно, дуже вже надоїсти на землі, коли, не можучи довше видержати з миром християнським, доходять аж до самовбійства.

Та й справді, удармося в груди і скажімо по щирості, чи не кривдимо ми їх, бідних? Хто з нас коли скаже: «Е, старий рік був добрий рік»? Де там! Кождий радше скаже: «Богу дякувати, що минув! Бодай не вертався і не снився! За його панування жінка мені вмерла, а теща, яку дармо годую, жива лишилася! За його порядкування жито не вродило, а зате дикий мак і блавати — пропав би зі своєю

естетикою!» І так кождий знайде якийсь камінець, щоб кинути на нього. А зате кождий з одвертими раменами вітає те молоденьке хлоп'я, молокососа, новий рік, хоч і не знає, чи він принесе бодай половину того добра, що попередній небіжчик. Така-то вже натура людська!

А хто ж тому винен, що старий рік так злобно панував і так погано порядкував? Чей же, певно, не він сам. Бо коли ж йому було, в дванадцяти місяцях ростучи і старіючись, розуму набратися? А ще ж і ви, любі читачі, зразу, скоро тільки настав він, надто таки розпестили його, кланяючись йому, мов божкові, строячи його в цвіти найкращих надій, леліючи його в золотій колисці блискучих ожидань. А до твердої, розумної роботи ви його не заставляли, то й не дивуйтеся, що він вам уродив замість жита мак і блаватки, а замість певної будущини злудні фата-моргана!

Мені жаль їх, тих старих, а так несправедливо укаменованих років. Коли б їм так одному з другим, — гадав я собі,— дати трохи більше часу до розвою, трохи старанніше виховання, не так би вони поставилися! Довго міркував я, як би зарадити сьому лиху, а далі таки не видержав і пішов сам від себе в депутації до пана Палюха, що то «состоитъ надзирателемъ бурсы Народного дома».

— Високоповажний добродію,— зачав я свою орацію.

— Перепрашаю вас,— відрубав мені праведник,— я не єсьм жаден високоповажний, ані не жаден добродій. Правильно говориться: «благородний господине».

— Нехай і так,— сказав я.— Отже, високоблагородний господине (п[ан] Палюх з задоволенням похитнув головою), я тут маю на приміті воспитанника, на котрого настоящім воспитанію дуже багато залежить.

— Очень много зависит! — поправив праведник.

— Ну, нехай собі й зависить! — Я хотів би дати його під ваш високоуміетний догляд.

— Многоуважаемий надзор! — поправив він, не порозумівши.

— Еге, еге, так само, як ви кажете.

— А соізвольте вас спросить, кто он таков? До якой русской партії належит?

— Що з нього зробите, те й буде.

— Очень хорошо. Но на безплатного у нас міста ніт.

— О, він багатий, дармо не схоче. Він сам задармо роздає не одному тисячі і міліони.

— О, єжели так, то прошу. А надолго?

— Отож-то в тім і біда, що ненадовго,— сказав я.— Се, бачите, новий рік. Досі ще він маленький, лежить у повитті, а за кілька день його покличуть до панування, то вже запізно буде до бурси давати. Ходило б о те, аби за тих кілька день...

— Перепрашаю вас, господине,— сказав нараз праведник, хапаючи за капелюх,— я не імію времени с вами глагольствовати. Моє почтеніє!

Так розбилася моя добронамірена проба дати новому рокові якесь хоч трохи приличніше виховання від того, яке мали його попередники. «Коби бодай продовжити його вік хоч учетверо, чей би все-таки за той час більше розуму набрався!» — думав я собі і пішов через вулицю до «Народної торговлі».

— Дай боже час добрий і фляшку коньяку! — сказав я, щадячи слів.

Пан Ничай зрозумів мене і не сказав нічого, а лишень почав пакувати коньяк.

— Слухайте, господине, хочу у вас розпитати про одну річ,— сказав я, платячи.

— Прошу,— сказав п[ан] Ничай, числячи гроші.

— Чи не можна би з вашого народно-торговельного і економічного становища продовжити найближчий рік хоч учетверо?

П[ан] Ничай скривився на мене, мов середа на п'ятницю.

— Т-та про мене,— процідив він,— але ви нас зарі-жете. Тут і так люди не платять довгів, а при такім продовженні терміну...

— Бувайте здорові! Бувайте здорові! — Я вже був за дверима.

— А, то ти! — крикнув до мене чоловік, якого я з розгону, вискакуючи з дверей, мало з ніг не звалив і який за те рівночасно заплатив мені порядним штурканцем у бік.

— Еге, я! — відйойкнув я, облизуючися після удару.— А ти хто? Бігме, не добачаю.

— Адже ж Скрудж![1]

— Чи направду? Дорогий Скруджу, ти юрист; скажи мені, будь ласкав, чи з вашого юридичного становища не

---

[1] Один із персонажів Діккенсової повісті «Святий вечір». У ту пору ся повість була перекладена на нашу мову і перекладача її, д-ра Є. Олесницького, звали в приятельськім кружку Скруджем.

можна би настаючому новому рокові продовжити дні живота його хоч учетверо?

— В жаден спосіб не можна,— відмовив Скрудж.— По-перше, що вексльовий закон числить проценти від ста на рік; по-друге, що суди засуджують злочинців на роки, а в разі продовження року треба би змінювати закони, а се у нас забрало би хоч сто літ часу, а за той час усі злодії...

— Добре, добре! — сказав я.— Бувай здоров!

Іду я собі дорогою, аж гульк, насупротив мене штильгукає на паличках п[ан] Нагірний, між іншими своїми професіями також редактор «Нового зеркала».

— Пане Нагірний,— кажу я,— змилуйтеся надо мною і над бідним новим роком! Поворуште своїм технічним розумом і зробіть так, щоб тому новому рокові продовжити дні живота його!

— Що ж, голубчику,— відказав мені ласкаво п[ан] Нагірний,— із становища технічного я не маю нічого против вашого плану, бо церкви, які я будую, не бояться зубів часу і постоять щонайменше своїх сто літ, хоч кождий рік буде вчетверо довший, ніж досі. Але зі становища редакторського, то знов інша історія. Вправді, передплатники «Нового зеркала» взиграли би, аки младенці, коли б їм за ціну, зложену на один рік присилано часопись чотири роки,— але що зробить редакція?

— Ваша правда, ваша правда! — сказав я і розклапявся. Ні, мабуть, не з сього боку я взявся до річі! Ніяк не йде продовжати кождому рокові дні життя його! А от якби так зробити, щоб молоді роки, поки ще являться у нас, повчилися трохи розуму у старих? Еге, якби-то знати, де ті старі діваються! Думав було йти до Богдана Андрійовича Дідицького та розпитати його дещо ближче про «море вікових времен», а далі роздумав. Адже й сам Богдан Андрійович не знає сього докладно або знає стільки ж, як про того Мелхіседека, що був взірцем священства для батька Михайла Качковського![1] Краще розпитати в якої старої баби, що зуби з'їла. Оттак думаючи, я був уже на Бернардинській площі, де здовж вулиці тяглися ряди прилавків із овочами.

---

[1] В першім томі біографії М. Качковського, написаної Б. Дідицьким, батько Качковського названий «ієрей по чину Мелхіседекову».

— Може, ви, бабусю, знаєте, де діваються старі роки? — запитав я у найстаршої перекупки, купуючи у неї за два крейцери яблук.

— Знаю, синочку, все знаю. Із старих років робляться добрі давні часи, знаєш, ті славні часи, коли-то ще баба дівкою була.

— Ну, але ж бо говорять, що вони кудись тонуть, бабусю?

— Так, синочку, тоне все лихо, все нещастя, вся погань. А що в котрім році була крихітка доброго, то те пізніше в нашій пам'яті росте-розростається, обливається барвами веселки і жиє безсмертно. Лиш той, синочку, бідний, у кого в жаднім старім році серед купи погані і непотрібства не було ані зеренця чистого добра. Для такого старі роки стаються опирями, що не дають спати ані в ліжку, ані в труні по смерті. Такий чоловік і сам стається опирем, дух святий при нас! Добраніч, синку!

Або ж я знаю! Може, стара й правду казала. Її закарлючений ніс свідчив, що вона якась не проста баба, а мабуть, ворожка.

«Зоря», 1884 р., ч. I

Обкладинка збірки І. Франка «Місія. Чума. Казки і сатири» (Львів, 1906)

Обкладинка журналу «Товариш» (Львів, 1888)

«ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕЛЛЬ»

I

— Як я тебе люблю, милий мій Володю, як я тебе люблю! — повторяла, задихаючися, молода, прекрасна дівчина, судорожно обнімаючи шию молодого чоловіка, свого нареченого.

— Але ж, Олюсю, що тобі сталося,— сказав молодий чоловік, увільняючися делікатно з її гарячих обіймів,— відки тобі нараз прийшла охота...

— Хіба ж ти вже не любиш мене?

— Люблю, зірочко, і найліпшим доказом моєї любові, що через тиждень буде весілля! Але відки ж тобі тепер прийшла охота сумніватися о тім?

— Ні, ні, ні, я не сумніваюся, — пристрасно скликнула молода дівчина,— сама тінь сумніву убила би мене. Мені тілько зробилося так якось тісно, тривожно, мрячно на душі,— я бажала почути від тебе гаряче, любе слово...

— Почуєш їх, серденько, почуєш, кілько воля твоя,— але тепер не пора. Бач, уже сьома доходить, твій туалет ще не скінчений, а зараз по сьомій заїде фіакр, що має завезти нас до театру на оперу. Іди ж і збирайся! А не сумнівайся про мою любов, бо се зробило би мені велику прикрість! Іди, йди!

І молодий чоловік притиснув до себе тремтячу, зворушену дівчину, поцілував її гарячі, калинові уста, що так і палали бажанням розкоші, і, коли потім вона звільна, оглядаючись і зупиняючися, відійшла, почав натягати на руки чорні глянсовані рукавички.

— Володю! — сказала вона, зупиняючися в дверях.

— Що, люба? — спитав молодий чоловік, озираючися від дзеркала, перед котрим почав був пробувати новий блискучий циліндр.

— Не їдьмо нині до театру!

— А то для чого?

— Так якось! Не їдьмо! Я не хочу!

— Але як же то можна, серденько? Ложа заплачена, фіакр замовлений, а ще до того таку славну оперу грають: «Вільгельма Телля» Россіні! І яка причина, щоб ми не їхали?

— Я не можу тобі сказати причини. Але я чогось така неспокійна, тривожна, якісь такі чуття в мені підіймаються, що й сама боюся заглянути їм в очі. Не їдьмо на ту оперу!

— Ні, дитино,— противно! Музика успокоїть, уколише тебе. На такі неясні та тривожні чуття музика якраз найкращий лік.

— А як музика власне зміцнить, прояснить ті чуття?

— Але ж видумуєш, моє серце! Як же ж можна так змінняти гумор? До полудня напираєш на мене: на оперу, на оперу, відітхнути мені не даєш, поки не роздобуду білета,— а тепер, коли все готове,— тобі нараз відхочується! Ні, серденько,— додав молодий чоловік поважним, учительським тоном,— так не можна робити! Треба мати більше постійності характеру! Іди, йди і збирайся,— сама побачиш опісля, в якім славнім гуморі повернемо з опери!

Оля справді пішла, але при її відході за дверима чути було щось, мов тихеньке, несміле хлипання.

Молодий чоловік, скінчивши свою научку, обернувся знов до дзеркала і, закладаючи пенсне на ніс, тихенько процідив крізь зуби: «Бабські капризи!» Він рад був, що не уляг Олі, що поставив на своїм. Так і повинно бути! Адже ж він доктор філософії і учитель гімназіальний, — щоб ним женщина поводила? Ні, сього не буде!

II

Цілу дорогу Оля мовчала, хоч у тій мовчанці було більше якогось тихого суму, ніж гніву. Володко тим часом був у добрім гуморі і оповідав їй різні забавні анекдоти про автора опери Россіні, анекдоти, вичитані недавно в якімось німецькім збірнику. Він так був занятий своїм оповіданням, що й не звертав уваги на лихе успособлення своєї нареченої.

Ввійшли до ложі. Гарячий воздух, змішаний з запахом

поту і парфум, ударив на них. Театр був уже повний, оркестр якраз лагодився розпочати увертюру.

— Ну, цікавий я, чи тебе направду знудить та штука,— сказав усміхаючися Володко, подаючи Олі бінокль. Вона не приняла його, а, тільки усівши, впилася очима в оркестр, котрий розпочав гру. Могучі, стрійні акорди потрясли цілим організмом молодої дівчини. Від першої хвилі вона чула себе мов причарованою тими тонами і не могла звести ока з одної точки. Тони поривали її, уносили з собою. Зразу їй здавалося, що плине тихою, спокійною рікою посеред пречудових краєвидів. Над нею тепле, темно-голубе небо, тихе, глибоке, без хмарочки. Сонце сипле золотим промінням додолу, не надто жарко, немов ніжно-розкішно цілує землю-красуню. Срібною, діамантами вибиваною стяжкою простяглася тиха, могуча ріка поперек цілої країни. Її рівні береги покриті темно-зеленими, цвітистими лугами, там знов шумлячими дібровами,— у віддалі синіються кришталевою стіною височенні гори, покриті вічним снігом. Зі всіх боків чути чудові пісні. Серце розширюється в Олиній груді, б'є сильно і гармонійно, в такт загальної радості, загальної краси. Поруч неї він, її любий Володко, такий гарний, як той краєвид, такий ніжний, як те сонячне тепло, такий сердечний і милий, як ті пісні чудові... Як вона любить, як вона любить його! Але нараз тони затремтіли якось тривожно; серед загальної гармонії тут і там прориваеться пискливий дисонанс; чути глухі удари великого бубна, мов далекий гуркіт грому. Світло ламп мліє, тускліє — робиться якось душно, понуро, мов перед бурею. Розбурхана фантазія Олі чародійською силою снує нові образи. Широка ріка звужується,— грізні пошарпані скелі стісняють її. Хвиля, сперта і спінена, розбивається о кам'яні брили, що вистирчують зо дна ріки. Погідне небо помрячилося. Темні хмари засіли на сніжних чолах гір і перекидаються гнівними словами громів; часом чорні їх лиця блискають огнем ненависті. Важко і тривожно робиться Олі. Вона притулюється цілою своєю істотою до свого товариша, надіється найти в нім підпору і розраду. Але якийсь злий демон шепче їй гризливі слова його: «Дай мені спокій, я не маю часу з тобою пеститися, мушу задачі поправляти!».

Проразливий свист почувся з оркестру. Тони клекотіли і мішалися, як вода, кипуча в невеличкім кітлі. Баси гуділи, мов громи; скрипки квилили, мов чайка над затоп-

леним болонням; флейта свистіла, мов вітер між кручами; м'які флажеолети стогнали уривано, мов конаючий. Все тремтіло і бурлило. В Олиних очах щезло все — і амфітеатр, і блимаючі світла, і червоні обої лож, і Володко, що сидів при ній і з виразом глупого задоволення лорнетував сидячі в противній ложі панни. Вона не бачила нічого,— їй здавалося, що музика, та проймаюча пекельна музика, погрузила її нараз у темну безодню, в котрій реве, бурлить і скаженіє віковічна боротьба елементів. Вона чула себе незначною порошинкою, одним атомом серед того розбентеженого моря. Грудь її хвилювала приспішено, віддих зробився скорий, нерівний, уриваний, лице покрила смертельна блідість, так що Володко, ненароком зирнувши на неї, аж передякався і ніжно торкнув її плече.

— Люба, що тобі? Сидиш як сама не своя! Чи не хора ти?

— Ах! — вилетіло з уст Олі. Вона прокинулася з магічного сну, зирнула довкола себе,— перед її очима якраз підносилася заслона і показався пречудовий краєвид швейцарський — берег Фірвальштадського озера під час бурі.

— Ні, мені добре, зовсім добре,— відповіла Оля, вдивляючися в чудову сцену. Гра акторів відразу заняла її увагу — особливо ж геройська фігура Вільгельма Телля, котрий серед найстрашнішої бурі рятує на утлім човнику втікача Баумгартена.

— Той не скаже, що не має часу, — прошептала Оля і знов потонула у важких думах. Фігури драматичної дії пересувалися поперед її очима, мов мари,— вона чула тільки тони, чаруючі, могучі навіть тоді, коли ледве бриніли, мов пчілка між стебельцями, мов річка по дрібних камінчиках.

Тінь-тінь-тінь-тінь — капав акорд за акордом брильянтовими краплями,— і Оля почула немов подув теплого леготу весняного, немов ніжні, тихесенькі голоси дитячі, що так глибоко, так солодко гомонять в її серці. Вона бачить себе в опрятній, чистенькій світлиці, з вікнами до сонця, з цвітучими фуксіями й азаліями на вікнах, з зеленими пачосами плющу на стінах. А срібний дитячий голосок дзвенить коло неї. А шум і гамір містовий плине мутною бурливою рікою попід вікна, не входячи до тої тихої хатини з цвітучими фуксіями та чистими, білими запонами. Тінь-тінь-тінь тінь — ценькають ножички, блискає голка,

Тиша, самота! Хочеться слово сказати до когось, хочеться почути любу відповідь! Ось до акорду прибуває новий тон, грубший, тяжчий.

— Володю,— наш Стефанко уже всміхається!

І знов злий демон шепнув гризькі слова його:

— Добре, добре! Але прошу тебе, серце, остав мене, я не маю часу,— мушу задачі поправляти!

Чого квилите так жалібно, скрипки-чарівниці?

Чого плачеш тихесенько, флейто, протягаючи свої тони, мов тоненьке павутиння жалоби понад цілою землею? Чи жаль вам того героя, що прощається зі своєю родиною,— чи, може, взагалі болить вас утрачене щастя людське? Перлові сльози градом покотилися з Олиних очей. Володко власне вітався з якимось знайомим, що в антракті зайшов до їх ложі,— і не бачив її сліз.

III

— А от що я скажу тобі, друже Володимире,— говорив знайомий до Володі в глибині ложі.— Ти знаєш, яка у нас мізерія в літературі. Публіка з конечності хапає чужі газети літературні, бо своєї нема ніякої. Так от я задумав видавати місячник літературний. Капіталу у мене щодещо знайдеться, терпеливості і пожертвування теж. Але все-таки помочі, особливо від наших письменників, потребую. Я знаю твоє гарне перо, чи можу на тебе числити в тім ділі?

Володко похитав головою.

— Ні, друже,— сказав він — Куди мені тепер до писання? Чоловік у школі і поза школою має таку масу праці.

— Але ж інші мають також працю, та обіцюють і мене не залишати.

— Га, може, інші мають і більше сил. А впрочім, друже мій, знаєш преціньо, що женюся.

— Ну, надіюся, що твоя пані полишить тобі настілько вільного часу,— сказав з усміхом приятель, уклоняючись Олі.

— Але ж і як ще радо! — сказала Оля.

— Коли так,— сказав неохітно Володко...

Приятель, урадуваний, стиснув його руку, ще раз поклонився Олі і пішов.

— Пощо ти, серденько, так не впору вирвалася? — сказав до неї Володко.

— Не впору вирвалася? Адже ж я рада би, щоб ти не покидав і літературної праці, коли маєш талан до неї.

— А, так і роби йому задармо! А ще такому чоловікові! Таж я би від першого разу навіки скомпрометував усю свою кар'єру, якби тілько щось напечатав у його місячнику. Се прецінь чоловік підозрений, намаркований.

— Але ж я гадала, що він твій приятель.

— Ну, так, причіпається по старій знайомості. А не зриваю з ним, бо має остре перо, ще готов пошкодити.

— Але ж то на такий спосіб підлий чоловік! — скрикнула Оля.

— Всі вони такі! Що з ними робиги?

— І як же ти можеш хоч би й про око дружити з такими людьми?

— Га, мусить чоловік! Не раз і такий до чогось здасться!

Оля замовкла і знов сумно похилила голову.

IV

Велика музикальна драма ішла тим часом дальше. Проводирі швейцарські, переконавшися, що годі довше народові зносити чужинецьку самоволю, змовляються приступити до небезпечного, але святого діла — освободження своєї вітчизни. Серед недоступних скель, на розграниччі трьох кантонів, над озером відграється пречудово хороша і висока сцена присяги на вірність своїй країні і на загладу гнобителям. На орлиних крилах підносить музика душу слухача аж до тої підзвіздної висоти, на котрій щезають усякі особисті, самолюбні забаги, на котрій дух живе високими і чистими чуттями любові до загалу і посвячення. Яка переміна зробилася з Олею! Її сумне, задумане личко випогодилося, заяріло рожевим рум'янцем. Її очі блищать, її грудь б'є високо,— їй починає робитися тісно в тій душній, гарячій атмосфері, немов серце її виросло і преться на свободу, до сильніших почувань, до кращих вражінь, до великих діл посвячення й любові народної. Як вона любила в тій хвилі свій народ, як радо пішла би за нього на найбільші небезпеки,— з якою розкішшю стала би вона в крузі тих великих героїв, тих борців смілих, що там, далеко, за морем мли і за рікою світла стояли велично і недосяжно, побравшися за робучі могутні руки на вершині скелистого Рітлі і перед лицем величної природи присягали радше згинути, ніж віддати край свій на поталу чужинцеві! Ох, раз тільки перебути і перечути таку хвилю, раз тільки

з такими великими замислами в груді скупатися в рожевім промінні сонця, сходячого понад ледовими горами, — раз тільки! А відтак цілий вік жити в нужді, в пониженні, в забутті, в муках або згинути з надією побіди. Як же радо вхопила би Оля таку долю, коли би яка всемогуча рука в тій хвилі подала їй!

— Володю, а я забула розпитати тебе про ті задумані віча провінціональні: будуть вони? де? коли?

— А так, перше буде 5 лютого в Тернополі,— відмовив недбало молодий чоловік, вибираючи для себе тістечко з тацки, що носив хлопець-розношик із ложі до ложі.

— Ну, а ти виступаєш на тім вічу з яким рефератом?

— Я? А тобі що таке, серденько? Хіба ж мені можна?

— Не можна? А то чому?

— Професорам заборонена всяка політика.

— Але ж то не будуть політичні віча. Ти собі бери який науковий реферат.

— Е, серденько, все-таки то для мене недобре афішуватися на таких зібраннях. Ти знаєш, на такі віча зберуться хлопи, а вони хіба ж то знають границю між політикою і наукою? Найнауковішу річ зроблять політичною, а потому що мені скажуть звище?

— Але ж ти пречінь досі живо займався такими ділами і афішувався навіть.

— Ну, так, чоловік був молодший, нерозважний. Знаєш, серденько, той дуже добре знав життя, хто сказав, що хто до тридцяти літ віку не був революціонером, той хіба дурень: але ще більший дурень, хто по тридцятім році віку був революціонером.

Уста Олі задрижали, немов від якогось нервового болю. На серце її немов кригу леду положено. Так отсе він, її молодий ідеал! Так отсе той чоловік, котрого вона полюбила власне за те, чого він тепер цурається, і то якраз задля неї! Але ні, він цурається своїх світлих замислів і великої праці народної не для неї, а для того, що в серці його або погас, або й ніколи не палав святий огонь любові для народу. А її він тільки ставить перед очі людські як щит, котрим хоче закрити свою власну безхарактерність і трусливість! Ох, який лютий біль почуло молоде Олине серце при тій думці! Але ні, вона сього не стерпить, вона ані одної хвилі не знесе, щоб нею так поневіряв той чоловік! Огонь святого, праведного гніву заналав на Олинім личку, коли опера скінчилася, і вона встала, щоб зібратися до ви-

ходу. Яким звичайним, буденним, непринадним чоловіком видався їй тепер той сам Володко, котрого перший поцілуй стóяв її цілої безсонної, в гарячковій дрожі і солодких думах проведеної ночі. І як вона могла полюбити того чоловіка? Тепер се їй видалось дивним, неймовірним. І коли Володко з салоновим уклоном приступив до неї, щоб подати їй руку, вона з погордою відвернулася від нього і холодно сказала:

— Мій пане, я вас не люблю і за ваш супровід дякую.

І, відсторонивши його рішучим рухом руки, не оглядаючися, пройшла попри остовпілого Володка і бистро поспішила наперед...

ПИРОГИ З ЧЕРНИЦЯМИ

І

Що за добра-предобра річ пироги з черницями! Хто їх не їв, а ще таких, які спеціально вміє варити і приготовляти Хане Гольдбаум,— жаль сказати, таких, що не їли подібних пирогів, буде, мабуть, чи не більше на світі від таких, що їли,— той і думкою не здумає і в сні не виснить, яка се добра річ пироги з черницями. Гарячі, маслом облиті, цукром густо посипані, вони так і розпливаються в роті. Лейбуньо, малий синок Хани Гольдбаум, дуже любить їх, так любить, що віддав би за них усе, але то рішуче все на світі, окрім своїх срібних, наскладаних і в шабасовій камізельці зашитих двадцяти ринських. Тих не віддав би вже, певно, за нізащо в світі.

Жаль тільки, що Хане Гольдбаум така страшно розумна жінка, така страшно запопадлива і оглядна газдиня, така страшно недобродушна мати! Лейбуньо не чув від неї ніколи ласкавого, пещеного слова, а коли, може, й чув, то ще, певно, в той час, коли пам'ять його не могла довше як годину вдержати в голові ніякої споминки. І не тільки Лейбуньо, але і всі в домі боялися її, не виключаючи й Куни Гольдбаума, її мужа, а Лейбуневого батька. Та й як же не бути їй страшно запопадливою і гордою, коли вона — дідичка десятитисячного капіталу і мурованого домика при Панській вулиці в Дрогобичі, взяла той маєток у віні від батька і набула за нього зовсім природним способом право старшування над мужем і над цілим домом! Як не бути їй розумною, гордою і запопадливою, коли вона — одинока дочка славного бориславського капіталіста, тепер уже небіжчика, Мойші Шіндера? Такого батька така й дочка. Крім маєтку, винесла з батькового дому й те, що її батькові помогло доробитися маєтку — твердий характер і реальний

погляд на світ і людей. Як дочка Мойші Шіндера, вона стидається навіть до свого малого синка заговорити жартівливим, пещеним тоном, держить остро всіх у домі, а найостріше свого чоловіка, який, зрештою, весь тиждень сидить або в склепі з залізом, або в Бориславі при ямах, а тільки на шабас припинюється в домі і корчиться якомога під її твердою і нелицеприємною рукою. О, шабас для Куни Гольдбаума тяжкий день! Рано він мусить зложити жінці якнайдокладніший рахунок із цілотижневих праць і заходів своїх, мусить виказати до найменшого крейцера всі доходи й видатки, вияснити і витолкувати кожду позицію і гроші, що вплинули до рубрики «чистий зиск», невідмінно всі до цента віддати до її рук для похоронення їх у невеличкій вертгаймівській касі, що стоїть у Ханиній спальні, замикається її власною рукою і від якої ключів вона не дає ніколи нікому. Той обрахунок, при котрім майже ніколи не обходиться без суперечки і голосної лайки, триває звичайно дві або й три години. Хане входить скрупулятно в найменшу дрібницю, а Куна частенько рад би сю або другу позицію обминути без належного витолкування.

— Куно, вважай, що ти отець дітям! — упоминає в такім разі грізно Хане, і бідний Куна, зітхаючи й потіючи, напружує всі сили свого мізку, аби витолкувати якусь загадкову позицію.

А коли обрахунок скінчиться на повне задоволення строгої дочки Мойші Шіндера, то й тоді вона не покаже певно свого задоволення ані лицем, ані словом, відійде поважно і строго і тільки при обіді дасть пізнати свою ласку тим, що поставить на стіл якусь страву, котру Куна дуже любить і котра з тої причини рідко коли буває на столі, по розумному розпорядженню Хани, що все добре видається тим ліпшим, чим рідше являється. В порі черниць такою надзвичайною стравою бувають, власне, пироги з черницями, які Куна на своє лихо так само пристрасно любить, як і його малий Лейбуньо.

Дуже жаль, що Хане така тверда і невмолима жінка, що так рідко, раз на тиждень, варить пироги з черницями. Собі ж на лихо, бо Куна і Лейбуньо немало вже потихеньку набажались їй за те і «шлягів», і «холер», і всякої іншої рівно пожаданої благодаті божої. Але ще дужчий жаль, що Хане навіть у суботу не може занехаяти своєї вдачі і варить тих пожаданих пирогів з черницями тільки певне,

раз на все незрушимо означене число: вісім для Куни, чотири для Лейбуня і чотири для себе; вона тих пирогів не любить і взагалі нічого не любить, крім грошей...

II

Нині понеділок, початок вересня,— а проте в кухні Гольдбаумів на стільниці насипана купа черниць, свіжо закуплених на торзі; служниця перебирає їх, а сама пані, відмірivши докладно, скільки потрібно, найкращої муки і вибивши до неї три цілі яйця, місить тісто. Пироги з черницями покажуться сьогодні на столі. Який щасливий Лейбуньо! Він бігає по покоях, плеще в долоні, зазирає крізь шпари в кождий закамарок, де й так нічого цікавого не побачить, тупцює по сінях, пару разів вибігав уже на подвір'я і взагалі снується всюди, немовби який гедзь напав його і не давав йому посидіти на місці. Так і видно, що властивою причиною Лейбуневого снування була напівнетерпелива ожиданка обіду, а напіввеличезна охота — піти до кухні і там власними очима дивитися, як ліпляться, варяться, вибираються, укладаються в полумисок, обливаються маслом і посипаються цукром його улюблені пироги з черницями. Куна сьогодні виїмковим способом також припинився аж до обіду дома, сидів у своїй світлиці над рахунками, а в хвилях відпочинку мучився не меншою від Лейбуня нетерплячкою в ожиданні пирогів з черницями. А зайти до кухні без поклику Хани не смів ані Куна, ані Лейбуньо, доки вона була в кухні. А як на те сьогодні під час цілого варення обіду вона й не виходила з неї, так що син і батько, кождий окремо, без ніякої відради мусили мучитися аж до самої першої години, коли в Гольдбаумів завсіди починався обід.

Але яка ж то незвичайна справа була причиною, що Хане Гольдбаум відступила сьогодні від свого звичайного, раз на все усталеного порядку — варить у понеділок пироги з черницями і дозволила своєму мужеві аж до полудня лишитися дома? Справа дійсно незвичайна: сьогодні їх синкові Лейбуневі кінчиться шість літ, і завтра рано він іде перший раз до публічної школи!

Богу дякувати, ось уже вибила пожадана година! Служниця з білим обрусом на руці пішла до їдальні застелювати стіл. Лейбуньо стоїть коло батька, який точно з ударом години кинув перо з рук і вліпив очі в двері. Ось

відхиляються двері, і в них показується почервоніле від кухонного огню лице Хани Гольдбаум.

— Ходіть до обіду! — каже вона різко і щезає.

Куна і Лейбуньо ввійшли до покою і посідали мовчки на своїх місцях. Хане наливала всім на тарелі росіл. Мовчки висьорбали його, з'їли м'ясо з яриною. Настала пауза.

— Лейбуню,— сказала Хане, встаючи.

Лейбуньо завис очима на її устах, розняв рот, але не говорив нічого.

— Нині кінчиться тобі шість літ, а завтра підеш до школи. Пам'ятай, се важна хвиля, і для тебе те роблю, що сьогодні замісто налисників з сиром будете на третю страву їсти пироги з черницями.

Хоч Лейбуньо вже відучора знав те все, то проте й тепер очі його заблищали радістю,— певно, не тому, що йому шість літ і що завтра піде до школи, але тому, що отсе зараз покажуться на столі пожадані пироги з черницями.

— Пам'ятай, Лейбуню,— тягла далі Хане своє навчання,— відзавтра ти вступаєш у життя, між чужі діти. Вчися добре! Тепер треба мати добру голову, аби дороби-тися маєтку. Як вивчиш усі школи, то тоді знайдеш для себе таку жінку, що буде мати не десять, але сто тисяч посагу. А гроші — то велика річ!

Лейбуньо хоч і не розумів добре всього, що казала мати, але те, що гроші велика, майже свята річ, він так часто чув від батька й матері, що й сам свято вірив і навіть подумати інакше не міг.

— У школі зійдешся з різними дітьми, а найбільше там буде «гоїв». Держися тих, що краще вбрані, паничиків, не попускайся їх, хоч би тебе й ногами копали. У них така натура, але від них найбільше можна скористати. Не забувай, що ти жид, а жид мусить бути «Geschäftsmann»[1], а ні, то пропав. Чуєш, Лейбуню, — будь відзавтра, ні, відсьогодні не тілько студентом, але й гешефтсманом! Се тобі наказую!

І за тим словом пані Хане Гольдбаум, гордо повернувшися, пішла до кухні, аби внести до їдальні полумисок, на якім у живописну купку накладені були благодатні пироги з черницями.

Куна Гольдбаум слухав дуже побожно тої бесіди, кілька

[1] Ділова людина *(нім.)*. — *Ред.*

разів навіть потакуючи кивнув головою в напрямі до Лейбуня,— але думав він зовсім що інше. А що думав, се цікавий читач зараз дізнається.

III

Заледве Хане вийшла до кухні, коли втім Куна прихилився до вуха Лейбуня і шептом сказав до нього:

— Лейбуню!

— Га? — відповів також шептом Лейбуньо.

— Ти любиш гроші?

— Люблю.

— А пироги з черницями?

— І пироги люблю.

— А що дужче любиш, гроші чи пироги?

Лейбуньо надумався хвилю.

— Волю багато грошей, ніж троха пирогів.

Куна засміявся на таку мудру рацію.

— Ну, то продай мені свої нинішні пироги.

Лейбуньо скривився.

— Дам тобі за чотири шістку,—ади, яку красну, срібну, новеньку! Будеш мати три.

Лейбуньо затрясся на вид поданої срібної покуси, але йому жаль було пирогів.

— А з пирогів що тобі прийде? З'їси, та й нічого не лишиться,— а шістка лишиться.

Сей доказ переважив.

— Давай! — сказав Лейбуньо.

— Але пам'ятай, не їж пирогів!

— Не буду!

В тій хвилі ввійшла Хане з пирогами. Яким бажанням, але заразом і жалем засвітилися очі Лейбуня на вид тих пирогів, котрих він відучора так надіявся а котрі тепер так несподівано мусили обминути його. Але одне потішало його: в його руці була срібна, блискуча шістка — великий скарб! Лейбуньо сидів напів у огні, а напів у леду.

Але гов! Радість блиснула на Лейбуневім лиці. Мати роздала їм обом по їх звичайній порції, а свою порцію понесла до кухні. Може, вона не буде їсти? А в такім разі, може, йому буде можна дістати ту порцію для себе? Лейбуньо почав мимоволі чогось дрижати на кріслі. Він майже остовпілим оком глядів на батька, котрий, скоро йно Хане за двері, мов вовк, кинувся насамперед на Лейбунів таріль

і, хапаючи на вилки по два пироги нараз, за двома цмоками проковтнув їх усі, а потім спокійно, мов нічого й не бувало, почав уплітати свої власні пироги. Аж коли обидва тарелі стали зовсім порожні, і батько, обтерши собі серветою вуси, цмокнув ще остатній раз, смакуючи саму споминку по так добрій учті, Лейбуньо ні з сього ні з того розплакався голосно.

— А ти чого? — визвірився на нього батько.

— А я пирогів не їв! — хлипав Лейбуньо.

— Цить, дурню, не говори нічого!

Але Лейбуньо заревів на весь голос. На його плач вбігла Хане з тарелем у руках, на котрім таки нетикана ще лежала її порція пирогів з черницями.

— Ти чого, Лейбуню? — остро спитала вона.

— Я пирогів не їв,— хлипав Лейбуньо, милосердно глядячи на ті пироги, що були в тарелі в її руках.

— А хто ж з-перед тебе з'їв?

— Тато.

Хане громовим поглядом глянула на Куну.

— А то яким способом? — гримнула вона.

— Та він мені продав, цілу шістку дістав,— толкувався Куна.

— Правда то, Лейбуню? — спитала Хане.

— Та правда.

— Ну, і чого ж ти плачеш?

— Та пирогів хочу.

Хане стала, немов остовпіла, з гніву й обурення. А потім бачачи, що Лейбуньо не перестає пасти очима її порцію, кликнула з кухні пса і поставила перед нього свій таріль, а сама, мов блискавка, прискочила до нетямного Лейбуня і з розмахом вліпила йому відси і відти в лице.

— А ти, драбе, і продав, і ще плачеш? — скрикнула вона. — Отсе маєш! Знай, як бути гешефтсманом! Коли продав, то не жалуй!

І за тим словом вона підняла з-перед пса порожній таріль і пішла до кухні. Лейбуньо сидів, мов камінь, і обома руками держав себе за лице, по котрім бігали терпкі мурашки від ударів. Куна, бачачи таку досадну лекцію, зареготався і сказав:

— А видиш! Тепер чей будеш знати, що значить гешефтсман!

ДОВБАНЮК

Присвячую
Степанові Ковалеву

Та його властиво так тілько прозвали Довбанюком, за те, що все ходив у тих шляхетських, незбираних, як то кажуть, вибачте, «довбаних» штанах. А звався він властиво Городиський. Шляхціц був,— правда, що з тих ходачкових, але фуми шляхетської стілько, що хоч і графові не стид би. Іде тото, бувало, вулицею, обшарпане, в полотнянці, два роки непраній, заталапаній по коліна,— хто би його не знав, то би йому кусник хліба дав, як дідові, а зустрінеться з хлопом, то надується, як той індик, ніе догори, ніби зорі лічить, та й просто насупротив, не вважає ні на що. І най-но би поважився чоловік не обминути його або підтокою за полотнянку зачепити, то так зганьбить, що й о світі не стямишся!

— А ти, мудю! А ти, хлопе! А ти, опришку! Чи не бачиш, що я йду, не можеш уступитися?

Свої люди вже знали тоту його фудулію, то тілько всміхнеться, бувало, чоловік та й скаже:

— Ну, ну, пане Городиський (якби не сказав «пане», то, крий мати божа, образиться на смерть!), вибачайте за сей раз, я не хотячи!

І Городиський гордо кивне головою на знак, що перемінив гнів на милість, і почалапкає собі дальше вулицею. А коли се лучилося з незнайомим, чужосільним чоловіком, то такий не раз стане, слухає-слухає Довбанюкової ганьби, а тут видить, що чоловік зовсім ледащо, та й почне кпити собі з нього.

— Ба, а чому ж то пан у кариті четвернею не їдуть, а тілько пішки по болоті чвалають?

— Чекай-но ти, чекай,— скрикне на те Довбанюк,— прийде ще такий час, що ми, шляхта, будемо вами, хамами, їздити!

— А бодай-то бог о тім не довідався!— сміється чоловік, а Довбанюк іще дужче лютує.

— Орати будемо вами, так! А вашими бабами волочити, щоб ти знав! Ти гадаєш, що я жартую? Чекай тілько, за два роки Польща буде, побачиш!

Почувши таку бесіду, чоловік швидко перестає сміятися, з якомось острахом позирне на Довбанюка, далі сплюне щосили та й мовчки рушає дальше в свою путь. А Довбанюк також сплюне та й воркоче собі під носом:

— От хами! Як собі розібрали. Забули вже дисципліну, зовсім забули! Але чекайте лишень, прийде ще на вас криска, пізнаєте ви, що що шляхтич, то не хлоп. Най-но тілько нам Польща вернеся!

Дуже часто він, бідолаха, тоту небіжечку Польщу згадував. Та й бог його знає, як йому здавалося: чи тоді грушки на вербах рости будуть, чи колачова туча спаде, чи що? Те тілько видавалось йому певним, що тоді й найгіршому шляхтичеві щодень буде пущанє. А тут у нього, бідолахи, щодень велика п'ятниця. Робити, бачите, не хочеться так тяжко, як хлопові, своїх достатків хіба стілько, що на хребті, ну, а їсти треба. От так де саду пильнувати, в пасіці роїв доглянути (хоч бджіл дуже боявся і на пасічництві не розумівся), під час толоки коло женців постояти або зимою скіпок наколоти та збіжжя на млинку провіяти — стілько його й роботи було. А не кличе, бувало, й до такої ніхто, то він літом у ліс на губи плентається, набере голубінок, гіркань, сироїжок, накладе де-будь огник та й печепече й їсть. А зимою, то так-таки голіруч з хати до хати волочиться, посидить, посопе, побалакає, коли що дадуть, то перекусить, а як ні, то далі плентаєсь.

Було в нашім селі кілька багатих шляхтичів, ще й тезки Довбанюкові, все Городиські, хоч і не свояки. То ті вже зглядь мали на нього. Літом до роботи запрошують, а й зимою не забувають. Не знаю, чи там змова між ними була, чи що, досить, що коли Довбанюк у них не сидів і не стравувався, давали йому «лігурально»[1] щотижня по гарцеві ячмінної муки. Ми, діти, бувало, сміху маємо!.. Скоро тілько субота-вечір, мій Довбанюк, нічого нікому не кажучи, бере мішочок за ремінь та й у село. А ми, також нічого не кажучи, та й за ним.

---

[1] Регулярно.

— А ви куди, колодачики? (Всі діти у нього звалися «колодачики».)

— Та так собі! Біжимо послухати, відки пси гавкають.

— Дам я вам псів!

І він грозив нам пальцем. Дуже, бачите, не любив, коли хто за ним заглядав, що він робить або куди ходить. А нам тільки того й треба. Нам хоч би й у конець села пробігатися, аби тільки Довбанюка подражнити. І як то вже він ізвивався, через плоти скакав, у кукурудзи та в колопні ховався, коби тільки змилити нас, аби ми не знали, в котру хату він заходить. Та куди тобі сховатися перед чотирма парами всевидющих дитячих очей! Куди він, туди й ми за ним, а все кричимо:

— Пане Городиський, геп-геп! Пане Городиський, геп-геп!

— Ну, ну,— воркоче він із колопень,— гепну я тебе одного з другим, лиш ти не йди мені з очей!

А коли вже дістане свій гарчик муки, з хати виходить та й просто на вулицю. Тоді вже ані гадки поза плоти скакати. Самою серединою дороги суне, і борони господи до нього підступити! Та й просто до нашої хати. З моїм татом він якийсь давній знайомий був, ну, та й пасіка у нас, сад; досить, що він усе любив пересиджувати у нас, коли деінде діла не мав. «Тут моє припиновище,— каже, бувало,— поки не проженете». І скринька його зо шматтям у нас у коморі стояла. Навіть горнець свій і залізну ложку в тій самій скриньці мав. Та то він у тім горшку щодня собі у нас лемішку варив із тої муки. Зварить, бувало, водою розпустить та й сьорбає. Мама не втерплять, капнуть йому молока до тої бевки, а він відвернеться, ніби не бачить, аби не потребував дякувати. Не любив, бачите, виду показувати, що хтось йому ласку робить, а вже попросити в кого чого — радше з голоду згине! «Що то,— кажуть, бувало, мама,— „шляхетська манерія"!» Та й байдуже собі, привикли до старого Довбанюка.

Так, отже, послухайте, яка то старої голови на старість дурниця вчепилася! Неділя була, десь так перед Петром, саме того року, як то тота польська рухавка в Варшаві зчинилася. Газет у нас тоді ніяких не було, а так тільки глухі вісті поміж народом ходили, що «поляки прийдуть, хлопів різати будуть» або щонайменше «панщину завернуть». Хлопи дуже похнюпились, а шляхтичі мов на дріжджах росли. А село наше, бачите, мішане: більша половина

хлопів, а менша шляхти. А що вже наш Довбанюк, так сей не раз і крізь сон кричав: «Чекайте-но ви, хами, скоро Польща буде! Ми вам!»

Від самої весни ходив як загорілий. До роботи ніякої, хоч його ріж, то не піде, а хоч би й пішов, то що з нього за робота! Нехай там собі рої летять, куди їх бог провадить, нехай костогризи та сорокспуди черешні об'їдають, нехай каня всі гусята поб'є — він ані не бачить, ані не чує нічого! Адже швидко Польща буде! То й не дивниця, що поки що до чого, а наш Довбанюк таки порядно з голоду млів. На його лихо, й губи того року не зародили, і риба не ловилася. Якби не той гарчик ячмінної муки, що йому щосуботи тезки давали, то був би Довбанюк, таки не дочекавши Польщі, з голоду загиб. Мама прогодувати його не могли, бо у них і своїх дітей було досить, а передновок випав тяжкий. Але Довбанюк байдуже собі! Чим тісніше коло нього, тим дужче він за своєю Польщею вбивається.

Сидимо ми отак на приспі з полудня: тато, ще кілька сусідів і ми, діти, а Довбанюк на сінешнім порозі лемішку їсть, таки з горшка, нерозпущену. Пожурилися наші газди передновинком, а далі на повстання зійшли, розповідають, що хто на ярмарці чув або від чужосільних.

— Кажуть, що щось маскаль замагає,— бовкнув один.

— Хто то каже? Хто сміє казати? — аж скрикнув Довбанюк, зірвавшися з порога і кинувши до горшка своєю залізною ложкою.

— Ой, пане Городиський, круто з вашою Польщею! Там, повідають, маскаль повстанців, як риби в саку, ловить, а котрих зловить, то з тими таке робить, що був-був когут, а по тому зістав каплуном!

— Дурні повідають, а ще більші дурні слухають!

— Ну, та ми, власне, потихо собі шептали, щоб ви не потребували слухати.

Загальний регіт. Довбанюк аж почервонів зо злості, але не сказав нічого, тілько сів назад на поріг і взявся знов до свого горшка з лемішкою.

— От дармо-сьте пана розгнівали,— передражнює один газда.— Хто знає, може, он завтра Польща буде! То-то будете в ярмі ходити, що аж гей!

— Га, як у ярмі, то в ярмі,— відмовляє другий.— Але я гадаю, що пан Городиський не будуть такі, покажуть свою велику ласку для нас, дурних хлопів.

А Городиський нічого, тілько сопе та ячмінну лемішку

уплітає. Коли втім собаки загавкали, а з сусіднього закаулка залунав, немов цапиний бек, тонкий, голосок:

— Го́ршки друтова́ць, мамо́-о-о!

— Агій, сказився та в неділю горшки дротує? — загомоніли газди.

— Пре́прашам, я сем завтра по́дротую, а нині тілько шукам, де сем пре́ночую! — відізвався з-за плота такий самий цапиний голос дротаря.

— Чи бач, який хитрий! Ну, ходи сюда, ходи! — сказали тато і вказали дротареві перелаз.

Дротарів у нас у ту пору дуже радо приймали, бо дротар усе одно, що газета, про всяку всячину розкаже. Бувало, повна хата людей найде, як на комашню[1], а він собі на лаві засяде та «сем» та «лем» — і плете, що йому слина на язик наверне, а люди аж роти порознімають та тілько ахають. Та й волочилося тих дротарів багато, що кілька день усе якийсь новий. Чутка йшла навіть, що їх навмисне підсилано. Одні казали, що їх пани підсилають, аби хлопів бунтували, а другі казали, що уряд підсилає, аби пантрували, чи хлопи справді не бунтуються.

Так і сей дротар. Переліз на подвір'я, привітався з газдами та й сів на приспі. Спочиває. Газди його розпитують то про се, то про те, а він нічого. Слово-дві скаже та й далі сопе. За невеличку хвилю вже відкись по селу чутка пробігла, що дротар об'явився. Ого, зараз півподвір'я людей насходилося — новин послухати. Тоді мій дротар як не розбалакаєсь! Зразу затинав і «сем» і «лем», плів щось таке, що мара знає що, а далі почав чисто по-польськи, та й уже не про що, як тілько про повстання. Почав розповідати, як то повстанці б'ють москаля, як француз і англік ось-ось уже полякам на поміч виступлять, як і наш цісар нічого против того не має, щоб москалеві «курти скроїти», як то деінде й хлопи до повстання йдуть, а пани хлопам не лиш панщину, але й усі ліси й пасовиська дарують.

— Pójdźcie, ludzie, pójdźcie! — говорив він.— Ojczyzna woła! Słuchajcie piosneczki![2]

Та й затягнув своїм цапиним голоском:

Stój, wrogu, stój,
Bo nie ustał bój![3]

---

[1] Комашня — гостина за померлі душі.

[2] Йдіть, люди, йдіть. Батьківщина кличе. Слухайте пісні! *(польськ.)* — *Ред.*

[3] Стій, враже, стій, ще не скінчився бій! *(польськ.)* — *Ред.*

Співаючи, він підскакував, крутився на одній нозі, помахував у одній руці своєм дроту, а в другій тим шилом, що горшки править. Люди слухали, дивилися, як на комедію, деякі сміялися, жінки хрестилися. А коли дротар закінчив свою пісню страшними словами:

Powiesimy was po parze,
Czynowniki, dygnitarze![1] —

то всі вибухнули голосним реготом, так кумедно вертівся та перекривлювався дротар.

— Pòjdźcie, ludzie, pójdźcie! — проговорював він дальше.— Pokażcie, że wy wierne polskie dzieci![2]

— Та брешеш, козячий сину! — сказав на те з добродушним притиском один газда.— Бо ми ані не діти, ані не польські!

— Дротарю, я йду з тобою! — залунав нараз різкий могучий голос. Усі озирнулися й ахнули. На порозі сінешніх дверей стояв Довбанюк з горшком недоїденої лемішки в одній а залізною ложкою в другій руці і, не зводячи очей із дротаря, грозив, бачилось, цілому світові.

— Я йду з тобою, чуєш, дротарю! — повторив він іще раз.— А їх не клич, се хлопство нічого не розуміє.

— Довбанюку! — скрикнув йому мій тато, забувши навіть утитулувати його паном.— Чи ти стікся, чи тобі що такого?

— Мовчи, хаме! — гримнув Довбанюк, кинувши на тата таким неописано згірдним поглядом, якого я зроду не бачив і бачити не буду. І, не кажучи більше нічого, він обернувся, пішов до комори, відмок свою скриньку, вложив до неї горнець, до половини повний лемішки, положив-таки необтерту ложку, замóк скриньку, сховав ключ у сінях під ступу і, взявши в руку палицю, вийшов на подвір'є.

— Гурра! — повітали його люди грімким окликом.

— От козак, раз козак!

— Оперезався, зовсім зібрався.

— Хоч до повстання, хоч у просо воробців пуджати!

Мов град, сипалися насміхи на Довбанюкову голову.

---

[1] Повісимо вас по парі, чиновники, достойники! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Йдіть, люди, йдіть! Докажіть, що ви вірні польські діти! *(польськ.)* — *Ред.*

А він нічого собі. Взяв дротаря запідруку, навіть не поклонився нікому, та й пішли.

— Гей, музики військової! З парадою провести пана капітана!— крикнув хтось, і за хвилю де не взялась юрба хлопців з цебриками, нецьками, скіпцями, другі попри них з патиками, та й луп-цуп, трах-тарах, тарабанять щосили! Я й сам, тямлю як нині, лупив по цебрику, що троха дно не вибив. Крик, гвалт, гармидер! А за бандою друга купа йде — парубки, газди, та ревуть-ревуть:

Пристань, Юрку, до вербунку,
Будеш їсти з маслом курку!
Будеш їсти, будеш пити,
Довбеньками воші бити.

Ну, вже, одно слово, зі славною парадою проводили ми Довбанюка аж за село. А він нічого, пішов, навіть не подякував.

Минули жнива — за Довбанюком і слухи загули. Мов у воду канув. Уже люди й сміятися перестали. Аж ось на першої матки знов якось так випало, що у нас на приспі народу зібралося чимало. Сидять, балакають. Коли нараз глядимо: лізе щось улицею, обдерте, згорблене, скулене, ледве ноги за собою тягне. Та й ноги лепські: подряпані, покровавлені по самі коліна, бо якраз тілько до колін останки штанів досягали. Лізе просто на наше подвір'є, наближається, знімає з голови щось ніби лопушшя, ликом пов'язане... Господи, та се ж він сам, се Довбанюк!

— Юрку! Пане Городиський! Чи то ви? — скрикнуло разом до нього кільканадцять голосів. Але в жаднім голосі й тіні насмішки не було.

— Я! — відповів коротко Довбанюк і, здавалося, з крайнім напруженням усіх сил випростувався і гордо пройшов крізь товпу згуртованих біля нього людей. Усі до нього з запитами: а що? а як? а де? а куди? а коли? — а він ані слова. До сіней, та під ступу, та до комори, та до своєї скриньки. Відмок і першим ділом хап за горнець з лемішкою та за залізну ложку. Горнець був повний і ложка була повна, але пліснятини. Йому байдуже! Немов нічого й не бувало, сів на той самий сінешній поріг, здряпав пліснень, та як почне їсти, як почне!.. Люди обступили його довкола і постовпіли.

— Бідний чоловік! Два місяці нічого не їв!

Насилу мама вирвали йому з рук запліснілу лемішку

та дали теплого борщу, пирога, молока. Насилу попоїв і прийшов до себе. Насилу розговорився.

— Та де ж ви були?

— А дідько знає! Десь на границі.

— Та що ж ви робили?

— А дідько знає! Якісь дуби тягав. Було нас дванацять, таких самих старих дурнів, як я. Завели нас до якогось пана та й там казали ждати на розкази. Ждали ми, ждали, розуміється, в лісі. Далі пану навкучилося, та й каже нам: «От не маєте тут що робити, тягайте оті дуби з того боку границі на сей бік». А то вам через ліси та нетрі такі, що крий боже! «Се,— каже,— потрібно буде для войования, коли сюди війна прийде». Тягати каже швидко, а їсти дає щораз то скупіше. Тягали ми, тягали,— адіть, як обтягалися! — а далі взяли та й утекли.

— Та куди ж ви ходили такі довгі часи?

— А дідько знає! Найбільше лісами.

— І ніхто вам нічого не казав?

— Ні, ніхто. Я гадав, що хоть арештують та цюпасом до села відішлють,— отже, не хотіли. Прийшлося самому, голому й голодному, паляндрувати. Господи, що я назнався, що я назнався!!...

— Ну, а в повстанні ви були?

— А дідько знає! Здається, не був.

— Ну, а Польща буде? — вирвалось у когось знехотя з уст.

Довбанюк тілько голову понурив. Мовчав, мовчав, а далі зірвався, тупнув покаліченою ногою до землі, махнув залізною ложкою по повітрі в якімось неозначенім напрямі та на ціле горло як не крикне:

— А нехай їм там усім тристенний дідько матір мучить!

Львів, у лютім 1886 р.

РУБАЧ

Присвячую пам'яті
Михайла Драгоманова

В часі моєї далекої і важкої мандрівки зайшов я в величезний, густий ліс — і заблудив. Лісовий холод, що звичайно так відсвіжує, тепер пригнітав мої груди, як сумнів пригнітає душу. Величезні чорні гілляки грізно висіли надо мною, зловіще шелестячи листям. Круте коріння де-не-де виповзало з землі, заставляючи сильця на мої ноги, немов руки таємних демонів пітьми силкувалися вхопити мене в свої кігті. Сухі ломаки тріщали під моїми стопами, а моїй стривоженій уяві здавалося, що се тріскають, ламаються і болюче шепочуть зів'ялі і зісохлі мрії моїх молодощів. А понад тим глуха тиша довкола, переривана хіба стрекотом вивірки на гілляці або риком ведмедя в чагарі.

Я йшов стривожений, безтямний, німий. Буцім якась незрима сила гнала мене наперед, але куди — я не знав. Лісова гущава зовсім заслонювала мені сонце перед очима, та й і без того сонце, той ясний і непохибний небесний мандрівник, давно вже перестало бути керманичем моєї земної мандрівки. Серце надсильно билося в моїх грудях; слух, дражнений величезною тишею віковічного пралісу, підхапував якісь непевні шуми, що лунали з найглибшого нутра мойого власного єства: то глухий, давно забутий зойк сільських дзвонів, то болючий, важкий віддих конаючої матері, то дитячі, наївно-сердечні шепти молитов, то відгуки страшенної життєвої бурі, скрегіт тюремних ключів, уривані слова проклять і наруги, тихий плач зрадженої любові, хрип розпуки і холодний усміх резигнації. Під впливом тих внутрішніх голосів, немов під впливом сумовитої материної пісні, помалу западала в дрімоту моя свідомість, тонула в холодній темряві, губилася в лісовій

гущавині. Я йшов помалу, чимраз помаліше, але все-таки не переставав іти наперед, усе наперед.

Мій стан був подібний до сну — тяжкого, болючого; тим більш болючого, що без мрій. Якесь глухе почуття, що блуджу, що не бачу виходу перед собою, що швидше чи пізніше мене покинуть сили в тій страшній самоті, що, може, живцем зроблюся здобичею звірюк, які вітрять кождий запах життя в тім пралісі,— те почуття не покидало мене ні на хвильку, мучило і боліло мене ненастанно, мов тернина, встромлена в ногу. Крім сього одного болючого почуття, я не чув нічого більше — ані жалю, ані надії. Якесь отупіння огорнуло мене і заморозило все, що було в мені людського, крім сього одного напівзвірячого почуття болю і тривоги.

Зусиллям розпуки перескакував я звалені виверти, продирався крізь гнилі дебрі, видряпувався на стрімкі збочі, щоб захопити оком хоч крихітку ширшого овиду. Все надармо. Праліс обгортав мене зо всіх боків і немов шептав мені мільйонами своїх листочків, скрипом своїх гілляк, стрекотанням вивірки і риком ведмедів: «Не втечеш! Не втечеш! Хто тут зайшов, прощай усю надію!»

Стемніло. Виразні обриси довколишніх предметів розплилися в темряві, творячи довкола одностайну, непроламану стіну. Я не міг зробити ані кроку далі, почуваючи, що грудьми, головою, ногами вдарюсь о запори. Даремно смертельна тривога майже доразу вирячувала з лоба мої очі: ані одного трепоту світляного промінчика не могли захопити мої зіньки. Змучений, упав я на землю. В тій хвилі вітер, що за дня дрімав під верховіттям дерев, збудився і зойкнув протяжно, жалісно, мов посланець, що несе якусь страшенну новину в далеку країну.

Хвилю лежав я зовсім одубілий, і мені здавалося, що темні демони пустині з тихим шепотом вдоволення обступають мене, похиляються наді мною, простягають довгі руки, щоб притулити їх до моїх грудей і спинити голосне биття серця. Я схопився на ноги, немов від дотику гадюки, і в невимовній тривозі ще раз винатужив зір, чи не побачу якого промінчика рятунку в тій пітьмі.

І я побачив.

Мені видалось, що блідий півмісяць повагом іде лісом, свердлуючи пітьму. Часом мигне, і в таку хвилину якийсь глухий лоскіт залунає по пралісі, мов підземний грім,і слідом за ним затріщить лісовий велетень, валячися додолу.

А потім знов супокійно, рівно пливе таємний півмісяць по пралісі. Мої очі, спрагнені світла, не могли відірватися від його млявого, але спокійного блиску.

Ось він наближається, ближче, ближче, і тоді я пізнав, що тайна вияснювалася досить природно. По лісі, нетоптаною стежкою, йшов чоловік у грубім, мужицькім сіряні і ніс у руках сокиру, від якої йшов блиск, що здалека видався мені блиском півмісяця. Лиця того чоловіка в потемках я не міг пізнати; в непевних обрисах маячіла тільки його могутня стать, і дивним огнем серед пітьми блискотіли його очі. В тій тривозі я впав перед ним на коліна і зі здавленого горла міг я видушити тільки ті слова:

— Рятуй заблуканого!

— Ходи за мною! — відповів незвісний мандрівець голосом таким спокійним, лагідним і при тім рішучим, що відразу почув прилив нових сил у мускулах і нової надії в душі.

І я пішов за ним. Пітьма якось рідшала перед ним — чи то від блиску його сокири, чи від світла його очей,— не знаю. Йшов просто, не схибляючи ні направо, ні наліво, немов бачив перед собою ген далеко якусь мету, до якої мусить настигнути в означену годину. Йшов, не кваплячись та й не гаючись, рівним, важким, але певним кроком. Порохно світилось у його слідах. Поступаючи за ним, я бачив перед собою тільки темні контури його плечей, рамен, а ті контури, чим пильніше я вдивлявся в них, тим більшими видавались мені, виростали перед моїми очима до колосальних, а проте не фантастичних розмірів.

Втім, темний стовбур — лісовий велетень — заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник високо підняв сокиру і обіруч ударив нею в могутню заваду. Зойкнув праліс величезною луною, і зі страшенним лускотом повалилося дерево, мов ударом грому звалене на землю, торощачи в упадку свої й чужі гілляки. Закричали сови і круки, що гніздилися в його розсохатій короні, зафуркотіли над нашими головами кажани, що жили в його розщілинах, і довго ще праліс не міг утишитися по страті одного зі своїх синів. Але мій провідник байдужісінько собі, тихо і спокійно подався наперед, а я за ним.

Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу. Пнуться вгору її грубі бовдури, вирізуються на темному небі дико-фантастичними контурами, тут являють подобу височенних колумн, там готицьких веж, а ще

далі якихсь неясних постатей — сфінкса з піднятою лапою, монаха в каптурі, що клячить на молитві, дромедара з простягненою шиєю. І знов супокійно, без вагання мій провідник підняв сокиру і вимірив могутній удар. Мільйони іскор бризнули з-під вістря, громовий гук затряс землею, і вікова скала розкололася надвоє, почала тріскати, ламатися і дробитися на дрібні брили, що з глухим лускотом валилися десь у пропасть, то знов з диким хрускотом розколювалися щораз на дрібніші шматки, рівняючи нам дорогу. І дальше спокійно, ані на хвилю не збочуючи зі своєї простої дороги, ступав мій провідник, а я за ним.

Та ось повіяло холодом на моє лице, а перед нами, десь із-під землі, почувся глухий гуркіт, шум, рик розбурханого живла. Ще кілька кроків, і перед ногами мойого провідника позіхнула чорна безодня, прірва стрімкого, скалистого яру, а на дні його шумить і піниться скажена течія. Але й ся перешкода не спинила мойого провідника. Блиснуло вістря піднесеної сокири, затріщало повалене величезне дерево і гепнулось своїм стовбуром півперек безодні, творячи вигідну кладку. В скаженій, безсильній лютості завили внизу демони пітьми і знищення, заклекотіли запінені хвилі, бризкаючи на нас студеною піною, але се не зупинило нас: супокійно перейшли ми по кладці.

Вкінці темрява почала вменшатися і праліс починав рідшати. Невдовзі ми вийшли на чисте поле, і мої очі радісно повітали перший проблиск сходячого сонця, що завис на пурпурових, по краях золотом облямованих хмарках. А потім я цікаво почав роззиратися по розстеленій перед нами околиці.

Се був сумний краєвид. Величезна, безбережна рівнина, якої краї губилися десь далеко в поранковій імлі. Ані горбика, ані корчика, ані сліду живої душі, тільки від півночі чорною стіною простягся величезний праліс від одного кінця обрію до другого. А перед нами степ і степ: дрібна суха трава і пологий повзучий бур'ян — ось і вся його рослинність. Без перепони бігли очі геть-геть по тій площі, десь у безконечність, рвучи за собою й душу і полишаючи в серці якусь невисловлену тугу, якесь почуття порожнечі, несповнених бажань, неосяжного змагання. Потопаючи в тих важких почуттях, ішов я мовчки за моїм провідником, не озираючися позад себе, але тим пильніше ловлячи очима кожду точечку на далекім горизонті, визираючи чогось, що перервало би сю вбійчу одностайність.

І от мені видалося, що геть далеко на тлі рожевого крайнеба заманячіли обриси якогось величезного птаха, що буцімто сидить на степу, простягнувши високо вгору шию і звісивши довгий дзьоб. Чи то журавель на сторожі? Чи степовий орел, пробудившися, зривається до лету? Але ж той птах не зривався до лету, а чим більше ми наближалися до нього, тим довшою робилася його шия, росла і простувалася; не дуже далеко від нього показався другий, далі третій, четвертий... Вони стояли рядом, що, чим ближче, все продовжувався, тягнувся без кінця і краю і пропадав десь далеко у прозірчастій імлі. Мої очі, втомлені одностайністю степу, ані на хвилину не відривалися від тої загадкової істоти. Та чим ближче я підходив до неї, тим тривожніше билося моє серце, тим виразніше я розпізнавав усю страховинність сеї істоти. Довга журавлина шия — се був високий чорний стовп; те, що виглядало мов пташина голова,— се була поперечна дилина, а дзьоб, звішений додолу,— се висільник, що хитався на мотузі за кождим подувом вітру.

Я остовпів у переляку. Вид був страшенний: труп іще свіжий, тільки до половини обдертий із м'яса хижою пташнею; під шибеницею чорні плями крові; на суставах сліди страшних предсмертних мук: очі випалені, руки спалені на вуголь, кості в ногах поламані. Я зирнув на дальші шибениці: той сам вид, тільки що трупи там давніші, голі кістяки або часті кістяків, а під шибеницями заржавілі в крові жасні знаряди муки: шріби, кліщі, сорочки зо шпигачками, страшні залізні маски, зубаті колеса, ланцюги і коловороти. А ще дальше висіли на шибеницях самі тільки недогарки черепів, поприбивані цвяхами, висіли смоляні сорочки і тернові вінці, широкі мечі і залізні кігті, а ще дальше — ні, мої очі не могли добігти до кінця сього страховинного ряду, що пропадав, губився десь у безконечності.

— Боже мій! — скрикнув я, закриваючи собі очі долонями.— Чи се самі розбійники?

— Ні,— відповів мій провідник,— се самі мученики.

І, відложивши набік свою сокиру, він прикляк під страшним стовпом, просто стіп завішеного трупа. Попертий якоюсь таємною силою, я вчинив те саме.

— Се наша жертва,— мовив мій провідник, похиляючи лице.— Молімося, щоб та найсвіжіша жертва, замучена за правду і волю, була остатня і щоб відтепер не треба вже було таких жертв.

І, припавши лицями до землі, ми молилися духом, і чуттям, і сльозами, цілуючи землю, скроплену кров'ю мученика. А коли ми встали, мій провідник узяв у руку сокиру і наблизився знов до шибениці.

— Храм наш в дусі і в правді,— мовив.— Ті, що своєю кров'ю записали її свідоцтво, повинні бути для нас дороговказом, але не божками. Їх побіду, але не їх мощі будемо святити.

І, мовлячи се, підняв сокиру і вдарив. Упала і на порох розсипалася шибениця,— впали і розсипалися всі, аж до найдальшого краю круговиду. Тільки широкий пояс родючої буйною зеленню покритої землі визначував слід давно перебутих і похованих страждань, і боїв, і побід незлічимих людських поколінь. І в мойому серці розвіялось важке, тривожне чуття; з більшою бадьорістю, покріплений на силах, ішов я далі за своїм провідником, і мені здавалося, що кождий атом тої землі, того повітря вносить нові сили, нові думки, нові свобідніші почуття в мою істоту. Я почув себе немов членом тої самої сім'ї, одним із витворів і здобутків тих боїв і страждань тисячолітніх, одним із щасливих спадкоємців тих побід.

Та ось якась темна, величезна хмара з блискучими острими шпилями виросла на сході, простерлася грізно і закрила перед нами сонце. Хвилину здавалося, що потопить нас у цілковитій пітьмі, але се їй не вдалося. Навпаки, чим ближче ми підходили до неї, тим вона меншала, стягала свої обриси, і вкінці ми побачили, що се не хмара, а тільки величезна статуя серед рівнини. На п'єдесталі з чорного мармуру сиділа на склублених хмарах мармурова фігура мужа з довгою кучерявою бородою, блискучими очима і з в'язкою золотистих стріл у високо піднесеній правиці. Його голова була окружена вінком золотистого проміння, а ліва рука держала випуклий щит. П'єдестал був мов гора, що перегатила нашу дорогу, а колос на тім п'єдесталі, бачилось, уперся головою в хмари. А перед статуєю ми побачили незлічиму силу народу в найрізніших одягах і поставах. Одні вдягнені в довгі білі плащі, з вінками на головах, танцювали під дзенькання монотонної музики; інші на розпалених кострах палили жертви; знов інші зі стурбованими лицями, на колінах лізли по острім камінні, щоб устами доторкнутися до чорного мармуру; а збоку заковані в кайдани невольники з похиленими лицями чекали, чи скоро поведуть їх на заріз на честь того колоса.

— Хто се такий? — запитав я свого провідника.

— Символ. Закаменілий виплід їх власної уяви, що зробився їх володарем, їх тираном. Для нього їх танці і кадила, їх сльози і кров. В ім'я будущого, якого не знають, убивають теперішнє, те, що бачать і чують. Щоб спасти себе від терпінь фікційних, непевних, завдають собі і своїм братам дійсні безмежні муки. Але настав уже час освободи. Глянь, як танцюри покинули танці і, кепкуючи, сміються самі з себе. Глянь, як жертводавці гасять огонь. Глянь, як ті, що йшли благати милосердя у чорного мармуру, випручаються і кидають на нього камінням. Глянь, як опадають кайдани з невольників, призначених на криваву жертву. Впору приходимо.

І, мовивши се, мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний п'єдестал. Захиталася величезна будівля, затремтів до самого вершка кам'яний колос, і з грюкотом пообпадало позолочуване проміння з його голови і стріли з його рук. А потім розлягся страшенний гук, і гепнувся додолу колос, і розстріскався на кусні далеко і широко покриваючи землю відломами свойого кам'яного тіла. Здивовані і перелякані купи народу стояли мовчки, тільки люди, прибрані в святочні одежі, з вінцями на головах, підняли страшенний репет, викрикаючи:

— Зруйнований порядок світу! Розвалені основи всього існування! Горе, горе!

Але мій провідник, не звертаючи уваги на їх голосіння, мовив до народу:

— Не турбуйтеся! Зумійте бути вольними — і будете вольні! Забажайте бути братами — і будете братами. Зумійте жити — і будете живі.

І пішов, промощуючи собі дорогу поміж руїнами. З німим подивом ішов я за ним.

— Хто ти такий? — запитав я вкінці.

Тоді він уперве обернув до мене своє лице і промовив ласкаво:

— Чи ж не пізнаєш мене?

Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із сього боку зійшло сонце, і я мусив похилити очі перед тим блиском могутності, тріумфу і надії, що йшов із його лиця.

— Пізнаю тебе всім серцем, усею кріпостію моєю, але ім'я твого висловити не можу,— відповів я.

— Я рубач, що рубає запори на шляху людськості,

запори, покладені дикістю, темнотою і злою волею. Ти бачив частину моєї праці?

— Бачив.

— Знаєш, в чім моя сила?

— Чую... Догадуюся.

— Пізнаєш її. І мету розумієш?

— Розумію і бажаю хоч здалека побачити її відблиск.

— Зумій зректися сього бажання, то мета буде найближчою до твойого духу. Не бачити тобі судилося, але простувати стежки правди і свободи. Хочеш ставати до сеї праці?

— Хочу.

— Підеш без вагання тернами?

— Піду.

— То йди ж!

І він дав мені сокиру.

ЯК ПАН СОБІ БІДИ ШУКАВ

І

Було то не давно і не пізно, а так в самій середині. Жив тоді в нашім краю один пан багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить се слово. Його отець тільки що вмер, ситий слави і віку, маєток лишив великий і добре загосподарований. Шпихліри, каси повні, повні стодоли і обори, слуги вірні і прихильні панові, славне ім'я предків, здоров'я, молодість і краса — чого ж більше можна жадати від долі? Тож нічого не жадав молодий пан. Жив по-панськи, вітцівського добра не марнував, в політику не вдавався, віддавав богу, що боже, а цісареві, що цісарське, і на тім кінець.

І був би молодий пан таким робом прожив увесь свій вік, коли би не випадок, на око дрібний, що одначе знищив його супокій, затроїв життя, зруйнував маєток.

Одної суботи пішов пан по смачній вечері на прохід до огороду, з огороду зайшов на гумно, а з гумна до стодоли. В стодолі стояла ціла купа людей: підданих хлопів, дозорців і панських двораків, а з-посеред тої купи долітали до панського слуху якісь лускоти, ніби молочення, але помішане з жалібним криком і стогнанням. Зацікавлений, вступив пан, щоб поглянути, що то діється. Цікавий побачив образок. Під стіною на кріслі сидів головний завідатель панських дібр і голосно числив, поглядаючи від часу до часу в невелику книжечку. На тоці лежав розтягнений мужик і йойкав, і стогнав, і кричав. На його руках, плечах і ногах сиділи три сильні драби, а два інші прали канчуками в те місце, відки ноги ростуть.

— Що ви робите!? — питає цікаво пан.

Завідатель станув перед паном, уклонився і сказав:

— То, прошу пана, Гриць Шуліка відбирає свою тижневу порцію.

— За що?

— Три рази спізнився на панщину.

— А так! — сказав пан, заспокоївши свою цікавість, і хотів відійти.

— Ой, бідонько ж моя, бідонько чорна! — крикнув мужик, розтягнений на тоці.— І на полі щодня били за спізнене, і тепер ще б'ють. А в мене жінка хора, дитина вмирає, біда дома, нема що раз в рот вложити — і не спізняйся!

Дальші слова заглушив поновлений лускіт батогів о тверду, висохлу хлопську шкіру. Але пан, почувши ті слова, нагло станув, зворушений ними, потім вернувся і махнув на гайдуків, щоб перестали молотити.

— Що ти говориш про біду? — запитав він Гриця.— Що се таке?

Гриць піднісся з землі і витріщив на пана свої сиві очі.

— Біда, паночку? — вистогнав.— Що то біда? Біда, то біда, пек їй! То наш щоденний хліб.

— Ваш хліб? Як же вона виглядає? Нічого про неї я досі не чував.

— Га, то пан щасливі. А я дотепер не чув про такого, хто би її не знав.

— Отже, ти її знаєш?

— Ой, паночку, відколи мене мати на світ народила.

— Ну, то покажи її мені!

Мужик стояв і почав чухатися в потилицю.

— Як же я її ясному пану покажу? Вона всюди є.

— Брешеш, хлопе, бо в мене її нема.

— Дай, боже, пану здоровля! — сказав мужик, кланяючись пану до ніг.— Але зате я її бачу. Для мене все біда на світі.

— Кажи, що?

— От ті канчуки, наприклад, мій нинішній біль хіба не біда?

— Брешеш, драбе, то заслужена кара.

— А панщина хіба не біда?

— Брешеш, шельмо, то святий обов'язок.

— А той голод і холод, що терпимо в хаті, хіба то не біда?

— Брешеш, то через твоє лінивство.

— А слабість жінки і дітей хіба не біда?

— Брешеш, то воля божа, що для твого ж добра насилає проби на тебе!

Мужик стояв остовпілий, не вмів нічого більше сказати.

— Но, скажеш мені, де властиво твоя біда, чи ні? — грізно крикнув пан.

— Га, паночку, найбільша моя біда тота, що я на світ народився.

— Так? То ти будеш блюзнити пану богу? Кладіть його, хлопці, і валіть йому решту, кілько ще там йому належиться, а крім того, десять київ вдодатку, нехай не ображує пана-бога.

Відійшов пан, а мужик, нічого більше не кажучи, сам положився на тоці, щоб відібрати решту своєї «заслуженої кари»...

II

А пан тим часом ішов дальше і думав. Любив думати сей пан.

— Бреше, шельма хлоп! Дурне слово винайшов, щоб покрити власне недбальство, лінивство і глупоту. Хто працює, той має. Хто сповняє свої обов'язки, той має чисте сумління. Хто рано встає, тому пан-біг дає.

Гарно думав пан і розумно, забув лише, що він сам не працював, а мав, не сповняв жадних обов'язків, а чув себе найспокійнішим на світі, а рано вставати ще змалечку не любив страшенно.

— Але я їх відучу від того! — говорив він дальше сам до себе.— Не позволю більше говорити такі дурні слова, або нехай мені покажуть тоту біду, нехай її сам побачу, сам зазнаю. Доки сего не буде, ні за що в світі не повірю, що вона є на світі. Адже ж я бачу, і чую, і розумію, як бог приказав, так самісінько, як кождий чоловік, як кождий мужик. Так само бачу сонце, блакить неба, зелень дерев, чую піяння когута і лускіт ціпів, усе так само. Для чого ж він каже, що всюди бачить біду, а я ніде не бачу її? Бреше лайдак, та й годі.

Розумний був пан, в школах учився, не вірив тому, що пан-біг уліпив шляхтича з іншої глини, як мужика, тож і зовсім розумно міркував, що коли однакові очі, то й бачити мусять однаково.

Власне, йшов пан стежкою через величезний овочевий сад, коли нагло перед ним з криком перебіг обдертий сіль-

ський хлопчина, а за ним щосили гнав старий, кривий на одну ногу садівник, махаючи суковатим костуром. Хлопчина, придержуючи лівою рукою капелюх на голові, а правою махаючи, як веслом, скочив через рів, видряпався на пліт і, мов грушка, покотився з нього на другий бік. Був би садівник, може догнав і зловив його на плоті, але, сарака, не зміг перескочити рова, розігнався в своїм запалі і, замість на другий бік, ляпнув у саму середину рова, по коліна в болото.

— Що тут діється? — крикнув пан, ставши над берегом рова, з котрого насилу старався вилізти старий садівник.

— Ет, ясний пане, — стогнав старий, — біда моя з тими хлопчиськами. Лише відвернуся, зараз один з того, другий з другого боку до саду закрадається, яблука краде.

Пан стояв і грізно поглядав на нього.

— Біда, кажеш? Що то значить біда?

Садівник подивився на пана не мудріше від мужика.

— Біда, ясний пане, то... то... то біда та й по всьому.

— Не кпи собі з мене, старий дурню, кажи докладно, а коли ні, то ще нині прожену тебе зі служби.

— А нехай бог боронить, ясний пане! — крикнув старий.— А де ж би я подівся на світі? Я у небіжчика старого пана...

— Дуби смалені плетеш,— перебив пан,— не про те питаю! Кажи, знаєш біду?

— А хто ж її не знає, ясний пане?

— Ти за себе відповідай, а не за хтося! Знаєш її? Що вона за одна? Як виглядає?

Старий з зачудованням поглянув на пана. В голові йому майнула думка, чи пан буває не вдурів?

— А як же має виглядати, прошу ясного пана,— сказав, прижмурюючи повіки. — Подібна до старої баби, в лахманах, боса, голодна і нічим її наситити не можна.

Розгнівався пан на такий невчасний жарт.

— Що ж ти, блазню, думаєш, що я дурень такий, як ти, і плетеш мені дурниці. Хочу її видіти, хочу з нею познайомитися.

— Не дай того боже ясному панові,— скрикнув старий.

— Не плети нісенітниць, — крикнув пан, — коли я хочу! Або мені покажеш її ще нині, або не маєш у мене місця.

— Та відки ж я її візьму?

— Звідтам, де вона є. Таж ти її знаєш!

— Мій боже, вона є всюди, і кождий її бачить, а хто її не бачить, той щасливий у бога, того вже так пан-біг сотворив, щоб усе лише добре і гарне на світі бачив, а біди ні. Ясний пане! Най пан бога не ображує і не викликає вовка з лісу!

Але пан уже не слухав тої просьби і, відходячи, крикнув до старого:

— Ще нині хочу бачити її. А коли мені не покажеш, то щоб завтра і сліду твойого в моїх добрах не було.

Старий стояв мов оголомшений. От так маєш! За тридцятилітню вірну службу така заплата. Для якоїсь панської примхи він мусить на старі літа тратити кусник хліба. І що такого сталося панові? Яке лихо підшепнуло йому тоту нещасну гадку про біду? Старий думав і ні до чого не міг додуматися.

III

Повертаючи до свого двора, побачив пан на подвір'ї купу старостинських посіпак, і гайдуків, і міських поліцаїв, що вели двох людей, зв'язаних, обдертих і покровавлених.

— Що то за люди і куди їх ведете? — запитав пан.

— То розбійники і розбишаки, напали на одного купця і ограбували його в лісі, аж ось ми зловили їх.

— Ми невинні люди,— благальним голосом закликали ув'язнені,— ми йшли супокійно дорогою, коли вони зловили нас. Біда вигнала нас із хати, біда ввігнала ще в гіршу біду.

Як опарений скочив пан, почувши ті слова.

— Брешете! — крикнув.— Та біда, про котру говорите, то ваша власна вина. Не вірте їм, слуги закону! Кілько раз із уст таких лайдаків чув я слово «біда», стілько раз переконувався, що вони закривають тим словом власну вину.

— Ми прийшли до ясного пана, щоб нам пан позволили умістити їх через ніч у безпечнім місці, поки завтра поведемо їх до міста,— сказав начальник посіпак.— А тим часом можна й перевести з ними слідство, як належиться.

— Радо сповняю ваше бажання і прошу всіх на нічліг. І на слідство також позволяю.

І пан прикликав своїх гайдуків, щоб були до помочі при слідстві з арештованими. Коли ті не хотіли добровільно

признатися до сповненого злочину, принесли панські слуги розпалені шини, котрі приложено до стіп ув'язнених і держано доти, доки не призналися. Потому, стогнучи, зі спаленими підошвами, вони були вкинені до пустого мурованого шпихліра. А пан, утішений своїм щасливим здогадом, пішов до покоїв.

«Так є,— думав він.— Ті люди, мов діти: кажуть, що биті, а не кажуть, за що. Наслідки власної своєї вини і підлоти називають бідою. Бажають спастися від неї, а не позбуваються своїх блудів. Відтепер маю певну міру в руці, маю ключ до пізнання людської вдачі. Хто каже, що йому біда, у того або сумління нечисте, або голова немудра. Тою мірою буду їх мірити і всім покажу, що добре на тім вийду. А передовсім із моїх слуг не стерплю ані одного у себе, котрий заїкнеться про біду».

І пішов пан до касієра, що, похилений, числив і числив при світлі лойової свічки.

— Ну, що ж там у тебе, мосьпане? — спитав пан.

— Біда, ясний пане, в тім місяці доходи не покривають видатків.

— А, так? — сказав пан, червоніючи з гніву.— Добре, завтра віддаси мені, мосьпане, касу і книги, не маєш у мене більше місця.

— Але ж, ясний пане,— простогнав касієр, бліднючи цілий як хустка. Пан, одначе, не слухав. Ішов на гумна, де гуменний тільки що скінчив перегляд худоби, пригнаної з паші.

— А що ж там, гуменний, як у вас іде? — запитав пан.

— Біда, ясний пане, десь пастух у лісі дві корови згубив.

— Здаси завтра свою службу іншому, я більше не потребую твоєї служби.

— Але, ясний пане! — йойкнув гуменний, мов громом поражений, але пан був уже далеко. Там конюший доглядав, як поєно з дубових відер панські цугові коні.

— А що там, пане конюший? — крикнув здалека пан.

— Та біда, ясний пане, буланий огерик зломив ногу.

— Там до чорта! — крикнув пан.— Прийдеш мені завтра до обрахунку, не маєш у мене більше служби.

Конюший станув, мов обмитий зимною водою, і м'яв у руці здоймлений капелюх, але не сказав ані слова. Тим часом пан ішов уже напротив польового, котрий вертав з поля.

— Ну, що там у полі? — запитав його коротко.

— Біда, ясний пане, вчорашній град витовк нам лан вівса під лісом.

— Не маєш, аспан, відзавтра в мене служби! — ревнув пан і, як біснуватий, побіг дальше. Напротив нього, поважно ступаючи і оглядаючися довкола, йшов головний завідатель панських посілостей, чоловік хоч із шляхетським гербом, але з жидівською душею. Тримав він цілу службу в кліщах, пильнував усього, запобігав і щадив, знаючи, що, чим більше буде на купі, тим більше можна з тої купи взяти для себе, не лишаючи ані сліду, ані підозріння. І тепер, власне, він обчислював, що в минувшім місяці приросло для його кишені і до якої суми заокруглиться збита вже кабза, за котру думав вкоротці набути одно з гарних дібр у близькім сусідстві.

— Ну і що ж там, пане брате? — сказав до нього пан.

— Все добре, ясний пане,— усміхаючися, сказав завідатель.

Аж зітхнув пан, аж на серці йому полегшало. Вічна біда, від котрої зачинали свої відповіді найстарші й ніби найвірніші слуги його вітця, зачала наповняти його перестрахом. Зачинав чути себе окруженим злодіями, розбишаками й опришками. Тож незвичайно урадувався, подибавши хоч одного чесного чоловіка, у котрого сумління чисте, котрий не мав потреби своїх провин або лінивства покривати тим глупим і безбожним виразом «біда». Щиро стиснув пан руку вірного слуги і приятеля і, приязно з ним розмовляючи, пішов додому.

IV

Була ніч, чудова, тиха, ясна і тепла липнева ніч. Не клеїв сон панських повік, і дивні якісь думки снувалися в голові. Встав пан, надів на себе легкий полотняний плащ і вийшов з покою. Йдучи коридором до головних дверей і переходячи побіч кімнаток, де жили старші офіціалісти, він чув якийсь глухий плач у покої старого садівника, конюшого і польового. Кождий із них був сам зі своєю гризотою, жаден, може, не знав, що така сама доля спіткала й інших, крім нього. Кождий, може, крив перед іншими свій біль, щоб тепер, у темній самоті, тим сильніше почувати його урази. Стидно якось і негарно зробилося панові на душі; як злочинець, гонений голосом власного сум-

ління, утікав він здовж темного коридора, стиха відімкнув входові двері і вийшов на подвір'я.

Ясно було як удень. Не оглядаючися поза себе, йшов пан зразу скоро, а потім чимраз поволіше і не глядів, куди йде. Йшов і думав, а радше півголосом розмовляв сам з собою.

— Мав же би я помилятися? Мала ж би сеся біда бути чимось правдивим, дотикальним, сильнішим від людей, що панує над ними помимо їх волі? Але в такім разі мусив би я щось знати про неї. Кільканадцять літ посвятив я науці, пізнаванню минувшини, теперішності і окружаючої нас природи, а про біду як про щось дотикальне я не чув. Та й тепер, хоч і як напружую свою думку, ніде не можу добачити її. В природі є порядок і гармонія всіх речей, певні, незмінні закони, але біди ніякої нема. І поміж людьми є також певна гармонія, порядок, усвячений законом і переказами бувальщини, але й тут нема біди як якогось відрубного закону, як видимого явища. Ні, моя правда: біда— то лише прикривка нездібності або нечистого сумління.

— Неправда,— відізвався лагідний, але певний голос тут же обік нього. Без особливого страху або зачудування оглянувся пан, бо ж прецінь не було чого страхатися, він був на своїм подвір'ї, а ніч була така ясна. Обік нього нечутними кроками йшов парубок, убраний в легкий, повіваючий плащ, з ясним лицем і ясним, на рамена розпущеним волоссям. Не злякався пан, ані не зачудувався, побачивши його; так йому якось було любо на душі, як коли би з тим молодим чоловіком знався від найменшої дитини.

— Чому неправда? — запитав пан.

— Є біда поза людською виною і нездібністю,— відповів молодий чоловік.

— Чим докажеш її існування!

— Нащо доказувати, коли можеш її бачити на кождім місці і в кождій хвилі!

— А чому ж я її не бачу і не бачив досі?

— Бо ти глядів оком, узброєним формулками брехливої науки.

— Яким же оком можу побачити її?

— Оком любові і співчуття.

Знову стидно і негарно зробилося панові на душі. Мовчав, потупивши очі в землю.

— Ну, що ж, хочеш бачити її? — запитав його товариш.

— Не знаю, чи потрафлю,— несміло відповів пан.

— Знаю, що так, як тепер єси, не потрафиш. Не маєш розвиненого того змислу, що робить здібним бачити таку появу. Але скажи, чи хочеш, щоб я тобі в тім напрямі отворив очі?

— Хочу,— крикнув радісно пан.

— Не тішся тим! Хто більше бачить, той більше чує, а хто більше чує, той більше терпить. Упереджаю тебе, отже, що се справа зовсім неприємна і не цілком безпечна.

Задумався пан, нарешті відповів:

— Дві бувають підстави людського щастя — розум і маєток. Коли сей новий змисл не ослабить у мні ані одного, ані другого, то що ж злого може мені статися?

— Не тілько не ослабить, але зміцнить, заострить іще. Тож хочеш, щоб я отворив тобі очі любові і співчуття?

— Хочу.

— Ну, то ходи зі мною.

— Куди?

— До хати твого підданого, того мужика, котрого ти нині киями велів навчати, що нема біди.

— Добре, піду за тобою,— сказав пан, хоча чув, як якась холодна дрож пробігала йому по тілі.

V

Дрімає в сумерку вбога мужицька хата. Сумовито миготить з маленьких вікон жовтаве світло каганця. На твердій брудній постелі лежить пожовклий кістяк, стогнучий, з розпаленими від гарячки очима,— се жінка мужикова. На печі, овинений в брудні лахмани, стогне другий кістяк,— се дитина, що ось-ось догорає. А на лаві під вікном, без жадної постелі, тільки кулак під голову підложивши, лежить господар і також стогне з болю по одержаних киях. В хатчині пусто, чорно, чути відразливий, сопух нужди і занедбання, гнилих і виплюваних легких, передучора вареної і запліснілої капусти і разового квасного хліба.

Плачливо скрипнули двері, ясніше якось зробилося в хатині; ввійшов пан в товаристві незнайомого парубка. Ніхто не чув їх і не відізвався до них.

— Поглянь на те мешкання і представ собі, що тут цілий вік мусять жити і вмирати люди, брати твої,— сказав парубок.

— Що ж, годі всім жити в палацах, хтось і в хатчині мусить,— відповів пан.

— Але представ собі, яке то мусить бути те життя! — сказав молодець.

— Таке, на яке заслугують,— відповів пан.

— Поглянь на отсю невісту, на її висохле, як скіпа, тіло.

— Знаю її віддавна. Була пиячкою і неробою, тепер умирає на сухоти,— річ зовсім природна.

— Поглянь на отського вітця, на його тверді, спрацьовані руки, на його лице, сей живий образ терпіння і глухого супокою.

— Те, те, те, худобина і нічого більше. Таку худобу завсіди треба держати на ланцюзі і під батогом, бо інакше буде кидатися і гризти людей.

— Але подумай: яка ж то страшна доля засуджує одних на те, щоб були худобою, щоб їх держано під батогом і на ланцюгах, а других на те, щоб жили в палацах і філософували про свободу і ублагороднення?

— Що ж в тім дивного? На гною цвіт виростає. Щоб цвіт зацвів, мусить мати під собою підстілку, що, сама гниючи, достарчає цвітам життєвих соків.

— Але яка ж ціль тих цвітів. Пощо ж їх? Для чого та підстілка мусить гнити для їх пожив?

— Розвій думок і ідеалів — се найвища мета людськості, се цвіт її існування.

— Але пощо ж тих думок, коли для їх розвою дев'ять десятих людськості має бути гнилою підстілкою? Яка вартість тої думки? Для кого вона має служити?

— Для себе самої. Думка сама для себе мета, ній самій лежить її вартість.

— Дитиняча забавка,— гірко промовив молодий чоловік,— пересипування піску з одної купки на другу. Але ні, коли ти розумний чоловік, то мусиш сам не вірити в те, що ти сказав. Не людськість існує для плекання думки, але плекає думку для себе, для своєї користі.

— Що ж, нехай і так буде,— сказав пан,— але і в такім разі тілько той може користати з неї, хто думає.

— Хоча з тої, як кажеш, підстілки тягне живучі соки?— відповів молодий чоловік.

—Що ж, коли цвіт для гнилої підстілки зречеться цвісти, то ані сам не зацвіте, ані підстілці не поможе. Ліпше з нагромаджених скарбів думки користати малому числу думаю-

чих, ніж кинути їх у пропасть забуття для того лише, що більшість із тих скарбів не може користати.

— Не може, кажеш? А пробували ви коли давати їй ту можність? А для чого так пильно стережете тих скарбів, окружаєте їх таким штучним валом, аби заборонити до них приступу негідним?

— Бо хлопство — то дитя, а думка — то огонь. Дитя з огню не скористає, а хату запалить.

— Але дитя, котрому навіки заборониге уживати огню, може вирости на чоловіка дикого, на двоногого звіра і нічого більше.

— Що ж я на се пораджу? — сказав пан, здвигаючи раменами.— Чи на те лише ти завів мене до сеї вонючої нори, щоб мені сказати отсе? Не думай, що ти сказав мені щось нове. А особливо не думай, що тим отвориш мені очі любові і співчуття.

— Цілком нічого подібного не думаю,— відповів молодий чоловік.— Я тілько силувався домацатися в тобі живої душі — і не міг. Я зважив тебе на вазі і переконався, що ти занадто легкий. А до тої хати ввійшов ти лише на те, щоб із неї не вийти більше. Вона має бути для тебе школою, найвищим університетом. Тут маєш побрати остатню, найвищу науку людськості, якої не дали тобі заграничні університети.

Пан усміхнувся на ті слова з погордою. Але молодий чоловік наблизився до простертого на лаві хлопа, взяв його за груди і підніс легко, як пірце. Потому, все ще сонного, поставив побіч пана і сказав:

— Придивись йому добре!

— Обридлива худоба,— здригнувся пан.

— Знай же, що від сеї хвилі ти будеш ним, вид і стан його візьмеш на себе, а він на твоїм місці засяде.

І, сказавши ті слова, молодий чоловік п'ястуком, як величезним молотом, ударив пана в груди. Йойкнув пан у страшеннім болю і впав горілиць без тями. В тій хвилі погас каганець, що стояв на припічку, і в хаті зробилося зовсім темно і тихо, як у гробі.

VI

Вже починало дніти, коли пан пробудився зі свого тяжкого зомління. Сутінь стояла довкола. Отуманений, він лежав іще і помалу почав пригадувати. Темні

спомини якихось страшних снів миготіли в його душі. Підвів голову, щоб оглянутися довкола, та нічого не міг побачити, крім тісної, сірої квадратової шпари над своєю головою — маленького віконця хлопської хати. Опустив голову і вдарився о тверду, холодну землю. І нараз почув холод у цілім тілі і біль, утому і непевність, помішану зі страхом, як чоловік, що будиться з летаргії — в темнім, і тіснім гробі.

Втім, якийсь голос перервав гробову тишину, голос страшний, хоча ледве чутний; тихий, остатній стогін конаючого в тяжких болях, стогін, у якім ще раз проблиснуло ціле життя, повне терпіння, болів і глухої розпуки.

— Грицю! Грицю! — кликав сей голос остатнім зусиллям перегнилих і виплюваних легких.

Якась невияснена сила попхнула пана. В одній секунді зірвався з твердої своєї постелі, щоб бігти на сей поклик. Як шалений, оглядався довкола, пригадував щось, але нічого виразно не міг пригадати. Перед собою бачив велику глиняну піч з розваленими челюстьми і надбитим глиняним горшком, бачив брудні, глиною помазані стіни і малі віконця, бачив дерев'яну полицю з мисками. Все те бачив при слабім блиску сходового сонця, що продирався крізь мутні шиби, але все те видавалося йому сном, страшним, гарячковим привидом. Правою рукою вхопив себе за ліву руку, щоб переконатися, чи то сон, чи ява,— але нараз задрижав, діткнувшися власного тіла. Йому видалося, що діткнувся чогось чужого. Рука була груба, зчорніла від гною і ціпа, порепана, повна шрамів і бородавок. Підніс її до світла — страх страшенний! Підніс другу — друга ще гірша. Поглянув на себе — на нім була нужденна хлопська полотнянка, а під нею груба, зрібна сорочка, перев'язана ликом замість пояса.

Знов голос, страшніший від першого. Зразу ніби початок якоїсь глибокої і болючої щикавки, а потому кашель, сухий, довгий, невтишимий, що рвав груди і запирав дух, стискав серце слухача залізними кліщами.

Грім, котрий ударив о десять кроків від нього, не був би його так перестрашив, як той страшний кашель, що розливався цілою каскадою проразливих голосів, переходив у свист, у глибоке харкотання, переставав і наново повертав, і здавалося, що кінця не буде мати. Під вражінням тих тонів пан стояв насеред хати як остовпілий,

не важучися навіть звернути очей у той бік, відки виходили вони.

Врешті кашель утих. І звільна, ніби пертий якоюсь непоборною силою, пан обернув очі в той бік. Ціле його єство тремтіло, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке, чого ще ніколи в своїм житті не бачив. Та коли його погляд упав на пожовклий, дрижачий в передсмертних судорогах кістяк невісти, напівголий, відкритий з брудної плахти, зі спраглими устами і палаючими від гарячки очима, у нього вернула пам'ять. Згадав усе: де він, і хто його тут завів, і пощо? Згадав, що бачив сесю невісту вчора, пригадав навіть свої дикі, немилосердні слова: «Була пиячка і нероба, а тепер умирає на сухоти», — але всі ті згадки, хоч ясні, виразні й логічно з собою пов'язані, видалися йому чимось так далеким, так давнім, що зір його душі, ніби через величезний темний яр, заледве сягав до них, на тамтой бік. Між тим, що було вчора, і тим, що є нині, лежала велика, неперебута, холодом зіваюча пропасть. Що було на її дні — він не бачив і не пробував навіть відгадати; здавалося, що хтось навіки заборонив йому заглядати на дно тої пропасті. А прецінь в нутрі своїм він чув, що він той сам, що був учора, що має той сам засіб відомостей і поглядів. Лише в серці своїм чув зміну. Здавалося, що там нараз хтось розпанахав якусь заслону, поза якою зразу відкрився цілий новий світ, якого він досі ще не бачив. Якесь дивне, всепроникливе світло поплило з того нового світу і наповнило цілу його істоту. Не було се світло тихе, погідне, що визиває усміх радості або мрії чутливої туги, але якесь палке, дошкульне світло, що болюче тремтіло по нервах, болюче шарпало ціле його єство, попихало до страждённого походу по якійсь тяжкій, тернистій дорозі.

І, власне, в тім сердечнім ясновидженні було те страшне, що він побачив тепер в лиці, в очах, в постаті конаючого кістяка невісти, а чого не бачив учора. Ціле її життя, ціле пасмо терпінь, унижень і недостатків, що зложилися на те, щоб із гарної, веселої, живої дівчини зробити те, що тут лежало, стогнало і вилося в болю перед ним на нужденній берлозі,— все те ясно в одній хвилі стануло перед очима його душі. Він знав її віддавна, від дитинства. Отець його взяв її з села до двора, щоб няньчила його сина. Її кругле, рум'яне, усміхнене лице з чорними, як терен, очима — се перша виразна згадка з його дити-

нячого віку. Довгі, тужливі пісні, що вона співала тихим, але звучним голосом, колисали його до сну, уносили на рожевих хвилях у якусь чудову, зачаровану країну, повну світла, зелені і запаху. До неї било його дитяче серце першим щирим прив'язанням, бо матері своєї він цілком не знав і не пам'ятав — умерла в тиждень по його народженні.

І нараз якийсь нечутний вихор перелетів могучими крилами понад його вітцівською палатою. Ганна посумніла і почала украдком плакати по кутах. Хоча очевидно старалася, щоб панич не бачив її сліз, та панич бачив їх часто. Чував якісь живі розмови вітця з Ганною, по котрих вона виходила з покою з червоним від сліз лицем. Врешті, зачудувався немало, коли Ганна щезла з палати. Тихцем видано її замуж за пастуха Гриця і виправлено до села, з часом погнано й на панщину. Панич мав тоді вже вісім літ і не потребував няньки. Цікавий був, що сталося з Ганною, але не смів питати про се вітця. Тільки услужний Олекса, новий двірський пастух, розповів йому все так докладно і з такими смішними додатками, що панич посміявся немало і забув про Ганну.

Швидко по весіллі вона захорувала і вродила синка. Коли прийшла до здоров'я, погнали її враз із мужем на панський лан. Положила дитину до кобелі і пішла. Клала її разом з кобелею в борозду і обставляла довкола снопами, аби лежала в тіні. Живучи вісім літ у дворі, відвикла від тяжкої праці; жала кепсько, поволі і мучилася при тім дуже. Польовий, котрий віддавна мав її на оці, тепер, коли була жінкою другого, дуже часто заохочував її до праці ударами канчука; жала, поливаючи сльозами колосся. Польовий не пускав її до дитини, яка плакала в кобілці дорозпуку і рвала своїм голосом її материнське серце. Муж її не любив, дитину її ненавидів і, коли прийшла зморена і освягла, докучав їй тим, чому не була винна, або бив її за леда слово. Так плили її літа, ті молоді літа, котрі в житті чоловіка звичайно бувають райським огородом серед нужденних піль і пустирів.

За два роки почорніла, висохла, збридла так, що годі було пізнати її. Погасли живі іскорки в її очах, сміх утік із уст. Почала напиватися. Такою бачив її не раз панич, коли вернув зі шкіл на вакації. На панщині співала розпусні пісні, сміялася, відбираючи удари канчуками, а відбирала їх немало, хоч польовий уже без гніву і завзяття

підганяв її, чи то махнувши на неї рукою, чи то з іншої якоїсь причини, про котру йшли голосні бесіди в селі і в дворі.

Бачив також панич її дитину, тоту нещасну, опущену і занедбану дитину. Лазила довкола хати, брудна, замурзана, в одній сорочині, обливаній щодень борщем і посипуваній порохом, лазила, то плачучи жалібно з голоду, то знову муркотячи щось собі і співаючи під носом та з подивом і страхом витріщаючи свої великі, гарні, сині оченята на кождого прохожого. Яким глибоким болем проймає тепер ще панське серце сама згадка про ті очі, такі подібні до його власних! Живо, з убійчим упором стає перед ним думка: «Адже ж се був мій брат! Де він тепер? Що з ним сталося?»

— А, знаю! — відповів сам собі на те питання з тою самою поражаючою ясністю.— Там він на печі лежить, я бачив його вчора! Знаю, знаю,— додав, згадуючи його історію. Коли дійшов до десяти літ, узято його до двора за підпасича. Пас телята, потому корови в лісі, а коли раз погубив худобу і вернув з одним лише батогом до двора, ко́пнув його розгніваний завідатель у груди чоботом так, що відразу почав плювати кров'ю, а потому казав його ще висікти канчуками. Не встав від того дня,— отець і мати понесли його з плачем на ношах до хати. То було перед двома роками.

І пан в одну мить скочив на припічок і поглянув у темний кут на великій глиняній печі. Під брудними шматами лежав там другий кістяк посеред убійчо смердючого повітря. Лице подовгасте, висохле, віддавна немите, лише очі, великі, сині, майже зовсім уже вигаслі, недвижно поглядали на стелю. Ані голосу, ані стогнання не було чути, лише рідкий, тяжкий віддих підносив груди. Ноги були вже холодні. Очевидна річ, що остатня іскра життя ледве вже тліла в тім до решти виссанім тілі.

— То твій брат! — крикнуло щось внутрі у пана так голосно, що він перелякався того свойого власного, внутрішнього голосу.

І, відчуваючи серцем усе те, що ті люди перетерпіли в своїм житті, відчуваючи як близький, як коли би вони були частиною його самого, він почув, як холодний піт краплями виступав на його чолі. Тільки тепер він пізнав, що єсть біда, пізнав, що вона таке. Не сам біль тілесний, не гризота сумління, не знеохота, безнадійність і розпука,

але все разом — ті рухи хробака, настоптаного ногою, те ламання і нидіння живої людини під важкими колесами суспільної несправедливості.

— Боже мій! Досить, досить того виду! — зойкнув пан з глибини душі і кинувся до конаючої невісти, яка знов почала кашляти.

VII

Довга тінь закрила віконце; дерев'яним костуром застукано о шибу.

— Гей, Грицьку, ти ще дома? — кликав знадвору голос отамана.

— Дома,— відповів пан.

— Збирай же ся на панське, сіно возити!

— Не можу,— відповів пан.— Жінка моя конає, дитина вмирає.

— Покидай їх, нема часу! — крикнув отаман.

— Як же ж покидати близьких смерті?

— До сто чортів,— крикнув отаман,— нехай і без тебе здихають, а ти йди! Пам'ятай, що як другий раз тут прийду, щоб я тебе вже не застав!

Отаман пішов, а пан стояв коло вмираючої, як оголомшений, дивуючися сам собі, в який спосіб він назвав її своєю жінкою, для чого відізвався на поклик «Грицьку», для чого не дав отаманові пізнати себе яко пан. Стояв так довгу хвилю, подав води хорій, поправив лахмани на хлопцеві, що вже ледве дихав, хотів ще щось робити, сам не знаючи, що має робити, коли втім скрипнули двері і ввійшов отаман.

— Ти ще тут? — крикнув він замість поздоровлення.

— Але ж... Але ж...— простогнав пан, чуючи, що дрижить перед своїм власним слугою.

— Я тобі казав, лайдаку, йди! — крикнув отаман і щосили вдарив його костуром по плечах, потому вхопив за волосся і поволік від постелі до сіней. Пан ішов, як неживий, ані не думав супротивлятися.

— Бери шапку і вила! — крикнув отаман і, вдаривши його в карк так, що йому аж свічки в очах засвітилися, попхнув його вперед себе.

— Грицю! Грицю! — почувся з нутра хати протяжний, жалібний голос.

— Марш, нехай здихає стерво! — крикнув отаман.

Похиливши голову, як віл під обух, з вилами і граблями на плечах пан вийшов на вулицю.

Вулиця була пуста. Сонце вже високо підійшло. Очевидно, всі вже пішли на панське — він був останній. Почав бігти, гнаний якимось глухим звірячим страхом і прокльонами отамана, а в душі його ненастанно лунав страшний кашель і крик конаючої: «Грицю! Грицю!»

На луці вже кипіла робота, шелестіли вила, обертаючи сіно, ішли розмови, жарти, чулися навіть співанки. Завідатель ходив по луці, розставлені гайдуки з канчуками пильнували працюючих і підганяли лінивих.

— Га, прецінь і сей кум іде! — крикнув завідатель, побачивши пана.— Вітайте, куме! Ви, певно, ще не по сніданю! Гей, хлопці, дайте-но йому снідане як належиться!

В одній хвилі гайдуки кинулися на пана і повалили його на землю. Один сів йому на голові, другий на ногах, а два почали молотити канчуками. Завідатель сміявся і похвалив їх зручність.

— Ну, а тепер, покріпившися, марш до роботи! — сказав весело завідатель. Пан мовчки взявся до праці. Не думав ні про що, добував останків сил, щоби зрівнятися з іншими, але не міг.

— Е, як бачу, куме, ви нині не в гуморі! — крикнув над ним пан завідатель і скропив його канчуком.— Скорше, скорше!

Спотілий, змучений, ледве живий, грабав пан сіно, нічого не мовляючи, нічого не думаючи, як машина. Одне лише слово повторяв, те саме, що ще вчора здавалося йому підлою брехнею, а нині набрало для нього так величезного значення:

— Біда! Біда! Біда!

А коли врешті, в хвилі найвищого змучення, пан думав, що тут упаде без духу посеред луки і не встане більше, коли вже руки, ноги і груди рішуче відмовляли служби, завідатель крикнув нараз:

— Досить, ідіть їсти!

Самі випали з рук панових граблі, самі опустилися руки, він усів на тім місці, де стояв, і не говорив нічого, лише віддихав і шептав:

— Боже, чи ще не досить?

Кілька селян зблизилися до нього, розпитуючи про жінку і дитину. Пан мовчав, хмарний. Зрозуміли його і, киваючи головами, шепотіли:

— Со духи праведними упокой їх, господи!

Якась милосердна душа ввіткнула йому в руку кусник чорного разового хліба, печеного з помішаних останків муки житньої, ячмінної, вівсяної і стоколоси. Пан був голодний, то й, не надумуючися, почав гризти той твердий хліб. І разом з хлібом якесь огірчення, обезсилення й роздражнення опанувало його. Досі він неясно якось представляв собі своє положення і вірив, що все те або страшний сон, або лише хвилева проба долі, кара за його твердий упір, і що леда хвиля якимось чудом усе зміниться і він верне на своє давнє місце. Але, коли попоїв хлопського хліба, що каменем заляг у його жолудку, та віра почала розпливатися в нівіщо, і він почав розуміти, що те, що сталося вчора, вже не відстанеться ніколи... «А до тої хати ввійшов ти на те, щоб більше не вийти з неї», — пригадалися йому слова дивного молодця, і він похилив голову, як засуджений злочинець, і сидів у німім остовпінні.

Не жаль йому було за минувшиною, та проте теперішність боліла його ненастанно, тягом, як болить хробачливий зуб. Нараз здригнувся і напружив слух. Тут же за ним на копиці сіна сидів завідатель, занятий живою розмовою з завідателем сусіднього маєтку, який перед хвилею приїхав на коні. Говорили по-німецьки, очевидно не боячися, щоб їх хтось підслухав, і знаючи, що жаден мужик по-німецьки не розуміє.

— Коли ж купуєте те село? — питав чужий завідатель місцевого.

— Перед новим роком тяжко буде.

— Ов, а то чому? Прецінь здавалося мені, що капіталу вам не забракне.

— В тім-то й клопіт, що не стає ще двох тисяч до заплати з контракту.

— Через літо і осінь, певно, заощадите таку суму.

— А, розуміється. Урожаї маємо гарні, сіно також гарне. Можна буде продати сто кірців пшениці для себе, ну, і сіна півстирти можна буде на моє нове господарство відставити. Я вже з властителем умовився.

— Ну, то для чого ж хочете зволікати до нового року?

— Бо то, бачите, в тім сільці нема лісу з будівляним деревом, а тут узимі зачнуть рубати, то можна буде яких двісті сосен для себе відложити. Прецінь знаєте, як там усі будинки занедбані.

— А так, бажаю вам поводження: Дай боже щасливо дійти до цілі! А що ж пан?

— А що ж би? Знаєте, як то кажуть: добре дуріти, коли приступає. Виріс в достатках і розкошах і, хоч про господарство не має поняття, уважає себе бог знає яким господарем, бо все йому ведеться. Цікавий я, як то йому буде вестися без мене. З великої розкоші забажав нарешті побачити біду і вчора мало що весь дім не перевернув догори ногами, найстарших слуг зі служби понаганяв.

— За що?

— Від кого лише почув слово «біда», зараз жадав, щоб йому показав тоту біду.

— Ха, ха, ха!

— А коли ні — марш зі служби! Ледве нині його упросили, щоб змилосердився над людьми.

— То диво!

— Дурний він, дурний, думає, що як дотепер було йому добре, так і навіки буде. Гей, пізнає він ще біду, аж йому вухами наллється. Ну, а як же з вашими ощадностями?— запитав місцевий завідатель чужого.

— О, мені ще далеко до цілі,— відповів замісцевий.— У мене пан — бита бестія, але проте чоловік до тисячки готовими, крім пенсії, щороку якось назбирає.

Дальше пан не міг слухати розмови тих чесних людців. Майже не тямлячи, що робить, устав, узяв залізні вила і, супокійно зблизившися, з цілої сили всадив їх у груди свого завідателя. Той упав без духу, лише ногами затріпав. Чужий завідатель відскочив і наробив гвалту. Прискочили гайдуки, зв'язали злочинця, а бачачи, що завідатель не жиє, зложили його на ноші і казали мужикам нести до двора, а за трупом вели зв'язаного убійцю.

VIII

«До тяжкої школи віддав єси мене, боже! Впровадив ти мене до тої вищої школи біди і двері затріснув за мною! Чи думав я ще вчора, коли легким кроком виходив з рідного двора, що нині поверну до нього з путами на руках, збитий, в погорді, порівняний з найнижчими і супроти них навіть унижений, бо злочинець. І як же скоро та школа наповнила тіло моє терпінням, а душу розпукою!»

Так думав пан, поступаючи серед гайдуків на подвір'я свого двора. На ганку сидів новий пан,— він знав, хто то був у його власній шкірі, але уста мав замкнені. Побачивши незвиклий похід, вийшов напротив нього. Поглянув супокійно, з виразом жалю, на трупа і на винуватого, довго вдивлявся в нього своїми лагідними очима, врешті запитав:

— За що ти вбив мойого завідателя?

Пан чув, що в слові «мойого» в його голосі тремтіла непевність, і догадався, що й у нового пана, помимо зміненого обличчя, пасмо свідомості свойого «я» не перервалося, лиш уста так само були замкнені, як і у нього. І відповів:

— Убив, бо так було треба.

— Що ж він провинив?

— Над нижчими кат, перед вищими брехач, дбав тільки про себе самого.

— Але що ж він тобі зробив?

— Мені? Казав мене бити за спізнення і...

— І що?

Пан мовчав, не міг розповісти розмови з сусіднім завідателем.

Тим часом покликано сторожів закону, які ще відучора пробували в дворі, бо скатовані вчора переступники не могли йти, а підводи годі було дістати. Ті взяли нового злочинця в свої руки.

— За що ти забив завідателя?

— Бо так було треба.

Більше не могли від нього нічого допитатися.

— Чекай, зараз ти нам більше виспіваєш! — сказали і зачали переводити з ним слідство по-своєму. Але, хоч кров бризкала з перев'язаних батогом пальців, хоч розпаленою шиною пообсмалювано йому литки, а намоченими в солі шнурами посічено до крові його плечі,— нічого більше, крім тих слів, не видобуто від нього. Аж над раном по відбутих муках зложено пов'язаних в'язнів на драбинястий віз і повезено до міста. Коли від'їздили з села, загуділи дзвони з сільської дзвіниці на знак, що зараз відбудеться похорон. Час був робучий, отже, піп казав зрана винести на кладовище трупи жінки і сина Грицькового, щоб їх покропити і поховати, поки роса зійде з сіна. При гомоні дзвонів, котрих ніколи не мав уже почути, скатований злочинець заридав перший раз

тяжко і болюче. Чув, що серце його тає, що тіло його зламане, що все скінчилося для нього на світі, і не бажав уже нічого більше, як лише спочити побіч своєї няньки і свого братчика.

IX

Півроку минуло від того дня, коли через улиці головного міста на гору за містом тягнула величезна юрба народу. Посеред узброєних посіпаків їхав віз, а на ньому, прикований, сидів чоловік, блідий, змучений і перед часом зів'ялий. То був убійця завідателя, засуджений на смерть, котрого, власне, везли до місця, де чекала на нього шибениця.

Він, очевидно, віддавна знав, що його чекає, і не показував тривоги. Здавалося навіть, що бажав смерті; інші знов казали, що то — проста худобина з тупим чуттям і що той супокій — то глупота і ніщо більше.

Побіч провинника стояв піп і говорив йому довго і переконуюче до серця, говорив про скруху, про покуту за гріхи в житті і про справедливість божу, сполучену з безграничним милосердям. Та винуватець, чи то з глупоти, чи з закаменілості не слухав чи не розумів тих наук.

— Дивіть, ані разу не перехреститься! — кричали за ним старі богомолки.— Йди, йди, безбожнику! Чортові запродав ти душу, швидко дістанешся в його пазурі.

— Такого порядного, чесного і приємного чоловіка замордував, і то зовсім без причини, і ані крихти жалю! — говорили інші.

— Знаєте, коли би був показав жаль, то, може, були би йому злагодили кару.

— Е, а я завсіди кажу, що тут, особливо тут, не можна мати найменшої злагоди. Раз хлопові попусти, то бог знає, на що він відважиться.

Пан слухав тої розмови, але серце його було супокійне, не обурювалося і не бунтувалося. Він розумів, що ті люди не знають, що говорять, і жалував їх.

Нараз почув, що хтось доторкнувся його плеча. Обернув лице і побачив побіч себе того самого юнака, котрий колись запровадив його до хлопської хати. Лице юнака було ясне, променисте. Він сказав:

— Ну, що ж? Перебув єси школу?

— І доходжу до кінця,— додав пан.

— Проба твоя скінчилася. Може, хочеш вернути назад до життя, до свойого двора?

— Кинений під колеса суспільної машини, розтрощений і роздавлений, мав би я жити дальше? Ні, не хочу. Бажаю кінця.

— Ну, то до побачення!

Але пан сидів, потонувши в думах, і не чув тих останніх слів. Надія на життя, на давніше життя, так давно вже щезла з-перед його очей, що в першій хвилі при словах юнака він навіть не міг повірити в її існування, в її можливість. Але зараз у слідуючій хвилі віджили ще давні спомини, з понурої темряви виблисла не знищена любов до життя, і він мимохіть витягнув руки в сторону юнака і крикнув:

— Ах, ні!.. Прости мені!.. Хочу жити! Хочу вернути до того, чим був. Хочу любити, терпіти і боротися!..

Але юнака вже не було при нім, а слова його, незрозумілі і дивні, викликали тільки нові прокляття серед старих богомолок.

— Чорта кличе, щоб його спас... Хоче жити, розбишака!..

— Се ж божевільний! — мовили інші.— І таких людей вішають, замість віддати їх до шпиталю!

— Вовка, чи здорового, чи скаженого, однаково треба вбивати. А в оцьому разі особливо треба дати відстрашливий приклад іншим.

І звільна, як різнобарвиста ріка, посувався величезний похід вулицями, чимраз більше наближаючися до страшного кінця.

ЯК РУСИН ТОВКСЯ ПО ТІМ СВІТІ

І

Русин умер. Про се не було ніякого сумніву. Секція його тіла, доконана трьома лікарями, виказала навіть причини, задля яких він мусив умерти. Причини були дуже глибокі і висловлені дуже вченими термінами; в протоколі не промовчано навіть, що секції доконали ті самі три лікарі, що за життя лічили його, пускали йому кров, виривали зуби і вирізували всякі шкідливі наростки, поки не вмер.

Умер нарешті, і його поховали.

Як відомо, руська душа не зараз по смерті летить на той світ, але ще якийсь час літає по тих місцях, де спочиває тіло. Може, се перша кара за її життєві гріхи — приглядатися невидимо до того, що з її тілом і пам'яттю роблять по смерті. Так воно, чи ні, досить, що душа нашого Русина почула се дуже дошкульно. Коли зійшлися лікарі, щоб краяти і шматувати її тіло, вона в виді мухи сиділа на великім чорнім цвяху, яким були прибиті до хреста ноги дерев'яного Христа, що стояв у головах катафалка. Сиділа і чула розмову ескулапів, не можучи одначе ніяким способом виявити свого осуду про неї.

— Крепкий був хлопиця,— сказав один лікар,— погляньте, колего, які в нього кості, які м'язи, які груди, як у Геркулеса! Я й не думав, що так швидко переможемо його своїми ліками.

— Що кажете, колего,— швидко! Згадайте краще, скільки то ми намучилися з ним. Мені дивно лише, як багато він витримав і жив. Коли б не шановний наш протомедик, то хто знає, чи не жив би ще й досі.

— І певно жив би,— мовив поважно третій лікар, якого ті два звали протомедиком.— Колеги, невважаючи

на всю свою вченість, не пізналися на тім, де його найслабша сторона, і задавали йому ліки не такі, яких було треба, щоб вповні знівечити його життєві сили.

— Але ж, шановний колего,— скрикнули в один голос оба перші,— адже ж нам здається...

— Лиш потривайте хвилинку, колеги,— мовив поважно протомедик,— зараз витолкую вам се. Колега з правої руки зрозумів свою задачу дуже примітивно і лічив його тільки на Vim numericam [1] через пущанє крові, насильні прочищування і т. д.

— Здається, одначе, що наслідки...— перебив несміло лікар із правої руки.

— Наслідки, розуміється, були, але ані не такі скорі, ані не такі тривкі, як би можна було надіятися,— сказав протомедик.— А колега з лівої руки навіть і настілько не зрозумів своєї задачі.

— Як то? — скрикнув лікар із лівої руки.— Хіба ж моє лічене його Rabies hajdamaciса [2]...

— То-то ж то, та ваша нещасна Rabies hajdamaciса! А знаєте, колего, що само етіологічне і терапевтичне поняття тої хороби інвольвує певну нерівність і несистематичність поступування. В'яжете хорого і рівночасно даєте йому їсти. Випікаєте його рани і рівночасно виводите його з зомління і доводите до притомності. Даєте йому рвотного і рівночасно побуджуєте його апетит. Пускаєте йому кров і рівночасно очищуєте її. А головна ваша вина — ділання в суперечності з сусідом.

— Ну, ну, не знаю, оскільки колега протомедик...— почав якось помалу, ніби іронічно лікар з лівої руки.

— Знаю, знаю, що колега хоче сказати,— живо перебив його той,— і зараз виясню вам свій метод і своє поступування. Я вступив на фізіологічний терен, приготований вами,— не перечу сього, але я приложив метод досконаліший та успішніший, бо звернув головну операцію не против тіла, а против душі. Його Vis numerica, яку підкопував колега з правої руки, придалася мені против самого колеги. Його Rabiem hajdamaciсam обернув я в відповідній хвилі против колеги з лівої руки. Ані одна, ані друга не шкодила мені ані крихітки. Натомість я головною підвалиною його життя признав Independentiam sum-

---

[1] Силу кількості *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Гайдамацька біснуватість *(лат.)*.— *Ред.*

mi positam [1], звану також Manіa autonomica [2], і против тої чисто психічної хороби звернув я весь апарат також психічних способів, поки його душа не стратила віри в своє власне існування і нарешті-таки не покинула сього велетенського тілища.

Бідна душа чула ті слова, розуміла їх, але не могла відповісти нічого. Лише затріпотала веселчаними крильцями, але вищий присуд не позволяв їй відлетіти — мусила слухати дальших розмов лікарів, мусила придивлятися, як їх ножі грузли в її тілі, пилували її кості, як їх закровавлені руки виривали з грудей її серце і розрізували його начетверо, щоб пізнати його будову, і як їх пальці видряпували мозок із її черепа та стрягли в його закрутах.

Нарешті минув її час, і вона полетіла на той світ, напоєна гіркою отрутою, бо ніхто не згадав про неї добрим словом, ніхто — здавалося — навіть не постерігся, що посеред живих не стало одного, і то не найгіршого та й не посліднього між усіма. Двигаючи ціле пекло болю та жалю, полетіла душа звичайною сонячною стежкою, але швидко зблудила з неї. Була се душа дуже грішна, то й очевидне діло, що блудна стежка завела її просто до пекла.

II

Прийшов Русин перед пекельну браму і навіть стукати не потребував. Пекло, як відомо, все стоїть отворене і браму має широку, а в брамі все натовп і стиск, так що ніхто й не завважив, як наш Русин разом із іншими грішниками ввійшов до середини тої «юдолі», повної «огнів невгасимих» та «черв'яків невсипучих».

Вид пекла розчарував його дуже. Думав, що знайде якісь бездонні пропасті, страховища, муки та катуші, яких ані око не видало, ані вухо не чувало. А тим часом куди тобі! Якісь сірі ніби багновища, ніби піски, без кінця й краю, без зелені, без лісу, без ріки; вгорі щось ніби небо, лише чорне, як смола, без сонця і без звізд,—одним словом, околиця нужденна і нудна до найвищого ступеня. А між тим небом і тою землею, ніби чорні хмари, повзали рої душ грішників, що блукали самопас, без заняття, без

[1] В найвищій мірі розвинену незалежність *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Манія автономії *(лат.)*.— *Ред.*

праці, без радощів, але й без ніякої особливої муки, крім нестерпної нудоти.

«Ага! — подумав собі Русин.— Чи бач, чим ті чортяки прокляті хочуть допекти чоловікові! Нібито — жий собі, літай, плавай, по стінах дерися, але не роби нічого. Хитро надумали! Нудою хочуть доконати, бо знають, що для господарської дитини праця — то перша основа життя. Але не діждете ви, поганці, щоб я тут піддався вашому правилу!»

Лютий був Русин. Так багато лютості приніс із собою зо світу, що наважився робити в пеклі все на злість і наперекір.

«Все одно мені,— думав собі.— Раз уже чоловік дістався сюди, то хоч погуляю собі і заллю чортам гарячого сала за шкіру».

І давай шибатися по пеклі, як навіжений, перевертаючи, розбиваючи та товчучи все, що лише надибав по дорозі. Але проклята рівнина була така безконечно довга, перешкод не було ніяких, а розбивати бідні грішні душі не було ніякої приємності.

«Що вони мені винні? — думав Русин.— От якби так чорта якого спіткати, то було б гаразд!»

Що ж, коли чорта ані навіть на лік не було видно.

«А се по-якому? — подумав Русин.— Бути в пеклі і чорта не бачити — ге, се вже хіба остатня ганьба! Але чекай ти, антипку, один із другим зараз я тут повиваблюю вас!»

Сів посеред болота і почав руками й ногами місити пекельну багнюку, ліпити з неї вальки та цегли та укладати в купи. Нарешті, коли того добра наготував уже досить, підняв руку, щоб перехрестити його, і крикнув:

— Ну, господи, допомагай!

В тій хвилі явився обік нього гарний паничик у шапочці з когутячим пером, у зеленій курточці і в червоних обтислих штанятках, з блискучою лісочкою в руці.

— А що ти, чловєчку, тут робиш? — запитав солоденько у Русина.

Русин з давньої привички зняв перед паничем свого здоровенного, повстяного, засмальцьованого капелюха і сказав:

— А то, прошу пана, хочу тут церков мурувати.

— Що? Як? — запищав панич.— Ти посмів би? Хіба не знаєш, де ти?

— Та нібито знаю, що в пеклі,— мовив Русин, чухаючися в потилицю,— але не знаю ще, які тут порядки. Панотців бачу тут досить, ну, та й подумав собі: вибудую церковцю, то ми б і оселилися тут усі разом із нашої парафії.

— Не знаєш, які тут порядки? — заверещав панич і замахнувся на Русина своєю паличкою, яка нараз перемінилася на величезний залізний дрюк.— Чекай, я тебе навчу наших порядків!

Та поки встиг ударити, вже Русин вирвав йому дрюк із руки та й як не відвине руку, як не вцідить чорта його власним дрюком по хребті, аж той завив, мов ціла сотня вовків, закрутився вихром і полетів до найстаршого дідька з жалобою.

Безмірно втішився Русин, дохопившися дрюка до своєї рук.

— Ну, тепер уже не буду нудьгувати! — крикнув він.— Я їм отсею патичиною стілько дір у всіх стінах нароблю, що їм і крохмалю відхочеться! Ану, попройбумо поміст!

І почав працювати щосили, копирсаючи та вибиваючи дрюком діру в помості. По кількох здоровенних ударах почув, що дрюк пролізає наскрізь якусь негрубу верству, якою був переділений горішній пекельний поверх від долішнього. З діри почав добуватися густий смердючий дим.

— Ага, чортяки прокляті! — крикнув Русин.— Гей, дивіться, люди добрі,— кричав він до грішників, що окружили його широким колом, мов незліченне стадо ворон і галок,— гляньте лише, що се за бестіони! Тут нагорі морять нас холодом і пітьмою, а самі сидять у теплі і огник собі палять та світять. Але чекайте, доберемося ми до вас. Гей, хто має відвагу, нуте за мною! Ламайте поміст, буде й нам видно і тепло!

Але інші душі були прості тіні, то й не могли нічим допомогти йому. Лиш він один між ними був сильний. Тож, ухопивши чортівську дрючину, заважив нею в діру так здорово, що аж склепіння затріщало і відразу викришилася в ньому величезна діра. Крізь ту діру видно було долішній поверх пекельний. Се була також величезна рівнина, по якій, мов звізди на небі, були розсіяні незліченні великі огнища з приставленими до них кітлами, ще більшими, як панви в солеварні. Між огнищами, як величезні чорні гадюки, снувалися незліченні ріки і

потоки плинної смоли, видаючи з себе досить приємний і дуже здоровий на груди смоляний запах.

— Чи бачите їх? От бестії чортяки, як вони собі тут приємно устроїли свою домівку! — крикнув Русин.— А ви, бідні душі, дзвоніть зубами від холоду та душіться тут у смердючих болотяних випарах! То така в пеклі правда? Го, го, панове анциболоти, ми вам не жаби, щоб у болоті сиділи! Годі вам підіймати нас на кпи! Раз уже чоловік дістався до пекла, то бодай пекельна справедливість мусить йому бути! Гей же за мною, кому тут негоже! — крикнув до грішників і з дрюком у руках скочив крізь діру в долішній поверх. Як непроглядна хмара, поперлися за ним грішні душі, наповнюючи все пекельне підземелля невимовним пискотом та свистом.

— Гей, а се що? — заверещав один чортяка, що стояв біля найближчого кітла і підкладав огонь під котел та доливав до нього смоли, в якій, мов галушки в окропі, плавали та булькотали грішні душі.

— А ти, проклята машкаро,— крикнув до нього Русин,— то ти тут собі забавки робиш, а про нас ані тямки? А се по-якому, га?

— Гевулт! — заверещав по-жидівськи чорт, бачачи діру в стелі і ті грішні душі, що товпилися крізь неї вниз. І чорт ухопив свою здоровенну лопату, якою мішав смолу в кітлі, і замахнувся на Русина. Та Русин не дожидав удару, але, поки ще чорт устиг газад замахнутися своєю лопатою, вціднв його своїм дрюком так здорово по макоїдах, що чорт перевернувся горілиць і покарбулявся ще пару кроків узад, поки не впав у смоляну ріку, в якій тільки затріпотав ногами. Інші чорти від сусідніх кітлів завили з жаху дивними голосами, бачачи пригоду свого товариша; деякі кинулися було йому на підмогу, але що солідарність не належить до чортівських чеснот, то зараз же й махнули рукою і, мов чорні хмари, покопотіли, хто куди бачив.

— Добре йде, лиш голову набік несе! — кричав регочучися Русин, бачачи ту їх утеку.— Ну, а тепер побачимо, що вони тут варять у тих кітликах.

Наблизився до першого кітла і, аж нахилившися над його берегом, почув якийсь тихий глибокий зойк, мов шемріт кипучого самовара. Вслухавшися ще ліпше, пізнав, що се — людські стогнання, що доходили до нього десь немов із глибочезної глибини.

— Гей, хто там? — кричав Русин, нахилившися над кітлом, у якім кипіла-клекотіла смола.—Всякоє диханіе да хвалить господа! Чуєте там? Озивайтеся.

— І ми хвалимо! І ми хвалимо! — пискотіло щось із глибини.

— Випливайте наверх, бідні душі! — крикнув Русин, але душі не випливали, тілько все пискотіли.

— Господи, змилуйся! Господи, змилуйся!

— Ага, то бачу,— ви самі руснаки! — жартував Русин.— Без божого змилування навіть пальцем не рушите, хоч вам пекельна смола вухами ллється. Ану-но, кому там негаразд, хапайтеся мойого дрюка, я вас повитягаю!

Пискотіння затихло. По хвилі Русин ухопив обіруч за дрючину і почав тягти догори. Ані руш! Дрючина немов примерзла до дна котла. Ще раз попробував, аж зуби закусив — куди тобі, ані не рушить!

— А там що за дідько такий тяжкий? — крикнув Русин, спльовуючи в долоні.

— Гріхи наші! Гріхи наші!— мимрили грішні душі в смолі.— Господи, змилуйся, відпусти нам наші гріхи!

— Во ім'я отца, і сина, і святого духа! Ану, догори!— крикнув Русин, і дрюк з наліпленими до нього душами легко, як пірце, вилетів у повітря, аж кипуча смола оббризкала Русинові всю крисаню. Обтріпалися грішні душі, мов мухи, видобуті з води, і, глибоко зітхаючи, полетіли вгору.

— Кому гаряче, нехай іде охолодитися! — мовив їм Русин.— Бачите он ту діру в стелі! А я піду до інших кітлів.

І йшов Русин зі своєю дрючиною від кітла до кітла, витягаючи намучених грішників і випускаючи їх на холод, аж усі чортяки завили з лютості і обурення на таке заворушення пекельного порядку.

III

До найстаршого чорта, Луципера, прилетіла ціла юрба чортів, кричачи і падькаючи на Русина.

— Ваше величество,— кричав один,— прийшов тут до нас якийсь гайдамака і збунтував нам усе пекло.

— Мені відібрав паличку і самого мало не скалічив,— стогнав другий.

— Діру в стелі провертів і порядок нарушив,— галякав третій.

— Мені десять зубів вибив,— гугнявив четвертий.

— Душі з кітлів повитягав,— падькував п'ятий.

— Що се за гайдамака? — питав зачудуваний Луципер.

— Або ми знаємо? Якийсь Русин,— відповіли хором чорти.

— Що ви верзете, недоріки! — гаркнув на них Луципер.— Хіба не знаєте, що від р. 1860 niema Rusi? [1] А коли її нема, то й русинів ніяких не може бути. Може, се якийсь москаль.

— Ні, ваше величество, ми москалів знаємо. То Русин.

— Верзеш нісенітниці один з другим. Русі нема, то й Русина ніякого не повинно бути.

— Що ж нам робити, коли єсть? — простогнали чорти.— Та й ще такий здоровенний і страшний!

— Не сміє бути, і шабаш! — грізно крикнув Луципер.— У наших пекельних реєстрах нема такого народу, то й пекло не може приняти нікого такого, хто признається до того народу. Розумієте?

— Розуміємо! — сказали чорти.

— Хто знає, може, то який побожний підступ тих паничів із неба! — мовив далі Луципер.— Вони на всякі штуки хитрі, особливо відколи ми дали їм відчіпного — кількох єзуїтів. Може, то вони навмисно утворили такий привид, таку мару, таку фікцію і наслали її сюди нам на клопіт. Але не діждете тішитися, панове! — і він своїм здоровенним п'ястучищем погрозився в напрямі неба.— Агей, біжіть усі щодуху і випросіть мені того гайдамаку з пекла за двері. І накажіть йому остро, аби не важився вертати сюди більше!

Як вихор кинулися чорти сповняти накази свого володаря.

— Ей, хахол,— гукав один здалека.

— Браце русіне! — кричав другий зблизька.

— Чловєку! — гримнув третій над самим вухом Русина, який усе ще працював та мучився, витягаючи душі з пекельних котлів.

— А чого вам? — запитав Русин.

— Будь ласкав, забирайся звідси! У нас нема місця для тебе.

---

[1] Нема Русі [тобто України] *(польськ.).—Ред.*

— Як то нема? А де ж моє місце?

— Де хочеш, лише не у нас. Іди собі хоч до пана-бога! А пекло не для тебе.

— А прошу панів, чому ж ви мені се не сказали швидше? Даремно чоловік напрацювався, роблячи тут у вас порядки. А що мені буде за мою роботу?

— Іди лише, йди, вже ми тобі при виході заплатимо, що тобі належиться,— уговорювали його чорти.

— Га, що ж, коли йти, то йти,— мовив Русин і, не випускаючи з рук чортівської дрючини, окружений цілою хмарою чортів, полетів до пекельної брами.

— Ну, якої ж ти заплати хочеш за свою роботу? — запитали чорти, коли Русин зупинився у брамі і, впершися, мов віл рогами, не хотів іти далі.

— Знаєте що,— мовив Русин,— живуть там на світі три великі доктори, що мене лікували за життя. Хотів би я тепер побачити їх на хвилину і сказати їм пару слів. Приставте їх мені сюди живцем.

Чорти глипнули по собі, пошептали щось, і зараз три з-поміж них знялися і полетіли в безмежні простори. Не встиг іще Русин оглянутися гаразд, а вже всі три лікарі, принесені за волосся, стояли перед ним з лицями, перекривленими смертельною тривогою. Якусь хвилину вдивлявся в них Русин напів з жалем, а напів з погордою, а врешті промовив:

— Ну, що, панове! Чув я вашу премудру орацію над моїм трупом. Спасибі вам за ваші турботи коло мого здоров'я. А замість подяки прийміть по слову правди. Ти, колего з правої руки,— дурень. Ти старався вичерпати мої сили,— сам умреш на вичерпання своїх власних. Ти, колего з лівої руки, лічив мене на стеклизну,— і сам зазнаєш її болів. А ти, пане протомедику...

Не договорив і, замість закінчення, плюнув пану протомедикові в лице, відвернувся, натиснув крисаню на ліве вухо і потюпав угору до райської брами.

IV

Важка була дорога, терниста і стрімка, і хоч здавалося, що райська брама ось-ось близенько від пекельної, так що лиш рукою подати, то коли прийшлося йти від одної до другої, Русинові видалося се безмірно важкою працею. Він ішов і йшов — здавалося, віки, тисячоліття, а брами раю як не було, так і не було. Сотки

разів ослабало його тіло, не ставало духу в груді, тьмилося в очах і зневіра кліщами стискала серце, але його тверда воля, ота стара руська упертість, усе наново попихала його в дорогу. Нарешті, задиханий, утомлений, ледве живий, він застукав до вузької небесної фірточки.

— Хто там? — запитав ізсередини святий Петро.

— Я, Русин,— відповів наш герой.

— Русин... Русин... Русин,— муркотів святий Петро.— Чекай хвилину, нехай я лише загляну до твойого кондуїту. Е, братку, та бо ти гайдамака!

— Що ж,— чухаючися в потилицю, мовив Русин,— був той гріх! Але ж, святий Петре, візьми під розвагу, які на се були причини і яка за се покута!

— Те, те, те! Знаємо се, знаємо! Але ж бо тут стоять іще інші гріхи. Ти, братку, підкопувався під повагу держави і церкви.

— Хто? Я? Коли? Як?

— Е, довго би се було толкуватися перед тобою, а мені ніколи. Прочитай собі краківський «Czas», то сам переконаєшся.

— Краківський «Czas»? Хіба ж він і тут має повагу?

— А ти як думав? Розуміється.

— Га, то в такім разі мені тут нічого робити.

І вже подався, щоб іти геть, та нараз зупинився мов остовпілий.

— Святий Петре,— скрикнув,— гей, святий Петре!

— Ну, чого тобі ще? — запитав святий Петро, вихиляючи голову крізь віконце над фірткою.

— Скажи мені, будь ласкав, що мені робити, куди податися? Був я в пеклі, відтам вигнали мене. До раю мене не пускаєте. Де ж моє місце?

— Або я знаю! — відповів святий Петро, здвигаючи плечима.

— А хто ж се може знати?

— Пан-біг знає. А ти йди собі, а там побачиш.

— Га, коли так, то нехай буде й так,— відповів покірно Русин.— Бувай здоров, святий Петре!

І Русин зняв капелюх із голови і поклонився святому. Та в тій хвилі дика думка стрілила йому до голови. Замахнувши широко капелюхом, він через високий мур кинув його до раю. Капелюх був увесь поляпаний пекельною смолою, від якої почав розходитися по раю страшенний сморід.

Між святими учинилося замішання, крик і репет, а Русин під брамою також наробив гвалту.

— Віддайте мені мій капелюх! — верещав він.— Передо мною далека дорога, як же я піду без капелюха?

Але даремно святі пробували приступити до капелюха і взяти його. Пекельна смола пекла та забруднювала їх пречисті руки. А Русин раз у раз лементував за своїм капелюхом.

— Ну, йди, дурню, і візьми собі його, нехай нам тут смороду не робить! — мовив святий Петро і впустив Русина до раю.

— Ге, ге, ге! — мовив Русин, дiставшися досередини.— Як же тут гарно і приємно! А тепер то я вже певно був би дурень, якби, раз дiставшися сюди, та вийшов звідси добровільно!

— Що? Як? Ти смів би? — скрикнув святий Петро.

— Але ж, святенький Петре,— мовив Русин, садовлячись у наголовачі свого капелюха і підібгавши ноги під себе так, аби стопи зовсім стояли на його широчезних крисах.— Ади, адже я не в твоїм раю сиджу, а в своїм капелюсі!

Аж зареготався святий Петро на такий дотеп, а далі, сплюнувши не то сердито, не то добродушно, пішов запитати пана-бога, що робити з тим приблудою.

— Коли його з пекла вигнали,— мовив пан-біг,— то видно, що не мусить він бути такий злий, як про нього балакають. Але й на рай він не заслужив, бо на рай заслугується не множеством терпіння, а множеством добрих учинків. Нехай, отже, вертає назад на світ, нехай жиє і працює, а там побачимо, куди примістити його.

Вернув святий Петро і заявив Русинові той божий присуд. Не смів Русин супротивлятися божому наказові і вернув назад на землю, в і д р о д и в с я. Пробувши кілька хвилин у пеклі і кілька хвилин у раю, знає, як смакує одне й друге, вміє цінити своє нове життя, бо знає, в чім його дійсна вартість.

ДОМАШНІЙ ПРОМИСЛ

ОПОВІДАННЯ ЛОЖКАРЯ

Вичитав оце я в газетах — бо я письменний троха,— що бог дав нашому краєві такого доброго маршалка, який каже: «Всіх сил доложу, аби тілько домашній промисл у Галичині піддвигнути. Вже нехай собі там що хоче паде, а що хоче пропадає, а домашній промисл мусить піднестися!»

Читав я також, як то дуже вихвалюють той наш домашній промисл такі великі панове, як граф Дідушицький[1], пан Вержбіцький[2] і інші, як то вони за дорогі гроші скуповують гуцульське череп'є, покутське шмаття, старі килимки, гердани, крайки та дерев'яні вироби і не тілько виставляють їх напоказ усьому світові, а ще й портрети з них малювати кажуть і книжки про них пишуть. «Ну,— думаю собі,— хвала ж тобі, господи! Прецінь раз і в наше віконце засвітить сонце. Чей, може, й мені всміхнеться година». А треба вам знати, що й я, хоч ніби заможний і господар на грунті, таки дещо тим домашнім промислом займаюся. Правда, промисл не бог зна який: виробляю ложки, нецьки й кропила з дерева. Се вже у нас у роді держиться, з діда-прадіда. Маємо здавен-давна свій лісок, самі берези, липи, клени та ясені, і така вже в нас установа, що кілько котрий у родині старих дерев зрубає, то має два рази стілько молодих засадити. А середніх зовсім рубати не вільно.

---

[1] Мова тут про пок[ійного] графа Володимира Дідушицького, основателя цінного природописного, археологічного та етнографічного музею у Львові.

[2] П[ан] Людвік Вержбіцький, коло 1880 р. директор міського промислового музею у Львові, видав цінний атлас «Wzory przemysłu domowego włościan na Rusi» у X випусках.

Як кажу, промисл не бог зна який. Зрубаю три старі дерева то вистане матеріалу на рік або й на два. Робить чоловік по більшій часті «на уряд», на замову, а на продаж хіба де раз у рік вивезу те, що полишається, що люди просто з хати не розберуть. Хіба що кропила два рази до року вожу на Кальварію на відпусти, та до Самбора на матки, та до Дрогобича на святої трійці. А ложок моїх на ярмарках ніде не побачите. За ложками до мене люди з-за двадцятої границі ходять і, що тілько нароблю, зараз розхапують. Не буду хвалитися, але те тілько скажу, що люди кажуть: нема над мої ложки. І легкі, й зручні, й тривкі. Не знаю, чи знаєте ви, що у нас по селах кождий ложкар має свій питомий спосіб, свою форму ложок: один робить такі незграбні, як копачі, другий занадто повигинані, так що як їси, то все мусиш перед самим ротом розілляти, а інший знов і добрі робить, та що, коли так якось дерев'яне пасмо перетинає, що нехай тілько ложка вигляне троха на сонце або й так від кухонної жари — зараз тріскає. Нібито не велика штука дерев'яну ложку зробити, а все-таки треба мати свої способи, знатися на матерії, вміти її як слід порізати, вміти висушити, ну, і пропорцію відповідну при самій роботі потрафити. І не з кождого дерева добрий виріб буде, треба й дерева дібрати.

У мене, як вам кажу, вже з діда-прадіда той промисл ведеться. Так, от звичайно, коли зі своїм найстаршим сином засяду ложки робити, то в нашій хаті правдивий ярмарок. Блискавкою вість по селах розлетиться: ого, Яць Яремишин засів ложки робити! І зараз на другий день починають напливати люденькове, а поперед усього зі свойого села. Ті мають перше місце і дешевшу ціну — така вже віддавна угода між нами, а се, бачите, за те, що мені мій лісок шанують. У камеральнім чи в панськім то крадуть, що хто може захопити, а в моїм ані прутика не ткнуть, хоч сей тут-таки під носом. Ну, давній звичай, і всі вже того держимося. А поки своїх уконтентую, то вже, гляди, і з дальших сіл, як на свячену воду, за чергою чекають. «А для мене, куме, копу!» — «А для мене півкопи!» — «А для мене наспів з Олексою копу!» Позаписую собі всіх, визначу, на коли будуть готові, і вони собі йдуть. Але вже котрі здалека, з-над Дністра, з до́лів поприходять, тих ніяково ні з чим відправляти: чекають, поки не нароблю стілько, скілько їм треба. Не раз по п'ятеро й

по десятеро ночує в мене, то під шопою, то на тоці в стодолі. А вечором, видима річ, треба потрактувати людей чим бог дав. Ми з сином робимо на вісних стільцях, каганець, бувало, світиться, а чужі люди позасідають на лаві, розмовляють, оповідають, як їм жиється, що у них нового, а кождий при тім очима пасе мою роботу, чи швидко відійде той, що перед ним стоїть.

Такий-то був наш домашній промисл від давніх часів, відколи затямили люди. Пожитку з того немного, бо ціна ложки — дрібниця, а напи́пнатися коло неї чимало; ну, але бодай чоловік з людьми жив, здибався, мав знайомих, мав пошановок по чужих селах, де тілько було показатися,— ну, і не без того, щоб часом дещо й до господарства не докапнуло.

Так от, вичитавши, що там у Львові настав такий добрий маршалок, що хоче бути опікуном нашому домашньому промислові, я аж богу подякував на радощах. Правда, не міг я того дочитатися, яким то способом хоче пан маршалок підносити той промисл, але врадувала мене сама добра воля. «Вже то,— думаю собі,— такий пан, мудрий і вельможний, винайде собі способи, про які нам, простим хлопам, і не снилося». А на разі хоч те добре, що звернув на нас своє око; поможе — не поможе, а хоч оборонить нас від жидів, що то кількох знайомих мені ложкарів так хитро взяли в свої руки, що бідолахи днями й ночами всею хатою сидять і роблять ложки для жидів по 10 кр[ейцерів] від копи. Матерія жидівська, се так, але за роботу такий бідолаха ледве стілько дістає, що з тяжкою бідою може видихати. Пробували жиди й до мене підійти, але не вдалося: у мене свій грунт і своя матерія, та й не такий я, щоб мене зловити. Давали навіть гроші в позику і до спілки напиралися. «Давайте,— кажуть,— до спілки фабрику дерев'яних виробів заложимо». І тим мене не під'їхали. «Дайте ви мені спокій,— сказав я їм,— шукайте собі своїх жидівських спільників, а я собі буду по-старому свою роботу робити». Від того часу почали рити піді мною. Під'юдили податкового комісара, аби наложив на мене зарібковий податок. Але комісар був чесний чоловік, жидам на слово не повірив, з'їхав до мене, оглянув мої струменти, мій лісок, мій склад сухого дерева, переслухав людей, а переконавшися, що займаюся роботою тілько в хвилях, вільних від господарства, і на малий розмір, дав мені спокій, а жидів відправив ні з чим.

«Певно, то поперед усього в тім сила, щоб охоронити наш домашній промисл від таких непрошених опікунів»,— подумав я собі, вичитавши про щиру для нас охоту пана маршалка.

— Го, го,— говорю, врадуваний, до всіх знайомих,— а видите, прецінь то раз і з нашого Підгір'я на всю Галичину світло плине! Адже ж пан маршалок із нашого близького сусідства, зі Старого Міста! [1] Сміло можу сказати, що мої й мого батька ложки вигодували його на чоловіка. Староміські всі тілько від нас іздавен-давна ложки купують. А вже певнісінько, що в наших нецьках його дитиною купали і нашим кропилом кропили! Ну, то й не диво, що нас пригадав собі тепер, коли таким паном зробився. Чекайте лишень, яку то він для нас поміч придумає!

А людонькове слухають тої мови та й собі ж радіють.

— Ну, що ж, дай боже, дай боже, щоб то й з нашого простого стану вийшов для цілого краю пожиток!

Один тілько невірний Хома знайшовся в селі — так навіть і звався Хома Губатий.

— Е,— каже,— куме Яцю, не маєте ви й досі чого нарікати на свою долю, а на панську поміч не спускайтеся! Я там панів не суджу, але то вам кажу, як старий: ніколи якось панська ласка хлопові на здоровлє не виходить. Недармо то старі люди й приповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі вріжуть, а як буде коротший, то тобі ж натягнуть. Панська ласка бистрим конем їздить.

— Я вам тому, куме Хомо, не перечу,— сказав я,— і на жадну панську ласку не спускаюся, але думаю, що як буде людям ліпше, то й мені буде ліпше, і що прецінь пан маршалок слів на вітер не кидає.

Так-то ми собі балакаємо сюди-не-туди, аж ось приходить новий нумер газетини тої, що то її з кумом дяком до спілки пренумеруємо. Пише там щось довго і широко про якісь «корпорації примусові». Що за чорт? Читаю я, читаю, зразу нічогісінько не розумію, а далі находжу, що то про цехи мова. Давні цехи мають бути відновлені, з самого Відня наказ прийшов. «Е,— думаю собі,— се не

[1] Мова тут про бувшого краєвого маршалка Миколу Зиблікевича.

про нас писано. Цехи — то для міст, для ремісників, а у нас по селах, як світ світом, цехів ніяких не бувало та й не буде».

Було то якось у пущині, зимою, а от так коло середопістя забираюся я з сином до ложок. Робимо день, робимо другий, третій, народу збирається чимраз більше, балакаємо. Аж тут шандар надходить.

— Добрий день!

— Добрий день!

— Дай боже щастє!

— Дай пане-боже! Дякувати за слово добре.

Сів він на лаві край вікна, дивиться на нашу роботу, а далі каже:

— А що се у вас, господарю, стілько людей?

— Та так, за ложками поприходили.

— То ви ложки робите?

— Авжеж, роблю, от так часами, як хто замовить.

Узяв він одну готову ложку, оглянув.

— Гарна робота,— каже.— А де то ви вчилися того ремесла?

— Ніде. То в нас у роді, з батька на сина переходить.

— А, так! А маєте ви свідоцтво здатності?

Я видивився на нього, як, не при вас кажучи, теля на нові ворота.

— І чого ж ви так на мене витріщилися? — каже шандар, усміхаючись.— Чи не розумієте мене, чи що?

— Та й справді не розумію,— відмовив я.

— Як то, хіба ж не знаєте, що вийшло таке право, щоби ніхто не смів займатися ніяким ремеслом, хто від свого цеху не має свідоцтва здатності?

Я остовпів на таку бесіду.

— Ремеслом?..— пробовкнув я.— А хіба ж се ремесло?

— А що ж таке?

— Се... се прецінь домашній промисл.

— Ха-ха-ха! — розсміявся шандар.— Добрий то мені домашній промисл, коли ви товар на продаж робите. Якби ви тілько для свого дому робили, то се був би домашній промисл, а так воно ремесло.

— Але як же я маю з цеху свідоцтво брати, коли я до цеху не належу?

— То нічого не значить. Коли узнають, що ви здатні то вам свідоцтво дадуть. А поки такого свідоцтва не маєте, то й робити для інших не маєте права.

З тим шандар і пішов, лишаючи нас мов окропом облитих.

Що тут на світочку робити? Запрягаю я коні, їду до міста, а сина лишаю при роботі: не можна ж стілько чужих людей ні з чим відправляти. Беру з собою на всілякий конець кілька срібних, і вйо! Аж по дорозі приходить мені на думку: «Ба, до якого то цеху міг би я належати? Який майстер може видати мені свідоцтво здатності, коли в місті ні один ремісник виробом ложок і кропил не займається? Га, що робити,— міркую собі,— треба буде йти до всіх, хто тілько займається виробами з дерева, можетаки котрий дасть мені те прокляте свідоцтво».

Приїхав я до міста, йду поперед усього до знайомого стельмаха. Розповідаю йому всю річ: так і так, де тут шукати поради? Той зразу розсміявся, а далі, коли я йому вияснив, що в наших селах шандарі не жартують, задумався.

— Що ж, пане Яремишин,— каже,— коли так, то треба щось міркувати. Знаєте, у нас є лиш два цехи, що займаються дерев'яними роботами: стельмахи й столярі. Маємо тут одного теслю, то той пристав до столярів, і одного боднаря — той у стельмаськім цеху сидить. А куди би вас припутати, сього я зовсім не знаю. Ходімо — я піду з вами — насамперед до нашого цехмістра, поговоримо з ним, а як з ним нічого не буде можна зробити, то підемо до столярського.

— О, біг заплать вам, пане майстер, за вашу прислугу!— сказав я.

Пішли ми. Стельмаський цехмістер наморщив чоло, зарушав вусами, коли я розповідав йому свою справу.

— Виріб ложок до нас не належить,— відказав коротко.

— А до кого ж належить? — питаю його.

— Або я знаю? Се вже ваша річ, не моя.

Вийшли ми, йдемо до столярського цехмістра. Сей політурував якийсь стіл і весь був замазаний терпентиною. Просив нас сісти на якихось дошках, сам сперся на столі і покликав хлопця, щоб йому сухими руками напхав до носа табаки, чихнув разів зо три і, вислухавши моєї просьби, крикнув:

— Там до біса! А як же я вам дам свідоцтво здатності, що ви вмієте ложки робити, коли я сам на тій роботі не розуміюся! Адіть, у мене самого ложки куповані.

— А куди ж би то податися за таким свідоцтвом?

— Не знаю, любі мої. Найліпше підіть до староства, там вам уже вияснять.

Думаю собі: що ж, коли до староства, то до староства. І справді, є в тім рація. У нас у всякому ділі найліпше до староства вдатися. Чи то податок, чи заразлива хвороба, чи церковна справа, чи пожежа, чи школа, чи дорога або міст, чи скарга на війта,— з усім іди до староства, як у дим.

Іду, попрощавшися з моїм знайомим стельмахом, але ледве що я на ринок, до ратуші простую (староство в ратуші), аж тут мій цехмістер стельмаський сіп мене за полу.

— Слухайте, пане господарю,— говорить,— а ви при своїй роботі вживаєте токарні?

Ні, не вживаю.

— А яких же струментів уживаєте?

— Та яких би? Крім сокири й пилки, хіба теслиці, різця і вісного ножа.

— Ну, так же й кажіть! — скрикнув він радісно.— В такім разі, вас, очевидно, треба приписати до боднарів. А що у нас окремого цеху боднарського нема, а одинокий тутешній боднар належить до нашого цеху, то й вам прийдеться до нас приступити.

— А бог би з вас говорив, пане цехмістру! — скрикнув я, здуру врадувавшись.— Значить, буду міг у вас дістати тоту нещасну карту?

— Ну, то ще побачимо. Порядок вимагає, аби цехової карти не видавати нікому, хто у цехового майстра не витермінував і не визволився.

— Але ж бійтеся бога,— скрикнув я,— пане цехмістру! Чей же не скажете мені йти тепер до терміну до стельмаха або до боднаря вчитися ложки робити, коли й так ніякий стельмах, ані боднар їх робити не вміє?

— Ну, ну,— сказав цехмістер, усміхаючись,— того я вам не кажу, але цехові приписи мусите сповнити.

— Які ж то приписи?

— Майстерштік зробити — се перша річ.

— Майстерштік? Який же я вам майстерштік зроблю?

— А що? Кождому цеховому по півтузина ложок, а мені зо два тузини, от вам і майстерштік буде.

— Ну, се би ще можна.

Але се нічого. Треба дати вписового п'ять ринських, на світло цехове других п'ять, ну, а за те, що вам без термінування карту видамо, мусите зложити таксу 40 ринських і напослідок, розуміється, трактамент для цехових братій. В такім разі видамо вам карту, з нею підете до уряду податкового, дістанете аркушик зарібковий, з аркушиком зголоситеся до мене, впишу вас до реєстру цехових майстрів...

І викладав се так спокійно й розсудливо, немовби вже порядкував на столі трактамент для цехових братій. Злість мене взяла, не дослухав я його роздебендювання.

— Бувайте здорові, пане цехмістру! — крикнув я.

— Ну, що ж се, куди ви?

— Додому.

— Ну, а карта цехова?

— Спасибі, вже не потребую.

— А то чому?

— Бо віднині закидаю увесь свій промисл. Знаєте, пане цехмістру, всього того, що ви мені тут вилічили платити, я й за десять літ не зароблю, не рахуючи вже своєї матерії. Сховайте собі свою карту і свій гонор цеховий! Обійдеться циганське весілля без марципанів.

І я пішов, натиснувши шапку на вуха, щоб не чути, як кликав за мною пан цехмістер.

Приїхавши додому, я як стій повідправляв чужих людей, кажучи їм, що вже більше ложок не буду робити, а струменти всі запакував до скриньки,— під замок і до комори, нехай лежать аж до ліпшого часу.

За кілька день знов шандар рип до хати.

— А що, маєте карту здатності?

Я рукою махнув.

— Бог з нею,— кажу,— нащо вона мені тепер! Відтепер я не думаю й доторкнутися до ложки, хіба при їді.

— Ну! Пам'ятайте собі! Бо як вас зловимо на продаванні, то прилади всі заберемо і ще 50 ринських кари заплатите!

— Чи так? Ну, сю пересторогу справді варто собі затямити.

Так-то я розстався зі своїм промислом. Почувся чоловік нараз як без рук. Ходжу, нуджуся, а далі з нуди думаю собі: «Чекай же ти! Напишу хоть лист до самого пана маршалка!» І написав. Усе йому виложив. Як нашої

роботи ложками його ексцеленція в дитинстві годувався, як тепер ми від нього ждали опіки й підмоги і як нас раптом отся цехова устава підрізала — все по порядку. Виписав я йому також, кілько то в наших сторонах ковалів, шевців, ткачів, теслів та інших ремісників через ті цехи хліб потратило, а наостатку — як то ціла та історія з цехами тілько жидам на добре вийшла, бо жид таких збанкрутованих ремісників бере до себе ніби на службу, вироблює для себе аркушик зарібковий і каже бідолахам робити на себе. Жид збагачуєсь, а вони ледве дишуть...

Виписав я се все і послав до Львова, до рук самого пана маршалка. Отже, підіть ви — як послав, так і до нинішнього дня ніякісінької відповіді нема. Ну, та воно й видима річ: де би там такий великий пан хотів відповідати на безгранину простого хлопа! Тілько те мене дивує: пощо в такім разі гомоніти так голосно про піднесення домашнього промислу?..

Львів, у січні 1887

МІСІЯ

Патер Гаудентій родився на проповідника і в законі Лойоли вважався одним із найспосібніших і найгарячіших пропагаторів. З ентузіазмом молодця і з головою, набитою єзуїтськими схоластичними премудростями, лучив він практичний досвід десятилітньої дитини. Мрії про сміле апостольство і мучеництво за віру наповняли його голову і просвічували в його снах. Чудове небо Італії не манило його; чудеса і пам'ятки Рима в його очах не стоїли й одного погляду. Далеко приманливішим блиском світились перед його уявою картини понурого, хмарного неба, диких лісів і пустинь з живучими в них ще дикішими дикарями-поганами, а то й кроваві сцени муки, тортур і смерті за віру. Ті мрії були вихідною точкою всіх його думок, не позволяли навіть наклюнутись якій-небудь критиці, але, концентруючи всі його духові спосібності до ділання в однім напрямі, виробили з нього дикого фанатика, майже нездатного спіймати хід думок, відмінних від його власних. Тільки з трудом він укривав свою яру нетерпимість до всіх відмінних переконань під маскою єзуїтської смирності і укладності, до котрої його наломлено ще змалку.

Родився він під сільською стріхою, четвертим сином убогого мазура-халупника в Тарнівськім окрузі. Із дитинства, проведеного в нужденній, напіврозваленій «халупі», посполу з курми, коровою і телятем та ще з трьома старшими братами, голими, крикливими й завсігди охочими побити його хоч кілька разів у день,— з того непринадного дитинства він виніс тільки два, майже рівночасні, але страшенно не подібні до себе, враження. Одне враження було світле, котре майже осліпило його непривичні

дитинячі очі і на ціле життя дало сильний товчок його думкам і мріям: се був короткий, кількахвилевий побут єпископа Войтаровича в хаті його родичів. Було се зимою 1846 р., на тиждень перед страшною різнею. Єпископ, їдучи кудись, заблудив у снігових заметах і ледве добився до їх хати, що стояла досить оддалік на краю села. Хоч і як нужденна була та ліп'янка, то все-таки промерзлому і майже недужому владиці пожаданий був який-такий відпочинок. Він увійшов до хати, а коні його з саньми остались надворі, бо не було шопи, де би можна було їх примістити. Патер Гаудентій, що тоді ще звався попросту «Симек», разом з іншими дітьми заліз за піч, де всі четверо збилися в одну недвижну, перелякану і зачудувану купку. Він тямить, що бачив, як батько його впав на коліна перед владикою і цілував його снігом обліплені чоботи; як мати розпалила скіпки на припічку, з котрих дим, мов навмисне, попер просто їм, дітям, у очі, і на тім огні поставила череп'яну ринку, набила до неї кілька (остатніх в хаті) яєць і почала з них смажити єпископові яєчницю, і як він, малий, почувши незвичайний а принадний запах тої страви, на животі підповз до матері і шепнув до неї (але так, що чути було на всю хату): «Mamo, a ja rynke wylize!» [1],— за що мати рівно ж досадно шепнула до нього: «A nie pójdzies ty, ciarachu! bo ci pon biskup skóre wylize!» [2] Конечно, коли єпископ скінчив яєчницю, ринка дісталась-таки йому до вилизання, а він сам і досі не знає, що було головним змістом того світлого і сильного враження його дитинства: чи вид пишного убору і поважної постави єпископа, чи вилизана після його підвечірка від яєчниці ринка?

Друге враження було страшне, котре мало рівно ж сильний вплив на цілий стрій його думок. Були се криваві сцени різні, а властиво тільки її наслідків. Через віконце батьківської хати бачив він тягнені до Тарнова драбинні вози з помордованими та покаліченими панами. Криваві та полупані голови звисали крізь щаблі та волоклися по снігу, лишаючи за собою сліди з крові і напівплинного мізку. Руки і ноги, облиті кров'ю, мов зі шкури обдерті, стирчали з возів на всі боки. Все інше — то була немов

[1] Мамо, а я ринку вилижу! *(польськ., мазурський діалект)— Ред.*

[2] А не підеш ти, байстрюку! Бо тобі пан біскуп шкуру вилиже! *(польськ.) — Ред.*

одна збита маса кровавого тіла, а глухі стогнання і зойки, що виривалися з тої маси, прошибали душу й подобали на зойки мучених у пеклі душ. Патер Гаудентій і досі тямить, як брати його, вибігши украдком босі на дорогу, найшли там і принесли до хати одне людське око, що випало з якоїсь нещасної голови. Вони, діти, з жахом дивились на те велике, кроваве око, а вкінці вложили його до черепочка і сховали в якусь шпару в печі, де воно помалу висохло на малий шушеренок. Довго ще пізніше воно являлось йому в снах, величезне, оживлене, на курячих лапках, кліпало якось страшенно, силувалося щось заговорити, але не могло. Від тої ранньої пори застрягли в його душу ті криваві сцени, і пізніше, під впливом понурої аскези і темних догматів та кровавих мученицьких історій, переродились в те гаряче бажання мученицької смерті, котрим він був перенятий, удаючися по одержанні благословенства свого генерала в далеку дорогу на північ з великою і почесною місією — навертати невірних еретиків.

II

Свій вихід з-під батьківської стріхи патер Гаудентій досі вважає чудом. По різанині 1846-го року настав страшенний голод. Літом не зародило, так що вже з початком зими більша часть селян не мала що їсти. Страшно далася в тямку Шимкові та зима; досі ще гудуть йому в ухах крики і стогнання його братчиків, що просили у родичів хліба, прокляття і сльози матері, ввижається понуре, чорне, мов земля, лице батька. Потисли морози, брати його почали пухнути з голоду, тіло їх зробилось синє. Батько бігав десь-кудись, рідко коли заходив до нещасної хати і час від часу приносив то кусник хліба, змішаного наполовину з м'якиною, котрим усі ділилися, мов манною, то кілька пригорщів зерна, котре то в ступі товкли, то на жорнах надвоє, натроє роздирали і запарене окропом їли. Тямить патер, як раз батько його приніс відкись повну пазуху сирої кукурудзи і припадково якось розсипав її по землі: і жінка, і діти кинулись збирати з землі круглі золотисті зернята, але, притиснені голодом, не могли дожидатись, поки ступа розтовче, а окріп розпарить їх, і, збираючи зернята, поквапно, мов злодії, одно перед одним пхали їх у роти і хрупали, мов

не знати який присмак, поки батько, побачивши се, з лютості не почастував їх ременем.

Але от зближались різдвяні свята. Батько ставав чимраз понуріший, почав рідше виходити з хати, а не раз цілими днями сидів під вікном, опершись ліктями о стару, полупану скриню, що заступала в хаті місце стола. Вони живились тільки тим, що мати день від дня вижебрала у багатших сусідок: часом пару картопель, часом мищину бобу або дворічної напівперегнилої квасолі, від котрої у недужих дітей страшно боліли животи. На святий вечір потис мороз, не стало нічого їсти,— старший хлопчик зовсім занедужав, уже й їсти не просив, тільки стиха стогнав і хрипів. Страшним, тупим поглядом зиркав батько час від часу в той темний кут на печі, відки доносились ті рвучі за серце дітські стогнання.

— Jak myslis, dwugo jesce Jontek pociągnie?[1]— спитав він у жінки, що якраз вернула з остатньої безхосенної ходьби по сусідах і, ціла, дрижачи від холоду, скулилась на припічку, встромивши в попіл свої босі одубілі ноги.

— Gdzie ci tam dwugo,— відповіла вона,—swysys, juz charcy [2].

— No, to niech się dzieje wola boza! [3]—сказав батько і поліз на полицю, шукаючи чогось. Мовчки, цікаво слідили за кождим його рухом витріщені і розширені з голоду очі дітей і жінки. Ось він найшов на полиці довгий ніж-колодач, найшов під прилавком камінь і мовчки почав острити ніж, встромивши його острий кінець у варцаб вікна і час від часу плюючи на камінь.

— Cwowiece, a ty co chces robić? [4]—скрикнула з невимовним жахом мати.

— Milc, babo! [5]— гримнув отець таким страшним голосом, що вона і діти затремтіли і дух в собі заперли. Йонтек на печі тихо-тихо стогнав.

— No, dawaj go tutaj! [6]— грізно повернувся батько до матері, наостривши ножа. Не кажучи й слова, мати, мов колода, скотилася з припічка і кинулась йому в ноги.

---

[1] Як думаєш, довго ще Йонтек протягне? *(польськ.)* — *Ред.*
[2] Де там довго! Чуєш, вже харчить *(польськ.)*.— *Ред.*
[3] Ну, то хай діється божа воля! *(польськ.)* — *Ред.*
[4] Чоловіче, а ти що хочеш робити? *(польськ.)* — *Ред.*
[5] Мовчи, бабо! *(польськ.)* — *Ред.*
[6] Ну, давай його сюди! *(польськ.)* — *Ред.*

— Bój się boga, co chces robić?[1]— тільки всього могла простогнати вона.

— Gwupia jesteś,— відказав їй батько.— Psecies wun i tak zyć nie będziel[2]

І, не розговорюючи більше, батько поліз на піч. Верескнули в напівсвідомій смертельній тривозі молодші хлопці і кинулись в найдальший кут. Тільки Йонтек лежав на місці і спокійно, мов пташина, напівпогаслими очима глядів на батька.

— Chodź tu, Jontek![3] — сказав батько і взяв його обома руками попід пахи. Хлопчина тихо застогнав, але не пручався. Батько зніс його насеред хати і положив на стільці.

— Weź miskę i potsymaj pod gardzielą, krwi skoda![4] — крикнув він до жінки, що мовчки, хлипаючи і тремтячи сповнила його розказ.

— Kiej nas bóg i ludzie opuścili, to musimy sobie sami radzić[5],— сказав понуро батько, мов для успокоєння свого сумління, і, припіднявши Йонтка за шию, так що тіло і голова звисли надолину, одним замахом ножа перерізав йому горло. Покапала кров у підставлену миску,— кілька разів легко стрепенувшись, сконав хлопчина. Його тілом опровадили свята[6].

Страшні, понурі дні пішли тепер в заклятій хатчині. Огидна страва відразу немов затроїла останки всякого спокою, всякої надії в серцях батька і матері. Діти пажерливо обглодували кісточки свого нещасного брата, не знаючи, що, може, за кілька день і на них прийде черга. І справді, черга прийшла: м'ясо минулося, і, по довгій суперечці та плачах матері, батько зарізав другого синка, зовсім ще здорового. По тім страшнім учинку він знов сидів на лаві під вікном, темний, мов ніч, а мати поралась коло печі, варячи в горшку м'ясо і голосячи над ним, як над покійником. Що діялось дальше, сього вже патер Гаудентій не тямить: мов крізь сон лишень мерещиться йому,

---

[1] Бійся бога, що хочеш робити? *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Ти дурна. Адже ж він і так не буде жити! *(польськ.)* — *Ред.*

[3] Іди сюди, Йонтек! *(польськ.)* — *Ред.*

[4] Візьми миску і потримай під горлом,— крові шкода! *(польськ.)* — *Ред.*

[5] Коли нас бог і люди покинули, то мусимо собі самі раду давати *(польськ.)*.— *Ред.*

[6] Історичне.

що й він занедужав і в гарячці чи на ділі бачив повну хату людей, між котрими два були з блискучими шоломами на головах, з когутовим блискучим пір'ям на шоломах і з стрільбами та блискучими вістрями на плечах. Вони дуже чогось кричали, так що батько й мати дуже тряслися; інші люди лазили по всіх закутках і збирали кісточки, потому пов'язали шнурами батька й матір, поклали на сани і повезли кудись; заплаканих дітей також забрали, пообвивали кожухами і повезли... Патер Гаудентій пригадує собі широку снігову площу, і ледом покриту ріку, і високі кам'яні будинки, і якихсь вусатих панів, котрі його про щось питалися і котрих він дуже боявся,— але що се все значило — він не знав. Швидко й ті пестрі маячення щезли, ніч усе покрила,— він попав у тяжку недугу.

На тім скінчилася перша доба його дитинства — життя під батьківською стріхою. Ані батька, ані матері, ані жадного з недорізаних братів він ніколи вже більше в житті не бачив і не чув навіть, що з ними сталося. Вони так і потонули в темних хвилях того темного часу.

III

Отямився він школярем, на удержанні тарнівської капітули. Жив він у «біскупській» кухні, спав разом з кухтами і послугачами, приймав від них частенько штурханці та насмішки, разом з ними вечорами чистив чоботи канонікам, а вдень ходив до школи. Вчився зразу тупо: голова, забита змалечку тяжкою нуждою, не швидко могла приспособитись до приймання шкільної науки, не швидко могла розвинути вроджені свої таланти. Але все-таки він учився. Єпископ Войтарович, котрий бідного, напівнеживого хлопчину взяв з суду на свої руки, показався для нього другим, ліпшим батьком. Він пильно доглядав його науки і щонеділі кликав його до себе, розпитував про його життя на селі, заохочував і напоминав до науки, та так ласкаво і щиро, що малому Шимкові не раз сльози мимохіть з очей пускалися. Але швидко не стало його добродія і опікуна. Єпископ Войтарович, об'їхавши зараз по страшній різні свою дієцезію, побачивши та розізнавши доочно всю глибину морального і матеріального упадку своєї пастви, списав усе в обширнім пропам'ятнім письмі і вручив його найвищим властям у Відні. Пись-

мо се довго не могло діждатися відповіді; аж ось з початком 1852 р. замість відповіді прийшов цісарський декрет, потверджений папою, котрим усунено Войтаровича з його єпископської кафедри. Важко задумався Войтарович над тим, що в Австрії значить горожанський обов'язок, але задума була пізня. Задумався він і над долею свойого годованця і постановив собі не покинути його, але довести до пуття. Від'їжджаючи з Тарнова, він забрав і його з собою і помістив його в Кракові у патерів-єзуїтів, заплативши досить значну суму за його виховання. Тут і розстався Шимек зі своїм добродієм назавсігди.

Нове життя розвернулося тепер перед ним, з подобою монастирської строгості, але далеке від неї на ділі, з подобою серйозної наукової праці, але знов-таки далеке від неї. Чимдалі він показувався здібнішим учеником. Пам'ять у нього була напрочуд, натура м'яка і податлива, наклінна до чутливості, до ентузіазму, але зате мало здібна до критики. Єзуїти вчасно почали його вважати своїм, а коли по скінченні філософії він і справді виявив охоту вступити до закону, вони послали його до Рима, де мав одержати остаточну фахову освіту в конгрегації de propaganda fide [1].

Від того часу минуло дванадцять літ. Колишній Шимек зовсім переродився, скинув «старого Адама» і, перебувши многі і утяжливі проби в єзуїтськім законі, перейшовши по тім довгу і не менше утяжливу науку в конгрегації пропаганди, був принятий до закону імені Ісуса під іменем Гаудентія. Ще кілька літ минуло, проведених в практиці сповідника, аж ось вкінці настав той час і та нагода, коли вищі церковні власті глянули на патера Гаудентія і побачили в нім знаряд, добрий для віддання значної і важної послуги католицькій церкві.

IV

Між Римом а Петербургом кілька літ уже велися переговори в справі інавгурованого після 1864 р. «обрусенія» і оправославлення т[ак] з[ваного] Західного краю, в справі ославленого навертання на православ'я підляських уніатів. Звісна річ, против «обрусенія», против нехтування і нівечення народності, чи то українсько-

[1] Товариства поширення віри *(лат.)*.— *Ред.*

руської, чи польської, Рим не мав нічого сказати. Він боронив тільки інтересів католицизму, тобто своїх власних інтересів, і для тих інтересів готов би був наказати полякам зректися своєї народності і поробитися «коренно-русскими», щоб тільки лишалися католиками, коли б не був знав, що се до решти підрізало б його повагу у поляків. Росія переговори тягла, а тим часом енергічно і сквапно провадила діло винародовлення і оправославлення всіма можливими адміністраційними способами. Факти грубого насильства і брутальної неуваги до звичаїв і переконань народних проривалися в печать, доходили до Рима в тисячних приватних листах і секретних донесеннях польського духовенства. Вкінці появилася в Римі, під проводом Яна Франковського, депутація підляських селян-уніатів з просьбою до папи, щоб заступився за них і не давав їм пропадати в безодні «шизми». Франковський, речник депутації, розповідав нечувані речі, коли канцлер папської консисторії, на поручення самого св. отця, почав розпитувати його про відносини релігійні на Підляссі:

«Родичі мої мали на Підляссі невеличкий маєток. Батько був добродієм своїх підданих, котрі любили його, як свого вітця. І ми, молоді паничі (у мене був ще й молодший брат), змалку сходячися і товаришуючи з мужиками, вважали себе немов їх рідними, побратимами; вони допускали нас до всіх своїх щоденних інтересів і замислів; словом, ми були і бажали бути якнайменше паничами.

Надійшов 1863-тій рік. Я поспішив в ряди повстанців; мій брат, слабий і каліка, хоч не міг зробити сього сам, але вербував між нашими селянами охотників і навербував їх чималий відділ, котрий довго держався в поліських лісах. По упадку повстання мене зловлено і вислано на Сибір на 8 літ до арештантських рот, брат мусив емігрувати до Галичини, наш маєток сконфісковано.

Повернувши з Сибіру і розстаравши собі в Варшаві якетаке удержання, я поїхав у рідне село, щоб побачити, що там сталося за ті літа, коли мене не було. Які зміни застав я там! Про руїну нашого маєтку й говорити не буду. Уніатського священика давно прогнано з села, а на його місце поставлено православного попа, уродженого якогось туляка, котрого селяни і не розуміли, і всіми силами ненавиділи за здирство.

— Як же ви живете?— питаю їх по-їхньому, по-українськи.

— Zle żyjemo, paniczu [1],— відповідають вони мені ламаною польщиною. І почали розповідати, що, відколи прогнано їх священика, вони не мають спокою, сумління мучить їх ходити до православної церкви, але становий велить гнати їх жандармами. Якийсь час вони носили новонароджених дітей до хресту аж до місточка, віддаленого десять миль, до латинського ксьондза, до нього ж їздили сповідатися і причащатися, але тепер, коли того ксьондза також вигнано, зовсім уже не мають до кого удатися, діти живуть нехрещені, молоді невінчані,—«bo to, co pop robi, to przeciek nie może być ważne!» [2]

З сльозами розповідали мені люди про свою нужду, намагаючись при тім і зо мною, і поміж собою говорити по-польськи.

— Але що ж се значить,— спитав я їх вкінці,— що ви й мову свою, як бачу, змінили?

— A dyć my teraz polskiej religii, to j mowić po-polsku musimo [3],— відказав один.— Nie chcemo ani ruskiej religii, ani ruskiej mowy [4],— відказав гнівно другий.

Що було мені чинити серед таких обставин? Очевидна річ, що відводити тих людей від їх опору — була б річ і безхосенна, і незгідна з моїми переконаннями. Лишалось тілько одно: подумати, як би можна хоч почасті задовольнити їх потребу, піддержати їх в їх тяжкій боротьбі. Я швидко надумався і велів людям з усякими требами удаватися до мене, до Варшави. Зразу видивились на мене великими очима, але коли я сказав їм, що мені там легше буде виєднати їм католицького ксьондза для доповнення всіх церковних церемоній, радо пристали. Правда, дорога була далека, але вони частенько їздили туди на торги, а зрештою в такій потребі радо були б пустилися і в два рази дальшу дорогу.

Повернувши до Варшави, кинувсь я насамперед до латинських духовних, але, на мою тяжку скруту, найшов усюди нехіть і пряму відмову. Кождий знав, що така діяльність незаконна і пахне щонайменше відсадженням від місця, а то й висилкою в Сибір. Ледво-не-ледво

[1] Зле живемо, паничу *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Бо те, що піп робить, це ж не може бути важливе! *(польськ.)*— *Ред.*

[3] Ми ж тепер польської релігії, то й мусимо говорити по-польськи *(польськ)*.— *Ред.*

[4] Не хочемо ані руської релігії, ані руської мови *(польськ.)*.— *Ред.*

удалось мені найти одного латинського священика, що був кілька літ на Сибірі і, позбавлений місця, жив з праці рук своїх. Він принявся нести духовну поміч голодним духовного хліба підлясякам. Оба на спілку ми винаймили собі склепик, в котрім продавались усякі потрібні для селян знадоби, як батоги, підкови, ремінне, шапки і т. і. Ззаду за тим склепиком устроїли ми маленьку кімнатку, в котрій давано шлюби, хрещено дітей, уділювано причастя і хоронилися книги, метрики і т[аке] і[нше]. Для більшої обезпеки і навіть з конечности ми поставили себе під власть не варшавського, а краківського єпископа і від нього виєднали собі дозвіл на адміністроване св. тайн та пастирське благословенство.

Велось се кілька літ. Тисячі народу з далеких сторін тяглись до нас, вступали до нашого склепика і повертали з нього втішні, просвітлені, піднесені духом. Але вкінці підслідила нас поліція, наш склепик обшукано, найдено секретну комірку, забрано книги і костельні прилади і обох нас узято до в'язниці. Довго морено нас в варшавській цитаделі, хоч ми нічого й не відпиралися, знаючи про нагромаджені супротив нас докази. Вся наша оборона зводилась на те, що, адмініструючи св. тайни і сповняючи церковні треби після латинського обряду, не забороненого в російській державі законами, і то людям, котрі самі того хотіли, без нашої намови, ми не чинили нічого противаконного і гідного кари. Ніщо й говорити, що таке наше толкование дуже лютило царських чиновників і що вони, бачачи правду по нашій стороні, силкувались бодай проволокти слідство до безконечності, притягаючи до нього ті сотки і тисячі селян, котрих імена найшлися в наших книгах, і допікаючи їм усякими способами адміністраційного тероризму і бюрократичної тяганини. Товариш мій, слабовитий і сибірською каторгою до останку винищений чоловік, швидко занедужав і був переведений до тюремного шпиталю, в котрім по кількох тижнях і помер. Нічого не знаючи про його смерть, написав я обширне пропам'ятне письмо про підляські відносини і нашу серед них діяльність і під адресою самого царя передав його в руки властям. По кількох днях кличе мене губернатор і починає намовляти мене— не слати сього письма до царя, страшачи мене поганими наслідками його тону і змісту. Але я, чуючи свою совість чистою, не дав налякатися і сказав губернаторові, що приймаю всі наслідки і не зміню

ані слова з того, що вважаю правдою. Так письмо і пішло. Яке враження зробило воно на царя, не знаю,— досить того, що по двох місяцях прийшов з Петербурга наказ: слідство в справі підляських уніатів перервати і обох ув'язнених по причині тої справи випустити на волю. Що найцікавіше, так се те, що в тім наказі не було стереотипової в подібних випадках дописки «остро заказавши їм на будуще сим ділом не займатися». Значиться, мовчки нам дозволено й надальше робити те, за що ми видержали таке довге слідство.

Та тілько ж, на лихо, виходячи з цитаделі, я дізнався, що мій товариш помер. Я лишився сам у давнім склепику,— навіть забрані книги і прилади віддано мені назад, і скоро тілько рознісся слух про моє увільнення, зараз почали наново стягатися до мене не зламані в своїм упорі підляські селяни. Щоб хоч сяк-так вдовольнити їх бажання, я почав сам уділяти їм ad interim [1] св. тайни, під умовою, щоб опісля при нагоді розстарали о поновне і важне доступлення тих тайн від священика. І справді, багато їх з Варшави їздило аж до Кракова в тій цілі з небезпекою життя, перекрадаючися через границю. Але се не могло тривати довго. Великі трудності і кошти подібного виконування обрядів релігійних для многих, особливо бідніших, ставали непоборимою запорою. І от, коли я весною сього року знов заїхав на Підлясся, зібралось довкола мене в лісі за селом потаємно коло 500 селян, депутатів від громад, на нараду, що робити дальше. Тут-то я й піддав їм гадку— вислати депутацію до Рима і просити у св. отця католицького священика спеціально в тій цілі, щоб адміністрував св. тайни для підляських переслідуваних уніатів і дбав про те, щоб піддержати в них дух твердості і постійності в католицькій вірі.

Думку ту приняли зібрані з великою радістю, тут-таки вибрали депутацію і в кількох днях зібрали між собою досить значну суму грошей на кошти подорожі для депутації. Всі вони потаємно перебралися через границю, а я, виїхавши за пашпортом, застав їх, уже зібраних, у Кракові, а потім, звидівши гроби польських королів на Вавелю і принявши благословенство від тамошнього єпископа, ми рушили до Рима» [2].

[1] Тимчасово *(лат.)*. —*Ред.*

[2] Оповідання Франковського списане мною з його власних уст 1884 р.

Та сумна повість, розповідана попросту, без прикрас і пафосу, зробила в Римі велике враження. На засіданні папської консисторії прийшло до бурливих сцен між сторонниками дотеперішньої політики лояльності супротив російського правительства і сторонниками підземної, таємної роботи. Особливо гарячими речниками потаємної роботи були генерал єзуїтського закону, патер Бекс, і начальник закону змартвихвстанців, патер Семененко. Вонито переперли на консисторії ухвалу — вислати до Варшави секретного легата, котрий би доочно, на місці, переконався про відносини і бажання підляських уніатів, а коли покажеться того потреба, в спілці з Франковським адміністрував би св. тайни і заспокоював би інші духовні потреби підлясяків доти, поки дипломатичні переговори римської курії з Петербургом в тім ділі не доведуть до пожаданого кінця.

V

Патер Гаудентій, одержавши таку місію, вирушив з Рима до Варшави. По дорозі він не бачив нічого, не чув нічого, не займався нічим, а тільки роздумував про важність своєї місії. Інтереси католицизму в цілій одній провінції спочивають на його плечах. Та й ще в якій провінції. Де народ скорше давав стріляти до себе, аніж мав би відректися від певних, зовсім для нього не зрозумілих догм і від усвяченого століттями звичаю. Отут правдивий виноградник Христів, велике поле для апостольського діла! Нести тим людям світло правдивої і єдиноспасаючої католицької віри, утверджувати їх в святій постійності серед усяких переслідувань, подавати тим «труждающимся і пліненним» поклонникам римського престолу всяку потіху, яка лежить у вірі і костельних обрядах,— отсе його висока і спасенна місія! Серце живіше билось в його груді, груди високо підіймалися в праведній гордості, що, власне, його, а не іншого спіткало таке трудне, а заразом таке почесне завдання!

— І я сповню його, покажусь гідним того довір'я, яке в мою ревність положили мої настоятелі,— повторяв він з запалом. Показатись гідним довір'я,— вище понад те не сягали його замисли, так само як уява його навіть не трібувала показати йому ті трудності, які можуть ожидати його при сповнюванні його місії. Він готов був на

мучеництво —от і все. Повний тої готовості, повний віри в святість і важність свого діла, а вкінці повний молодечого запалу, він їхав у далеку, незнану країну, твердо переконаний, що ті моральні сили, вкупі з благословенством св. вітця, вистарчать до сповнення вложеного на нього обов'язку.

В Кракові він задержався кілька день, щоб зібрати деякі потрібні інформації і порозумітися з єпископом. Тут він прочитав у газетах досить неприємну звістку, що справа підляської депутації до Рима стала відома російській поліції і що всіх членів тої депутації зараз із Франковським зараз по їх повороті позабирано під арешт і посаджено до варшавської цитаделі. Була се вість в данім разі дуже погана, бо з Франковським упала для патера Гаудентія перша і найголовніша підпора в його будущій діяльності. Тільки Франковський мав живі і ненастанні зв'язки з підлясяками і мав у них таке довір'я, яке нелегко міг здобути чоловік чужий, хоч і заосмотрений благословенством св. вітця.

Задля сеї несподіваної, хоч, зрештою, зовсім природної, притичини приходилось патерові змінювати й увесь план його побожної вандрівки. Нізачим було тепер їхати до Варшави, де і так тепер діяльності ніякої не можна буде розпочати,—тож патер надумав їхати просто на Підлясся, в ті села, котрі в Римі мали своїх депутатів. Тут, думав він, найлегше буде йому і пізнати терен своєї будущої діяльності, і нав'язати зносини з народом, а відтак з готовим він поїде до Варшави, де знов при помочі тих рекомендацій, які має з Рима, легко знайде собі пристановище і зможе, нікому не впадаючи в очі, розпочати свою діяльність.

Через Львів і Радзивилів він удався до Росії. Дивно зробилось йому, коли в світській одежі, не знайомий нікому, несвідомий мови ані звичаїв місцевих, висівши з вагону залізної дороги, опинився серед чужого краю. Куди повернутись? Що діяти, щоби спочатку не зрадитись і не попастись в яку-небудь біду? Правда, на мучеництво за святе діло він був здавна приготований і навіть бажав його, але зовсім не був приготований на дрібні, буденні клопоти, на низьке лавірування перед дрібними поліційними властями, перед жандармами та становими. Від таких людей, крім простої та прикрої тяганини, ніякого мученицького вінця не діждешся.

Невеличке знання німецької мови виручило його сим разом. Він зумів порозумітися з жидами, і се було його щастя. Жид-балагула за добру плату обіцявся довезти його, куди йому треба. Патер сказав назву одного села, яке припадково впало йому на гадку.

— Ов, далеко дуже, та й ще вода тамтого тижня греблю перервала, зовсім не можна туди доїхати.

— Ну, то, може, туди? — і патер сказав назву другого села.

— І туди не можна, туди й дороги нема, хіба що взимі по леду.

— Ну, то, може, тут? — і патер, потіючи та мінячись на лиці, сказав назву третього села.

— А, туди можна, се ж тут і недалеко, більш двадцяти верстов не буде.

— Двадцять верстов? — повторив патер, перший раз в житті чуючи сю дивовижну назву.— А багато вам треба буде дати за дорогу?

— Небагато, десять карбованців,—сказав жид, підіймаючи трохи засмальцьованого капелюха на обголеній голові. Патер, не знаючи, що се таке верства, і привичний до того, що по інших краях кождий звичайно лиш тілько жадає за всяку послугу, кілько йому справді належиться, подумав, що, може, дійсно за таку дорогу десять карбованців небагато, і пристав. Хитрий жид, бачачи, з ким має діло, попросив у нього всіх грошей наперед, на що патер також пристав, думаючи, що такий тут в краю звичай.

— Пан, видно, не тутешній,— почав балакати жид, коли по кількагодинній чеканці виїхали з поганого жидівського місточка і звільна по глибокім і грузькім болоті волоклись понурою, рівною та мокрою країною.

— Нетутешній,— відповів патер.

— А здалека пан?

— Здалека.

— А звідки, коли вільно спитати? — допитувався жид з влазливістю, властивою його племені.

— Не вільно питати,— відбуркнув патер, котрого ціла та жидівська компанія і бридила, і боліла, немовби його обсіли воші.

— Як панська воля,— сказав покірливо жид і обернувся до своїх коней, так що патер не міг бачити фальшивого і злорадного усміху на його широкім, обгорілім,

з рудою бородою лиці. Але мовчанка тривала тільки хвилю; швидко жид знов обернувся до патера.

— А до кого пан мають діло в тім селі?

— А тебе що се обходить? — офукнувся патер, чуючи, що се питання якось неприємно вразило його.

— Та я нічого, я тілько хочу знати, де маю заїхати?

— Заїжджай до дідича! — сказав патер.

— До дідича? Коли ж бо, прошу пана, в тім селі дідича нема.

— Дідича нема? Як то?

— А так, се село сконфісковане, під урядовою опікою, а бувший дідич вмер у Сибірі.

— Гм, то вези мене до сільського старости. Я маю тілько де про що розпитати.

— То, може, пан зараз і назад вернуть?

— Ні, за кілька день,— сказав патер далеко вже лагідніше, чуючи якось мимоволі, що дуже немудро запрезентував себе перед жидом і що сяк чи так находиться в його руках. Але жид, розвідавши, що йому було треба, більше вже не турбував патера, а, обернувшися до своїх коней, почав звільна підганяти їх, мурликаючи собі під ніс якусь пісеньку. Вечором заїхали до цілі.

VI

Не зовсім щасливо вибрався патер, велячи везти себе до старости. Староста хоч був, як і його співгромадяни, противником православ'я, але все-таки належав до тих заможніших та практичніших господарів, котрі вважали ліпшим бодай про око придержуватися православ'я, ходили до православної церкви, сповідалися і причащалися перед православним попом і ані дітей не носили хрестити, ані вінчатись не ходили до латинських ксьондзів. Те тільки й з'єднало йому довір'я у начальства, за те був він і постановлений старостою. При тім же недовірливий до крайності, змалечку привичний таїти в собі всяку свою думку, всяке бажання, староста, крім того, був строгий в тім, що називав своєю урядовою службою; не думаючи і не розбираючи, сповнював накази начальства так, як привик, і вимагав, щоби в його домі всі, не думаючи і не розбираючи, слухали його власних наказів. Коротко кажучи, староста був матеріал твердий до оброблення, мов те жилаве та суковате дерево, і дуже лихо надавався до єзуїтського апостольства.

Хата старости нічим не відрізнювалася від інших сільських хат тої сторони: та сама чорна солом'яна стріха без комина, ті самі низькі необліплені стіни з маленькими підсліпуватими віконцями, та сама обширна обора з великою купою гною насередині і з вигоном, повним бездонного болота. З вікон лився кровавий блиск від розпаленого в печі огню і миготів в широкій калюжі, що була перед вікнами. Не без труду дібрався патер на сухий, плитами виложений рундук перед порогом старостової хати, відтворив сінешні двері і, мацаючи руками в пітьмі, налапав клямку хатніх дверей. Та й клямка ж то була неабияка: гладкий дерев'яний кілок з прикріпленим до нього дерев'яним зазубцем; хотячи відтворити двері, треба було сильно пхнути тим кілком від себе, в тій самій хвилі покрутити його з правої до лівої руки і тоді аж тягти до себе скрипучі двері. Не знаючи сього, патер довгу хвилю термосив дверми, стоячи в темних сінях, повних диму, і не міг відчинити дверей, поки хтось із хати, чуючи, що якась жива душа добивається до дверей, не відчинив їх і не впустив патера до хати. Та й тут не обійшлось для нього без притичини. Двері були низенькі, а очі його від диму повні сліз. Побачивши вкінці світло і не розбираючи більше нічого, він пустився йти і щосили гримнувся чолом о дерев'яний одвірок.

— O, do stu diabłów! [1]— скрикнув патер, хапаючися руками за чоло і входячи з тим побожним привітанням до хати, де всіх очі в німій ожиданці і навіть тривозі звернулися на незнайомого пана, що в таку пізню пору і з таким незвичайним привітом входив у хату. А патер добру хвилю стояв коло порога, осмотрюючи рукою набіглу на чолі гулю, то знов обтираючи сльози з очей. Вкінці, побачивши, що всіх очі не перестають пильно дивитися на нього, він зняв капелюх і, ступаючи крок наперед, сказав:

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus! [2]

— Na wieki wieków, amen! [3]— відказав староста, котрий сидів на лаві конець стола, підперши ліктем голову, і ані не рушився з місця при вході незнайомого пана. Не чекаючи запросин, патер сів на лаві насупротив печі і почав розглядатися по хаті.

[1] О, сто чортів! *(польськ.)* — *Ред.*
[2] Слава Ісусу Христу! *(польськ.)* — *Ред.*
[3] Слава навіки, амінь! *(польськ.)* — *Ред.*

— Чи тут я у старости сього села? — спитав вкінці, звертаючись до господаря.

— Тут,— відповів староста, не рушаючись з місця і не перестаючи пильно придивлятися незвичайному гостеві.

Діставши сю відповідь, гість замовк і почав знов розглядатися по хаті, очевидно, не знаючи, що дальше сказати.

— А чого пану від мене потрібно? — запитав староста.

— Мені від вас, добрий чоловіче, нічого не потрібно,— заговорив медовими словами патер,— я прийшов тілько для вашої потреби.

— Для моєї потреби? — здивувався староста.— Я вас не знаю, то що ж я можу від вас потребувати?

— Ну, так,— відказав патер,— але я не про вашу власну потребу говорю, а про загальну, про потребу цілої вашої громади, многих тутешніх громад.

Староста витріщив на нього очі і мовчав добру хвилю, а вкінці, не находячи нічого ліпшого сказати, запитав патера грізним урядовим тоном:

— Як ви називаєтесь?

— Шимон Цюра,— сказав патер, впору пригадавши собі своє колишнє ім'я і прізвище, на котре виставлений був його пашпорт.

— А маєте пашпорт? — питала дальше сердита власть.

Не відповідаючи нічого, патер видобув з кишені невеличку книжечку і подав її старості. Той оглянув її уважно, подержав одну картку против світла, похитав головою і, не випускаючи пашпорта з рук, допитував дальше;

— А відки ви?

— Там прецінь написано,— відмовив патер.

— То все одно, що написано, я вас питаю,— відповів староста. Бідний чоловік не вмів читати.

— З Козєй Волі.

— А який ваш уряд?

— Мій уряд? Я не маю жадного уряду.

— Ну, то яким ремеслом займаєтесь?

— Жадним ремеслом не займаюсь.

— Ну, то що ж ви таке? — питав староста, котрому зачинала чимраз більше не подобатись фізіономія його гостя.

— Адже ж в моїм пашпорті стоїть написано, що я торговельний комісант.

— Торговельний комісар? Се що за такий комісар? Я про такого комісаря ніколи не чував.

— Не комісар, але комісант,— відповів з ангельською терпеливістю патер.— Я розношу по світі товари.

— А, так, товари розносите! А які товари?

— Дорогі товари. Цінні товари. Найкращі над усе в світі,—захвалював дивний комісант, і захвалював так гаряче, що аж збудив недовірливість у старости.

— Гм, і чого ж ви з такими дорогими товарами по селах їздите? У нас народ бідний, ні за що навіть хліба купити, не то ваших дорогих товарів.

— О, не бійтеся про те! — скрикнув патер.— Мої товари, хоч найдорожчі над усе в світі, але рівно доступні для бідного, як і для багатого. А для бідного, угнетеного, обідраного і гоненого ще доступніші, ніж для багатого і спаношілого.

Староста стояв, витріщивши очі. Йому починало в голові мішатися від тої бесіди, котра йому видалась цілковитою загадкою.

— Гм,— заговорив він по хвилі,— бог його знає, що се за товар такий. Ану, покажіть, коли ласка ваша! Але ж бо я й коробки у вас ніякої не бачу.

— Мій товар в коробках не носиться. А показати вам його я можу тілько в чотири очі.

Підозріння старости щохвилі змагалося. Що за притичина така? Чи се припадково не злодій який, котрих багато по селах волочиться? І, недовго думаючи, він підійшов до одного свого хлопця і шепнув йому до уха, щоб побіг закликати присяжного і ще декого з села, а потім сказав до патера:

— В чотири очі? Гм, то хіба аж завтра? Бо нині ніч, надворі не побачу, а з хати всіх вигонювати не буду.

— Ні, побачите й надворі,— сказав патер.— Ходіть лишень! Ліпше нині, ніж завтра.

«Агій, се щось зовсім неспроста,— подумав собі староста.— Чи він мене зарізати хоче надворі, чи, може, там засідка яка?»

Виглянув крізь вікно,— темно, тихо, спокійно, пси під вікнами лежать,— ні, мабуть, безпечно. Глянув на патера: невеличкий, сухий, слабосильний, а сам він против нього велетень і силач.

— Ну, про мене, то ходім!

Вийшли на поріг, але патер потягнув старосту дальше,

попід вікна, вузеньким сухим місцем аж за угло хати і, не випускаючи його руки з своєї, почав шептати швидко, озираючись і розслухуючи:

— Я не смів у вашій хаті при всіх говорити, щоб вам часом не наробити клопоту, але тут вам признаюся. Я католицький ксьондз, присланий до вас просто з Рима. Я бачився з вашими, що їздили до святого отця, бачився з Франковським, і він мені казав удатися до вас.

— Дурний його піп хрестив, коли так! — буркнув понуро староста.

— А то чому? А то чому? — сквапно запитав патер.

— А тому, що біда буде і вам, і мені.

— Яка біда? Преціньже про мій приїзд ніхто, крім вас, досі не знає, а ви чень же не такий, щоб...

— Щоб доніс на вас? Ну, про се не бійтеся! Я вже знаю, чим то пахне. Тоді б нас обох запакували.

— Ну, так чого ж боятися?

— Чого боятися? Ну, добре, що ви приїхали скрито,— а що дальше буде? У мене ви навіть ночувати нині не можете, бо у нас почали жандармські патролі ходити по селах, ну, і звісно — зараз до старости... А скоро в селі появитесь, то зараз чи жид, чи хто-небудь другий донесе.

— Але ж я з пашпортом.

— Те-те-те, будуть вони дивитися на ваш пашпорт. Тут у нас надзір дуже острий. Подиблють чужого чоловіка, що по селах волочиться, і арештують, слідять, хто такий, відки, за чим? На се можете числити напевно.

Патерові трохи недобре зробилося, коли почув таку рацію.

— Ну, так що ж мені, по-вашому, робити? — спитав він.

Староста подумав добру хвилю, а відтак, очевидно постановивши щось, сказав твердо і сухо:

— Ходім до хати! А про все те нікому нічого, розумієте?

Патер не прирікав і не супротивлявся. Він був дуже якось сам не свій.

VII

Старостиха подала вечерю: борщ і гарячі бараболі. Запросили й патера, але не йшла йому в горло та вечеря. Якийсь понурий, важкий дух обхопив його в тій тісній хаті, повній пари та просиченій запахом квасної

капусти, кожухів і людського поту. Він пильно вдивлювався в лиця людей, що сиділи поруч нього коло стола: грубі, неотесані риси,— черстві, спрацьовані руки, осмалені сонцем і вітрами, немов облиплі землею, з котрої живуть. В очах їх, правда, тліє огник звірячого чуття, але зовсім — так бачилось патерові — не світиться ясне полум'я яких-небудь вищих думок, релігійного пориву, мучеництва за віру. На низьких, тупих чолах видно хіба лінивство думки і упір, властивий дикарям — чи не се були джерела їх мучеництва? Щось мов кліщами здавлювало серце у патера. І він має в ту темну, м'ясисту масу тхнути духу! Має в тих грубих кльоцах розпалити чистий, святий огонь, котрим палає сам? І того всього має він доконати під ненастанним доглядом ворожої власті, під всестороннім тиском тисячних, могучих рук? Яке величезне, людські сили понад, завдання! У патера руки опустилися.

Скрипнули сінешні двері. Здригнув патер, аж підкинувся на стільці. Чи не жандарм? Але се був не жандарм, а присяжний, котрого староста велів закликати, не знаючи ще, хто такий його гість. А коли дізнався, то й похвалив себе за те, що велів покликати присяжного. Присяжний був завзятий уніат. Його брат їздив у депутації до Рима і зараз по повороті був арештований, а присяжний по його голові приняв на себе рід верховодства в невеличкій уніатській громаді. Правда, і присяжний таївся супроти властей зі своїм уніатством, але проте був він чоловік смілий і доволі рішучий, готовий в разі потреби потерпіти за свою віру. От тому-то чоловікові задумав староста здати до рук свого гостя, з котрим сам не знав, що почати.

Присяжний увійшов у хату і привітався. Його просили сідати. Він сів, закурив люльку і мовчав, з властивою нашим селянам рівнодушністю чекаючи, поки староста перший не заговорить до нього. На гостя глянув раз і, бачилось, зовсім не був цікавий ще раз дивитися на нього.

Повечеряли. Староста почав розпитувати присяжного про всякі байдужні речі, а патер за той час роздивляв новоприбулого. Був се високий молодий ще чоловік з одвертим лицем, коротко обстриженими русими вусами і довгим русим волоссям. Спокійна рівновага і сила виднілась в його рухах і поставі. Ясні очі гляділи розумно, трохи навіть хитро; говорив звільна, повагом, немов надумуючись перед кождим словом.

Вкінці староста відпровадив присяжного в кут і почав з ним щось шептати. На лиці присяжного виразилось зразу зачудування, далі мигнуло щось ніби проблиск радості, а вкінці залягла звичайна задумчива рівнодушність. Вислухавши старостового оповідання, він хвилю стояв мов надумуючись, що діяти; потім узяв шапку і, звертаючись з ушануванням до патера, сказав:

— Ходіть за мною!

Патер попрощався з старостою, поздоровив всіх у хаті і в темну пітьму пішов за присяжним. Довго йшли мовчки, з трудом пробираючись по глибокім болоті. Тільки сірі калюжі світились перед ними час від часу та кислаті верби понуро шуміли край улиці. Пси уїдали по подвір'ях, не важучись, однако ж, вибігати аж на вулицю. Зрештою нічого не було видно.

— Так ви аж з Рима? — заговорив вкінці присяжний приглушеним, трохи навіть тремтячим із зворушення голосом.

— Так,— сказав патер.—Святий отець прочув про ваше горе, хотів би потішити вас.

— Ох, тяжке наше горе! — простогнав присяжний.— От і тепер побрали наших, узяли й мойого брата. Вже два місяці — ані слуху, ані духу. Де він, що з ним — бог знає. Казав становий, що вже й не побачимо його ніколи. Жінка лишилась, діти дрібні— ридають, плачуть... Та й чи одні вони! По всіх селах те саме.

— Бог — надія наша... Для його слави й потерпіти треба. Він для нас більше терпів,— промовив патер.

— Так, так, ми се знаємо! Ми й не нарікаємо, хоч і як тяжко приходиться. О, поздоров боже вас, що ви не злякались труду і небезпеки і прибули до нас! І кажете, що прибули потішити нас?

— Так, словом божим,— сказав патер, котрому якось ненаручно зробилося при тих словах. З бесіди сього мужика тремтіло тяжке, наболіле горе, а у нього на серці так було тяжко, так якось мутно і мляво, що він не чув у собі доволі сили навіть словом божим потішити тих збо-лілих. Йому так і ввижалося, що всяке слово буде для них не правдивою потіхою, а тілько хвилевим забуттям, по котрім вони прокинуться на нове горе.

Тим часом присяжний приступив до нього зовсім близько, нахилив навіть голову і, немов боячися, щоб ті шумливі верби не підслухали його слів, прошептав:

— Ну, а добрі вісті привозите? — А коли патер, мабуть з зачудування, якийсь час нічого не відповідав, він додав сам до себе: — Ну, се вже певно, що воно щось не без того; адже ж дармо б ви не їхали з Рима аж сюди.

— Про які се добрі вісті ви питаєте? — спитав здивований патер.

Присяжний ще таємніше прошептав:

— Хіба ж ви не знаєте? Ті, що нам обіцяв той пан, що збирав депутацію.

— Що ж він обіцяв вам?

— Ні, ви прецінь мусите се знати! Він казав, що як наші являться перед святим отцем, то святий отець накаже цареві, щоб нам дав спокій вірити, як нам серце каже.

— Се вам казав той пан?

— Ну, та вже ж! Хіба ж інакше ми були б тратились на ту депутацію?

— Ні, бідні люди! Ані той пан не міг вам того казати, ані святий отець не може того зробити. Не може наказати. Святий отець тепер такий самий невольник, як ви, так само терпить переслідування. Святий отець молиться за вас, буде просити за вами, але наказати нікому нічого не може.

Патер, може, й сам не знав, яке важке, потрясаюче враження зробили його слова на присяжного. Висока стать його подалась, угнулась, мов зламана. Бачилось, що се зламалась головна підпора його віри. Адже ж віра в непобориму силу і безмежну власть святого отця творила властиве ядро їх релігії! Бідний патер і не підозрівав того, що, замість обудити в тім чоловіці милосердя до пригнетеного та страждущого святого отця, він вивалив самий фундаментовий камінь з-під будинку його віри.

Присяжний довго мовчав. Патерові страшно вже навкучила хідьба серед пітьми по нерівній болотяній дорозі, де ноги стрягли трохи що не по коліна. Його стегна пекли, мов приском посипані, від непривичної натуги, а дорозі все не було кінця. Правду кажучи, патер не знав, чи вони йдуть селом, чи лісом, бо ніде не видно було найменшого світельця, що блимало з вікон. Вкінці присяжний зупинився.

— Слухайте, отче,— сказав він.— Я не веду вас до своєї хати, бо у мене забагато людей, невигода, діти дрібні. Ось хата мойого брата,— вона тепер стоїть пусто,— тут будете безпечні, а їди і всього, що треба, я вам достарчу. А завтра вечором зійдуться всі наші, то послухаємо, що

нам скажете, і треби поробите. Від року вже у нас ні хрестин, ні шлюбів не було таких, як бог приказав. Тілько деякі до Кракова їздили. Одно тілько прошу вас: не говоріть людям того, що говорили мені,— знаєте про святого отця.

— Не говорити? А то чому?

— Бо всіх зневірите. За що ж нам, бідним людям, і держатися, коли остатня надія на святого отця покине нас? Може бути, що воно й правда те, що ви говорили, але я тому не вірю, бо не хочу вірити. А другим нікому того й не згадуйте, бо все попсуєте. Говоріть, що знаєте, але підтримуйте нас, не знеохочуйте!

Патер сам себе не тямив з остовпіння. Ось воно як! Ось на яких основах стоїть тут унія! Ось за яку правду ті люди гинуть, руйнуються і йдуть в тюрми та на вигнання! В голові йому мутилося; йому здавалось, що попав у якусь глибоку дебру з обривистими берегами і надармо шукає з неї виходу.

VIII

Тяжка, безконечно довга була та ніч для патера Гаудентія! Сам-самісінький, запертий в опущеній хаті, в котрій пахло вогкістю, віяло ще не зовсім засохлими сльозами, він не міг ані на хвилю заснути. Враження прожитого дня хоч не дражнили його нервів яркими картинами, але проймали цілу його істоту якимсь холодом, от як проймає нас дрібнесенький осінній студений дощ. Невеселі думи ворушилися в його голові і прогонювали сон з його повік; але, може, ще дужче прогонювали його інші недогоди: затхле повітря пустки, тверда, тільки з соломи, верети і солом'яної подушки зложена постіль і блощиці, котрі, виголоднівшись, з усіх кутів у пітьмі так і налазили, так і впивалися в його тіло. Немов посолений пискір, вився патер на твердих дошках; зразу старався вмовити в себе, що все те — заслуга перед богом, що все те — терпіння, нерозлучні з усяким великим ділом, з апостольством. Він навіть на хвилю уявив себе древнім аскетом, що прикладає хробаки до розгноєної рани з словами: «Їжте, що вам бог призначив». Але його нерви, непривичні до такого мучеництва, не давали вспокоїтись такою філософією; він кілька разів зривався, ходив по хаті, щокрок зачіпаючи в пітьмі то ногами, то головою за якусь несподівану заваду. Радо був би засвітив світло, але

світла ніякого в тій проклятій норі не було. Думав якийсь час пробути всю ніч на ногах і аж рано покластися, але втома перемагала його, а надто ще й холод проймав страшною дрожжю його тіло. Цокочучи зубами, скулений, умучений, мусив патер рад-не-рад знов лягати на свою постіль з тим почуттям, що лягає на тортури. Перші укушення блощиць витискали зовсім не побожні прокляття з його горла; він почав шарити руками по своїм тілі, роздавлюючи множество тих насікомців, котрих відразливий запах ще дужче дражнив його нерви. Але вкінці таки втома взяла своє: помимо всеї муки і невигоди, він заснув коротким, неспокійним сном.

Та й снилась йому та сама погань, котра весь нинішній день переслідувала його. Хитрі, вкрадливі очі його візника-жида так і яріли перед ним, усміхнуті, немов говорили: го, го, знаємо тебе, знаємо! Він ніби хреститься, а з очей робляться дві бараболі, що так і застрягають йому в горлі, давлять і печуть його в нутрі. Він знов хреститься і просить у бога рятунку, а з бараболь робиться величезна блощиця, червона, луската, з довжезним жалом, з гачкуватими ногами, і лізе просто до нього, намагаючись вбити йому жало в груди, щоб виссати кров з його серця. Якась неописана тривога огортає його, і він кидається з усіх сил утікати перед страшною потворою. Перед ним безконечно довга і безконечно грузька дорога гине далеко в млі; болото цілими грудами чіпляється його ніг,— але тривога острим жалом жене його без віддиху. За собою чує він якесь несамовите сапання, щось немов крики погрози і насмішливий регіт, і біжить, біжить, дух у собі запираючи, спотикаючись, насилу витягаючи ноги з болота. Але вже сили опускають його, в грудях не стало віддиху, страшна судорога убезвладнює натомлені ноги,— оглянувсь, а тут же за ним страшенна потвора з наставленим жалом,— ще крок, і з несамовитим криком розпуки він паде на землю, о пень головою... і в тій хвилі прокидається, справді, на землі. Кидаючись у сні, він скотився зі своєї дощаної постелі і впав на землю, вдарившись при тім головою о прилавок.

Було вже над раном: в хаті почало трохи розвиднюватись, а властиво, як кажуть, «іно що вікна трохи побіліли». Патерові стало ще холодніше, ніж було вночі; він мусив устати і ходити по хаті, щоб троха розігріти зациплі сустави. Невесела та досвітня година в бідній сіль-

ській нетопленій хаті,— але подвійно невесела була вона для патера Гаудентія. Не тільки що ціле тіло боліло його, що всі кості були мов переламані, а в голові шуміло і тріщало від невиспання, але і в душу, помимо гарячої молитви, не хотів злинути той небесний, світлий супокій, котрий патер уважав конечним до всякого апостольства.

— Боже мій,— стогнав він із глибини свого душевного розстрою,— що я їм скажу? Як я промовлю до тих серць, затвердлих у горі і в темноті? Чи здужаю я дібратися до живої струни в їх душах і порушити її так, як се найліпше для твоєї хвали? Боже мій, пошли мені силу, пошли мені огняний язик, навчи мене трафити до їх серця!

Але огняний язик не являвся; натомлена думка патерова не могла зібратися і зосередитися; увага його розбіглася на околичні предмети, що з наставанням дня звільна виринали з нічних потемків і чимраз різче набивалися патеровим змислам у всій своїй непринадній подобі. Глиняна піч без комина займала чверть хати; чорні від диму стіни понуро, як могила, гляділи на нього; дощана постіль і безногий, топором тесаний стіл,—отсе, крім грубої верстви пилу і сміття, був ввесь спряток в тій нужденній хаті. І серед такого окруження мав патер розігріти свого духу, найти огняне слово, щоб ним проняти людські серця?

Настав ранок, сірий, млистий, понурий. Патер ходив і ходив по тісній хатчині взад і вперед, дожидаючи людей; звільна, з трудом він укладав собі велику бесіду, котру мав виголосити до зібраного народу. Аж зачалапкали кроки в болоті, і ввійшов той самий присяжний, що його вчора припровадив сюди.

— На добрий день вам, єгомость,— сказав він і почав з-за пазухи своєї полотнянки виймати вузлики з їдою і фляжку з вином.— От я приніс вам дещо, покріпіться, бо нині жде вас добра робота, а вночі ви, певно, не спали добре.

— Яка робота? — спитав патер.

— Від двох літ шлюби позатверджувати, дітей похрестити і повисповідувати всіх нас, що не віримо в шизматицького бога. Що ж, чи ви лишитесь у нас, чи ні, того не знаємо, а коли вже вас бог приніс сюди, то нехай хоч тільки користі маємо з вас.

Дивно якось вразили патера ті слова. Він сам не знав, чи тішитися витривалістю тих людей, що так уперто не

хотіли «вірити в шизматицького бога», чи смутитися їх низьким способом думання, що зараз хочуть використати по-своїому його присутність. Але не було коли роздумувати довго. Присяжний нукав, щоб патер їв швидко, бо зараз люди почнуть іти; для всякої обезпеки він заладив так, щоб приходили за чергою, малими купками, щоб не звертати уваги посторонніх.

— То вся католицька громада не збереться? — запитав патер.

— А нехай бог боронить! — сказав присяжний.— Тут через кілька хат сидить жид-арендар. Я й так боюсь, щоб лиха не було! Ех, єгомость, тяжко нам жити! На всі боки пильнують, стережуть, як диких звірів. І за що? За те, що батьківської віри держимось, що бога відректись не хочемо і царя за бога не признаємо!

Патер видивився великими очима на мужика. В простих мужицьких словах було щось таке, що глибоко зворушувало його. Мужича логіка, груба, далека від правди (патер знав, що аргументи присяжного далекі від правди), все-таки вдаряла його, бо в ній виднілась власне та елементарна сила, що піддержувала той народ; в ній тремтіли голосні ноти перебутих терпінь і оскорблень і того святого обурення на всяку тиранію, котре й тоді не перестає бути святим, коли логічна підстава його не зовсім правдива.

Заледво патер сяк чи так покріпився (а страви, принесені нині присяжним, були не звичайні мужицькі, а трохи добірніші і смачно зготовлені,— знать, на громадську складку), коли почали й люди приходити. Звільна чалапкаючи по болоті, тайком озираючись на всі боки, а з лицями так рівнодушними і дерев'яними, мов ні про що в житті й не думали ніколи, приходили то матері з грудними дітьми до хресту, то молоді господарі з молодицями до шлюбу, то старі діди і жінки до сповіді і причастя. Мовчки входили вони до хати, хрестилися входячи, приклякали перед патером, що сидів при столі з стулою і в комжі, цілували його руки і сподоблялись св. тайн. З важким чуттям глядів патер на ті одуті, безвиразні, негарні лиця, не раз попідбивані, поморщені, з видними знаками сліз, голоду, недуги; важким чуттям проймав його дотик тих рук, рапавих, мов пильники, твердих і чорних, не раз сухих, мов скіпи, і тих уст, посинілих або зів'ялих без радісного усміху, без щирого, дружнього слова приязні, любові та науки.

«Боже мій! — зойкало патерове серце.— Отут поле до праці! І за яку ж то кару ти не дав пастирів добрих сьому стаду?..»

IX

Весь день патер справляв треби, терпеливо, уважно і невтомимо. А надвечір громадка мужиків зібралася в сінях хати; прийшов і староста, і почалась доволі оживлена розмова. Коли патер висповідав і запричастив останнього, мужики ввійшли до хати.

— Велике спасибіг вам, єгомость, за вашу ласку, за святі тайни! — сказав присяжний.— А тепер збирайтеся, поїдемо.

— Куди? — спитав патер.

— В друге село, тут вам довше не можна бути.

— А то чому?

— А тому,— сказав, кланяючись, староста,— що можуть жандарми над'їхати вночі, а жид-арендар весь день сидів у вікні і зазирав, хто йде сюди. Хто знає, чи там уже не знають про вас. А якби, не дай боже, вас тут зловили, то і мені, і цілому селу така біда буде, що й не приведи господи.

— Ну, добре, коли їхати, то їхати,— сказав патер.— А ви на другім селі вже оповістили кого, що я приїду?

— Авжеж. Ще рано парубка на коні посилали. Сказано: добре. Все там буде для вас готове. Зробите там, що треба, вони відвезуть вас дальше, об'їдете за чергою всі села, а тоді вже як воля ваша, чи за границю, чи до Варшави, чи куди схочете.

Лице патерове роз'яснилось. Така перспектива, яку тут показав йому простий мужицький розум, була також непогана. Він порозумів, що не настільки внутрішній зміст, кількі зверхні форми католицизму дорогі для тих простих людей і що, піддержуючи ті форми, він наразі сповнить головну часть своєї місії. А дальша, глибша робота піде за тим, звільна, як до обставин і часу. В таких думках він зібрався, закутався якмога і, попрощавшися з людьми, пішов з присяжним грузькою стежкою поза село півперек піль, то понад річку, якимись крутими і безконечними манівцями до того місця за селом, де на нього чекав невеличкий, парою добрих коней запряжений візок. Коло воза стояв підсадкуватий, середніх літ мужик,

в старім кожусі і з кожушаною шапкою, засуненою аж на очі.

— Чи ви, Боровий? — спитав його присяжний, не можучи в сумерку розпізнати його лиця.

— Я,— відповів Боровий, а по хвилі додав: — Чи се єгомость?

— Так.

— Niech będzie pochwalony! [1]— озвавсь Боровий до патера і з низьким поклоном підійшов до нього і поцілував його в руку.

— А що, дорога безпечна? — питав далі присяжний. Боровий став і почав чухатися в потилицю.

— Гм, та ніби безпечна, а там хто його знає! Коли б тілько оті прокляті жиди не нашкодили!

— Жиди? Ну, певно, що вони не від того, коли тілько що-небудь дізнаються.

— То-то ж то й біда, що, мабуть, усе знають.

— Усе знають! А то яким способом?

— А лихий їх знає. Боюсь, чи не той проклятий Гершко, балагула...— І, не докінчивши, він звернувся до патера: — Чи ви, єгомость, не їхали з таким рудим зизуватим жидком?

— А з ним,— відказав патер, немало вражений тим питанням.

— А чи не випитував він вас: хто ви, куди і за чим їдете?

— Випитував.

— І що ви йому сказали?

Патер коротко розповів мужикам свою розмову з жидом.

— Ну, так і є,— сказав Боровий,— з такої бесіди він мусив догадатись, що тут щось неспроста. Ніякі комісанти у нас по селах ніколи не їздять. Ще щасте ваше, що просто не завіз вас до станового.

— Але як же се? Що він міг підозрівати? —скрикнув патер і почув, як йому попід груди зробилось гаряче, а поза плечима мов морозом потягло.

— Що міг підозрівати, то лихий його знає, але я те тілько знаю, що, лишивши вас, він ночував в нашім селі в шинку, а вчора рано жиди з ним разом їздили до ста-

---

[1] Слава богові! *(польськ.)* — *Ред.*

нового. Того й ждати, що сеї ночі всі дороги жандармами та десятськими обставлять.

Патер стояв мов у воду опущений.

— Ну, чень-то воно так зле не буде,— зачав потішати присяжний, що привів патера, але не вспів докінчити своєї бесіди, коли на полі від села показався якийсь парубок на коні. Він гнав конем щосили, але бідна худобина, стригнучи в розмоченій ріллі по коліна, засапана і спінена, очевидно, остатніх сил добувала, щоб хоч в десятій частині вдоволити вимагання їздця.

— Сховайтесь, єгомость! — крикнули оба мужики, побачивши їздця.

Патер, тремтячий і блідий, схилився і шмигнув у ліс. Мужики стали коло воза і спокійно дожидали, хто се такий їде. Швидко пізнали, що їздець — свій чоловік, але по його тривожнім лиці могли догадуватися, що везе не найкращі якісь вісті.

— Ну, богу дякувати, що я ще застав вас,— просапав він, ставши на місці і злізаючи з коня.— Але то їзда була, нехай бог боронить.

— Ну, та що там такого? За чим тебе вислали?

— Та що би такого,— погано, та й годі! Становий приїхав, питає: «Де ви того бунтівника поділи, що тут був?» Старшину вже в пута закували, але він ні до чого не признається.

— А що ж каже?

— «А каже, був у мене якийсь панок, переночував та й пішов дальше»,— на тім і затявся. Становий лютий такий, що крий боже, а посіпаків цілу хмару з собою навів. Так ото я гнав сюди, щоб сповістити вас, що ні до якого села вам і показуватися з єгомостем не можна,— всі дороги будуть обставлені, а завтра, може, й облаву зроблять по лісах.

Патер Гаудентій в поблизьких корчах чув усі ті слова і, хоч небагато розумів «мужицького» говору, то все-таки одно було йому ясно — що тут йому доведеться пропадати. Ота величезна, самодержавна і шизматицька Росія, котру він досі знав тільки з оповідань, а представляв собі як якогось тисячоголового дракона, готовилась тепер вхопити його в свої могучі лапи, здавити і зім'яти, як пилину, закинути десь у бездонну пропасть, у глуху темряву, до котрої не доходить ані промінчик світла, відки не долетить на світ ані один зойк катованої жертви.

Пропасти! Пропасти! Не то що не зробивши, але навіть не зачавши великого діла! Пропасти за те одне, що посмів ти ступити на таку закляту землю, що посмів простягнути руки против могучого колоса! — Такі думки шибали в голові патера, і смертельна судорога потрясла цілим його тілом.

Тим часом мужики стояли коло воза і стиха над чимось радили. Вже густий сумерк наляг на поле, і в тім сумерку їх постаті в грубих кожухах, в пелехатих шапках на головах видавались якимись зловіщими, дикими. «Над чим вони радять? — думав патер.— Чи не думають вони для врятування себе самих видати мене в руки станового?» І він наперед уже почав обурюватись на підлоту тих варварських людей, на їх трусливість і низькі думки. Але поки ще зміг достаточно вглибитись в своє праведне обурення, присяжний кликнув його, щоб наблизився до них.

— Ну, єгомость,— сказав він рішуче,— в злу пору ви вибрались до нас, дальше вам їхати годі.

Патер стояв і вдивлювався пильно в темну далечінь, не кажучи ані слова, а тільки думаючи собі: «Ну, ну, зачинай, відки хочеш, а я знаю, голубчику, до чого ти дійдеш!»

— І тут вам лишатись годі: не нині, то завтра попадете в руки посіпаків.

— Так що ж робити? — спитав безнадійно патер.

— Вертати назад за границю.

— За гра-ни-цю? — процідив зачудований патер.— Хіба ж се так легко?

— Не легко, але можна. Ми знаємо лісові стежки, спробуємо перевезти вас.

— Ви?

— Ну, та вже ж що ми, а не ангели небесні. Ми вже порадились: Боровий повезе вас.

— Ну, а гранична сторожа?

— Мусимо прошмигнути.

— Ну, а як тут за вами шукатимуть?

— У мене дома вже знатимуть, що сказати.

— Ну, а як зловлять по дорозі?

— Га, то пропадемо. Раз мати родила.

Аж тепер патер бодай трохи порозумів, над чим радили мужики; порозумів, які глупі, низькі і підлі були його підозріння, як твердо і безповоротно готові були ті люди рішитись на таке діло, за котре заплати не могли

ждати ніякої, але в котрім могли стратити все, що тільки для чоловіка є найдорожче на світі. Перший раз глянув він на тих простих варварів не тільки з подивом, але і з глибоким поважанням.

— Ну, не пора гаятись,— сказав Боровий.— Сідайте, єгомость! Хоч то ніч довга, та я боюсь, щоб по півночі не зробилось місячно,— те для нас була би просто загибіль. Треба спішитись.

Коротке, але щире було прощання патера Гаудентія з присяжним. Забуваючи про всі різниці стану, звання і освіти, патер щиро поцілувався з мужиком, як був би поцілувався з рідним братом; забув навіть поблагословити його, так цілковито в тій хвилі переважив в нім чоловік над священиком. Відтак сів на візок, закутався, за порадою Борового, в грубу, брудну плахту, що була на возі,— Боровий сів також, взяв віжки і батіг до рук, і вони швидко поїхали вузенькою доріжкою попід ліс в противний бік від села, мов потонули в темній, непевній і необмеженій далечині.

X

Тихо, похнюпившись, сидів патер Гаудентій на візку, встромивши ноги в солому і час від часу здригаючи від холоду. Тихо, понуро було і в його голові, в його серці; утома взяла верх; думки, мов промоклі пташки в сльоту, кулились і безсильно падали додолу; одне бажання пересилювало всі інші: коли б швидше дохопитись спокійного, безпечного, теплого кутика! І візник не мав охоти до розмови,— та й не до розмови, мабуть, було йому там, де треба було не двох, а чотирьох очей, щоб серед пітьми не змилити з дороги, не битої, а лісової, зрадливої, неїждженої доріжки. Зрештою і чотири візникові очі тут мало б на що здалися, особливо коли в'їхали в ліс, мов у темну, бездонну нору. Боровий, бачилось, і не силувався тепер поводити кіньми, а лишив їм волю; привична, мабуть, до такої їзди худоба, хоч звільна, але певно і обережно ступала наперед, і тільки час від часу стукнуло колесо о пеньок або пірнуло по саму ма́точину в глибокій вибоїні, даючи тим вправному візникові пізнати, що їдуть справді доріжкою, а не якою-небудь лісовою прогалиною.

Перший раз на своїому віку находився патер в такім великім лісі і то ще серед таких незвичайних обставин.

Не диво затим, що ввесь той фантастичний чар, уся могуча лісова гармонія безконечною хвилею вдарила на його душу. Вогкий лісовий холод, позбавлений тої різкості, що на вільнім полі, освіжив його, розширяв віддих і прискорював биття серця. Широко отворені очі сквапно ловили найменший відблиск світла, сверлували густу пітьму під коронами столітніх сосон та шибали долі їх могучими пнями, що бовваніли, мов безконечний ряд уоружених і готових до походу велетнів. Гой! Гукнула десь далеко сова, застогнав протяжним, безконечним стогоном вітер між вершками дерев, і якась дивна, неописана туга налягла на патерове серце. «Куди се я тягнуся? За чим? В якій цілі? Для чиєї користі?» Суха гілка, стручена вітром з дерева, хруснула під колесом. «Отсе й моя доля,— думав патер,— та тільки де те зелене могуче дерево, при котрім я виріс, від котрого мене відірвано? Нема його, а може й є, та я його не знаю. Суха гілка, кидана з одного кінця світу на другий, поки яке колесо не роз'їде та не переломить її». Уява його мимоволі перлась вгору, понад се море вогкого холоду і густої тіні, під темний небозвід. Чорні пні дерев росли-вистрілювали в якихось безмірно високих колосів, темних, невдержимих, що головами сягали аж до неба, а своїми чорними сутанами закривали місяць і зорі. Ось вони ушикувались в ряд, в півколесо і тихо, мов хмара, пливуть на схід, на північ. Їх стопи підривають грунт, мов повінь; їх руки сіють якесь сім'я, що убезвладнює всякий опір, а їх голови — ні, у них нема голів, тільки капелюхи на плечах, — у них у всіх одна голова, колосальна, висока, сіяюча якимсь неземним блиском, а з тої голови безконечним роєм рояться темні замисли, прокляття і благословенства, інтриги і геройства,— і летять, мов чорні блискавки, на всі кінці світу, і новою силою наповняють страшні легіони, женуть і кермують їх, мов вітер хмару, далі, далі, далі, а куди? До якої цілі?

— Ad majorem Dei gloriam! [1]— застогнав вітер понад лісом, зашептали хитаючись сосни, заскиглила нічна птиця.

«Так, се ми! — думалось патерові.— Се ecclesia militans»![2] І груди його розширились, піднялась голова в гор-

[1] Для більшої слави бога! *(лат.)* — *Ред.*
[2] Воююча церква! *(лат.)* — *Ред.*

дім почутті, що і він частина тої сили, котрій ніщо, ніщо на світі не може опертися.

Але що се за нові дива снує перед ним невгомонна фантазія? Здається йому, що знизу, з землі виростають якісь нові лицарі, страшні, невловимі. Мов бульки на воді в сльоту, мов блискавки на небі в тучу, прориваються вони то тут, то там, проскакують несподівано, мов метеори, і кидаються в легіони темних велетнів, мов вируючі гранати. Затупали об землю темні легіони; стократ сильніше загриміли зверху слова анафем і проклять, але страшних, грохітливих бомб чимраз більше і більше. Куди оком скине, всюди земля нагороїжилась якимись блискучими, острими кільцями: се вершки шоломів підростаючого нового лицарства. Застогнали в один голос темні легіони; від краю до краю, від моря до моря понісся їх стогін, а нове залізне лицарство росте й росте з-під землі, звільна, сутяжно, але ненастанно. Вже голови виринули, могучі плечі одно в одно підносяться, заковані в непробиті панцирі. Глухо гуде земля і стогне, плодячи таке плем'я; мабуть, не стогнала так, зрощаючи такий сам овоч із Кадмових гадючих зубів. Тисячі лиць вороже насторожились на патера, тисячі очей стрілами впились в нього,— ось і тисячі рук, незлічимі, як конарі в лісі, грізно підносяться против нього, придавлюють його одною безмірною ватагою своєї погрози, і з тисячних уст роздається оглушаючий грім:

— Не твоя побіда! Ratio vincit[1].

— Sanctus! Sanctus! Sanctus![2]— скрикує патер і прокидається.— Але грохіт грому таки ще гуде в його ушах. Що се? Де поділась темна фігура візника, що копичкою торчала перед ним на возі? Нема візника, а прецінь коні летять як скажені, і придушений голос мов з-під землі стогне: «Вйо! Вйо!» Що се такого? Патер протирає очі, щоб ліпше розглянутись, коли втім тут же з-за сосни, майже над самим його ухом роздається страшенний — не крик, а рев:

— Стій!

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus![3]— пробелькотав патер, зовсім завмерши і не пануючи над своїми устами.

[1] Розум перемагає *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Свят, свят, свят! *(лат.)* — *Ред.*
[3] Слава Ісусу Христу! *(польськ.)* — *Ред.*

— Вйо! Вйо! — сичав придавлений голос зісподу — і, добуваючи остатніх сил, рванулись коні наперед і помчали яко вихор. Хвиля була грізна.

— Ниць! Ниць! — сичав той самий голос до патера, але сей, оголомшений страхом і несподіванкою, ані не чув, ані не розумів тої перестороги. Та в одній хвилі він порозумів її. Тут же обіч нього блиснуло залізо, загуділо щось у повітрі з страшенним розмахом, і важка кольба солдатського ружжя, мов грім, упала йому на плечі. Якби трохи вище, була б розбила йому голову. Удар був так сильний, що патер, як перевернений сніп, без голосу, без стогону, впав з сидження і тицьнув лицем у солому,— але й солдат, потручений осею, перевернувся і впав у болото. Се був рятунок наших їздців. Одна мінута, і вони були за границею, правда, не в цілковитім ще безпеченстві, бо стійкові гналися ще за ними добрий кусень і навіть стріляли,— та все-таки догонити їх не могли.

Коли від'їхали з півмилі від границі і виїхали з лісу на вільне поле, перший піднявся Боровий, котрий, почувши здалека хрускіт галуззя на границі, приляг був у возі.

— Єгомость, га, єгомость! — почав він, торкаючи патера. Замість відповіді патер тільки застогнав.

— Що вам, єгомость? — допитував мужик.— Вставайте, вже безпечно!

— Ох,— стогнав патер,— мені вже все одно!

— Нехай бог боронить! — скрикнув Боровий.— Хіба вас ранили?

— Не ранили, а вбили...

— Убили! Господи! Певно, куля! Де вас болить?

— Ох, мабуть, не куля!— зойкав патер, пробуючи піднестись.— Ох, ох, ох!.. Усі кості в крижах переламані, кров обілляла ціле лице!

— Боже мій, боже мій!— скрикнув Боровий.— От нещастє! А я ж вам кричав: ниць припадьте, ниць! Коли б хоч ніч видніша була, а то пітьма, хоч око вийми! Але не бійтеся, швидко до села доїдемо.

— Ох, мабуть, пізно буде,— стогнав патер,— кров уся стече!

І, стогнучи, він знов упав у солому. Боровий, недовго думаючи, затяв коні і погнав до близького села, просто до руського панотця.

Вже було над раном, коли доїхали, а розвиднятись

почало, коли в попівстві добудились служниці. Патер, на диво собі самому, не то що не вмер до того часу, але, огрівшися в соломі, почув навіть, що йому якось легше робиться і біль в крижах менше докучає. Тільки кров плила.

«Певно, смерть наближається,— думав він.— Пишуть в книжках, що як кров з чоловіка стече, то так йому легко робиться».

Насилу розбудили в попівстві декого з челяді; в кухні показалось світло, слуга вийшов з ліхтарнею на подвір'я.

— Який тут лихий добивається та спати не дає? — крикнув він.

— Мовчи,— крикнув в одвіт йому Боровий.— Тут у мене на возі єгомость умирає,— поможи занести до хати, рятунок дати.

— Що за єгомость? Який єгомость? — питав слуга.

— Чи ти тут, Савко, пан? — озлився на нього Боровий.— Не твоє діло питати! Бери!

Легенько, попід руки звели патера з візка і запровадили до кухні. Тим часом і панотець збудився і ждав їх у кухні. Страшний вид показався йому. Патер Гаудентій в брудній хлопській плахті, обтиканий стеблами соломи, з лицем, заваляним кров'ю, ішов постогнуючи. Панотець аж в долоні сплеснув, побачивши його.

— Води! Води! — крикнув він, і тут же вродилась вода. З патера зняли плахту, обмили його лице, причім, на велику його радість і немалий встид, показалося, що кров текла йому не з рота, а з носа, в котрий йому залізло кілька стебелин соломи в тій хвилі, коли під ударом жандармської кольби падав на лице.

Отак скінчилася та перша нещаслива місія патера Гаудентія на Підлясся. Відправивши з подякою Борового і забавивши кілька день в теплій, гостинній хаті панотця, патер поїхав до Тернополя, де в конвенті свого закону зробив справоздання з своєї місії і вислав до Рима, ждучи відтам дальших приказів.

ЧУМА

І

Пріор єзуїтського монастиря в Тернополі, вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позіваючи, лагодився прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та гаряченький, то зняв чоботи і реверенду; коли втім хтось застукав до дверей його келії. Пріор наморщив чоло, скривився неприємно і мовчав хвилину і тільки після другого стуку сказав:

— Прошу ввійти!

З низьким, пересадно покірливим поклоном увійшов член конвенту, патер Гаудентій.

— Чого вам потрібно, frater? [1]— остро запитав його пріор.

— Я хотів просити вас, clarissime[2],—зачав патер, зупиняючись край порога,— щоб ви вислухали мене. Я хотів де об чім з вами побесідувати...

— Або що? Сталося щось важного? — різко запитав пріор.

— Н-ні,— протягнув патер,— щоб так щось особливого... ні, борони господи! Але я хотів попросити вас, щоб ви вислухали деякі мої думки і міркування...

— А так, ваші думки! — з якимсь насмішливим відтінком у голосі сказав пріор.— Але чи не можна б ті думки і міркування відложити до відповіднішого часу?

— Розуміється, розуміється, що можна!— поспішно згодився патер.— Тілько ж даруйте, clarissime, я думав, що, власне, тепер час найвідповідніший: шкільної науки нема, а, крім того, ще вам прийдеться швидко висилати

---

[1] Брате *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Найясніший *(лат.)*.— *Ред.*

звичайний щомісячний рапорт нашому преосвященному вітцю провінціалові.

— Рапорт! — майже аж скрикнув пріор і цілковито прочунявся з тої полудрімоти, в котру почала було заколисувати його неголосна і однострайна мова патерова, в супроводі бренькоту великих мух на шибках ократованого вікна келії та цвіркоту воробців поссред гілляк густих вишень, що так і нависали до самого вікна.— Рапорт! — повторив він ще раз і спідлоба позирнув на патера.— А вам яке діло до рапорту!

— Сохрани господи! — поквапно звинявся патер Гаудентій.— Я дуже добре знаю, clarissime, що рапорт ваше діло, і, власне, для того осмілююсь трудити вас своєю просьбою, щоб ви могли виложити мої думки й міркування і подати їх у своїому рапорті вітцю провінціалові, розуміється, коли вони покажуться вам того гідними і до чогось здалими.

Але пріор, хоч і не зводив з патера Гаудентія свого пильного погляду, не слухав уже його підлесливої, трохи водавої і одностайної бесіди. Нова думка раптово шибнула в нього і заняла всю його увагу. Він знав, що кождий патер має право секретно звертатися до провінціала з «рефератами», тобто з доносами на іншу братію, а в тім числі й на самого нього, пріора. Але донедавна так якось складалися діла в монастирі, що тернопільський конвент жив як одна сім'я і ніхто із-за взаїмних доносів не мав ніяких клопотів. Аж в сьому році справа нагло змінилася на гірше. Ні з того ні з сього двох патерів перенесли з Тернополя до якогось гірського монастиря в Тіролі, що вважався місцем карної висилки, а замість них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розв'язався з усякими виговорами, реколекціями і іншими прикростями, що так і сипались з Кракова на нещасний тернопільський конвент. Пріор і всі патери в голову заходили, хто се так їм прислуговується. Підозрівали раз того, раз іншого з-поміж себе, тим більше, що всі чули себе винуватими в не одній поблажливості, в не одному занедбанні монастирської дисципліни.

Патера Гаудентія якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті «пакості»: раз для того, що від його приїзду до Тернополя минуло вже більше як чотири роки, а перші роки його пробутку між тернопільськими єзуїтами, власне, були такі сумирні і щасливі; а по-друге,

патер Гаудентій мав серед решти братії славу Якима-просторіки або навіть якогось дурнуватого. Слава та, очевидно, дуже нелюба була патерові; але, проте, він завсіди піддержував її різними нехитрими способами. Почалась вона і прилипла до нього головно із-за преславного «місіонерського походу сам на сам» до Люблінської губернії для католицької пропаганди серед тамошніх уніатів. Похід той скінчився не дуже-то геройською втекою патера з границь Росії, де він, подібно як стародавній пророк Йона, пробув усього три дні і відки вернувся без пам'яті від переполоху і удару, одержаного поночі карабіновою кольбою з могучої руки пограничного об'їздчика. З правдиво комічними жалобами розповідав патер про сей свій подвиг, а оповідання його за кождим разом доводило всю братію до вибухів невдержимого реготу. А сам патер Гаудентій, немов і не запримічаючи того вражіння, кривився і кулився при тім, як півтора нещастя, і, запалюючись оповіданням, то блід, то тремтів, то хлипав, що, очевидно, ще до більшого сміху побуджувало його слухачів. А при тім патер виглядав таким простодушним, одвертим і незлобним, що годі було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів.

А все-таки, з якогось неясного підшепту, власне ся думка проблиснула в голові пріора в тій хвилі, коли патер спімнув про щомісячний рапорт. Він пригадав собі все, що знав про минувшину патера Гаудентія. Він був сином бідного мазурського хлопа. В р. 1847 тарнівський єпископ Войтарович узяв його до себе на виховання. По смерті єпископа він учився у єзуїтів у Кракові, кінчив науки у Римі, де й став монахом і приступив до закону «імені Ісусового». Не знав пріор, яку славу здобув собі Гаудентій у Римі; знав лиш те тільки, що по кількох літах сам генерал єзуїтського закону Беккс вислав його на місію до Люблінської губернії, де патер здобув таке блискуче «посрамленіє». Аж тепер, розміркувавши всі ті обставини, пріор в одній хвилі прийшов до переконання, що, знаючи надзвичайну важність «позиції» католицизму в Люблінській губернії і загалом у Росії, римські верховоди мусили преціпь добре розміркувати, кому повіряють таке діло, як місія, значить, і в молодім патері мусили добачити якусь запоруку її корисного поводження. А з того виходило, що патер Гаудентій не мусив бути таким дурником і просторікою, якого видавав досі із себе. Коли ж воно

так, то пріорові відразу все вияснювалося, і патер Гаудентій, може й сам сього не догадуючись, в одній хвилі виріс в його очах. Ціле поступування того придуркуватого патера відразу набирало зовсім іншого значення, виростало до розміру дуже хитро придуманої і зручно переведеної, чисто єзуїтської інтриги. При тім же пріор віддавна вже догадувався, що в Римі невдоволені заходами і роботою тернопільського конвенту, що від нього, як від крайньої твердині на сході, ждуть чогось більшого; без відома почував він, що наближається якась переміна. І, вдивлюючись пильно спідлоба в патера Гаудентія, він небезосновно догадувався, що се іменно й є віщун або навіть чільна сторожа того нового напряму в діяльності закону, що мусив змести його, як змів відісланих до Тіролю фратрів.

Під впливом тих думок і здогадів, що в одній хвилі прокинулися в пріоровій голові, лице його приняло якийсь заклопотаний вид, і він, помовчавши хвилину, так якось поспішно і уривчасто сказав:

— Еге, ось воно як! Думки і міркування... Що ж, діло непогане! Розуміється, розуміється, розміркуємо і спишемо... Сідайте, reverendissime [1], сідайте, коли ласка, ось тут! Я весь на ваші услуги.

Тонкий іронічний усміх пробіг по лиці патера Гаудентія, коли він, низесенько кланяючись, засів на простому дерев'яному кріслі за столом, при котрім з другого боку засів пріор.

— Ну, reverendissime,— сказав пріор, коли вони оба засіли один насупротив другого,— про що таке ви хочете виложити мені свої думки?

— Одна тілько у мене дума, clarissime, всім нам спільна: добро і зріст нашої святої католицької церкви,— відповів патер Гаудентій.— Вам, clarissime, очевидно, ліпше, ніж мені, відоме положення нашої церкви в тутешнім краю, а особливо положення нашого конвенту тут, на самім східнім аванпості католицизму, перед самим, що так скажу, лицем грізного противника — православія.

«Ага, видно, видно, що я не помилився! — подумав пріор.— Се він, віщун реформи, підісланий до нас на шпигуна. Се він автор доносів! Ну, добре; тепер бодай я знаю, з ким маю діло».

---

[1] Вельмишановний *(лат.).— Ред.*

І, звертаючись до патера, немов зачудований, сказав:

— Але ж, даруйте, reverendissime, я, признатись вам, не зовсім ясно розумію, до чого се ви річ ведете.

— Зараз буду мати честь вияснити вам се,— поквапно відмовив патер,— покірно прошу вислухати мене. Я хотів тільки застерегтись перед вами, що я ані на хвилиночку не позволив собі ніколи сумніватися про вашу глибоку мудрість, докладне знання і вірне зрозуміння окружаючих нас обставин. І коли я власним почином позволив собі позбирати деякі відомості, що дотикають теперішнього положення, і виснувати з них деякі виводи, так се зовсім не з недовір'я до вашого проводу, але радше тільки з гарячої дбайливості про наше спільне святе діло.

Зачудування пріора перейшло в нетерпеливість. Він почував якесь обридження і ненависть до того приниженого лицеміра і донощика, що ось сидів перед ним; але рівночасно не міг не признати, що той в сьому разі поступає зовсім в дусі правил єзуїтського закону. Та тільки ж сим разом річ доторкалась до пріора особисто, і для того чоловік в нім узяв верх над єзуїтом. Догадуючись, що перед ним сидить його таємний ворог і шпигун, він зважився говорити з ним попросту, без звичайного фарисейства. «Поки що я ще тут старший,— думав він,— і мушу дати йому се почути; а там нехай буде, що буде!»

— Знаєте, reverendissime,— промовив він якимсь різким і згірдним тоном,— говоріть зі мною попросту й одверто. Я в Римі не бував, дипломатії ніколи не вчився і завсіди думав, що за нею криється порядна порція нещирості. А при тім же я міркую, що ми свої люди, так і говорімо ж без непотрібної крутанини.

Патер Гаудентій знов усміхнувся іронічно, немов почував вдоволення із-за того, що так швидко вивів з терпцю старого пріора і заставив його так одверто висказати свою нехіть до нього.

— Що ж, воля ваша, clarissime,— сказав він усе тим самим переборщено-смиренним голосом.—Моя душа чиста від скази нещирості, особливо перед лицем мого наставника, который повинен бути для мене першим по бозі.

— До річі, reverendissime, до річі!— перервав йому пріор.

— Річ моя ось яка,—говорив далі патер Гаудентій з незрушимим супокоєм.— Відомо вам, clarissime, до якої мети, до якого завдання намагає в сьому краю наш свя-

тий закон. Заповідне слово, виголошене святійшим папою Урбаном, «Orientem esse convertendum» [1], містить в собі всю нашу програму. Дорога до її виповнення все і всюди повинна бути предметом нашої ненастанної і якнайпильнішої дбайливості.

— А тим часом вам здається, що ми не досить уваги звертаємо на се наше завдання? — відповів пріор з неукритим невдоволенням.

— Сохрани господи, clarissime, сохрани господи! Ніколи я сього не думав! А надто, хто такий ті «ми»? Адже ж і я сам — часть їх, значить... Ні, ні, не до сього я веду свою річ. А ось послухайте! Не тайна то, мабуть, для вас (при сих словах в голосі його знов прозвучав іронічний відтінок), що в східній часті сього краю живе народ, що вважає себе одноплеменним з народом по той бік Збруча. Але не в тім суть річі, а ось в чім: народ той приналежить нібито до католицької церкви, а рівночасно вважає себе членом грецької, тобто православної, церкви. Ся... ся двоїстість релігійної свідомості поміж двома ворожими таборами — як вам здається, clarissime,— чи не мусить вона будити деяких сумнівів і побоювань?

— Он що! — майже аж скрикнув пріор.— Ви вважаєте положення уніатської церкви двоїстим, значить, двозначним?

— Еге, clarissime,— твердо відповів патер Гаудентій.— Не досить на тім, я міркую, що, власне, існування сього двоїстого, нейтрального грунту тут, на границі, і є одною з найважніших перешкод до розширення нашого впливу на той бік пограничної черти.

— Гм... думка се, будь-що-будь, цікава,— холодно і напівзгірдно процідив крізь зуби пріор,— і я дуже рад би знати ваші докази, знати ті факти, що навели вас на такі виводи.

— О, щодо того, clarissime, я готовісінький! — весело скрикнув патер.— Візьміть хоч би їх священиків! Яка нам користь з того, що вони вважають себе католицькими священиками, коли живуть з жінками? Там, де би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно і безумовно його інтересам, вони слухають своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні відносини!

[1] Схід має бути навернений [на католицьку віру] *(лат.)*.— *Ред.*

— Все се правда; але все се старі річі і, певно, ще й перед вами не раз були розмірковувані,— гризько замітив пріор.— Що ж, коли не наша сила се змінити. Діло се ухвалене і затверджене синодами та апостольським престолом.

— Про се ще ми поговоримо,— з незрушимою певністю відповів патер.— Але ось вам ще друга обставина. Чи ж не видається вам безглуздим і нерелігійним таке виховання молодого покоління священиків, яке ведеться у тих греко-католиків? Що ж то за священик вийде з молодого чоловіка, котрий завтра має бути посвяченим на єрея, має приняти найвище церковне таїнство, а сьогодні, замість у скупленні духу приготовитись до того святого акту, їздить по празниках, витинає «козачка» та «коломийки», завертає голови попадянкам і ні про що більш не думає, як тільки про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбутися довгів, нароблених у семінарії?

Патер, очевидячки, почав запалюватись, уносячись за течією власних думок. Бесіда його, зразу млява і підсолоджена, робилась живою і пристрасною, і пріор починав прислухуватись до неї з більшою увагою.

— Справді, се ділю непідходяще, — сказав він,— та тільки й сього, здається, ми не в силі переробити.

— Тілько слів Христових і догматів святої католицької церкви ніхто не в силі змінити,— з запалом промовив патер.— Все інше — людські установи, заведені в часі і для часових потреб. Змінюються обставини, то змінюються й потреби, а на їх місце настають нові; от тому-то й установи повинні змінюватись відповідно до нових потреб і обставин. Ви, clarissime, згадали про давніші булли і синоди, котрими унормовано положення уніатської церкви. Не забувайте, що все се було дві чи три сотки літ тому назад, коли тут існувала могуча католицька держава — Польща, коли православіє було в упадку, а католицька церков без ущербу для своєї могучості і поваги могла робити уступки місцевим традиціям. Тепер обставини змінилися! Тепер усякий попуск з боку католицизму приятелі й вороги його готові вважати доказом його справжньої слабості. Тепер, clarissime, коли ми справді стали слабші, нам треба бодай вдавати з себе сильних, сякими чи такими способами сильних!

Пріор слухав сеї огнистої бесіди, широко витріщивши очі. Такого запалу, такого широкого погляду на діло він

не ждав у простого патера. Не лишалось ніякого сумніву, що отсе перед ним сидів агент доволі великого розміру.

— Ну, нехай би взяти, що все се так,— згодився він,— що все се можна змінити. А все-таки цікаво б знати, що і як ви хочете зробити?

— О, для сього досить тілько добре знати, як стоїть діло в теперішньому часі, а спосіб нашого поступування визначиться сам собою. Треба твердо переконати себе в тім, що положення тої так званої унії зовсім хитке, що в нинішню пору вона — ростина без коріння: від православія відстала, а до католицтва не пристала. Ну, скажіть, чи може бути що більш безглуздого від того домагання якоїсь автономії, якоїсь народної церкви з боку уніатів! Адже ж католицька церков тим тілько й міцна, що одноцільна і зцентралізована, що все держиться тої засади: хто не зо мною, той против мене. Автономія, нейтральність в часі боротьби — се ж те саме, що зрада. Ось чому ми поперед усього повинні викоренити всі ті автономічні забаганки, утвердити католицизм sans phrase [1], і тоді тілько будемо мати в руках могучу підойму для дальшої боротьби зі Сходом.

Патер Гаудентій зупинився, щоб перевести дух. Чоло його покрилося краплями поту, а в кутках рота повиступали шматки білої піни. Пріор сидів мовчки, з виразом задуми на повному, блискучому лиці. Вкінці він сказав:

— Що ж, reverendissime, думки ваші дуже цікаві, і я, розуміється, подбаю про те, щоб довести їх до відома тих, кому се належиться знати. Мені здається навіть, що сам народ зовсім не буде супротивний такому починанню. Я знаю досить добре уніатську людність сього города і бачу, що вона дуже радо ходить до костьолів на латинську службу божу. Бував я не раз і на католицьких відпустах у Милятині, Кохавині, Кальварії і власними очима бачив, які маси уніатського народу сходяться на ті празники. Отсе й наводить мене на думку, що сам тутешній народ прихиляється до латинського обряду, може, більше, ніж до грецького, і не буде супротивлятися таким реформам, які ви, запевне, собі намітили.

— Факти, clarissime, котрі ви навели, дуже цінні і цікаві самі собою,— відповів патер,— та тілько, жаль сказати, се тілько один бік медалі. Ви покликаєтесь на ла-

[1] Без застережень *(франц.).— Ред.*

тинські відпусти в Кальварії і Милятині; я вам покличусь на уніатські відпусти в Гошові і Зарваниці, куди щороку сходиться майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте. Значить, тут, очевидячки, не в обряді головна сила, а в тім, що народ любить ходити на відпусти, не дуже дбаючи про те, куди й на які. Але я вам покажу ще один факт. До православного Почаєва, хоч він і за границею, вандрують щороку тисячі отсих уніатів, а тим часом католицькі відпусти патерів-домініканів у поблизькім Підкамені, по сей бік границі, якраз напроти Почаєва, ані руш не можуть дійти до такої слави. Ось вам факт, над котрим стоїть подумати!

— Але позвольте, reverendissime, як же ж се вияснити? — запитав зачудуваний пріор.

— Ось се то й важко, що вияснити сього факту майже зовсім не можна без допущення такої думки, що унія не тілько сама собою дволична, не тілько не повинна бути толерована в нинішню пору з поглядів політичних, але показалась зовсім непригідною для релігійного виховання народних мас, насаджуючи в них рівнодушність до самих основних релігійних правд, двоєвірство або навіть цілковитий брак усякого релігійного переконання.

— Ну, се вже пересолено! — почав було сперечатися пріор.

— Ні, clarissime,— перервав йому патер Гаудентій, забуваючи про всяке пошанування для чина свого начальника.— Попереду вислухайте мене, а тоді вже судіть! Недавно тому, вертаючись з Підкаменя, здоганяю отсе неподалік села Товстохлопів купу богомольців. Зайшов я з ними в розмову.

— А відки бог провадить? — питаю їх.

— Та з прощі,— відповів мені чоловік, що йшов попереду богомольців.

— А куди ходили на прощу? — питаю дальше.

— Та в Почаїв.

— В Почаїв? Ну, і як же вам там сподобалось?

— Та як же би, добре,— простодушно відповів чоловік.

— Добре? Бійтеся бога! — не міг здержатись я, щоб не скрикнути.— Що ж там такого доброго? Хіба ж ви не знаєте, що там шизматицька відправа?

— Та бог його знає,— відповів чоловік, чухаючись в потилицю,— чи шизматицька, чи не шизматицька. Не наша

річ про те судити. Нам досить знати, що й там бога хвалять. Та й ще одно знаємо,— додав і окинув мене якимсь насмішливим поглядом,— що там за сповідь менше беруть, ніж у Підкамені, а до того ще зимою в церкві топлять.

Розповівши се все, патер Гаудентій для більшого ефекту замовк і сидів так кілька хвилин з розпростертими руками, з отвореним до половини ротом і витріщеними очима, немов прошиблений перестрахом і обуренням.

— Як же на ваш погляд, clarissime,— запитав він, перериваючи мовчанку,— чи се не блискучий доказ цілковитого упадку релігійного почуття серед маси уніатського народу? Адже ж можна б подумати, що тих людей досі не доторкнулось світло Христової віри!

— Так, се правда,— сумовито потвердив пріор.— Сього факту не можна так полишити. А не знаєте ви, відки се були ті люди?

— Із Товстохлоп. Я зараз же про се розвідався.

— А хто там у них священиком?

— Чимчикевич.

— Хто такий? Чимчикевич? Щось-бо я досі не чував такого прізвища.

— І не дивота, бо се справді допотопний піп. Старий-престарий, і оце вже тридцять літ нікудісінько не виїздить зі свого села. Дивогляд, а не піп. Рік тому назад я якось проїздом був у нього і познайомився з ним.

— Ну, добре, про се ми побалакаємо пізніше,— перервав йому пріор.— А тепер скажіть, до яких властиво заключин дійшли ви і які раяли б средства для виповнення ваших намірів?

— Я осмілююсь подати до одобрення вищих властей ось які ради. Поперед усього впливати на простий народ по селах і місточках, викорінювати поміж ним заразу двоєвірства і систематично виховувати в нім релігійний католицький дух.

— Добре, але якими способами? — запитав пріор.

— Способи звичайні. Треба устроювати по селах і місточках, а особливо поздовж границі, систематично процесії і місії з якнайбільшим торжеством і відповідними проповідями. А на письменних по містах і по селах впливати при помочі відповідних до того наших видань, як се з таким поводженням практикується вже нами в західній часті Галичини.

— Цілковито згоджуюсь з вами, reverendissime,— сказав пріор і стиснув руку ненависного патера.— Все се розумно придумано, і мені здається, що ваші ради повинні найти повне одобрення властей.

— Non mihi, clarissime,— смирно відповів патер,— sed ad majorem gloriam nominis Jesu [1]. Що ж доторкається до уніатського духовенства, то треба нам розділити його на дві категорії. Є між ними хитрі, котрі устами визнають унію з Римом, а душею тягнуть до православія і під видом «очищення обряду» силкуються підігнати унію під православні форми, віддалюючи її чимраз далі від святої римської церкви. Таких треба вважати нашими лютими ворогами і поступати з ними так, як з ворогами на війні. Треба держати над ними ненастанний надзір і, скоро тільки вони подадуть який найменший повід, компрометувати їх перед властями і їх власною паствою. Друга категорія — се допотопники, убогі духом і добродушно наївні. Сих, розуміється, більшість, і їх треба привертати ласкою, підробрювати їх всякими спокійними спосабами і звільна перероблювати на наші знаряди... Рівночасно з тим треба сбернути головну увагу на добір єрархії з-поміж сторонників нашого напрямку і на виховання молодіжі в нашім дусі, а особливо треба пильнувати, щоб молоде покоління попів висвячувалось не інакше, як в безженстві. При всім тім само собою розуміється, що уніатам мусить бути остро заборонено ходити на православні відпусти до Почаєва або навіть до Києва.

Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався,— таким простим, логічним і величним показався йому план, придуманий патером Гаудентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Вельямін Рутський, Шептицький, Рилло і другі об'єдинителі обряду, а не могли доконати іменно для того, що об'єдиняли вершки, не сягаючи до коріння, вдоволяючись формою, а не перероблюючи духу мас,— все се являлось тепер таким легким і близьким, всьому вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як се досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди. Єзуїт і поляк рівночасно ворухнулись в душі старого пріора, бо він, хоч довгі літа привик служити зако-

[1] Не мені, найясніший, але для більшої слави імені Ісуса *(лат.)*.— *Ред.*

нові, то все-таки зі своїх молодих літ заховав і патріотичну іскру в формі неясних мрій про велику, могучу і строго католицьку Польщу від моря до моря. Все, що відвойоване буде православію і унії, по його думці, само собою впаде в подолок католицизмові і Польщі. І, не можучи вдержати своєї радості, він притьмом кинувся обнімати патера Гаудентія.

— Ах, reverendissime! Вислухавши ваш план, я, старий, і то помолодшав! — скрикнув він.— Ні, се справді дуже, дуже уваги гідні замисли, і будьте певні, що я всякого труду і впливу свого доложу, щоб вони були введені в діло. А втім, здається, і ви самі маєте особисто деяку переписку з властями?..

Питання се закинене було так невинно, злегка, випливало так просто з тих відносин, які між ними витворились перед хвилею, що патер Гаудентій, упоєний своїм торжеством і тим великим вражінням, яке визвала у пріора його краснорічива промова, в першій хвилі не здобувся на брехню.

— Ну, так,— сказав він,— іноді, з обов'язку мойого, мені доводиться...

Злобною радістю заблищали невеличкі пріорові оченята. Добродушно всміхаючись і стискаючи патера за руку, він поспішно підхопив:

— Ну, так, ну, так! Я так і думав, що се ви інколи, розуміється, зі свого обов'язку, та пишете доноси на нашу братію! Що ж, reverendissime, се похвально, навіть устави наші се наказують. О, ні, не глядіть на мене з таким замішанням! Я нічогісінько! Противно, навіть дуже мене се радує. Ви такий здібний і досвідний чоловік і неохибно мусите піти дуже високо, а се прецінь у нас одинокий спосіб! Ваші замисли і плани я постараюсь докладно передати, куди слід, а вже й ви зробіть ласку і не забувайте мене в своїх молитвах і в своїх... хе, хе, хе... рапортах!

І за цим словом, чемненько кланяючись і гуторячи без упину, пріор вивів остовпілого і збитого з пантелику патера Гаудентія на коридор, а там перед його носом замкнув за собою на ключ двері своєї келії.

II

Минув якраз місяць після сеї розмови. І знов патер Гаудентій у пріоровій келії, з покірливим і приниженим видом, сидить насупротив отця пріора, готов слухати, що той велів покликати його.

Невесело жилось патерові в конвенті сей місяць. Правда, ніхто не обізвавсь до нього ні з одним докором, ніхто й одним словом не виявив йому ані ворогування, ні сбурення, але попри те давніша його сміховальська роль відразу обірвалася, всі відвернулися від нього, а ті, що вперед так любили слухати його оповідань і жартів, тепер або минали його мовчки, або перекидувались з ним самими конечними, короткими словами. У кождого з братії при стрічі з ним поневолі якось простягалось лице, зішнуровувались уста і обличчя приймали пісний та набожний вираз. Весь сей місяць був для патера Гаудентія як одне ненастанне silentium [1], котре ставалссь ще тим дошкульніше, бо пріор ані на крок не випускав його з монастирських мурів, не посилав його, як бувало, на служби ні в міські, ні в замісцеві церкви.

Патер непохитно зносив сю загальну неприхильність до нього братії, але все-таки видко було, що вона дуже живо допікала йому і що він уважав її великою для себе оскорбою. Адже ж він не робив нічогісінько противзаконного! Адже ж, хто знає, може й кождий із братії преспокійно робив те саме! А отже ж вони приязненько розмовляють один з одним, гуляючи вкупі по монастирськім саду, сміються, жартують, плещуть один одного по плечах, рвуть разом спілі вишні, а тільки його одного обминають як заповітреного.

— Все се інтрига того сибарита, того драптивого пріора,— аж скреготав з лютості зубами патер, ходячи там і назад по своїй самотній келії.— Але пожди лишень ти,— кричав він і грозив кулаками до стіни,— прийде ще й мій час! Порахуємось ми з тобою!

От тим-то й не диво, що вся злість, уся ненависть патера Гаудентія громадилась над головою пріора і що кожда стріча з тим його «першим по бозі наставником» була для нього дуже важка, тим важкіша, що до ненависті і злоби мимоволі якось домішувалось глибоке почуття встиду і пониженої людської гідності.

[1] Мовчання *(лат.)*.— *Ред.*

Пріор розумів усе те дуже добре, але розумів також, що, раз відкритий як шпигун, патер Гаудентій стався супроти нього зовсім безсильним, і для того всякими способами старався продовжити і заострити муки безталанного патера. І так в спільній їдальні він казав йому сідати насупротив себе; було се гонорове місце, де сідав звичайно той з братії, хто в цілім конвенті вважався першою особою після пріора. Але пріор не удостоював Гаудентія ні одного слова, розмовляв з тими, що сиділи поруч нього, не перестаючи тим часом проверчувати його своїм проникливим добродушно-насмішливим поглядом. Патер Гаудентій весь аж горів на своїм почеснім місці під тими поглядами пріора,— він почув відразу, що пріор захотів посадити його на прилюдне позорище, і весь час сидів мовчки, згорбившись, з похиленим лицем, силкуючись нікого не бачити і нічого не чути. Він нізащо не був би осмілився заговорити до свого сусіда, бо майже напевно знав, що той прикинеться, мовби не чув нічого, і відвернеться, а довкола стола піде тихе, з'їдливе, гадюче шушукання. І от, дякуючи тій невинній хитрості благочестивого пріора, спільні обіди сталися для патера Гаудентія ненастанною тортурою; ложка страви не йшла йому в рот, кождий шматок хліба кусав він так, як би їв своє власне тіло, а з обіду вертав весь спітнілий, задиханий, розбитий. За той місяць він міцно похудів, очі запали в голову, і уста ще дужче витягнулися та поблідли.

Але ось сталася якась незвичайна річ: пріор велів покликати Гаудентія до себе до келії. Ніщо й казати, що патер ішов туди не дуже-то в побожнім настрою духу. Пріор зустрів його своїм звичайним жартівливо-насмішливим поглядом і, не даючи йому сказати ані одного слова, повів свою річ:

— Аякже, аякже, reverendissime, як я вам казав!.. Сідайте, сідайте, будьте ласкаві, ось тут... Именно, як я вам казав, так і сталось. Ось вам письмо від отця провінціала, і дуже, навіть дуже милостиве для вас! Розуміється, се й не дивота; ви цілковито заслужили собі на таке довір'я начальства!

Говорячи се, пріор розгорнув лист провінціала і положив його перед собою на столі. Патер Гаудентій простягнув руку, щоб узяти лист.

— Ні, даруйте, reverendissime,— сміючись сказав пріор і накрив лист своєю широкою м'ясистою долонею,—

лист сей не до вас адресований, а поки що ще до мене. Я тілько маю вам переповісти його зміст, а іменно те, що ваші вказівки приняті ласкаво і вам-таки наказано поручити виповнення першого їх пункту, то значить устроювання місій і казань, де і як се вам видасться потрібним. Розуміється, що всі ми зобов'язані допомагати вам у сьому ділі, але в планах вищої власті лежить, щоб діло се спочатку велось нишком, незаприміто, зовсім так, як ви вмієте,— не переминув уколоти Гаудентія пріор.

— Воля начальства — воля божа,— скромно і покірливо промовив патер,— і я готов хоч зараз же принятись за діло.

— Оте-то й гарно! — сказав пріор.— Але в такім разі скажіть, який ваш план і яку ми повинні оказати вам підмогу?

— Я хотів би устроїти першу місію в тих самих Товстохлопах, про котрі я уперед мав нагоду згадати в розмові з вами.

— Еге, пригадую, пригадую! — потвердив пріор.— Ви називали навіть тамошнього священика,— якесь таке прізвище...

— Чимчикевич,— відповів патер.

— Егеж, еге, Чимчикевич. Що се за проява така?

— Дуже цікава проява,— відповів патер,— і власне ся проява заставляє мене від Товстохлоп розпочати свою місіонерську діяльність. Подумайте лишень: дідуган вісімдесятилітній, дивачисько, освіти майже ніякої, стотнісінький хлоп поміж хлопами, про догмати віри ніякісінького розуміння,— одним словом, проява допотопна. І при тім предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дитина. Так що, з одного боку, місіонерська діяльність у Товстохлопах дуже потрібна, а з другого боку, тут, власне, найлегше її розпочати, бо ж Чимчикевич менше, ніж усякий інший, має здібності до ставлення якогось опору.

— Ну, і гарно! Боже вам помагай! Але для чого ви думаєте, що місіонерська діяльність у Товстохлопах більше потрібна, ніж деінде?

— Але ж подумайте, clarissime, що сей допотопний чоловік жиє там п'ятдесят літ, і які ж то науки подає він своїому стаду! Поміркуйте, що проповіді говорить він усього два або три рази до року; та й які проповіді! Попросту чудасія, та й годі! Сусідні попи переказували мені

їх дослівно, бо проповіді ті стали між ними «притчею во язициіх». «Дітоньки, сьогодні Ісус Христос народився в Вифліємі, місточку жидівськім, у стайні бідній і убогій. Так, так! А з паном комісаром податковим раджу вам не заходити собі, бо що вам з того прийде? А? Його рука, його й сила. От що. Благословеніе господне на всіх ва-а-ас!..» Або ось другий образець: «Дітоньки мої, сьогодні Христос воскрес із мертвих, а завтра у нас храмовий празник. Пам'ятайте собі, щоби ніхто з вас завтра не був п'яний, ані бреверій ніяких не робив. Боже вас сохрани! Чужі люди посходяться, що би то за честь була для громади, а?.. А тота громадська толока — час би вам уже зійтися і порадитися, що з нею робити... Чую, що там жид до вас підсусіджується, арендувати хоче, чи що... Ге, старшина? Пам'ятайте собі, що як тілько мені впустите жида до села, то я й бачити вас більше не хочу! Ані чути про вас не хочу, не то що! Рцем всі от всея душі, от всего помишленія нашего рцем!..»

Пріор реготався невдержимо.

— Ну, замучили ви мене, reverendissime! Ха, ха, ха! Перестаньте, ради бога! Та хіба ж се можливе?

— Цілковита правда, clarissime. Але нащо вам більше, досить тілько поглянути на його життя-буття, щоб переконатися, що по нім і не такого ще можна надіятися. Живе він в бідній хлопській хатчині, старій і перекривленій; живе сам, як палець, тілько з старою служницею Фесьскою, глухою на одно ухо, і з старезним слугою Прокопом, сліпим на одно око. Громада побудувала було колись Чимчикевичеві з власного почину гарну резиденцію при головній улиці, насупроти церкви; але він спершу нізащо не хотів перебиратися до нової домівки; а коли нарешті його таки присилували, прожив у ній несповна дві неділі, ходячи по широких покоях як сам не свій і все жалуючись, що йому там заобширно, мов серед степу. А нарешті взяв і поночі перебрався назад до свого «зимівника», а в новій, обширній резиденції, як в стодолі, зложив хліб. І виставте собі скандал в селі і в цілім окрузі, коли з усіх вікон нової резиденції виднілись самі вистобурчені снопи. І ні за що в світі не мож було спонукати старого діда, щоб знов перебрався туди жити. Прийшлось громаді, щоб запобігти загальному посміховищу, одно тілько зробити: чим скорше вимолотити попівський хліб, зложений у новій резиденції, і відтак повернути ту резиденцію на громад-

ську радницю, читальню і шпихлір, а попа лишити в його старому гнізді.

— Ну, та й лепського ж ви собі вибрали противника, reverendissime! — сказав пріор, шовковою хусточкою втираючи сльози, що котились по його лиці зо сміху, але все-таки не без їдкої насмішки в голосі.— З таким противником боротьба мусить бути легка і побіда певна.

— Що ж, clarissime! — покірно відказав патер.— Коли жито поспіє, колосся починає хилитися під серп.

— Гарно, гарно, з богом і на жниво! А коли ж думаєте вибратись?

— Думаю, що взагалі ніпощо гаяти час. В найближчу неділю можу сказати першу проповідь у Товстохлопах.

— Гарно. Сьогодні у нас понеділок. Сьогодні ще я напишу до того вашого Чимчикевича, щоб приготовив усе, що потрібно для місії, а в суботу по службі божій ви й рушите в дорогу.

— Як ваша воля, clarissime! — відповів патер.

Оба вони встали з місць. Пріор провів патера до дверей, а на його низькі поклони відповів своїм звичайним добродушно-насмішливим усміхом.

III

В суботу по ранній службі божій патер Гаудентій сів на приготовану для нього монастирську бричку і весело покопотів за місто. Днина була чудово гарна. По полях, куди оком кинеш, блискали серпи, бренькотіли коси, розлягалися співи, сміх і переклики робучого люду. Літня польова робота кипіла під палким сонячним промінням.

Після душного монастирського повітря патер Гаудентій подвійно любувався і розкошував тим широким, вольним простором, тим свіжим запахущим вітерцем, що потягав від далеких соснових лісів Брідщини, тою величавою, хоч і одностайною подільською картиною.

Дорога до Товстохлоп була хоч і добра, але зовсім не близька. Була вже пообідня пора, коли легка на ресорах бричка, злегка торохтячи по твердій глинистій дорозі, в'їжджала в тісне подвір'я товстохлопської резиденції.

— А, reverendissime! — закричав з-під якоїсь повітки отець Чимчикевич, здалека побачивши патера Гаудентія,

як сей вилізав з брички.— Попелом, попелом ноги посипати таким рідким гостям! що за бурі, що за тучі загнали вас у наші сторони, га?

Патер Гаудентій нічого не відповів, лиш, усміхаючись солодко, з широко розпростертими раменами підійшов до старого і сердечно обняв його.

— Просимо, просимо ближче! Не погордуйте нашим домом! — припрошував Чимчикевич, нипаючи довкола єзуїта.— Прокопе, гей, Прокопе,— обернувся він до свого слуги і товариша,— а приладь там вівса і сіна їх коням та поможи порозпрягати!

— А може, вони зараз поїдуть, прошу єгомостя? — ліниво буркнув Прокіп, вороже поглядаючи своїм одним оком на непрошеного гостя.

— Ну, ну, поїхати вони поїдуть,— добродушно сміючись, відповів Чимчикевич.— На парафію до нас не приїхали, то певно. Але й не зараз поїдуть, Прокопе, не зараз. Так швидко ми їх не пустимо. Гей, Фесько, а де ти, стара?

— Я тут, єгомостинку! А чого вам?

— Приладь-но ти нам, бабусю, деяку закуску. Розумієш?

— Загнати гуску? — запитала глуха бабуся, і Чимчикевич, не маючи охоти кричати голосніше, почав на пальцях вияснювати їй, чого йому треба.

«Ось правдивий образ цілої сеї церкви,— думав патер Гаудентій, придивляючись і прислухуючись до всього, що діялося довкола,— здитинілий пастир, а стадо його наполовину глухе, а наполовину сліпе».

Але отсе о. Чимчикевич, хапаючись та дріботячи ногами, кинувся проводити патера до своєї світлички, що служила йому за одним разом за спальню, їдальню і канцелярію.

— Сідайте, reverendissime! Сідайте! — просив він, присуваючи простий дерев'яний стілець, поки єзуїт обдивлювався по його домівці. Правду кажучи, не було там що й обдивлюватись. Світличка невеличка, чиста і попросту обставлена дерев'яними меблями; дерев'яне ліжко в куті, прикрите старосвітським ліжником сільської, але дуже красної роботи, збоку столик, завалений метрикальними книгами в міцній шкіряній оправі, на котрій, насупір загальному сільському звичаєві, не було видно ані одної порошинки; в другім куті невеличка за склом шафка з книжками, а на стіні під старосвітським образом св. Миколая

висів круглий і великий, як возове колесо, вівсяний вінець, переплетений гілками червоної калини. Посеред світлиці стояв великий, чотиригранний дубовий стіл, накритий мережаною скатертю, а на ньому в дерев'яній мисці лежали тільки що вирізані золотисто-бурштинові крижки меду і заповнювали всю світлицю сильним медовим запахом.

— Отже як знав, що гості будуть, так-таки душа віщувала! — весело мовив Чимчикевич.— Немовби щось тьохнуло мене по обіді: а піди вийми меду! А славний у мене мід, reverendissime! Прошу лишень, будьте ласкаві стрібувати!

Патер все ще сидів мов води в рот набравши. Цілковита наївність і добродушність того дідуся трохи якось змішали його. Але супротив покуси запахущих медових щільників він не міг остоятись. Присунувши свій стілець близенько до стола, він узяв гарно вирізувану дерев'яну ложечку і, звільна висисаючи медові щільники, розпочав з Чимчикевичем розмову. Розуміється, при тім, що Чимчикевич говорив усе по-своєму, по-руськи, а єзуїт якнайдобірнішою польщиною, пильно вистерігаючись, щоб ані разу не осквернити свого язика руським словом.

— Егеж, паночтеньку,— з видом щирого вдоволення розпочав єзуїт,—про се нема що й говорити, славний у вас мід, славний! Недурно про вашу пасіку слава йде по цілім окрузі. Відразу видно, що тямуща рука коло бджіл ходить.

— П'ятдесят літ, reverendissime, п'ятдесят літ з бджолами заходжуся, то й як же мені не знати їх натури і звичаїв?

— П'ятдесят літ! — скрикнув патер, немовби Чимчикевич сказав йому бог зна яку дивовижну новину.— Он воно як! Так ви вже п'ятдесят літ священиком?

— Е, ні, попом я вже п'ятдесят і п'ять літ,— попросту відповів о. Чимчикевич.— Адже ж постійте! Святився я тоді, як Наполеона били — під Ватерлоо чи де там! То кілько тому буде? Здається, в 1815 було? А? Славний час був, reverendissime. Не дай боже дожити другого такого!

— Так ви гадаєте?

— Авжеж, що не як. Ну, потім п'ять літ кидали мною по адміністраціях. Назнався я біди, крий господи! І горів, і тонув, і мерз, і мок, як то кажуть. І жінка-покійниця

в тій нужді померла; а жінка, reverendissime, у нашого брата перша і остатня. І тут я, на сьому місці, п'ятдесят літ держуся. Як те боже дерево, де його бог посадив, там і росте, доки його свята воля. Слава йому і поклін! Чи як ви думаєте, reverendissime, га?

— Та й село у вас славне, нема що й казати,— провадив дальше єзуїт, немовби розвиваючи дальше свою попередню думку.— Проїжджаєш — аж очі радуються. Поля оброблені, сади, огороди, хати нові, худобинка сита і гладка, всюди видно достаток і благодать божу...

— Що ж, reverendissime, працюємо як можемо. «В поті чола твоєго сніси хліб твой», чи як там у письмі сказано, га? І про других не забуваємо.

— Чував, панотченьку, чував,—підхопив єзуїт. — Пан староста вашою громадою нахвалитися не може. «Чи податки сплатити, вони,— каже, — перші, чи порядки громадські, дороги, мости,— все у них як бог приказав. А коли треба складки якої, помогти там чи погорільцям, чи тим, що повінь їх зруйнувала, чи бідним,—Товстохлопи чисто по-панськи дають».

— По-людськи, reverendissime, по-людськи, не по-панськи! Пани на такі речі не дуже-то щедрі. А ми так, як Христос учив: що царське, то цареві, а що боже — богу. Чи так я говорю, а?

— Так-то так,— процідив патер, крихітку похиливши голову набік.— Про те, що людське, а що царське, я з вами не буду перечитись. Тут ваші Товстохлопи можуть бути приміром для всякої другої громади; і певно, що не за чиїм приводом, як за вашим. Се кождий мусить признати. Але що доторкається божого, духовного...

Патер не договорив, немов онимаючись порушувати таке делікатне питання. Але Чимчикевич, очевидячки, і не підозрівав тут нічого делікатного і без околесини запитав:

— Що ж, маєте мені з того погляду дещо закинути? Говоріть, говоріть, я радо вислухаю.

— Н-ну, закинути!— живо, немов обрушившись, підхопив патер.— Яке право мав би я закидати вам що-небудь? Сохрани господи! Я тілько так... теє... от, приміром, хоть би й те! Окружний шкільний інспектор надивуватися не може. «Що се за диво,— каже,— таке село багате, порядне, дбайливе, а отсе вже п'ять літ мучуся, прошу, напоминаю і ніяким світом не можу добитися, щоб школу у себе завело».

— От що! — живо скрикнув о. Чимчикевич.— Так се інспектор вам жалувався! А може й прислав вас сюди на те, щоб ви уговорювали нас школу завести?..

— Ні, ні, панотче, де там! Я до такої служби зовсім непідхожий!

— Так я й думав,— успокоївшись, сказав о. Чимчикевич.— А пан інспектор, не кажучи йому лихого слова, дурень, та й годі. Раз йому сказали, що, доки він у нас інспектором, доти школи не заложимо, то чого б йому ще морочити? Я сам, бачиться, доволі ясно сказав се йому.

— Так йому й сказали? Ну, се цікаве діло!

— Ні, reverendissime, зовсім нецікаве. Не сподобався пан інспектор нашим людям, і не хочуть мати його за начальника над своєю школою. А чому не хочуть, се їх діло. «Розвідували ми,— кажуть,— по сусідських селах, які він там порядки заводить, як з учителями поводиться і як їм з дітьми велить поводитись, і бачимо, що ми б у себе такого не стерпіли. То ліпше нехай у нас не буде ніякої школи, ніж маємо раз у раз дертися з інспектором та кари приймати бог зна за що!»

Патер Гаудентій аж руками розвів.

— Ну, признаюся вам, се зовсім не рація. Прості хлопські викрути! Ще чого не ставало, щоб кождий урядник старався подобатись своїм підданим! Сього-таки забагато! Ну, а що ж ви на те, панотче? Невже мовчали? Думаю, що ваш обов'язок був вияснити їм, що таке вимагання, вибачайте, і дурне, і безпідставне. Адже ж таким робом, через свою примху, вони позбавляють освіти ціле підростаюче покоління!

— Що ж, reverendissime, з рукою на серці я не міг їм того сказати.

— Не могли? А то чому?

— Раз тому, що їх правда, бо інспектор для людей, а не люди для нього. А по-друге,— нікого се не позбавило освіти, бо в нашім селі весь народ освічений, всі діти вміють читати і писати далеко краще, ніж по сусідніх селах, де є школи.

— Всі діти вміють читати й писати! — з правдивим перестрахом скрикнув патер.— А школи в селі нема? Як же се сталося?

— Проста річ. Кождий батько й мати самі вчать своїх дітей.

— А вони ж відки вміють?

— Я їх навчив. Від тридцяти літ у мене така установа, що неписьменному парубкові і неписьменній дівці з сього села шлюбу не дам.

Патер Гаудентій широко витріщеними очима дивився на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище. А заморське чудовище й собі ж поглипувало глупо-наївно на патера, немов не розуміючи, чого тут дивуватися.

Помовчавши таким робом кілька хвилин, о. Чимчикевич висунув із-під стола низенький стільчик, вніс із сіней кіш, повний-верховатий капустяного листя, і сів на стільчику. В тій же хвилині, немов на даний знак, із відхилених дверей сусідньої комірки рванулись до світлиці цілі десятки кріликів і в радісних підскоках кинулись до свого господаря. Струя якогось неприємного звірячого запаху ввірвалась разом з ними в світлицю, але о. Чимчикевич не запримічав сього. Крілики вкрили дідуся, мов купа пушистого різномастого моху. Одні повискакували йому на коліна, інші на плечі, на голову, на руки, а прочі кинулись до коша і почали хрупати свіже листя, махаючи своїми довгими вушками і витріщивши десятки круглих оченят на незнайомого гостя.

— А тпрррус! — ласкаво скрикнув о. Чимчикевич, отрясаючись із м'якопушистих своїх улюбленіків і викидаючи їм листя на долівку. Крілики всі разом позіскакували з його плечей і колін і кинулись хрупати, але деякі зупинились перед своїм господарем, поставали на задніх лапках і дивились йому просто в очі, немов благали, щоб не прогонював їх від себе.

— От бачите, reverendissime,— всміхаючись, перервав мовчанку о. Чимчикевич,— твар безсловесна, як кажуть, а також дечому може навчитися і привичок набратися. Треба тілько, щоб чоловік доложив старунку до всього, що робить,— щоб душу свою вложив у діло: тоді й діло буде з душею,— живе. Он як! А хто душі своєї в діло не вложить, той і не найде її; чи як ви думаєте, га?

Не знати, чи запах кріликів, чи се раз у раз повторюване питання, чи, може, розбуркане в душі патера підозріння, що Чимчикевич не такий дурний, як видається, чи, накінець, се все разом довело патера до якогось нервового роздражнення. Він став чогось непокоїтися і поклав собі скоріше покінчити сю розмову та прямо приступити до діла.

— Зовсім з вами згоджуюсь, панотчику,— сказав він цілком іншим, острим і повним докору голосом.—Де священик не додасть своєму стаду духу правдивої набожності, там його й шукати дарма.

О. Чимчикевич при сих словах відразу зірвався зо стільця, мов укушений гадюкою.

— Се... се... се... ви як, reverendissime? — запитав він дрижачим голосом, неначе всередині у нього щось кипіло і клубилося.— Се ви проти мене?

— Проти вас — не против вас, а взагалі,— виминаючи відповів єзуїт.

— Значить ніби, що я старий дурень,— з бджолами та кролями панькаюсь, а своїх парафіян побожності не навчаю, га?

— Але ж, панотче! Хто вам се каже? — крикнув єзуїт.

— Знаю, reverendissime, знаю, хто се каже! І ви тільки що се сказали! Що ж, може, воно й справді так! Може, дійсно я дурень, ні до чого не пригідний! Адже ж двадцять літ уже всякі добрі приятелі пишуть та й пишуть на мене доноси до консисторії, що, мовляв, я неук, непотріб, казань у церкві не говорю і бог зна ще що виробляю. І все се «в добрій думці», як кажуть. Тільки що, певно, ніхто з них і не подумав, як то мені, старому, слухати такі закиди. Адже ж майте милосердя до мене! Бачите, я вже одною ногою в могилі; не нині, то завтра перед богом на рахунок стану! Позвольте ж мені спокійно вмерти! Не затроюйте мені тих кілька остатніх хвиль! Хіба ж я тому винен, що господь десь там забув про мене і не бере мене до себе?

Голос старця урвався від зворушення, і дві грубі сльози покотилися по його зів'ялих, поморщених щоках. Єзуїт сидів мовчки, понуривши очі і силкуючись не глядіти на о. Чимчикевича.

— Знаю я добре,—знов почав трохи спокійніше Чимчикевич,— що тепер пастирям треба більше знати і вміти; але я вже застарий, щоб учитися. От хоч би й ся св. догматика! Ще в семінарії мало я знав її; та й як там нас тоді вчили! А опісля й усе до решти забув. Ну, й яке ж я казання скажу своїм мужикам? Почну говорити про догми: боюсь, щоб ще єресі якої не наплутати. Ну, тоді б, певно, на мене посипалось тільки жалоб і доносів, що й у десятьох водах не обмився б. Читати з казальниці те, що інші понаписували і понадруковували, признаюсь вам, і стидно,

і очі не служать: і все той клопіт, що й їх я багато не розумію. А говорити так, що на язик навернеться, і стидно, і совісно. Я знаю, що бесідник я не мудрий. Заснуть мої парафіяни, їй-богу, заснуть, коли почну їм говорити про те, що не в'яжеться безпосередньо з їх життям. Не маю того дару — говорити плавно і до ладу про такі речі, що не торкаються зблизька до їх життя. Ну, і скажіть тепер, reverendissime, що мені робити! Дайте пораду! Чи гнівити бога, всує призиваючи його святе ім'я? Краще мовчати і накликати на себе гнів консисторії.

— Певна річ,— відповів, згоджуючись, патер,— що більший гріх гнівити бога, ніж консисторію. Але чим же ви прогнівите бога, коли всяку неділю будете навчати своїх парафіян святій вірі і християнському життю?

— Тим прогнівлю: під час мого казання всі заснуть, а до того ще я й сам єресів наплету; он що! Вже я себе знаю добре і не пориваюсь на те, чого мені бог не дав. А прикидатися, лукавити душею, вчити людей тому, чого сам не знаю, на те я, reverendissime, застарий,—сумління не позволяє.

— Мій боже! — загомонів патер Гаудентій.— Значить, ваші парафіяни так-таки й живуть без науки святої віри?

— Так-таки й живуть,— відповів о. Чимчикевич, звісивши голову на груди.— Правда, правда, читають усі і катехизис напам'ять уміють, але більше нічого й не знають; бо й я сам більше нічого не знаю, а навіть і в катехизисі не все розумію, то й не все можу їм вияснити. Ну, що ж робити, reverendissime, коли не розумію? Брався читати книги теологічні... Та куди тобі... Чи то очі у мене слабі, чи то пам'ять притупилася: ні в зуб не розумію. А тут люди прийдуть часом, питають: що воно се, а як розуміти те? Що ж я їм скажу? Буду брехати, коли сам напевно не знаю? От і говорю їм найчастіше: «Діточки мої! Розумійте, як хочете, а то й зовсім не розумійте: богу се зовсім все одно. Він сам сказав: «Ність ваша розуміти времена і літа». Так і лишіть! Жийте тілько по-божому, а там уже якось воно та буде».

Патер Гаудентій аж вдарив себе по колінах.

— Бійтеся бога, паночче! Невже ви так і говорите їм?

— Аякже! Говорю, як сумління велить.

— Ну, а повага церкви, котрій дана власть навчати і вказувати стежки господні?

— Що ж, reverendissime,— майже з сльозами в очах мовив Чимчикевич,— видно, що господь бог не хотів дати мені тої поваги, а коли не дав, то відки ж я візьму, а?

— В такім разі ви повинні покинути се місце, до котрого почуваєте себе неспосібним. Ваше сумління день і ніч повинно вас мучити за той гріх, що ви займаєте таке важне місце, а не сповняєте прив'язаних до нього обов'язків. Адже ж ви отак доводите свою духовну паству до страшної безодні невіри, варварства, здичіння! Бо чим є чоловік без віри, як не звіром? Власне сумління повинно вам се сказати!

— Ну, що ж, reverendissime, коли моє сумління нічого такого мені не говорить?

— Як то не говорить? Для чого?

— Бо мої парафіяни дуже далекі від невіри, бузувірства, чи як ви се так дивненечко назвали, reverendissime, га?.. Далеко дальші, ніж парафіяни інших церквів, котрі щонеділі по дві години дрімають на проповіді. Я вчу, не проповідую, а так попросту, в розмовах, про домашні, близькі всякому речі. Се я добре знаю, і вони розуміють. «Не кради, не пий, не проклинай, не бий, другому в біді допомагай!...» Чи повірите, reverendissime, що за десять літ з нашого села ніхто в криміналі не сидів? Від 30 літ ані одного жида у себе не маємо. Школи не маємо, а зато читальня яка! Правда, смішно воно; але що з того? Кому смішно, той нехай сміється!

— Гарно то все, гарно,— згоджувався патер,— але всього сього ще не досить.

— То правда, що не досить,— живо підхопив о. Чимчикевич, з лукавою усмішкою споглядаючи на єзуїта.— А ви, reverendissime, проїжджали через наше село? І бачили, яке воно? Немовби один сад, в котрому тут і там порозкидані хати. А до того ще з обох боків обрамоване цілим лісом овочевих дерев! Що? Може, брешу?.. А знаєте, reverendissime, як зоветься той ліс?.. «Покутний», он як. А чому? Пустопаш там була, коли я прибув сюди; так! Так і звалась «Неужиток». А отсе я на сповіді, замість звичайної покути: п'ять раз «Отче наш», п'ять раз «Богородице», а раз «Вірую», зачав кождому завдавати таку покуту, щоб зразу коло своєї хати, а далі й на тій пустопаші засадив або защепив одно овочеве деревце, а за тяжчий гріх, то й кілька. Ну, через 50 літ і ліс виріс,

і все село обсадили, де тілько було яке вільне місце. За овочі з Покутного селяни касу заложили таку, що з самих процентів усі податки краєві, повітові, громадські і шкільні оплачують; а що роздається бідним та потрібним, се і в коляду не кладу. Як же вам здається, reverendissime, чи мила богу така покута, чи ні?

— Не хуліть бога, паноче! — остро відгризнувся патер.— Хто може знати, що миле богу, а що ні! Хто постигне глибину путей господніх? Але накілько мій слабий розум може судити, то кажу вам сміло: не мила і не може бути мила.

— Не мила? А то чому? — з неукритим зачудуванням запитав о. Чимчикевич.

— А тому, що до покути бог вимагає серця сокрушенного і смиренного; а ви що даєте йому? Далі, бог жадає, щоб чоловік якмога відривався від усього земного, від світової суєти; а ви своєю роботою хіба ж не прив'язуєте їх серця ще більше до сього світа? Ні, отче, хибна ваша дорога! Бог не може благословити такого діла. Противно, бог уже тепер простер над вами свою руку, посилає вам віщунів свого гніву, і горе вам, коли завчасу не покаєтеся і не вернете на шлях правди!

При сих словах патер встав мимоволі і простяг праву руку наперед. Лице його сіяло, очі блищали, на чолі і устах нависала строгість розгніваного судії.

— Віщунів? Яких віщунів? — дрижачи і бліднючи, запитав о. Чимчикевич.

— То-то й горе, що ви не бачите їх? Посилає найстрашнішу духову заразу: духову сліпоту, двоєвірство і байдужність!

— Двоєвірство і байдужність? Як же ви се розумієте?

— Зовсім попросту. Ваша паства не вміє відрізнити доброго від злого, Христа від Беліала, святої католицької віри від схизми. Ваші духовні овечки любісінько ходять за границю на православні служби божі. Хіба ж се нічого?

— А, так от про що ви! — сказав Чимчикевич, відітхнувши свобідніше і з легшим серцем.— Ну, се, здається, не такий ще тяжкий гріх.

— Не тяжкий гріх! — аж закричав патер.

— Думаю, що ні. Адже ж і там одного бога хвалять, ще й так само, як у нас.

— Одного бога! — розізлився патер.— От і турки та-

кож одного бога хвалять. То ви, певно, позволили би своїм парафіянам і на турецьке богомілля ходити?

— Ну, reverendissime, се вже ви задалеко зайшли. Я позволяю їм ходити на латинську службу; тілько що вони самі нерадо йдуть туди, бо нічого там не розуміють. А православна служба така сама, як наша; а тих догматичних тонкостей, що розрізняють нас, ані я сам не второпаю, ані мої мужики.

— Ех, паночте, паночте! — з жалістю промовив патер Гаудентій, киваючи головою.— І ви се говорите! Ви, католицький священик, можете так говорити, а навіть так робити!

— Що ж, reverendissime? Як хто вміє, так і піє! Що ж я винен, що говорю і роблю тілько те, що знаю?

— Значить, треба розширювати своє знання або...

— Або що?

— Або розстарати собі когось, хто би допоміг вам.

— А... хто ж мені допоможе? — пренаївно запитав Чимчикевич.

— Ну, се хіба велике діло? От і я сам готов.

— Ви, reverendissime? А то як?

— Можу вам зобов'язатися хоч і щонеділі говорити в церкві казання, а не тілько завтра.

— Завтра, як то? Не тілько завтра? — з зачудуванням питав Чимчикевич.

— Ну, так! Адже ж я того й приїхав! — відповів патер, зі свого боку також зачудуваний зачудуванням Чимчикевича.

— Чого приїхали?

— Щоб завтра казання казати в вашій церкві. Адже ж ви вже повідомлені про се?

— Я? Сохрани господи! Я повідомлений?

— Ну, так! Адже ж наш пріор, знаєте, в Тернополі, мав писати вам про се!

— Ваш пріор! Во ім'я отца і сина!.. Але ж я не знаю вашого пріора!

— Як то? Невже він не писав вам? Невже ви не дістали ніякого письма?

— Письмо якесь я на сьому тижні дістав,— відказав Чимчикевич змішаний,— але я не знав, від кого воно і про що писане.

— Як то не знали?

— Та так, що не знав! Бачите, ось воно! Що я наму-

чився, щоб прочитати: і літери, здається, деякі розбираю, а слово хоть би тобі однісіньке! Ніде гріха діти, плюнув я на нього та й сховав. Ось вам воно; погляньте, чи се від вашого пріора?

І о. Чимчикевич подав патерові зім'яте, засмальцьоване письмо пріора. Той поглянув на нього, сам не знаючи, що про се думати, і тільки охнув: письмо було писане по латині, котру Чимчикевич іще перед п'ятдесятьма роками вспів забути всю до нащадку!

— От воно як! — промовив патер, помовчавши хвилинку та встигши за той час прокляти в душі хитрого пріора, що зробив йому такого збитка.— Що ж тепер буде?

— Не знаю, reverendissime.

— Я конче мушу завтра сказати проповідь у вашій церкві. Мені моя власть наказала.

— Що ж,— смирно відказав Чимчикевич,— з богом, reverendissime. Тілько, що мені моя власть скаже?

— Ваша власть? Яка?

— Ну, митрополит, консисторія. Чи, мсже, ви маєте їх дозвіл?

— Ні. А хіба ж се не від вас залежить?

— Авжеж, що ні. Без вищого дозволу я не можу допустити священика іншого обряду проповідати в моїй церкві.

Патер Гаудентій стояв мов укопаний. От тобі на! Через таку пусту формальність мала би пропасти його місія! Ах, і завсіди мусять його переслідувати ті дурниці, ті дрібнички життя, на котрі він не звертає уваги і котрі можуть іноді попсувати все діло. Але ні, то не може бути, бодай тепер ні! В якімсь нервовім зворушенні став він ходити по кімнаті, придумуючи, що тут робити. Нараз зупинився перед Чимчикевичем.

— Так се ви кажете, що не маєте права допустити мене до проповідання в вашій церкві?

— Ні, reverendissime, не маю.

— Ну, а коло церкви, на цвинтарі можу проповідати?

— Там можете.

— Ну, ось і гарно. Буду проповідати на цвинтарі.

— Добре. Тілько, знаєте, reverendissime, я чоловік старий, слабий; боюсь, щоб не було мені за се якої халепи.

— Від кого?

— А от хоть би від пана старости. Знаєте, на цвинтарі, будь-що-будь, публічне місце, а проповідь, будь-що-будь — бесіда. А староста у нас острий, службистий. Набі-

жить і запитає: «А що се у вас, отче, без дозволу власті на публічному місці якісь зборища збираються, бесіди говоряться?» І що ж я на се скажу?

— Смійтеся з того, панотче!

— Ну, ви собі, reverendissime, смійтеся на здоров'е! А по мні мурашки бігають. Пощо мені клопоту на здорову голову? А ліпше знаєте що? У вас коні добрі, бричка легенька, дорога тепер добра: от ви, не в гнів вам кажучи, їдьте до города і добудьте дозвіл від пана старости. А я дуже радо зроблю все, що буде залежити від мене. Потрудіться, reverendissime; нехай се буде богу на славу, а для мене, старого, спокійніше.

Патер Гаудентій думав було зразу противитися і переконувати Чимчикевича, що його побоювання даремні; але ледве замітна іронічна нотка в остатніх словах «попа» поразила його мов грім. Він зміркував відразу, що занадто мало ціпив собі того старця і що за тою дитинячою простотою і наївністю у нього криється щось більше глибоке, якесь зовсім незвичайне «собі на умі». Не кажучи ні слова більше, червоний і розсерджений, патер схопив капелюх і вискочив на ганок.

— Запрягати! — крикнув він на все горло, побачивши, що сонце вже почало спускатися, і нагадавши собі, що до города добрі дві милі.

— От проклятий піп! — воркотів він собі під носом, дожидаючи, поки запряжуть його бричку.— Замучив мене зовсім! Здається — ніби глупий, мов пень, а тим часом він тугий, як лико. Але ж бо і я собі нівроку мудрий, тілько часу збавив даремнісінько! Чорт би його взяв з тим дозволом! Найшов, що видумати! І як то мені упоратися сьогодні?..

— А що, прошу єгомостя? Чи я не говорив, що вони скоро поїдуть? — промовив усміхаючись Прокіп до Чимчикевича, запираючи ворота по від'їзді гостей.

— Так-то так, Прокопе,— сумовито сказав о. Чимчикевич,— поїхали-то вони поїхали, але не сьогодні, так завтра вернуться знов.

— А най бог боронить! — крикнув Прокіп.— А чого їм від нас треба, прошу єгомостя?

— Чого? — повторив о. Чимчикевич.— Чого, питаєш? Слухай же, Прокопе! Ти мене давно знаєш. Як ти гадаєш: дбав я про громадян? Учив їх добру? Давав їм добрий приклад? Був я для вас добрим попом?

— Падлюка був би той, хто б інакше говорив! — крикнув Прокіп.— Не попом, а батьком рідним! От чим ви були для нас!

— Ну, не говори так, Прокопе! Знаю я свої хиби. Але того, що мені сказав сей єзуїт, я до нинішнього дня не знав і не думав.

— То се єзуїт? А що ж він сказав вам?

— Сказав, що мої парафіяни бога не знають, в двох богів вірять, а то тому, що і тут, і до Почаєва до церкви ходять, а в Почаєві, мовляв, уже не той бог, що тутечки. Чуєш, небоже? І за се, грозив, не мине нас кара божа.

— От що він вам крякав! А крякали би над ним вороні!

— Не клени, Прокопе! І для того, говорив, треба нас усіх просвіщати, навернути на правдиву єзуїтську віру; і він се зробить.

— Він? А не діждав би! А як же він нас навертатиме?

— Буде вам щонеділі казання говорити.

— Тілько всього? Ну, чували ми їх казання! Се ще не великий страх! Нехай собі говорить. Я думав, що, може, зо староства наказ прийде, а староство жандармам накаже. От тоді справді був би клопіт, бо не стілько би навернули, скілько здерли б. А казання — н-ну!

І, махнувши рукою, Прокіп побрів на обійстя до свого діла. А о. Чимчикевич довго ще сидів на ганку своєї старої хати, під тінню густо обвитої розцвілої фасолі, сидів і думав про нежданий візит єзуїта, про розмову з ним і його дивний замір.

«Ой, не проста, не припадкова то річ,— думав він.— Не на мене одного гострять зуби ті єзуїти; тілько здається, що мене першого хочуть проковтнути. Що ж? Божа воля! Просив я господа, щоб дозволив мені вмерти супокійно; та здається, що за мої гріхи не вислухав мене бог, і прийдеться, мабуть, власними старими очима побачити ще початок нової боротьби, а може, і свої старі кості в ній зложити. Його свята воля! А люта буде боротьба, страшна! І хто то в ній переможе? Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, узброєна просвітою, хитрощами, інтригою, протекціями і всякими мудрими штуками; а що ж ми поставимо насупротив неї? Находить велика пошесть, страшна чума, котра може змести нас з лиця землі, як вода злизує мул. А як же ж ми охоронимось від неї, де найдемо на неї лік?..»

І о. Чимчикевич узяв старий молитвеник в дерев'яній, полотном обшитій оправі, писаний грубим, хорошим почерком на старім, грубім папері. Се була єдина вартна річ, яку посідав він і цінив вище всього на світі. Старець розвернув книгу і почав поволі, голосно і виразно читати. Молитва успокоїла його; важке враження, викликане єзуїтом, розвіялося. Якось мимоволі очі Чимчикевича зупинилися на остатніх листах молитвеника, де він сам після старих записок, документів і оповідань старих людей списав більше чим трьохсотлітню літопись села Товстохлоп. Одна сторінка тої літописі звернула на себе його особливу увагу. Перечитавши її, він тихо захихикав. Якась нова думка блиснула в його голові. Він іще раз перечитав тую сторінку і ще раз усміхнувся.

IV

Була неділя. Прехороший літній день. На небі не видно ні однісінької хмарки. Темною густою зеленню вкривали вікові липи стару, але ще добре одержану церков з її червоною банею, що була покрита бляхою, з позолоченим хрестом на вершку. Побіч церкви блищав, аж горів новий мідяний дах на невисокій присадкуватій дзвіниці. З церкви розлягався голосний на ціле село, протяглий спів літургії; у церкві співали всі, хто лиш міг: чоловіки, жінки, хлопці і дівчата гармонійним хором. Здавалося, що величезна хвиля тих голосів розпирає стіни старої церковці і підносить її на собі вгору. Збоку коло криласа стояв високий і чорний патер Гаудентій, з якимсь не то набожним, не то похмурим лицем, і ждав, поки скінчиться служба божа. Багато він натерпівся вчора: пізно вночі приїхав у містечко і якось переночував у лихій жидівській коршмі. Ранком набігався немало, заким розбудив старосту і отримав від нього позволення промовити на публічнім місці. Та все-таки він поставив на своїм і вернувся на час. Зразу він дуже боявся, щоб о. Чимчикевич не втяв йому штуки і не упорався з службою божою вчасніше, так що він, приїхавши, застане лиш заперті двері і вже нікого в церкві. Але ні. О. Чимчикевич поступив собі зовсім лояльно, а по утрені ждав аж годину на його приїзд. Се потрохи помирило патера з Чимчикевичем, хоть дотепер не міг він йому простити вчорашнього занепокоєння.

Ось о. Чимчикевич дрижачим голосом прочитав Євангеліє. Патер подумав, чи не почне він сам тепер проповідь; але ні: панотець править службу божу дальше. Ось і служба божа кінчиться. По причастію патер вийшов з церкви. Недалеко дзвініці, між двома величезними липами лежала велика чотиригранна, на дві лікті висока плита, якийсь старий надгробний камінь. Патер станув на нім,— то буде його амвон. Виняв з хустини комжу і натягнув її поверх сутани. Стоячи високо на плиті з полискуючим на сонці, гладко виголеним тіменем,— берет він забув узяти з собою,— здавався він високим, як придорожній стовп, і грізним, мов мара. Сонце доходило вже полудня і пекло немилосердно. В тіні лип цвірінькали воробці. Маса червоних великих блошиць лазила по гробах і наповняла всі отвори і тінисті щілини в дерев'яній загороді. Ані вітрець не подув, щоби відсвіжити повітря. Листя не рухалось зовсім, мов замерло. Патер стояв якраз на такім місці, де за цілий південь не було тіні. На його чолі, щоках і руках почав виступати піт дрібними блискучими краплинами; він нетерпеливо прислухувався співові, котрий потоком виливався з церкви. Вже прочитано благословеніе, коли нараз патер з гніву мало що в голос не закляв — з церкви розляглось: «Радуйся, Николає, великий чудотворче»!

— З розуму зійшов піп, чи що? Захотілось йому сьогодні читати акафіст!

Але гнів на ніщо не придався,— треба було ждати кінця акафісту. А о. Чимчикевич немовби навмисно кожде слово виголошував протягло, поволі, мовби догадувавсь, якої муки зазнає патер Гаудентій! Доброї півгодини тягнувсь акафіст; а як вимучився за той час патер на своїм кам'янім амвоні на сонячнім скварі, того ні пером описати, ні в казці розказати. Радо був би зліз він з плити і сів у холодку під дзвіницею, коли б не громада дітей і старших дівчат, котрі повиходили з бабинця і поставали під церквою, заєдно хрестячись і споглядаючи на нього.

При них злізати якось нескладно. Патер разів з двадцять посилав їх до чорта, але се небагато помагало. Дрібні крапельки поту давно вже перемінилися на ручайки, що тихо спливали долі щоками, по плечах і грудях. Сорочка була на нім зовсім мокра і прилипала до тіла. Кров била сильно в лице, голова горіла, в ушах шуміло, в горлі

пересохло; патер став направду побоюватись сонячного удару або якої-небудь нагальної слабості.

Ну, слава богу! Вже скінчився і акафіст! Він зітхнув свобідніше. Але що ж се? В церкві спів затих, щось говорять. Може ж то бути? О. Чимчикевич почав проповідь! Патер іронічно усміхнувся, пригадавши собі оповідання про його проповіді. «Мабуть, вона не буде довга,— подумав він.— А все ж таки шкода, що я не в церкві. Було би цікаво послухати!»

Дійсно, варто було почути ту проповідь.

— Дітоньки мої,— промовив о. Чимчикевич,— вичитав я отсе в старих паперах, що нині якраз сто літ минає... еге, сто літ, як один день! — як у нашому селі Товстохлопах вибухла страшна пошесть. Півсела вимерло за один тиждень. Триста вісімдесят душ без сповіді і причастя святого. Нехай нас усіх бог боронить від такого, небожата! А як гадаєте, дітоньки мої, чи не годилось би нам як-небудь відсвяткувати столітню пам'ятку такого великого нещастя?

Народ стояв, хрестився набожно і зітхав із глибини душі.

— Так слухайте ж, як я про се думаю, дітоньки! — продовжав о. Чимчикевич.— Відправмо молебен з колінноприклоненням за ті померші душеньки, а опісля виберіть собі кільканадцять парубків щодужчих, розумієте? І нехай вони за чергою до самого вечора дзвонять невгаваючи. Нехай ті голоси ідуть до всевишнього бога і сповістять тих наших небіжчиків, що ми і по сто літах не забули про них. Нехай се буде богу на хвалу, щоб він змилувався над нами і відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тілесну і духову. Амінь.

По тих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки, відтак обізвалась тонка сигнатурка у церковній копулі, а за нею загуділи грімкі голоси з дзвіниці. Народ упав на коліна, і почалася панахида. Патер глядів здивований, не розуміючи, в чім діло, не знаючи, чи йому стояти, чи також упасти на коліна. Вкінці і він приклякнув на своїй плиті.

Скінчилася панахида, скінчилася служба божа, но дзвони як гуділи, так і гудять. Хрестячись, почав народ виходити з церкви; дівчата в білих сорочках і різнобарвних стяжках пестріють, як мак; за ними показались жінки в білих намітках, засіріли мужики в темних свитках; діти

купками розбіглися по кладовищі. Патер стояв на камені, облитий сонячним блиском, і перехрестився. Народ цікаво згромадився круг нього — а дзвони гудуть не втихаючи. З злосливою усмішкою тиснуться парубки до дзвіниці, вистукують тяжкими чобітьми, спинаючися вгору по крутих сходках, а ті, що вже вилізли, повихиляли голови зо всіх вікон і отворів і з неменшою цікавістю глядять на єзуїта. Крізь гучний голос дзвонів чути їх регіт.

Зібралась ще більша юрба народу, патер перехрестився ще раз, потім, здивований, глянув на дзвіницю, мовби пигався очима, коли вже раз перестануть там дзвонити? А дзвони і не думають переставати, гудуть щосили. А хороші й голосні ті дзвони на товстохлопській дзвіниці! Розповідають, що вилито їх із колишніх козацьких гармат, що тут були затоплені в болотах по якійсь битві, а пізніше віднайшли їх мужики. Хороші, голосні дзвони! Як усі сім задзвонять разом, то при дзвіниці свого власного голосу не вчуєш, а гомін їх чути в сімох сусідніх селах.

Патер перехрестився третій раз.

— Во ім'я отца і сина,— почав він грімким голосом, та куди там! За дзвонами нічого не чути.

— А що, не перестануть вони там дзвонити? — крикнув він щосили до зібраної вколо нього юрби.

— Га, що, як!? — закричали йому в відповідь люди.

— Не перестануть дзвонити? — ревнув щосили патер.

— Перестануть.

— Коли?

— Увечір.

— Як то увечір? А чому ж се?

— Чуму проганяємо.

— Яку чуму?

— Сто літ тому! Чума була! Триста душ без спсвіді! За померші душі! Чуму проганяємо! — Такі уривані фрази розібрав патер з-посеред змішаного крику народу. Зараз догадався він, що се нова видумка Чимчикевича. Очі його заблискали гнівом, і він зіскочив з каменя на землю.

— Я вам маю говорити проповідь,— промовив він ласкаво до народу.

— То говоріть! — роздались голоси з купи.

— Як же мені говорити, коли дзвонять? Скажіть, щоб перестали!

— Ні, не можна!

— Але мені сам староста позволив говорити!

— То говоріть.

З-посеред юрби роздавався чимраз частіший сміх. Дзвініця була переповнена молодіжжю, серед котрої кождий рух і слова патера розбуджували непогамований сміх і радість. А дзвони не переставали гомоніти ні на мінуту. Патер побачив, що труд його даремний, противно: чим більше він буде лютитись, тим смішніше буде його положення. І він роздумав, що ліпше уступити сим разом, в надії, що другим разом тим повніше осягне побіду. Солодко усміхаючись, він промовив:

— Ну, дзвоніть собі, дзвоніть, я приїду на другу неділю. Бог з вами!

Але сідаючи на бричку, що тут-таки за церковною огорожею ждала на нього, він стисненим кулаком погрозив в сторону попівства, і злосливо проворкотав:

— Почéкай ти, стари шизматúку, я цебé научé! [1]

---

[1] Підожди-но, старий схизматику, я тебе провчу! *(польськ.)*— *Ред.*

ЯЦЬ ЗЕЛЕПУГА

(ОБРАЗОК З БОРИСЛАВСЬКОГО ЖИТТЯ)

Яць Зелепуга був хлоп ледащо. Хто перед тридцятьма роками переходив через Борислав, міг бути певний, що або в коршмі, або десь близ коршми почує п'яний, охриплий голос, що виводив усе ту саму меланхолійну пісеньку:

Ой не жалуй, моя мила,
Що я п'ю,
Тогди будеш жалувати,
Як я вмру.

Цікавий міг завсігди побачити й самого співака, що або сидів за коршемним столом з звішеною головою і вибивав п'ястуками по столі в такт своєї співанки, або шкандибав, виписуючи по улиці ногами «мисліте» та перериваючи свій спів короткими монологами, вроді слідуючого:

— Прокляті пархи-жиди! Знаю я, знаю, чого вам хочесь! Але го, го! Не діждете! Яць Зелепуга — то не м'який хліб, щоб з нього коники ліпити!

Зупиниться на хвилину, широко розставивши ноги і стараючись удержати своє тіло в рівній вазі, і знов затягне охриплим голосом: «Ой не жалуй, моя мила!»... але тут же й урве.

— Еге, не жалуй! То-то й є, що нема вже кому й жалувати. Пішла моя мила до пана-бога на склад, а мені тепер все одно. Немного там того достатку лишилось, та на якого біса він мені здався! Для кого маю свою працю лишати? Свого роду не маю, а жінчин рід — ге, ге, не діждати вам, багачики, щоб ви мали моєю мізерією втішатися! Радше все крізь горло пропущу, і худобу, і господарство, і землю! Нехай іде, нехай ваше не буде! Ой, бо то ви нам залили сала за шкуру, багачі-клапачі!

Знов урве і затягне співанку, вимахуючи затисненими кулаками:

Єден багач у другого
Та й питаєся:
— За що тая голотонька
Напиваєся?
— Ой най тобі, багачику,
В очах не стає,
Що голота гірко робить,
Та солодко п'є!

Ледащо хлоп був той Яць Зелепуга. Правда, доки жила жінка, держався він несогірше. Хоч мав усього тільки шість моргів плохої землі, то таки не ходив ні до кого хліба позичати. Двоє їх було: що зробили, те й мали. Жили ощадно і супокійно, працювали на своїм грунті, то й сусіди їх шанували. Діточок мали кількоро, але повмирали; послідня дочка вмерла вже вісімнадцяти літ від роду. Смерть тої дочки була першим ударом, що зробив пролом в щасливім досі житті Зелепуги. Жінка його була з багатого роду і мала в Бориславі ще трьох братів, багатих господарів. Принесла вона свойому чоловікові в посазі других шість моргів землі о межу з його власною батьківщиною. Але по смерті послідньої дочки швагри-багачі почали всякими способами наставати на Зелепугу та на його жінку, щоб віддали їм назад ту «родову» землю.

— Нащо вам! — говорили ласкаво.— Ви вже обоє старі, дітей у вас не буде, доживете свого віку й на тих шести моргах, що вам лишається, а у нас у кождого дітей багато.

Послухала Євка тих слів, підписала нещасну «цесію», відібрали брати її земельку батьківську і зараз же продали її жидам під нафтові закопи. Така зрада до глибини обурила обоє Зелепугів.

— Як то, панове швагрове,— говорив їм Яць, зустрівши їх якось-то в коршмі.— Чи то по-божому і по-людськи робити так, як ви з нами зробили? Чи на то ми вам часть вашої батьківщини відступили, щоб на ній жиди ями копали, а ви щоб мали за що пити?

— Іди, старий дурню! — відказав один швагер.— Ви ж нам при людях відступили, а нащо відступаєте, о тім не було мови. А раз ви відступили, то поле наше. А раз воно наше, то нам вільно робити з ним, що нам подобаєсь.

— Неправда!— відрізав Яць.— Ми тільки для того вам відступили, щоб вашим дітям було де поміститись. Жидам продати — невелика штука, се кождий потрафить.

— Видно, що не кождий,— сміючись, відказав другий швагер,— коли ви не потрафили, тілько ми.

— Смійтеся собі, смійте, але я се так плазом не пущу.

— А що ж зробиш?

— Вже я знаю, що зроблю, але тілько не знаю, чи вам то солодко буде.

— От іди, старий, іди, не роби з себе дурня,— сказав третій швагер, плещучи його по плечу.— От ліпше сядь з нами і випий по півкватирці, а що з воза впало, те пропало.

— Сісти-то я сяду,— строго відповів Яць,— і випити також вип'ю, але від правди не відступлю. Скличу людей, скличу свідків, нехай они нас розсудять, чи то справедлива ваша робота.

— Ну, що ж, клич, нехай судять! — сказав один із швагрів.— Тілько згори тобі кажемо, що нам наплювати на той суд. Що нам зроблять? Чи, може, самі гроші зложать і землю від жидів відкуплять?

Сказавши правду, Яць Зелепуга про землю й не думав. Боліла його тільки «неправда» і хитрість швагрів, її хотів він вивести «перед людьми й перед свідками», але чи з тої роботи вийде яка користь, навіть думкою в той бік не сягав. Тож слова швагра були для нього тим, чим удар п'ястуком межѐ очі. Захитався і окинув всіх трьох непевним поглядом.

— А, ось оно як: плюєте на людей, на громаду! Юди якісь! А плював би на вас світ увесь! Батьківську землю жидам продали і сміються! А щоб вас та земленька свята по смерті з гробів повикидала!

Слово по слові, між Яцем і шваграми прийшло до бійки, в котрій швагри так побідили старого Зелепугу, що справді-таки прийшлось кликати і людей, і свідків, і баб-знахарок. Плачучи та проклинаючи, побігла Яциха до братніх хат, щоб бунтувати братових проти чоловіків. Ті стали по її боці, бачачи, що від часу тої нещасної історії з грунтом їх чоловіки так і не вилазять з коршми. Розпочалась правдива війна родинна з звичайними пригодами: сварками, прокльонами, криками на все село і бійками. Що жінкам в тій війні найбільше перепадало,

про се ніщо й говорити. Одна в приливі гніву обпарила свому окропом босі ноги так, що два місяці не міг встати з постелі, і се найліпше зробила, бо врятувала решту грошей за продану жидам землю від цілковитої розтрати. У другої вдача надвоє важилась: коли чоловік був тверезий, то перемагав і бив жінку, але коли був п'яний, то жінка перемагала чоловіка і на велику втіху жидів вела його за́волоси з коршми додому, приговорюючи при тім моральні науки і для ліпшої пам'яті втовкаючи їх йому кулаком в плечі та в потилицю. Найгірше пішло у третього швагра: там чоловік з жінкою так перегризлися, що жінка втекла від чоловіка на службу, дітей забрала і між людей пороздавала, і чоловік до двох літ пропив і прогайнував усе господарство, худобу і землю і нанявся копати ями у того самого жида, котрому продали часть Яцишиного грунту.

Страшно і важко було слухати того, що діялось між братом і сестрою в ту пору. Вийде, бувало, брат рано на роботу, звичайно, вже не тверезий, в брудній, заболоченій полотнянці, з лицем, почорнілим, як земля, згорблений і ніби прибитий, а сестра вигляне з своєї хати, вибіжить на подвір'я та як почне плакати, як почне проклинати,— господи боже! І брата їй жаль, хоч так погано з нею обійшовся, і батьківщини жаль: сама не знає, на кого плакати, на кого кари божої просити.

— А воліла б я, братчику мій, бачити, щоб тебе самого в сю землю закопували, ніж маєш ти єї ту рити та копати для нехристів! Ну, копли, поганине, копли, може, там докоплешся кісточок небіжчиків тата та діда. Придивись їм добре, бо, певно, оба в гробі на другий бік попереверталися, чуючи, як ви їх пам'ять, їх землю кровавy шануєте! А не забудь там сказати небіжчикам, в яких ти тепер гонорах у пана жида пробуваєш, як спиш під жидівською лавою, їси разом з жидівськими собаками, і як жидівські бахурі коло коршми на тобі, як на коні, їздять для забави! Скажи їм се, скажи!

А відтак разом як заклене́ руки над головою, як не заголосить, не заридає, мов над покійником:

— Братчику мій, соколику сизий! Чи я ж тебе не любила! Чи я ж коло тебе не припадала, ще як ти маленький був, як ми, мов овес дрібні, без мами осталися! Чи я ж мало ночей не спала, тебе доглядаючи, як ти занедужав! Чи думала ж я, нещаслива, що нами лиха доля отак кине,

що буду на тебе кари божої просити! Не дай боже легко сконати тим, що тебе на таку дорогу навели, що тебе отак на дивовище, на публіку людську пустили!

Прокльонів брат слухав мовчки, похилившись, мов віл, що, схиливши голову, приймає удари. Але оті причитання та споминки з дитинячих літ рвали його душу, кровавили серце, допікали йому гірш огню жегучого. Аж раз, підпивши собі більше, ніж звичайно, не міг стерпіти того голосіння і, крикнувши: «А не будеш ти вже раз тихо, стара відьмо!», кинув на сестру «камінцем». Сам він твердив, що був се камінець не більший кулака, але мусив бути більший і з неабиякою силою кинений, бо сестра не тільки що зараз утихла, але навіть відразу-таки впала на землю з глухим зойком. На той зойк вибіг Яць з хати і підняв жінку: мала вибите одно око і на чолі кровавy рану від лівої брови півперек аж до самого волосся. Не кричала, не стогнала багато, тільки умлівала раз за разом. Напівнеживу повезли її до Дрогобича; лікарі сказали, що не тільки ліве око зовсім пропало, але надто ще й кість черепа проламана. Помучившися кілька день, Яциха вмерла, а брата її взяли до криміналу. Там він і вмер, не дочекавши суду.

Від того часу Яць Зелепуга почав пити на забій. Остогидла йому хата, остогидло господарство, остогидла громада. Коли йому молодиці радили, щоб ще раз женився, він тільки рукою махав, немов хотів зовсім відігнати від себе сю думку. Не відразу, але мало-помалу доходило до того, що бляшаний півкватирок стався одинокою істотою на світі, о котру дбав.

Так пройшли два роки від Яцишиної смерті. Зовсім на нінащо звівся Зелепуга. Господарство було зовсім занедбане і зруйноване, худобу забрав жид за горівку, збіжжя давно було випродане, плоти пообломлювані, навіть більша часть господарської посуди помандрувала з хати до коршми. Яць Зелепуга тільки на ніч приходив до хати — цілими днями просиджував в коршмі. Пив мало, але для його ослабленого і зіссаного організму досить було двох-трьох чарок, щоб зовсім запаморочити йому голову. Їв ще менше. Одинокою живою струною, котра ненастанно ще в нім дзвеніла, була ненависть до «багачів», хоч, правду кажучи, ті багачі з дня на день чимраз більше тратили землі під ногами, уступаючи її жидам, котрі чимраз більшими купами горнулися до Бориславa,

знаджувані бажанням скорих і легких зисків на нафтових копальнях.

Часом, однако ж, в твердих хвилях, Яць Зелепуга ясно бачив, куди воно йде. Накинувши гуню наопашки, в баранячій кучмі на голові і позакладавши руки за пазуху, ішов він не раз хитким кроком здовж бориславської улиці, неспокійно водячи очима і спльовуючи час від часу, як чоловік, котрого сильно пече жага.

— Мій боже, що ту діеся, що ту твориться! — шептав.— Правдива кара божа на наше селище! Ну, глядіть, глядіть, кілько ту тої погані назлазилося, як мурашні! У Пилипа Буняка п'ять ям коплють, у Матія чотири, у мого премудрого швагерка вже півгрунту купили, перед самими єго вікнами цілу гору глини накидали! А там знов, і там, і там. Всюди коплють, риють, черпають тоту кляту кип'ячку, щоб їм ще горлом лилася! — На грунті, котрий його небіжка жінка відступила братам а котрий ті продали жидам, було вже досі десять закопів та ям нафтових, деякі ще лиш по п'ять-шість сажнів глибини, а деякі вже по двадцять і двадцять п'ять сажнів. Жид, що за безцінок набув сю часть грунту, був нині вже багачем, спільником першої бориславської дистилярні і властителем ще двох часток землі з двадцятьма новими закопами. Щоправда, ніде йому так не щастилося, як на грунті небіжки Яцихи. На інших, також за безцінок куплених грунтах, ями були вже по десять, по п'ятнадцять та двадцять сажнів завглибшки, а «ропи» не було. Дві ями на двадцять п'ятім сажні глибини треба було навіть зовсім покинути,— такі багаті видобулися в них джерела води. Яцишин грунт — то була правдива золота жила для Мендля Шехтера. То й не диво, що Мендель віддавна вже острив зуби на прилягаючий, зовсім подібний грунт Яця Зелепуги. Не раз уже підходив він до Яця, щоб той продав йому свій грунт, але Яць навіть чути не хотів ні про що. Та й не мав і коли, бо звичайно або пив, або протверезувався. Та й то сказати: поки мав за що пити, то ніщо не гнало його позбуватися грунту.

Але тепер діла змінились: не було вже за що пити, а у шинкаря мав Яць навіть значний, кільканадцятиринський довг. Пора, по думці Мендля, була сама відповідна для «гешефту», тим більше, що Яць від кількох день почав якось менше заглядати до коршми, їв більше і раз у раз ходив по селу сумний та задуманий.

— Добрий день вам, пане Яцентий! — сказав одного дня Мендель, наближаючись до Яця, що, щось ніби міркуючи, стояв на середині свого кусника грунту з палицею в руці.

— А, добрий день! — відказав Яць, ледве глянувши на жида.

— Ни, що поробляєте? — питав жид.

— А що ж би-м мав? Дихаю.

— Ни, всі ми, богу дякувати, дихаємо, то ще не робота,—сказав жид усміхаючись.— Я питаю, що думаєте з грунтом робити?

— З грунтом? А що ж маю с ним робити? Нехай лежить. Грунт їсти не просить.

— То правда, що грунт їсти не просить, але вам, пане Яцентий, їсти й пити треба.

Яць видивився на жида великими очима, а далі сказав, мов знехотя:

— То вже моя річ! Адже до вас просити не пійду!

— Ни, пане Яцентий,— лагідно відповів жид,— які ж бо ви! Нібито я на той приклад говорю! Я кажу, що шкода грунтові лежати, чого з него доробитесь? Праці по горло, а хліба й так не буде. Я вам заплачу по людськи, вистане на ваші старі літа.

— Гм, а що ж би ви дали?

— А кілько маєте всего грунту?

— Без того, що під хатою і подвір'єм — шість моргів.

— Ни, то я вам дам за все триста ринських.

— То ніби почому за морг?

— По п'ятдесят. Хіба то мало? Людська ціна, бігме, людська ціна.

— А кілько би ви, Мендлю, хотіли тепер за ті два морги, що-сьте від моїх швагрів купили, оту зараз о межу з моїми?

— Гм,— усміхнувся Мендель,— я того поля не продаю.

— А певно, бо ви на нім скарб викопали. Хоч і смердить, а все-таки золото. Ну, а хто ж мені заручить, що і у мене такого самого нема?

— Ни, Яцю, який-бо ви чоловік! — сказав Мендель.— Чи ви гадаєте, що я б купував ваш грунт, якби знав, що в нім нічого нема? Чи гадаєте, що я не буду мав що ліпшого робити, як сіяти овес на ваших пустарах?

— Біг заплать вам за щирість, пане Мендель,— відказав на се Яць.— А коли пан-біг направду і в мою землю

скарб вложив, то який же я був би дурень, коли б єго так задармісінько з рук випустив!

— Як то задармісінько? А п'ятдесят ринських — то хіба не гроші?

— Ні, Мендлю, то собачі гроші!

— Го, го kück ihm un [1], який мені пан! — скрикнув ображений Мендель.— Ідіть і найдіть їх собі на дорозі, коли то собачі гроші!

— Навіть на дорозі не потребую шукати, самі до мене прийдуть! — сказав Яць і справився до своєї хати.

— Пане Яцентий! — кликав за ним Мендель.— Пане Яцентий, але зачекайте-но!

— А що там таке? — сказав Яць, зупиняючись.

— Знаєте, що я вам скажу,— говорив Мендель, знов наближаючись до нього.— Я вам дам по 80 ринських за морг.

— Е, пусте ваше балакання,— відказав Яць і махнув рукою.— Що я вам буду давати за 80, коли другі по 100 дають?

— По сто ринських за морг! — скрикнув Мендель.— Бійтеся бога, Яцю, хто вам дає по сто ринських?

— То вже моя річ, хто дає! Тілько ви собі не думайте, що старий Яць звівся з розуму і не знає, що робить. Дурень то я, дурень, се мушу признати, але дещо трохатаки й знаю і з кашею з'їстися не дам.

— Ни, пане Яцентий, що ж ви собі о мні гадаєте, щоб я вас хотів з кашею їсти! Я тілько питаюся, хто вам дає по сто ринських за морг грунту?

Яць довгу хвилю пильно поглядів Мендлеві в очі, потім відвернувся, сплюнув і, не кажучи ані слова більше, пішов до своєї хати.

— А, dümmer Goj! [2]— воркотів Мендель по йото відході.— Гадає, що мене на полову зловить! Сто ринських! Почекаєш ти собі ще, заким я тобі дам сто ринських за морг.

Але час той прийшов швидше, ніж Мендель надіявся. В кілька день по тій розмові ще один із Мендлевих закопів залляла вода, а другий завалився і присипав трьох робітників: крім понесених страт, мусив ще Мендель оплачувати і підплачувати комісію, щоб виєднати її присуд, що робітники погибли через власну неосторожність. Стра-

[1] Дивись на нього *(євр.)*.— *Ред.*
[2] А, дурний мужик! *(євр.)* — *Ред.*

ти були значні; менше заможного могли б були довести до руїни. Одинока надія Мендлева — то були нафтові джерела, відкриті на Яцишинім грунті. Тож двічі пожадане було для нього чимшвидше виторгувати у Яця сумежний грунт, тим більше, що задля сильного напливу купців ціна землі, здатної під закопи, досить бистро йшла вгору, так що сотка за морг була вже зовсім невдивовижу. Тож не минув і тиждень від попередньої розмови, коли Мендель, захопивши пляшку доброї горілки, подався до Зелепужиної хати. Яць сидів дома і направляв цебер-двóушник.

— Дай боже добрий день! — сказав жид, припідніймаючи капелюх на голові.

— Дай господи! — відказав Яць.

— Щасти біг при роботі! — сказав Мендель.

— Дай боже! Дякую за слово добре.

Мендель сів на лаві і розглядався по хаті. В хаті було пусто і сумно: голі стіни, голі полиці, піч давно не топлена, а в ній кілька щербатих черепів. Пахло пусткою.

— Негарно ту у вас, пане Яцентий,— сказав жид, хвилю помовчавши,— погано так на старі літа жити.

— Може, дасть бог, що колись і у нас ліпше буде,— сказав Яць, завзято стукаючи обухом по обручах цебрика.

— Дай боже! Дай боже! А що таке найліпше робите?

— А от цебричисько попсувався, та направляю.

— Пощо вам той цебер? Адже свиней не держите.

— А може, й буду держати. Все ліпше, як цебер буде цілий, ніж має скáле ніворотом пійти. Адже коштує.

Жид знов замовк, тиснучи пляшку під полою халата. Не мав якось відваги приступити просто до річі.

— Що то такого, пане Яцентий, — сказав по хвилі,— Мошко з коршми жалувався передо мною, що вже від тижня не буваєте у него?

— А чого ж мені бувати? Пити не хочеся, а грошей, що я єму винен, ще не маю.

— А бодай же господь боронив! — скрикнув з благородним обуренням Мендель.— Чи ж то він у вас грошей допоминаєся? Не гроші хоче він бачити, а вас!

— Біг заплать єму за его доброту,— сказав Яць,— але я дав слово, що без грошей більше до него не пійду. Хоч він сам і не впоминаєся, але, знаєте, довг довгий, а віддай короткий.

— Фі, пане Яцентий, що то за довг! П'ятнайцять ринських! Чи варто о тім і говорити! Ни, але знаєте що? Що ми будемо так насухо балакати? На те бог чоловікові горло дав, щоб єго якнайчастіше промочувати. Пошукайтено там якої скалубини, якої мірки! — І за тим словом видобув пляшку і поставив на столі. Яцеві очі живіше заграли, коли побачили горілку, навіть топір випав з його рук. Хотів уже встати і пошукати чарки, але якась дужча рука зупинила його на місці. Немалу силу мусив сам над собою взяти неборака, що такі довгі літа навик був до напитку; аж голова в нього на груди звисла і руки почали тремтіти; та все-таки не ворухнувся з місця.

— Біг заплать вам, пане Мендлю, за вашу добру волю,— сказав надламаним голосом,— але я не знаю, на яке ми маємо могорич пити. А так, на кота в мішку, пити не годиться.

— У, у, у, який же бо ви чоловік, що й не приступай до вас! — скрикнув Мендель.— А коли я не з жадним інтересом, а так тілько, до доброго сусіда з почесним приходжу?

— Ну, се вже ви кому іншому кажіть, а не мені,— сказав Яць.— Жид без інтересу ані кроку не зробить.

— Що за інтерес! — сказав Мендель.— У мене оден інтерес, знаєте який. Сторгуймося за грунт!

— Трудно буде,— коротко відрізав Яць.

— А нехай бог боронить! Чому би мало бути трудно? При божій помочі все може бути легко.

— Почому даєте за морг?

— Ни, що ви питаєте? Адже знаєте моє слово: вісімдесять папірків.

— Е, коли так, то ніщо й балакати. І за сто не дам.

— Ов, як ви живо вгору ростете! Гадав би хто, що у вас в скрині бог зна які статки-маєтки, що так дорожитесь.

— В скрині, не в скрині,— відказав Яць,— але в тій самій землі певне що статки-маєтки. Пощо ж маю вам їх задаром віддавати?

— А певно,— з насміхом процідив жид,— пощо віддавати такі багацтва? Ліпше пійти і самому загорнути.

— А ви думали, що як? Коплете ви, чому ж би й я не мав копати?

Жид аж з місця зірвався і широко витріщив очі на того нужденного, мізерного хлопа, що смів щось такого сказати.

— Що, що, що ви кажете?

Яць спокійно глядів на жида і сказав, усміхаючись:

— Щось вас там, певно, вкололо, пане Мендель, що ви так схопились? А те, що я кажу, то глупе балакання, правда?

— Певно, що глупе балакання,— з гарячою переконою скрикнув Мендель.— Ви собі гадаєте, що то так легко: пійти і брати з землі дар божий? Ага! Не знаєте, що то коштує? За копання плати, а ще в землі чи добудеся що, чи ні. От у мене вже три закопи вода залляла, а знаєте, що кождий закіп коштував мене щонайменше сто ринських! Ни, а відки ви тілько грошей роздобудете? А хоч роздобудете, ох, то не ваша голова до такої роботи, бігме, не ваша голова!

— Га, то вже як бог дасть, будемо бачити,— сказав Яць.— І ви чень усі розуми не поїли, може, там деяка стебелинка й для нас лишилася. Попробуєм!

Мендель з чимраз більшою тривогою поглядав на Яця.

— Що, невже ви се направду, пане Яцентий? Не жартуєте?

— Або я знаю,— відказав хлоп понуро,— може й жартую.

— Ни, а як же буде з грунтом? Продаєте?

— Як до ціни прийде, то й продам.

— А яка ваша ціна?

— То, бачите так. Маю шість моргів: два ту близько коло хати, а чотири онтам дальше, на Волянці. Ті чотири я готов вам продати по 150 ринських за морг.

— Ті чотири? А на якого дідька мені тих чотирех? Адже на Волянці ніхто не копле.

— А хто знає, може й там скарби лежать.

— Е, я на «хто знає» не купую. Ни, а ті два почому?

— Тих двох не продаю. Ті два для себе задержу.

— Як? Для себе? А вам їх нащо?

— То вже в тім моя річ.

— Та ні-бо, пане Яцентий, не жартуйте! Що хочете за ті два морги?

— Ні, сторгуймо тамті чотири.

— Нащо мені тамтих чотирех? Пустопаш, бодяччя, що я з ними зроблю? За ті два дам по сто ринських.

— За тамті чотири візьму, як від вас, по сто сорок,— сказав Яць з правдивим хлопським упором,— а о тих двох навіть говорити шкода.

— Ну, то чекай же, дурню, на чорта лисого, що тобі за тамті дасть по сто сорок! — крикнув, олютившись, Мендель, хопив свою горілку і вибіг з хати.

Хлоп спокійно дальше набивав обручі. Але по хвилі, висапавшись, Мендель знов вернув.

— Ни, пане Яцентий, з вами говорити, то треба вперед гороху наїстися. Кажіть-бо направду: почому хочете за ті два морги?

— За тамті чотири по сто сорок, а тих двох ще тепер не продаю.

— А коли ж продасте?

— Того ще й сам не знаю. Як прийдуть до своєї ціни.

— А коли ж, по-вашому, прийдуть до ціни?

— Або я знаю! Побачимо.

— Чи то послідне ваше слово?

— Послідне.

Мендель пішов, проклинаючи стиха хлопську упертість.

А Зелепуга направду задумав виступити в супір з жидами. В його старій, непривичній до думання голові млисто укладався план, як се зробити, але постанова була сильна... «Ну, що ж, буду копав сам, та й годі», думав зразу, але швидко переконався, що самому копати зовсім ніяково, що треба щонайменше троїх людей до одної шахти. Наняти двох, то було б добре, але відки взяти грошей? У самого нема ані грошей, ані хліба, ані худоби, не було навіть що продати, крім землі. А тут якийсь могучий внутрішній голос раз у раз йому шепче: «Ану, берися до роботи! Бог тобі вложив скарб в землю, гріх його змарнувати!» А нащо йому, самому і старому, здасться той скарб, про те також не думав. Часом тільки якісь фантастичні картини снувалися в його уяві. «Церков виставлю, гарну, муровану, каплицю покладу над жінкою, дам «на боже», нехай бог буде милостив моїй душі»,— дальше поза ті побожні мрії думка його не сягала.

Відвідини Мендля дали йому доказ, що діло з тим скарбом справді мусить бути певне, і заразом попхнути його думку на практичнішу стежку. Кілька годин просидів в своїй хаті над направленим двоушником, думаючи о тім, що робити. Далі встав, зібрався і пішов в село. Поки що буде, він рішив поперед усього позбутися своєї ненависті, перепроситися з двома оставшими ще шваграми.

Коли ввійшов до хати одного швагра — п'ять літ ми-

нуло, як в ній не був,— при самім вході вдарила його думка:

«Що се я, здурів чи зовсім осліп, що міг уважати єго багачем?..»

Щоправда, хата була обширна і, очевидно, за добрих часів порядно збудована, але дуже занедбана і опущена. Ані приладів господарських під шопою, ані сусіків з збіжжям в обширних сінях, ані скринь з полотнами та шматтям в відчиненій коморі, ані кожухів на жердці, ані подушок на постелі — нічого не було.

Надобавок Зелепуга застав в хаті правдивий судний день: плач і лемент жінки і дітей швагрових.

— Що вам таке, кумо? — запитав він по привітанні, сідаючи на брудній лаві.

Швагрова глянула на нього червоними від сліз очима, а вкінці, відвертаючись, сказала:

— А вам що до того? Яке вас ту лихо принесло?

— Та бог з вами, кумо швагрова,— відказав Яць.— Не лихо мене тут принесло. Адже ж ми собі свої. Гріх нам цуратися одні других. Я прийшов вас відвідати, порадитися...

— Ага, може, знов хочете мойому який кусень грунту відступити! Га, нехай вас бог тяжко покарає за те добродійство, що ви йому перед літами зробили!

І бідна жінка заламала руки і слізьми залилася. Діти за нею.

— Але ж, кумо, бійтеся бога, що ж я тому винен, що ваш чоловік обдурив мою небіжку, вимантив у неї вітцівщину, а опісля продав жидам?

— Нехай вас усіх, усіх бог тяжко покарає за мої сльози, за мою нужду, за моє житє затроєне! Що я вам винна, що вам винні ті бідні хробаки, що мусять марно погибати через того п'яницю проклятого?

— Але що ж таке сталося? Що він зробив? — допитував Яць, зовсім не чуючись діткненим її прокльонами, в котрих бачив тільки прояви болю і більше нічого.

— Продав, поганин, продав уже й решту грунту жидам. Продав, і не знаю за кілько. Вже другий тиждень напиває десь в Дрогобичі, щоб йому там і голову вкрутило! Ой доле ж моя, доле нещаслива! Сама, бідна, не знаю, що з собою почати. Вже жид з війтом і присяжним грунт забрали, ями почали копати, а його як нема, так нема.

«От так маєш! — подумав Яць.— Отсе я на багача наскочив! Е, ту, як бачу, ще гірша біда, ніж у мене».

І, звертаючись до швагрової, почав її потішати, як міг і вмів.

— Не плачте, кумо, успокійтеся, якось-то буде. Може, то ще пан-біг все на добре оберне.

— Скорше вас усіх догори ногами оберне, що дай боже, амінь! — крикнула швагрова, знов заламуючи руки, і, відвернувшися до плачучих дітей, почала над ними заводити, як над умерлими:

— Діточки мої, сиротяточка дрібні! Дав вам бог вітця поганина, що о вас не дбає, що душу чортові запродав, а жидам землицю! Де ж ви тепер подінетеся? Хто вас вигодує і в люди виведе? Похиляться ваші головоньки по чужих загонах! Поллються ваші сльозоньки по чужих кутах, небожата мої! Змарнієте, як бадилє в полі! Бодай би ваш вітчище був так змарнів, заким я єго пізнала!

«Ну, тут ані я поради не добуду, ані моя гола потіха ні на що не придасться»,— подумав Яць і тихцем виніссся з хати.

«Що їм з моєї потіхи,— думав, ідучи дорогою.— Ту треба пóмочі, не потіхи. От, коли б так мені докопатись кип'ячки на своїм полі, маєток зробити,— ну, тоді б і всіх їх можна притулити. Правда, швагер погано з нами обійшовся, але єго жінка й діти нічого не винні. Ні, ні, треба радити, треба шукати підмоги, чень то господь милосердний змилуєсь над нами».

В брудній, занедбаній і слізьми просяклій хаті швагрової знайшов Яць несподівано те, чого там, певно, не шукав, знайшов близько,— дотикальну ціль своїх мрій і змагань. Скарб природний, схований в його землі, набрав безмірно більшої вартості, відколи Яць почув, що скарб той потрібний йому не тільки для збудування церкви і справлення церковних апаратів, але також для притулення зруйнованої і збіднілої швагрової родини.

Його м'яке серце в одній хвилі всі ті справи пов'язало докупи міцними і тривкими вузлами. Відколи вияснилась йому ціль життя, то бачилось, що разом прибуло йому й сили, енергії і смілості, і, немов відмолоділий о десять літ, скорою ходою почимчикував до хати другого швагра, того самого, котрому ген-то жінка окропом ноги обварила і котрого через те в цілім Бориславі прозвали Недоваренim. Жив він на другім кінці Борислава, під самим Ді-

лом, де вже зовсім не було грунтів нафтових, і був справді заможним господарем. Тільки відколи його опарено, на ноги не статкував, ходив з костуром в руках і серед розмови часто сичав, коли зле вилічені рани починали його пекти і свербіти. Особливо перед кождою зміною воздуху чув в ногах великий біль і тоді бував злий та дражливий, немов голодний медвідь. На Яцеве лихо, якраз сьогодні була така пора.

— А, швагерок коханий, ссс! — крикнув Недоварений, здалека запримітивши на ходу Зелепугу.— А яке-то лихо несе тебе до мене, ти, душе жебрацька, а? ссс!

Яць Зелепуга тільки головою покивав. На висотах своїх мрій і замислів він чувся недосяглим для такого роду привітань.

— Ей, швагре, швагре,— сказав, наблизившись і припіднімаючи кучму,— чи много-то я тобі порогів наоббивався за жебраним хлібом, що так мене вітаєш? Фе, встид тобі, що так дуже розгордівся своїм багацтвом!

— Дивіть, який мені навчитіль, ссс! — крикнув Недоварений.— А я голову свою даю о заклад, що ти таки за якоюсь жебраниною приходиш. Чим дужча у жебрака нужда за плечима, тим більше фуми на язиці. Ану, скажино, чого ти притриножився?

— Привели мене сюди дві справі,— сказав спокійно Зелепуга, сідаючи на колоді насупротив швагра.— Одна справа не моя, але швагра Чаплі.

— Того жидівського заплечника і п'яниці! Знаю, знаю, пропив послідну крихту розуму, продав жидам решту грунту, а тепер пропиває гроші в Дрогобичі. Так єму, дурневі, й треба.

— Що ж, я про него й не говорю нічого, нехай єго бог судить. Але єго жінка — се ж вашої і моєї небіжки сестра! І діти дрібні, що вони кому винні? І всі лишилися без хліба, без батьківщини. Що з ними буде?

— А що то мене обходить? Чи я їх батько? Чи на мні лежить обов'язок о них старатися, ссс?

— Але ж бійтеся бога, пане швагре! — скрикнув Яць.— Чень же не дамо власній крові марно загибати? От тілько що був я там — содома, кажу вам. Стара плаче, що аж серце краєся.

— А нехай собі плаче! — злобно відказав швагер.— Поплаче та й перестане. Моя хата скраю, я нічо не знаю. Не моє просо, не мої воробці, ссс!

Говорячи се, раз у раз сичав і стискав зуби. Здавалось, що чужі терпіння робили йому в тій хвилі якусь особливу, дику приємність.

— Ну, се одна справа,— сказав, хвилю перемовчавши, Недоварений.— А яка друга?

— Бог з вами,— відказав Яць.— Бачу, що я з своїми справами не на ту вулицю вибрався. Ліпше дати спокій тій розмові.

— О, бачиш єго, вже злий, ссс! Чисто жебрацька натура. Відмов єго претензії, то вже зараз пісний вид зробить та й мамляє: біг заплать і за те! А в дусі собі думає: щоб тебе чорти вхопили! Ну, ну, говори, яка друга справа. Хочу знати, ссс!

— Щоб ви не думали, що я направду злий, то й скажу вам. Купіть собі мій грунт на Волянці, чотири морги в однім куснику. Дешево вам продам.

— А мені пощо того грунту на Волянці?

— Як то пощо? Грунт до грунту, все придасться; хоч би мав і облогом лежати, то бодай коні попасете чи віднаймете кому під овес, все-таки дохід буде.

— А чому ж ти сам тої штуки не зробиш?

— Зробити б то я зробив, тілько що мені тепер грошей треба.

— Нащо тобі грошей? Певно, не стало за що пити, та також грунт продаєш? Ех, ви, жебро́то неполатана! Ту мені вертить, щоб тамтому помагати, а ту й сам не ліпший від него, ссс! Ну, кажи, нащо тобі грошей?

— Ет, що я вам буду говорити! Се вже моя річ.

— Не хочеш ти зо мною говорити, то й я з тобою не буду.

І Недоварений засичав і відвернувся.

— А коли не хочете грунту,— сказав, нічим не знеохочуючись, Яць і понизив голос,— то знаєте що: вступіть зо мною до спілки.

— До якої спілки?

— Ну, виджу, що вам все треба сказати. Тож слухайте! В тім грунті, що вам моя небіжка відступила, жиди викопали жерела кип'ячки, от уже рік черпають і маєток роблять. Напосілися й на мій кусник, що з тамтим межа в межу: певна річ, що і в нім мусять лежати такі самі скарби!

— Ну, і що з того? То й продай їм!

— Чи так гадаєте? — звільна сказав Зелепуга.— А я

гадаю, що то був би гріх. Дав бог скарб в наші руки, тілько троха потрудись, і бери, і черпай,— ні, ми мусимо задарма віддати його жидам, а самі йти до них на службу!

— Ха, ха, ха! Скарб! Ссс!— засміявся і засичав с болю Недоварений.— Що то за скарб: проклята ропа вонюча! Чоловікові християнському гріх навіть нею бабратись. То жидівське ремесло.

— А не гріх християнському чоловікові копати і черпати еї в наймах у жида?

На се Недоварений не мав відповіді,— очевидно, правда била в очі. Та все-таки знайшов з другого боку зачіпку.

— Ну, ну, не дуже ти решетись! Відки знаєш, що саме на твоїм грунті кип'ячка? Я думаю, що коли жид сумежний грунт перерив, то і з твоєго давно вже до єго ям усе стекло.

— А я думаю, що жид чує, де можна покористуватись, і недармо мені пороги оббиває, щоб єму той грунт продати.

— Е, і жид так само насліпо шпекулює, як ти. Ну, але чого ж властиво хочеш від мене? До якої спілки мене кличеш?

— Хочу сам копати на своїм грунті і єм певен, що докоплюся кип'ячки. На копанє треба буде со сто ринських, а у мене тепер свищи в хащі! От я й думав...

— І не думай навіть, ссс! — перебив його Недоварений.— Дурна твоя шпекуляція, а я і грошей не маю, і охоти не маю вдаватися в такі хисторії. Ще жиди на мене роз'їдяться, то й що їм значить спалити мене або й забити? Хто їм ту дасть раду?

Яць Зелепуга сумно звісив голову: була рація в послідніх швагрових словах. За тих кілька літ жиди в Бориславі сталися силою. Раз у раз напливаючі хвилі всякого суспільного по́треб'я зробили неможливим ніякий лад в громаді. Перекупства, споювання і шахрайства здеморалізували уряд громадський і зробили його послушним знарядом в руках багатших жидів. Поліції не було ніякої. Жиди робили, що хотіли, а повітові уряди дрогобицькі, мабуть, і рукою махнули, почуваючи свою неспромогу завести в Бориславі який-небудь тривкий порядок. Тим-то й не чувся ніхто безпечним свого добра, а навіть життя. Часті нещастя в ямах уходили властивцям безкарно, а до тої рубрики «нещастя в ямах» зачислювано багато дечого й такого, в чім перелякані бориславські люди бачили очевидні злочинства і забійства.

— Так, значить, гадаєте, що з того нічого не буде? — запитав Яць швагра.

— Розуміється, що не буде,— відказав той далеко вже м'якшим голосом, ніж уперед.— Бо скажи ти мені, чи то твоя, чи то наша, хлопська, в тім голова? А найгірше то, що треба би війну починати з жидами. Ні, ні, нічого з того не буде.

Зелепуга ще хвилю посидів на колоді зі звішеною головою, але звільна погляд його прояснився, голова піднялася, він встав і, стукнувши паличкою об землю, сказав наупір:

— А я вам кажу, що таки буде! Хоч би мені прийшлося головою наложити, а я свого доконаю. Пристаєте до спілки?

— Йди, йди, старий бе́зуме! — відказав йому швагер.— Досі я думав, що ти тілько дурний, але тепер бачу, що ти пропив і тоту крихту розуму, що тобі мати дала.

— Так не йдете до спілки?

— Ані мені сниться.

— Воля ваша. І без вас обійдемось. А я вам кажу, що пожалуєте того.

І, не вклонившися, рішучим кроком пішов до своєї хати. А швагер довго ще сидів на приспі і думав:

«Гм, дурень той Яць, бо дурень. Сам хоче копати і ще й мене до спілки тягне. Знаю я, що ті спілки значать. Позич йому гроші, одні проп'є, другі закопле, от тобі й спілка! Ні, на таку полову ти мене, братчику, не зловиш, ссс!»

«А тамтій жеброті справді допомогти треба,— думав дальше.— Добре Яць каже: що винна жінка, що винні діти, що такого батька мають? Треба там буде навідатись до них сьогодні. Треба буде з старою порадитись, баба такі річі все ліпше зробить, ніж хлоп. От нещастє! Розпилася бестія, і з пам'яті його вибило, забув, що родину має!»

І засичав, пригадавши собі, що і з ним могло бути те саме, коли б його жінка не була окропом обварила.

«Але з тою спілкою,— вернув знов до своєї першої думки,— таки нічого не буде. Що має бути? Знаю я того Зелепугу. Не нині, то завтра продасть грунт жидові, лиш дурно б я з ним в'язався. Нащо мені клопоту?»

Пішов до хати, щоб умовитися з жінкою, як би порятувати сестру і сестринців. Але думка про скарб, що бог зложив в Зелепужинім грунті, від часу до часу наново

прокидалася в його голові і снувала невідступно. По обіді ще раз докладно все обдумав.

— А що,— сказав вкінці,— коли той Яць не такий дурень, як здається? Війна з жидами? Ну, і що ж? Війна, так війна, треба пильнуватися та в бозі надію мати. Може б то чоловік якось і витримав, бо знов, вовка боявшися, то хіба і в ліс не йти? А щоб Яць гроші не пропив, то можна б і самому пильнувати, самому виплачувати, єму грошей до рук не давати. Тілько чи є там що в тій землі? А коли є,— бо, певно, мусить бути,— то чи вистане наших грошей на те, щоб докопатися того скарбу?— Гм, а справа справді не така дурна, як мені зразу здавалося. Треба буде коли-небудь пійти оглянути той грунт, може, всно й дасться дещо зробити. Коли б тілько Яць не здурів та не продав єго жидам! Але ні, завзявся хлоп, видно то по нім, то вже так скоро не попустить свого. О, коли так, то й без моєї спілки не обійдеся, бо інакше як же дасть собі раду?

І, успокоєний тим, Недоварений казав запрягти віз і, набравши хліба, муки, круп, омасті й дещо шмаття, сів з жінкою на віз і поїхав до її сестри, а своєї швагрової.

А тим часом Яць сидів сам у своїй пустій хаті. Дві думки мучили його: думка про нужду швагрової родини і про власні безхосенні старання у другого швагра. Намір його — розпочати самому роботу на власнім грунті — не відступав його ані на хвилю. Бився неборак, як риба в сіті, шукаючи способу, як би поставити на своїм без багацької запомоги.

«Сам буду копати, то річ певна, але з чого жити весь той час? Чи притягти до спілки тих бідолахів, що майже щодня ходять по селу, шукаючи роботи й хліба? До спілки то они б пристали, то певно, але відки я хліба для них наберу?»

Коли так бідний Яць нуждувався з своїми думками,— злегка, несміло відчинилися двері його хати і всунулася крізь них суха згорблена поява Юдки, загальнозвісного в Бориславі Юдки Либака [1].

Був то жид не старий ще, може, 40-літній, але вже згорблений і поморщений, як дідусь. Його висохле пструг-

[1] Либаками звалися давніше в Бориславі ті, що при помочі кінських хвостів згортали з поверхності води, калюж та джерел бориславських виступаючу на них «кип'ячку» (т[о] є[сть] занечищений олій земний) і продавали її на смаровило до возів.

льовате лице, покрите рідким, як жар, червоним, заростом, коротко обстрижена голова з довгими, розкудовченими пейсами, великі очі в червоних обвідках болющих повік і грубий, неприємний голос — усе те чинило його зовсім несимпатичною появою. Але проте серце у Юдки було м'яке, людяне; все він готов був усякому помогти, поділитися з бідним і послідним кусником.

Юдка уже кільканадцять літ в Бориславі, занятий своїм нужденним либацьким зарібком, жив у хлопа і в свобідних хвилях радо помагав людям при хлопській роботі. Сміялися з його незграбного вигляду, але любили його за його доброту, і ні один бориславський чоловік не відмовляв йому невеличкої помочі: то завезе йому до міста назбирану кип'ячку, то дасть задарма горщик картопель або пару яєць, з котрих, та ще цибулі, й складалася вся Юдчина пожива. Зате й чоловік певен був, що в косовицю або в жнива, коли найтяжче за робітника, Юдка на перший поклик покине свій кінський хвіст і піде до сіна чи до снопів, без ніякої заплати, за саме тільки почесне.

— Добрий чоловічище той Юдка,— говорили про нього бориславські господарі.

— І для того такий капцан,— додавали другі.— Ніколи ще того не бувало, щоб добрий чоловік капцаном не вмер.

А однако ж Юдці не було суджено вмерти капцаном.

— Добре полудне вам, пане Зелепуга,— сказав, входячи й низенько кланяючись.

— Добре здоровле! — відказав Зелепуга.— То ти, Юдко? Сідай собі, гостем будеш.

— Най усе добре сідає! — відказав Юдка і все стояв, опертий о ріг комина, та м'яв в руках подерту, забризкану шапку.

— А що там у тебе нового, Юдко? — питав Яць.

— А що ж би? Все, богу дякувати, по-старому.

— Маєш мені що сказати, що так шапку мнеш? — питав дальше Яць, усміхаючись добродушно.

— Та ніби теє... як єго,— ікався Юдка, як коли б не міг здобутися на відвагу. Вкінці переміг свою несміліть і поступив два кроки до лави, на котрій сидів Зелепуга.

— Знаєте що, пане Зелепуга? Говорив мені Мендель, що хочете продати свій грунт на Волянці.

— Грунт на Волянці? А так, продав би-м.

— Ну, то продайте мені.

— Тобі? А тобі нащо?

— Так собі. Потрібно. Маю ту трохи грошей, то думаю собі, чи не доробився б чоловік дечого на вашім грунті.

— Ну, що ж, боже тобі помагай, Юдко! — щиро сказав Яць.— А коли маєш натілько грошей, то, певно, ліпше на грунті робити, ніж кінським хвостом по калюжах махати.

— А яка ваша ціна?

— А хіба не казав тобі Мендель? По сотці за морг.

— То на мене забагато,— сказав Юдка.— Я вам дам по вісімдесят, добре?

— Нехай буде й по вісімдесят. Другому жидові я б і за сто не дав, але тобі дам за вісімдесят, бо знаю, що ти хлопської роботи не цураєшся.

Юдка солодко всміхнувся при тих словах і видобув з-за пазухи кварту горілки.

— Ну, коли так, то випиймо могорич! — сказав Юдка.— Нехай вам бог на все добре помагає! І зараз до писаря пійдемо, контракт зробимо.

— А коли гроші виплатиш?

— Зараз, як тілько контракт буде при свідках підписаний.

Яць Зелепуга слухав і майже ухам своїм не вірив. Юдка Либак грунт купує! І готовими платить! Ну, то вже хіба кінець світу наближається!

Зелепуга кілька разів недовірливо поглядав на погане, хоч і розрадуване Юдчине лице — чи не думає той жидюга його на глузи піднімати. Але куди тобі! Юдка зовсім насеріо брався до діла, і ніколи не любив жартувати.

Випили по кілька чарок могоричу і пішли до писаря. Писар був дома, контракт зробив зараз, Юдка заплатив цілого ринського від руки, підписали контракт і зараз же поспішили на Волянку, де Зелепуга власноручно віддав Юдці при людях свій грунт в посідання, а від Юдки також при людях одержав цілих 320 ринських новими банкнотами.

Одержавши гроші, Зелепуга не зважав на те, що вже вечоріло, але побіг прямо до швагрової. Як же здивувався, заставши перед хатою на улиці фіру Недовареного, а його самого з жінкою в хаті.

— А, швагерок ту! — крикнув Недоварений, побачивши Зелепугу, і треба додати, що крикнув далеко веселіше, ніж рано.— Ну, ну, ходи ближче!

— Не надіявся я вас ту застати,— сказав Зелепуга, зупиняючись в отворених дверях.

— Ага, ти думав, що я вже такий турок, що не має в собі душі християнської? Ей, ви, жебраки, жебраки! Все думають, що тільки самі добрі, і чесні, і милосердні, для того, що все би з дорогої душі дали, тільки що нічого не мають!

Тим часом Зелепуга кивнув швагровій, відпровадив її набік і вручив їй «затимчасом» п'ять рінських, кажучи, що коли буде чого потребувати, то нехай просто до нього обертається. Бідна жінка видивилася на нього зачудованими очима, навіть подякувати забула. А Зелепуга вже натис шапку на голову і хотів поспішити додому.

— Чекай-но, швагерку, чекай! — крикнув на нього з хати Недоварений.

— А чого вам треба? — сказав Зелепуга, нехітливо зближаючися до дверей.

— Ну, а що, ти ще не покинув свого запливомізького наміру — копати ями на своїм грунті?

— Ні, не покинув.

— А коли починаєш?

— Завтра.

— Що? Завтра? Ну, а кого ж ти до спілки принадив?

— Нікого не принадив і нікого не потребую принаджувати. Сам собі буду радити, і то найліпше. Знаєте, як той казав: сам ся пасу, сам ся й виганяю. Добраніч вам!

І Зелепуга поквапно віддалився, лишаючи Недовареного у великім зачудуванні. Як то? Мала ж би се бути правда? Мав би той бе́зум Зелепуга направду розпочати сам роботу, та й за які гроші? Недоварений довго над тим думав, а далі рішив на другий день особисто відвідати Зелепугу і поговорити з ним на розум.

Го, го, яку баталію застав на другий день Недоварений на грунті Зелепуги! Ціла купа жидів і жидиків, хлопів, робітників і всяких волоцюг, крик, гармидер, свари і жарти. Що за приспів'я? Е, то Яць зачав копати ями на своїм грунті. Перший хлоп взявся до такого діла, котре досі жиди вважали за свою виключну приве́лію. То й не диво, що, скоро Яць привів купу робітників і визначив чотири місця під чотири ями, збіглася ціла юрба жидів і хлопів з усього сусідства. Перший прилетів Мендель, а побачивши, що до чого йде, аж посинів зі злості.

— Що, ви ту хочете копати? — запитав Яця напівласкавим, напівгрізним тоном.

— Авжеж хочу,— сказав Яць.

— А хто вам позволив?

— Сам собі на своїм грунті позволяю.

— Але я вам забороняю, я! — крикнув Мендель, не здужаючи вже довше гамуватися і майже не тямлячи, що говорить.

— Ану, стрібуй! — відказав Яць.

Мендель прискочив до нього і хотів вирвати йому з рук рискаль, але в тій хвилі Яць пхнув його в груди так сильно, що Мендель, як довгий, перевернувся горілиць на землю. Голосним сміхом привітали всі присутні той забавний початок історії, але Мендель, не встаючи з землі почав кричати щосили, немовби його різали. Купи жидів збіглися на той крик, і хто знає, чи не було б Яцеві зараз при початку роботи перепало на горіхи, коли б хлопи не були за ним вступилися. Та проте крик і галас ішов довше як годину. Мендель побіг на скаргу до уряду громадського, але, очевидно, нічого там не скористав, бо швидко назад прилетів. Між жидами почались бурливі наради, але Яць не звертав уже на них ніякої уваги і взявся до своєї роботи. Недоварений поглядів збоку на цілу тоту веремію: жидівська злість і завзятість нічого доброго не віщувала.

— Е, то небезпечний інтерес! — сказав він, махнувши рукою, і, навіть не привітавшися з Яцем, пішов назад додому.

Нове життя почалося від того дня в хаті Зелепуги. Робітники, що копали ями, жили з ним разом: швагрова їм їсти варила; сусіди забігали часами то горівки випити, то так собі, побалакати та на роботу подивитися. Деякі нараджувалися, щоб і собі взятися до такої роботи, та тільки чекали, як то вона Яцеві поведеться.

А Яць, ходячи й сплячи, про одно тільки й думав — докопатися земних скарбів. Обгородив свій грунт висским плотом, навіть три здорові пси припинав на ніч коло ям, щоб пильнували від жидівських пакостей. Швидко чотирьох робітників було замало, коплючи в однім часі чотири ями. Дехто радив Яцеві покинути тим часом три ями, а копати тільки одну, а коли в тій добуде кип'ячку, то можна буде й до дальших узятися. Але Яць навіть слухати про таке не хотів. Загалом в душі його послідніми

днями відбувався якийсь перелом. Здавалося, що весь остаток його енергії, сил духових і фантазії скупився на одній думці — видобути нафту на своїм грунті. Що буде потому, се вже його не обходило. Поза тим стовпом граничним маячіли в його уяві якісь рожеві поля, якісь луги, пахучі від квіток, нічим не закаламучене щастя й ненастанна втіха. Коли б тільки кип'ячки докопатися!

День і ніч думав тільки о копанні, переживав хвилі невисказаної тривоги. Ану ж, не на добрих місцях копле? Прикладав ухо до землі, чи не почує чого, обдумував усякі способи осторожності. Не раз схапувався серед ночі і з грубим костуром в руках обходив свої ями. Показалося, що осторожність була не даремна: кілька разів жиди підсилали своїх робітників, щоб нищили цямриння, засипали ями, перерізували линви. Але дякувати чутким псам і не менше чуткому Яцеві, ніколи їм се не удавалося. Як любляча мати серцем здалека чує плач своєї дитини, так Яць серцем прочував, коли його ямам грозила небезпека, зривався і робітників з собою кликав.

Жиди з лютості строїли йому одної ночі всіх трьох псів, але на своє лихо. На другу ніч Яць з робітниками засів за плотом і зловив двох жидів, що плюндрували коло ям. Затягли їх до хати, пообвивали голови мішками і «крізь мокре полотно» так висікли палицями, що жиди дух-тіло закляли не ступити й ногою більше на його грунт. Навіть пожалуватися бідолахи на другий день не могли, бо після тої «холодної лазні» ніякісінького знаку не лишилося. Але слова додержали: Яць мав надальше супокій.

Ями мали вже по десять сажнів, а нафти ще й сліду не було. Тоді тільки похопився Яць, що з його грошей дуже вже мало що лишилося. Страшна тривога проняла його. Не спав цілу ніч, увесь день ходив як божевільний. Не міг навіть уявити собі тої думки, що колись настане хвиля, коли прийдеться покинути копання. Покинути копання — та ж се для нього значило те саме, що покинути життя! А тим часом дрібна решта з одержаних від Юдки грошей виразно говорила йому, що хвиля та вже дуже близька і що конче треба давати якусь раду. Тож рано, скоро світ, позаводивши робітників на роботу, побіг Яць до швагра Недовареного. Застав його ще в постелі — пора була вже вільна від польової роботи, хоч гарна ще, тепла і погідлива.

— Пане швагре,— почав Яць, не чекаючи на ніяке привітання,— приходжу до вас з пильною справою.

— З якою? — спитав Недоварений, не встаючи з постелі.

— Тямите, ви колись зацікавилися були моїми ямами, питали, кого до спілки приймаю? Дурень я був тоді, думав, що мені моїх грошей вистарчить...

— А тепер ти змудрів, закопавши свої гроші, і ще й мене хочеш втягнути в свій дурний інтерес! — крикнув з гнівом Недоварений.— Іди ти мені з хати, замороко якась! Іди, бо кажу тебе псами затравити! Іди до свого Юдки, котрого ти за триста ринських багачем зробив, а не до мене!

— Багачем? Яким багачем? — пробовкнув Яць.

— Хіба не знаєш, що Юдка на твоїм грунті на Волянці вже чотири жерела кип'ячки видобув, цілий тиждень черпає й черпає, по сто бочок на день, і ще кінця нема? Видиш, який твій розум? Іди ж до него, проси єго, може, пристане з тобою до спілки, а мені дай святий супокій!

І Недоварений, в котрого грудях аж клекотав гнів, обернувся на другий бік, плечима до остовпілого Зелепуги. Той посидів ще хвилю мовчки, а потім вийшов непевною ходою.

— Боже милий, що се таке діеся на світі? Чи справді доля прокляла чоловіка християнського, а тілько жидам усміхаєся? Ну, хто ж міг подумати, що скарб чекав на него не ту, а на Волянці? І що тепер робити? — Гарячі сльози тислися Яцеві до очей. Сам не знаючи, пощо і зачим, пішов на Волянку — оглянути той нещасний грунт, що такий важкий удар завдав його мріям і силі його волі.

На Юдковім грунті справді робота кипіла. Двадцять робітників працювало коло ям, черпали кип'ячку, зливали в бочки, накладали на вози або уставлювали в великій, наскорі збудованій шопі. Тут же й боднарі з дощок збивали бочки, ковалі обтягали їх обручами, теслі докінчували будування шопи — одним словом, на недавнім пустирі клекотіла правдива фабрика. А посеред усього того клекоту, як муха в окропі, збивався Юдка, розрадуваний, щасливий, випростуваний і порядно одітий, ніби перероджений. Двадцять других робітників копало нові ями.

— Дай боже щасливо! — сумовито сказав Яць, входячи між той робучий, гомонячий і рухливий люд.

— Дай боже! — відказав Юдка.— А, пан Зелепуга! — скрикнув, обернувшися і зуздрівши Яця.— Як ся маєте, пане Зелепуго?

— Кепсько ся маю, Юдко! — відказав Яць.— От тобі бог щастє післав, а я твої гроші закопав і нічого не маю.

— Глубоко-сьте вже? — спитав Юдка.

— Маю чотири ями по дванайцять сажнів.

— У мене бог дав на шестім сяжні,— сказав Юдка,— але то божа воля. Треба вам копати дальше, то й у вас буде, певно буде.

— І я так міркую, що буде. Що ж, коли не маю за що копати дальше.

— Не маєте за що? То кепсько!

Юдка задумався. Яць тим часом зависним оком роззирався по тім полі, що недавно було його, котре не раз в гніві проклинав за неродючість. «Отже, мої прокляття на мене самого спали! — думав бідолаха і знов заплакав.— Нині все те могло бути моє! Та бог, видно, не хотів. Поле видало свої скарби, але не мені!»

— Ну, не сумуйте, Яцю,— сказав по хвилі Юдка.— Може, то бог дасть, що ще все буде добре. Знаєте, що я вам скажу?

— Ну, що такого?

Юдка відвів Яця набік за шопу і сказав:

— Купив я від вас той грунт — біг заплать вам за него! Купив я єго дешево, по 80 ринських за морг. Знаєте, яко довголітній либак, міг я найліпше знати, де швидко кип'ячки докопатися. І я не ошукався. Міг би я був вам відразу дати по сто ринських за морг, як ви жадали, але все-таки торгувався. Ну, що, чоловік чоловіком, а при тім я й боявся, що ану ж грошей на копанє не вистане. Тепер друга річ. Гріх би-м мав, якби-м вам у вашій біді не допоміг. Ось вам ще 80 ринських до тамтих грошей. Як ви самі цінили, так вам даю, щоби вам на мене завкридно не було.

Тота доброта Юдки до глибини зрушила Яця. Хоть і як не любив «жидівського насіння», то все-таки в пориві вдячності поцілував руку, котрою Юдка подав йому пачку банкнотів.

— Нехай вам бог стократно віддасть, Юдко! — сказав хлоп.— Я вам тої доброти до смерті не забуду.

— Тілько знаєте, що я вам пораджу, Яцю,— сказав Юдка.— Не розкидайте ви тих грошей на чотири ями. За-

тим часом забийте три і копліть тільки одну, то так швидше до нори дійдете.

На тім і розсталися. Юдка побіг до своїх ям, і Яць, повен нової надії, полетів додому. Хоч і як тяжко було йому рішитися — забити три ями, то все-таки тяжкий досвід з недостачею грошей і маленька на дальшу роботу одержана сума доконче наказували потіснитися. Забив три ями, відправив більшу часть робітників, задержавши тільки двох. Розрахував собі одержані гроші на дні і з серцем, б'ючим, мов у лихорадці, облічував, кілько днів ще треба буде робити.

А робота йшла тепер звільна. Замість м'якої глини прийшов твердий лупанець, котрий треба було ламати оскарбами, бо рискалі не йшли. В ямі в такій глибині почала бути задуха: треба було купити млинок, котрий відразу пожер значну частину грошей. Помалу, сумно йшла робота, тільки Яцева гарячка щораз більше змагалася. Адже ж кожда хвиля, кождий удар оскарба могли принести йому рятунок, міг пробити вхід до пожаданого скарбу. Раз у раз хотів сам бути в ямі; майже насилу треба було його витягати з неї, щоб ішов їсти або спати. І спати не міг. Щоночі чув крізь сон властивий шипіт і булькіт і з безумно-радісним окриком: «Є! є!» — зривався з постелі і біг до ями, а не можучи в пітьмі нічого доглянути, прикладав ухо до дерев'яної, на колодку замкненої заткальниці, чи не почує шипоту і булькоту підземних духів. Але духи мовчали, як закляті, не появлялися, не дбаючи на молитви, прокльони і сльози Яця, котрого ненастанно з кождим днем дужче мучила і пожирала лихорадка.

— Боже мій! — крикнула раз швагрова, побачивши його, коли вилазив з ями.— Швагре Яцю! Як же ж то ви виглядаєте! Лиця на вас нема!

— Як то нема? — коротко, розсіяний, запитав Яць.

— Бліді ви, худі, пожовклі, тілько вас у дошки класти. Чи не їсте нічого?

— Ні, їм.

— Ну, то мусите бути хорі.

— Бог з вами, кумо, я здоров.

— Ну, то, може, вам хто дане дав, що так страшно марнієте? Або, може, не дай господи, переполох?

— Е, байки! Не бійтеся, поправлюся швидко, скоро тілько кип'ячку добудемо.

І поспішним хитким кроком, мов зачемеричений, Яць пішов з робітниками на обід. Швагрова варила їм їсти у себе і рідко приносила обід сама; частіше присилала найстаршу, чотирнадцятилітню доньку з кобелею, в котру понаставлювано було горщиків. Тож не диво, що, не бачивши Яця кільканадцять день, майже й пізнати його не могла і зовсім справедливо почала догадуватися, що він мусив занедужати. Але Яць не чув нічого. Ціле його життя, всі думки і чуття скупилися в одній точці, а нею була яма, та уперта, глибока пропасть, що, помимо двадцятисажневої глибини, не хотіла видати ані краплини з укритих в її нутрі скарбів.

Для Яця сталася вона якоюсь свідомою, чутливою і розумною істотою. В хвилях розпуки запускався з нею в пристрасні розговори, закидав їй, що лащиться до жидів, а до правого господаря оконем ставиться, благав її о милосердя, о просту справедливість, щоби повернула йому бодай ті кошти, що на неї виложив. Але яма мовчала уперто.

Минув ще тиждень. Яма виносила вже двадцять і два сажні, а в касі Зелепуги осталося всього-навсього двадцять і два крейцери. А яма ані мур-мур. Яць ходив як божевільний. Мало що до ніг не падав робітникам, щоб лишилися дальше і робили з ним наборг. Робітники, не вдоволені скупими в послідніх днях харчами і нерадо видаваною платнею, закляли йому в батька-матір і пішли. Яць лишився сам, як на леду.

Невже й послідні його надії так і приснуть, як булька на воді? Побіг до Недовареного — той витравив його собаками. Побіг до Юдки — Юдки не було в Бориславі, поїхав робити контракт з якоюсь дистилярнею на достарчування кип'ячки і роботу на той час стримав, ями позамикав і сторожу приставив. Мов травлений звір, побіг Яць з Волянки до своєї хати, але перед самим перелазом зупинився, не знаючи, що дальше почати.

За плотом стояв Мендель і, злобно всміхаючись, позирав на нього.

— Ни, пане, Яцентий, як ся маєте? — сказав жид.

Яць закусив зуби на вид Менделя.

— А що ж? — відказав з глухим упором. — Хвалити бога, нічого мені не хибує.

— Ге, ге, ге, ге! — сухо засміявся жид.— Нічого вам не хибує? Ни, ни, хвалити бога! А що, не продасте мені своїх загонів?

— Ні, ще тепер не продам.
— А коли ж продасте?
— Як час надійде.
— А коли ж час надійде?
— То вже будемо видіти.
І Яць хотів уже йти до хати.

— Слухайте, пане Яцентий,— сказав Мендель,— без жарту вам говорю. Нащо вам біди, клопоту і видатків? Бачите, тамтой грунт продали ви Юдці. Нині Юдка багач, а ви грошики в ями закопали і не маєте нічого. Дайте ви спокій тій роботі, то не хлопська робота. Я вам дам за кождий загін по сто ринських, і нащо вам клопоту на здорову голову? Буде на ваші старі літа!

Вся кров ударила Яцеві до голови. Ті слова гірше його кололи, ніж найїдкіші дотики — може, для того, бо в глибині душі чув, що як на простий хлопський розум, то Мендель зовсім правду каже.

— Іди ти від мене, жиде, до чорта! — крикнув подразненим голосом.— Іди, коли не хочеш, щоби-м тобі каменем межи очі заїхав.

— Ни, що то є? Каменем межи очі? А то за що? Ти, дурне, гой смердяче! Думаєш, що тебе боюся і що твої загони більше варгі? Чекай, ще сам до мене прийдеш і будеш просити, щоби-м ті діри купив.

— Не дочекаєш того, парху! — крикнув Яць.— Швидше сам в них смерть свою найду.

І, натиснувши шапку на чоло, весь тремтячи з якогось невисказаного зворушення, побіг Яць до швагрової, що йому їсти варила.

Швагрова тепер уже направду перелякалася його появою.

— Всякоє диханіе да хвалить господа! — крикнула.— Куме швагре, а вам що такого? Чи жене хто за вами, чи, може, нещастє яке?

Яць навіть не звертав уваги на її окрик. В безсиллі сів на лаві, навіть шапки не знявши, і сказав скоро, майже одним духом:

— Кумо швагрова, на вас одна моя надія. Вийшли мені гроші, покинули мя робітники, а яму копати треба. Мушу кип'ячки докопатися. Згину скорше, а тої річі не покину. Поможіть мені, кумо! Я ж се прецінь не для себе. Якщо буде, то буде й вам, і дітям вашим. Ходіть самі, маєте дівчину вже в силі, обі станете до корби, менший

хлопець може млинкувати, а я полізу в яму, буду копати, доки сили стане. Чую, що вже недовго. Кілька разів дзюбнути. Хто знає, може, лиш раз у щасливе місце ударити... Не відкажіть мені, кумочко!

Швагрова стала зачудована. Не так її здивувала просьба Зелепуги, як його голос — якийсь дивно звучний, м'який і тремтячий. Вагувалася хвилю, бо, крім двоїх старших, мала ще троє менших дітей, що вимагали ненастанного догляду.

Яць вгадав, чого вона вагується.

— І о ті менші не турбуйтеся! — сказав.— Заберіть їх до моєї хати, там вам буде близько до них. А втім, спустите мене до ями і все будете мати з півгодини вільної, поки я там що накоплю. А діти будуть за той час млинком крутити.

А коли швагрова ще вагувалася, Яць нараз заллявся сльозами і кинувся їй до ніг.

— Кумо швагрова! — благав, стискаючи її коліна.— Богом вас заклинаю, не відказуйте мені сеї просьби! Не відказуйте, бо здурію! Чую добре, що на саму думку, щоб покинути сю роботу, якийсь недобрий дух до мене приступає, і я готов наробити нещастя, великого нещастя!

— Бог з вами, швагре! — скрикнула перелякана жінка, піднімаючи плачучого з землі.— Бог з вами! Що ви за страшні річі говорите, нехай бог заступить та відверне! Успокійтеся, все ще добре буде. Всі підемо, будемо копати, будемо богу молитися, може, бог змилуєся над нашою недолею і пішле нам свій дар великий. Тілько не плачте!

— Бог заплать вам! Бог заплать! — шептав Яць, хлипаючи, як мала дитина.— Я спокійний, о, зовсім спокійний! Лиш сили якось не маю. Сон мене клонить.

— Засніть, засніть, то вам ліпше буде. А то, боже мій, виглядаєте, як з хреста зняті.

І завела Яця на постіль — околот соломи, покритий грубою веретою. Безсильно, мов п'яний, упав Яць на постіль і зараз заснув глибоким сном. Швагрова навіть подумала зразу, чи він не п'яний, але, наблизившися до його лиця, зовсім не почула запаху горілки.

— Бідолаха! — зітхнула.— Так до него та проклята кип'ячка приступила, що вже далі й дихати не зможе. Боже милосердний, заступи єго від якого нещастя! Радше мого поганина наверни де на зламану голову, ніж отсю добру душу!

Сон Яців був довгий, але неспокійний. Кілька разів вночі схапувався, надслухував, кричав крізь сон: «Є! Є!» — і знов безсильно падав на постіль і засипляв.

Та все-таки на другий день устав трохи покріплений і з новою енергією допомагав швагровій пакувати і переносити нужденні останки пожитку і харчів до своєї хати. Щось тягло його до ями. Спішив підбігцем, поки не наблизився до його обійстя, а там і зовсім усе покинув серед дороги і побіг заглянути до ями, чи за ніч не наплило кип'ячки. По довгій хвилі вернув сумний.

— Пусто, нема нічого! Але знаю, що швидко, швидко буде. Мусить бути! Хіба би... хіба би бога над нами не було!

— Бійтеся бога, швагре, що се ви говорите! — крикнула швагрова.— Аж слухати лячно.

— Сам уже не знаю, що говорю! — сказав Яць, похиляючи голову.— Але ходім, ходім до роботи! Треба поспішати. Чую, що щось мя жене, тривожить, так, як коли би смерть моя була вже близько, а я перед смертю ще щось мав дуже велике зробити.

Швагрова нічого вже не сказала, тільки перехрестилася на ті слова. Бачила виразно, що Яцеві почало баламутитися в голові, але що ж могла порадити? Тільки, йдучи, стиха шептала молитву. Разом з найстаршою дочкою стала до корби і помаленьку, осторожно спустила Яця до ями, хоч той з глибини раз у раз кричав: «Борше! борше!» Тим часом хлопець, добуваючи всіх сил, млинкував до ями свіжий воздух.

Коли Яць опинився на дні, швагрова пішла до хати, лишаючи дітей при ямі. Яць вигадав спосіб — обходитися зовсім без її помочі, видобувати кибель з накопаною глиною. Сам знизу на осібній линовці витягав кибель догори, а діти лиш висиплють з нього глину і знов спустять вниз. Повигадував різні способи для остороги, щоби котре з дітей не впало до ями. Мати могла бути за них зовсім спокійна.

Зразу робота йшла. Яць працював з надлюдською натугою. Валив оскарбом в лупанець, немов се був його найтяжчий ворог. Кибель за киблем витягав угору, навіть о свіжий воздух не дуже дбав, бо в ямі замороки не було ніякої, та й діти млинкували досить добре. А якби почала показуватися кип'ячка, то Яць обдумав так: не чекати, поки діти прикличуть матір і витягнуть його в киблі, але

дряпатися вгору по цямринні хоч на кілька сажнів, а там уже зачекати на кибель, бо боявся, щоб нагло вибухаюча кип'ячка його не залляла або заморокою не задушила.

Але кип'ячки не було й сліду. По кількох годинах тяжкої праці Яць ослаб, почув острий біль в крижах, в руках і ногах, почув недостачу повітря, якийсь стукіт у висках, заворот голови.

«Що, може, то вже заморока кип'ячку віщує?»— подумав урадуваний і тричі шарпнув за шнурок від дзвінка. Був то знак, щоби діти кликали маму і тягли його вгору.

— Ну, що? Є? Буде? — питала швагрова, коли Яць, стоячи в киблі і прип'ятий за пояс до линви, виринув з темних челюстей ями.

— Хвала богу, здається, що буде,— відказав Яць, важко дишучи і ледве здужаючи вийти з кибля.

Відв'язали його, завели до хати, нагодували і знов положили спати. Але надія показалася передчасною. Заморока була, але кип'ячка не показалася. Тривога і гарячковий поспіх у Яця не змоглися. Відпочивши трохи, почав перти, щоб знов спущено його до ями, але швагрова ні за що в світі не хотіла сього зробити.

— Самі себе замордуєте, швагре! — говорила.— Відпічніть ліпше, прийдіть до сили. Яма не втече.

— Ні, ні, треба кінчити швидше! — товк своє одно Яць.— Що вам з того прийде, що будете мене мучити? Адже ж я і так не всиджу, ані влежу на місці. То вже ліпше спустіть мя до ями!

Ледве здужала швагрова допроситися, щоб зачекав до полудня.

Так минуло два дні — радше тяжкої муки, ніж роботи. Яць за ті дні постарівся о яких десять літ, згорбився, посивів, лице і чоло покрилися морщинами. Тільки сиві очі палахкотіли живим огнем, а енергія його не то що не слабла, але з кождим днем щораз більше змагалася. Сон майже зовсім його покинув: хіба вдень, втомлений тяжкою працею, задрімає на хвилю. Ночі були для нього ще гіршою мукою, ніж дні.

Аж нараз третій день приніс йому нещастя, якого менш усього міг сподіватися. В саме полудне, коли Яць тільки що з дітьми пообідав, а швагрова розстелювала на землі солому, щоб міг на ній на хвилю заснути, отворилися двері, і до хати, як грім з ясного неба, влетів швагер-п'яниця.

— Га, прецінь находжу свою жіночку! — крикнув і, не кажучи нічого більше, ударив остовпілу жінку п'ястуком в лице так сильно, що, облита кров'ю, повалилася на землю.

Цілої півгодини лютувала буря в Яцевій хаті. Чути було стук ударів, крик і плач дітей, зойк жінки, ломіт розбиваної і друхотаної посуди і гвалт Яця. Перепало й Яцеві на його пайку, хоть треба сказати, що й він сміло станув до бійки і завдав швагрові кілька стусанів таких влучних, що дуже значно охолодив його войовниче завзяття.

Півгодини тяглася баталія, а потім розпочалася сумна рейтерада: швагрова з дітьми і з усім своїм недавно принесеним статком попрощала гостинні пороги Яцевої хати. Муж її, проклинаючи та викрикуючи, плівся позаду того плачущого, побитого та покровавленого походу. Яць лишився сам в хаті, без сил, без средств, без надії. Що се таке було? Відки надлетіла та буря? Чи то був сон страшенний, чи дійсна правда? Не знав. Чув тільки, що в голові йому шуміло і очі меркли, чув глухий, упертий біль в цілім тілі; свідомість засипляла. Сам не тямив, коли і як замкнув хату і заснув на соломі, розстеленій насеред хати.

Пробудився вже над ранком. Розвиднювалося. Сірими плямами вирізувалися тісні віконця з сумерку, що залягав хату. Яць відразу схопився на рівні ноги, встав і почав збирати докупи розіслані думки, щоби собі пригадати, що з ним діється і що́ йому діяти.

Перша думка його була: треба піти поглянути, може, що є в ямі. Вже кинувся до жердки, щоби з неї зняти кожух, коли втім наглий розблиск пам'яті відразу виявив йому ціле його теперішнє положення.

— Боже мій! Адже ж я тепер сам-самісінький, як билинка в полі. Що ж мені тепер робитоньки?

В німім переляку стояв бідолаха довгу хвилю, заламавши руки. Бачилося йому, що летить кудись у бездонну западню і надармо махає руками, щоб найти яку опору. Але джерело його надії і енергії ще не було до остатку вичерпане. В його недужій уяві почали снуватися різні фантастичні щасливі случаї наглої поправи долі; на основі хиткого словечка «а може» живо здвигалися блискучі будівлі будущини. Затоплений в тих мріях, несвідомо надяг кожух, взяв лампу і пробний шнур з каменем на кінці

і пішов до ям. Та що то казати — пішов? Побіг, полетів, гнаний якоюсь всеволодною силою. Відчинив заткальницю, заглянув до ями — темно. Спустив шнурок з каменем — по добрій хвилі камінь упав на вогке лупанцеве дно з легким стуком. Витягнув його знов наверх — сухісінький, ані сліду кип'ячки. Яць і руки опустив.

Аж тепер почув усю велич своєї самоти, свого безсилля. Нащо здалися його пориви, його труди і муки? Пощо закопав він усе, що мав, в тих проклятих ямах? Завидлива доля, очевидно, піднімає його на сміх, збагачує Юдку майже без труду, а його здавляє, мов черв'яка. І що за причина такої страшної неправди? Яць чув, що щось страшне клубиться в його грудях, підступає під горло, запирає дух. Хвилю стояв німий, напівнеживий, посинілий, ніби боровся з невидимим ворогом, а вкінці як стояв, так і впав на землю, гриз її зубами, стугував п'ястуками і кричав скаженим голосом:

— На, на, от тобі, проклята! Ось тобі, зраднице, жидівська приподобнице!

Втомився і хвилю лежав мов закостенілий, а далі, піднімаючися до впів і підводячи лице до захмареного, сірого неба, крикнув щосили:

— Боже, боже, що я тобі винен? За що ти мене так тяжко караєш? Негідникам, п'явкам людським добро посилаєш, а мене водиш, як кітку за стеблом, аж поки не довів мя ось до якого кінця! Боже, невже ти все те бачиш? Невже се є твоя свята воля?

Занімів, важко дишучи, немов ураз із сею промовою тяжкий камінь скотився з його грудей. Але не вспокоївся, тільки на хвилю нерви його отупіли з надмірного болю.

— І що ж мені тепер, нещасному, робити, що починати? — лементував вголос, сівши на землі і вхопившися обіруч за голову.— Чи кинутися стрімголов до тої заклятої ями і конець свому житю зробити? І мéре нічого іншого вже мені й не лишається. Ой земле, матінко моя, прийми мене до себе, нехай ту довше не мучуся!

І, обливаючися слізьми, з розпростертими раменами кинувся лицем до землі і завмер так, не то в німій молитві, не то в остовпінні. Тільки хлипання потрясало його тілом і свідчило о тім, що то не труп, а живий чоловік лежав на землі.

Нараз зірвався, немов гадюка його вжалила. Що се таке? Чи то сон? Чи привид його уяви? Але ні, уява його

була підрізана, зламана і безсильна. Ні, то щось далеко сильніше від простого привиду. Дрижав увесь в неописаній тривозі. Довгу хвилю стояв, протираючи очі, не знаючи, на яку ступити. Далі вхопив пробний шнур і знов кинув до ями камінь, прив'язаний на його кінці. І знов камінь упав на дно з сухим стуком. Витягнув його, ще не вірячи сам собі,— камінь сухісінький. Значить, і сим разом луда́! Значить, те булькотання, котре чув так виразно, коли лежав, лицем припавши до землі, було лудою, було послідньою, дивовижною наругою долі над його нещастям! Будь проклята, доле! Прощай ти, світе невдячний, ти, життя остогидне!

Яць поступив кілька кроків взад, щоб розігнатися і вскочити до ями. Але що ж то: ледве віддалився від ями, почув знов те саме тихе булькотання. Натужив слух, як міг — так і є! Булькотання не було витвором його уяви. Поступив ще два кроки взад — ще виразніше чути. В тій самій хвилі в ніс його вдарили густі нафтові сопухи.

Що се? Відки се? Оглянувся довкола — боже! Адже він стоїть близько своєї давньої, зверху забитої і дерном заложеної ями. Одним поскоком був на самій ямі. В першій хвилі цілий туман сопуху, що піднімався з-під дерна, і виразне булькотання під землею переконало його, що ціль його бажань осягнена, скарб найдений — отут, де він його найменше надіявся.

Але Яць ще сам собі не вірив. Тремтячи, задиханий, майже в нетямі, що робить і що з ним діється, скинув з себе кожух, припав на коліна і почав руками віддирати дерня, викидати глину, відгрібати грубі бруси, котрими була забита яма. З гарячковим поспіхом, добуваючи всіх своїх сил, відвалив один брус. Сонце, що вже трохи піднялось було над краєчок землі, скоса заглянуло до ями; його проміння, мов від гладкого металевого дзеркала, відбилося від поверхності густого чорного плину, що наповнив яму аж до самого краю.

Що Яць в тій хвилі не збожеволів, що з радості не впав до ями — се було правдиве чудо. Очевидно, сам він почував, що може з ним статися щось такого, бо, облитий холодним потом, шарахнув собою взад від отвореного гирла ями, немов шукав безпечного місця, заглянувши так зблизька в очі страшній загадці буття.

Але по хвилі остовпіння найшла на нього правдива шальга́. Кинувся до другої присипаної ями, відкопав її,

відкрив — повна! До третьої — те саме! Значить, не марні були ті сни, в котрих раз у раз щось шептало йому: «Є, є той скарб пожаданий!» Тільки його власна сліпота була причиною так многих його мук. А ті нарікання і прокльони на долю — ох, коли б вони тепер не хотіли спасти на його власну голову!

Але ні! Проч усякі чорні думи! Ціль осягнена! Скарб здобутий! Ціною здоров'я, терпінь, пониження і розчарувань, але здобутий. Що з ним тепер робити? Про те Яць не дбав. Те само собою покажеться.

Майже не думаючи, що робить — попередніми безсонними ночами він так часто обдумував се діло! — Яць побіг до Мендля. Застав жида, коли той сам торгувався з робітниками. Не вітаючися, не кажучи ані слова, прискочив, схопив Мендля за плечі і поволік навперед до себе.

— Ни, що то такого? — кричав Мендель.— Яцю, чи ви сказилися? Чого хочете від мене?

— Ходи, ходи! — охриплим, задиханим голосом кричав Яць, не випускаючи його з рук.

— Куди? Зачим? — питав Мендель.

— Ходи, ходи, сам увидиш! — кричав Яць і волік його дальше.

Спотикався по глиняних кіпцях і камінні, але що се йому значило? Мендель зразу шарпався,— Яць не пускав. Далі жид догадався, що мусило лучитися щось незвичайного, і пішов радо. Яць ще швидше. Почали оба майже наввипередки бігти. До першої ями.

— Ади!

Ще Мендель не отямився, а вже Яць шарпнув його до другої ями.

— Ади!

І знов дальше до третьої.

— Ади!

Мендель остовпів.

Яць обезсилений усів на землі, важко дишучи, але не можучи й слова більше промовити. Добра хвиля пройшла в мовчанці.

— Ни, і що ж? — сказав вкінці Мендель, звертаючися до Яця.

— Купи! — сказав коротко Яць.

— А сила хочете?

— Міліон!

— Спам'ятайтеся, Яцю! Що ви говорите? Хто вам дасть міліон?

— Ти даси.

— Але чи знаєте ви, що то значить міліон? Кілько то грошей?

— Знаю, що багато. А як буду мав в руках, то й почислити зумію. А ти думав, що я тобі се задармо віддам?

— Я не хочу задармо. Але говоріть людську ціну.

— Міліон.

Жид засміявся з цілого горла.

— Ни, що з ним говорити! Вивчився напам'ять того одного слова та й товче. Але ж, Яцю, де я вам міліона візьму?

— То твоє діло.

— І що ви з ним зробите?

— То моє діло.

Жид знов засміявся з цілого горла. Нараз зробився поважним. Щаслива думка шибнула йому до голови.

— Ни, знаєте що, Яцю,— сказав, приступаючи до нього ближче.— Виджу, що ви не такий чоловік, щоби з вами жартувати. Нехай буде божа воля, дам вам міліон за ваші ями.

— Я так і знав, що даси,— спокійно сказав Яць.

— Але вже за всі чотири.

— Розуміється.

— І за цілу решту грунту.

— Або хіба як?

— То йти до писаря і свідків?

— Іди.

Коло полудня хата Яця Зелепуги повна була народу. Мендель казав поуставляти перед вікнами наскоро з дощок збиті столи і лавки; на них позасідало чимало хлопів і жидів — то були свідки. І щораз нові прибували.

По цілім Бориславі шибнула вість, що Зелепуга викопав три ями кип'ячки і продає все Менделеві за мільйон. Жиди всміхалися, хлопи зітхали, хрестилися хрестом святим або міркували над тим, що почне старий, осамотілий і напівдурілий Яць з такими страшенними грішми. А проте всі бігли до його хати, знаючи, що там частунок буде неабиякий.

Всі зібрані затихли. За столом сидять і війт, і старший брат церковний, і пан присяжний,— се головні свід-

ки. Пан писар тільки що скінчив писати контракт, посипав письмо піском і голосно крекче на знак, що хоче зачати читати. Яць стоїть насупротив писаря, німий, жовтий, як віск, з палаючими очима, і вдивляється в його уста.

— «Во ім'я отца, і сина, і святого духа, амінь! — починає різким голосом писар, і всі присутні хлопи хрестяться побожно.— Яко я, нижче підписаний господар Яць Зелепуга, при присутніх тут свідках: пану війтові бориславському Якимові Дуригрошеві і пану присяжнім Олексі Бовті, і пану старшім браті Грицеві Тумані, з присутнім тут Мендлем Лямпенліхтом зробив угоду, або контракт, слідуючої основи, що продаю тому Мендлеві грунт мій власний вітцівський, сумежний з грунтом того ж Мендля власним, від заходу сонця, а виносячий два морги, враз із находячимися на тім грунті ямами нафтовими і з усім, що є в нім і на нім, і віддаю той грунт тут же при свідках тому Мендлеві на вічну і неограничену власність.

А Мендель має мені перед віддачею грунту при тих самих свідках вручити ціну купна, виносячу міліон... валюти австрійської».

— Чого, чого? — перервав читання Яць.

— Валюти австрійської,— повторив пан писар.— То значить грошей австрійських, цісарських, розумієте?

— А, розумію! Ну, се певна річ, іншими грішми я не приймаю. Ну, читайте далі!

Дальша читанина пішла швидко. Контракт підписали — розуміється, як Яць, так і всі свідки тільки знаками хреста святого. Тоді виступив Мендель і положив на столі цілий мішок грошей. Роз'язав його і почав виймати пачку за пачкою банкнотів. Кожда пачка зложена була з дрібних банкнотів, переважно паперових шістаків або гульденів, і навхрест перев'язана ниткою.

— Ту сто, ту сто, ту сто, ту сто! — питлював Мендель і валив пачку за пачкою, аж усі дух в собі запирали. Кілька мінут пройшло, поки випакував усе, що було в мішку.

— Ось вам ваш міліон, пане Яцю! — сказав, гордо поглядаючи на нього.

Яць стояв приголомшений. Такої сили грошей ще й не бачив, відколи живе, а тепер усе те було його власне!

— Гм, а хто знає, чи то добре рахованó? — сказав отямившись.— Треба би перерахувати.

— Я присягнути можу, що добре раховано,— сказав Мендель.— Ни, але ви можете собі не вірити, то ваша річ. Тілько що міліон перерахувати не так легко, як вам здається. А щоб ви на мене не нарікали, що я вас оциганив, то я вам щось скажу. Зложім сі гроші назад сюди до мішка зав'яжім і запечатаймо їх при свідках, і нехай вам кого хочете з громади визначуть, щоб вам поміг перерахувати. А як вам одного ринського не стане, то я зобов'язуюся дати вам за одного десять.

— Добре, добре! — хором закричали свідки.— От видно, що чесний жид, не хоче вашої кривди, куме Яцю!

— Пристаю на те,— сказав Яць.— Але мішок з грішми мусить лишитися в моїх руках.

— А, то розуміеся само з себе! —живо підхопив Мендель.— Адже ж гроші ваші!

І бистро запакував усі пачки банкнотів до мішка і запечатав його з двох боків великою громадською печаткою, котру війт усе носив при собі в халяві від чобота.

— Ну, тепер тота річ готова, куме Яцю. Тепер ваша черга — віддати Мендлеві грунт і ями.— Встали всі й пішли. Віддавши все Мендлеві, Яць почувся спокійним. Почався почастунок і, дякувати надзвичайній Мендлевій гостинності, протягнувся аж до пізнього вечора. Тільки пан писар, віддавши Мендлеві підписаний контракт і довго щось з ним перешептавши, пішов додому, не дожидаючи трактаменту. Мав ще багато роботи сьогодні, а в самій річі чувся трохи неспокійним. Щоправда, заробок мав нині добрий. Крім звичайних п'яти ринських «від руки», дістав від Мендля цілих сто ринських, і то за найбільшу дрібницю в світі. Тільки чорт його знає, чи з тої дрібниці не виросте яка велика річ. Бо тут о кляте-великі суми розходиться. Щоправда, Мендель запевнив його, що нема тут чого боятися, що він навмисне так багато свідків спросив, що все робив по-тверезому і з найбільшою осторогою, так що ніхто й не посміє заперечити, щоби контракт був фальшивий, і що навіть у нотаря його легалізувати не треба — ба, якби-то все так і сталося! Але лихо не спить, а жидові хто його й знає, чи можна дати за віру? Помимо всяких запевнень, пан писар був неспокійний і бажав бодай якнайшвидше віддалитися з того місця, де задля стогульденового банкнота допустився такої клятої... дрібнички.

Що ж се була за дрібничка?

Дрібничка справді невеличка! Між словом «мільйон» і словом «валюти» в контракті написав він, а в читанню промовчав одно-однісіньке слівце «крейцерів». Правда, се одне слівце з шумного Яцевого мільйона робило досить малу суму десяти тисяч, ну, але й се ще аж надто велика сума для такого дурного хлопа, як Яць Зелепуга,— думав пан писар. І з тою сумою Яць не дасть собі ради. Тим часом Яць розкошувався тим почуттям, що має мільйон. Що з ним робити, куди його повернути, о тім час буде подумати завтра, позавтрі, пізніше. Тепер уже ніщо йому не втече, доля в його руках. Той мішок з банкнотами — се сильна підпора і основа всіх хоч би й найсміліших його мрій. Мільйон! Адже ж се величезний маєток, про які хіба в казках розказують! Пізня вже ніч була, коли від Яця вийшли послідні гості — війт, присяжний і старший брат. На їх честь Яць мусив випити кілька чарок солодкої горівки, котру Мендель приніс уже на самім послідку, коли всі прочі люди розійшлися. І сам Мендель, давши Яцеві решту тої горівки, попрощався з ним і пішов спати.

Коли розійшлися послідні гості, Яць почувся таким щасливим, таким супокійним і здоровим, як ніколи. Якесь розкішне тепло розлилося по всім його тілі. Ані сліду недавньої пожираючої і гризучої гарячки. Сидів на лаві, опершися обома ліктями о стіл і стискаючи в обіймах свої справджені мрії, свій мільйон, що лежав ось тут в запечатанім мішку. Всміхався і повторяв якісь слова без зв'язки. Силувався пригадати собі щось, але довго не міг. Вкінці пригадав-таки, що треба би за гістьми двері позамикати, але не чув в собі настільки сили, щоб устати.

«Е, що там мені двері! — подумав.— Маю міліон, міліон, міліон!»

І, шепочучи ті слова, склонив голову на мішок з грішми й заснув. Олійний каганець стояв насупротив нього на столі і своїм мигкотячим огником надармо силувався заглянути йому в очі.

По хвилі тихо-тихесенько отворилися хатні двері і, осторожно ступаючи на босих пальцях, увійшов Мендель.

Приступив просто до сплячого, оглянув його, а відтак спокійно підняв вгору його лікті, виняв з-під них

мішок і підложив кругле поліно, що лежало під лавою. Затим узяв мішок під паху і направився до дверей. Але швидко вернувся, взяв із стола каганець і поставив на землю, на котрій, ще відучора розстелений, лежав околіт соломи. Велика купа соломи лежала під лавою, на котрій сидів Яць.

— Так ліпше буде,— прошептав Мендель.— Сліду не лишиться.

І поквапно вийшов з хати, замкнув з сіней передні двері, вийшов задніми і засунув їх знадвору шнурком, прив'язаним до засува і протягненим надвір крізь дірку, проверчену в стіні. Засунувши засув, він шарпнув міцно і відірвав шнурок, так що кождому мусило здаватися, що й ті двері засунені були зсередини. А затим щез у пітьмі.

— Осторожне з огнем! — кричав протяжним голосом вартовий громадський, проходячи здовж улиці. Нараз кинув поглядом на хату Зелепуги, що стояла сприбоку, о яких сто кроків від улиці.

«Що до біса той старий хрін там виробляє? — подумав вартовий.— Чи ще в печі топить в таку пізну ніч?»

Але в тій хвилі думки його нараз перервалися. Могуче світло, що наповнювало хату Зелепуги, нараз величезними кровавими язиками вискочило на стріху крізь вікна, крізь двері, обхопило цілу хату, котра відразу запалахкотіла, як свічка ярого воску.

— Горить! Горить! — заверещав вартовий, що мав сили, і полетів до дзвіниці, щоби на гвалт ударити в дзвони.

На другий день рано знов здвиг народу стояв коло Яцевої хати, тільки що замість хати було тепер чорне згарище: лиш глиняна четверогранна піч стирчала серед сумовитої руїни. З-під печі відгребли люди й напівперепаленого трупа Яця Зелепуги. Очевидно, небіжчик, пробудившися серед огню, хотів сховатися під піч, але не встиг се зробити. Запхався тільки половиною тіла; ноги і нижча часть тулуба стирчали з-під печі і сталися жертвою пожару. Зате лице, притулене до землі, і руки були зовсім здорові. В руках замість мішка з грішми держав грубе поліно.

— Нещасний! — міркували люди.— Певно, здрімався над грішми і зіпхнув каганець зі стола в солому. А коли збудився, то в метями, замість рятувати гроші, вхопив

поліно. А гроші всі згоріли. Так-то вже, очевидно, сам бог не щастив єму з тим скарбом!

А труп Зелепуги лежав перед хатою, стискаючи ще й по смерті поліно в обіймах так міцно, що годі було його виймити. Його посиніле, перелякане лице звернене було до неба, немов з-поза тих судорожно затиснених зубів от-от і вирветься питання:

— Боже, невже ти все те бачиш? Невже се все — твоя свята воля?

ІНШІ РЕДАКЦІЇ ТА ВАРІАНТИ

ЦИГАНИ

ЕСКІЗ МИРОНА ***

Понижче села Ластівок, Стрийського округу, стримить над Стрием-рікою висока скала. Стіною бовдурiться вона над самим плесом ріки і своїм стовбурчастим верхом, зеленим від моху та папороті, роззирається по довколишніх горах. Стрий-ріка миє її стопи і в осінню повінь грізно бурлить та піниться, заливаючи вузеньку стежечку, що в'ється попід скалу здовж берега ріки.

А довкола гори, покриті чорним смерековим лісом, деде тільки верхи лисіються, мов блідо-зелені прогалини. Ластівки, вбоге гірське село, розкинулись оподалік в долині, закритій переліском. Пусто й сумно в сльотливий осінній день круг скали, тільки хвилі Стрия ревуть та розбиваються о щербате каміння.

Пусто й сумно було також в душі шандаря, що в сльотливий осінній день ішов стежкою понад ріку в плащі і чаку з когутовими перами, з гвером, перевішеним через плече, і роззирався довкола. Ніде ані душі, ані голосу людського, і коли б не бита стежка понад рікою, можна би було думати, що тут, в цій дикій лісистій кітловині не було ще й ноги людської від нащадку світу.

— Тьфу на таку песю службу! — воркотів шандар, обтираючи хусткою вуси, з котрих текла дощова вода.— Лазь і лазь, як виклятий, по тих проклятих вертепах, та й пусто-дурно! Ті мерзенні бойки бояться шандаря гірше чорта, кождий обминає тебе на тисячу кроків, скоро лиш де заздрить... Так і здаєсь, що кождий ось іно-що украв щось або вбив когось... А як котрого вже пристрітиш, то скорше би-сь від отсеї скали що-небудь дізнався, як від него... Тьфу на такий дикий народ!

Так воркочучи, шандар наближався ід скали, позирав на Стрий, що люто розбивав свої хвилі о каміння, немов і сам гнівався на той дикий бойківський народ.

— Ов, яка вода велика! — гуторив далі шандар сам з собою. Коби лиш стежку не залила та кладку не взяла, а то годі би було нині на ніч зайти до Ластівок, хоч вже й як близько! Вже то я ту в тих горах не маю щастя,— дарма робота! От вже четвертий раз іду тими вертепами,— і ще ані разу не удалось мені не то викрити якого злодія або розбійника,— а ту досить лиш раз зирнути, щоб переконатися, що злодіїв та розбійників є чимало! — Ба, навіть не можу хоч би якого мізерного волоцюгу або діда жебручого арештувати! Другі шандарі, що котрий піде, то все тих волоцюг, циганів та дідів тащить з собою цілу гурму, весь арешт в Сколім наповнить,— а я аби хоть одного! Другі вже по кілька «бельобунгів» подіставали, а я ані цень! Чи тебе лихо яке з таким щастєм, чи що!...

І шандар гнівно сплюнув і позирнув наперед себе. Він стояв уже перед самою скалою. Стежка підіймалася трохи на камінну приспу, по котрій вилася понад саме плесо, то знижуючись, то підходячи вгору. Але здалека вже побачив шандар, що зараз перше місце, де стежка знижувалась, тепер залите було каламутною водою.

— На маєш! — буркнув він гнівно.— Знов перепона! Прийдеся обходити того бовдура довкола, дертися з-пів години по хащах і зломах, а за той час міг би бути в Ластівках. Най то грім трісне в такий порядок!...

І, ховзаючись важкими чобітьми по мокрім моху, шандар пустився наліво, між хащі, під гору, щоб обійти скелю. Коли втім зирнув вбік і зупинився. Що за мара! Йому здалось, немов із скелі легенькою струйкою виповзає дим і, мов зляканий, живо розсівається і щезає в воздусі. Шандар зразу сам собі не вірив. Але коли постояв і поглядів ще пильніше, переконався, що й справді з-поміж щербатих скалистих зубців, немов з нутра головного стовбура видобувався дим.— Що се може бути? Шандар не був боязливий, але й його вергло в дрож, бо ніяк не міг доглупатися гадками, що се такого може бути. Але швидко він отямився.

— Певно, дроворуби кладуть огонь... А може які злодії? — подумав шандар. — Піти б подивитися!

І він почав з трудом спинатися по ховзьких облазах, аж туди, де понад них, мов велет, вистирчувала висока камінна стіна. Зразу не міг доглянути нічого. Вже вечоріло. Тінь від скал лягала іменно найгустіше в те місце, звідки виходив дим. Шандар дарма натужував очі і уха,—

ні діздріти, ні дочути не можна було нічого, крім скаженого шуму ріки під скалою.

— Хто ту є, обзивайтеся! — крикнув шандар, але тільки відголос понуро повторив його слова. Тоді він приступив ближче. На невеличкій платформі між камінням видно було поламану сухарину, якісь свіжі ще кості і навіть кавалки якихось перегнилих онуч. — Ну, преці слід чоловіка! А призираючись ще ближче, шандар побачив і невеличку стежечку, що, мов гадина, висувалась з-між каміння, повзла прямо впоперек платформи і щезала в тіні під стіною, якраз там, звідки виходив дим. І аж наблизившись зовсім, він побачив в камені прорубану невелику діру, заткану сухою смерековою колодою. Серце у нього забило неспокійно. Взявши гвер обіруч, він осторожно наближався. Тиша в нутрі таємничої ями ще дужче лякала його, і він в дусі проклинав себе, що хвилю перед тим крикнув був наголос. Зі всього він надіявся тепер якоїсь небезпечної засідки. Але вертати годі було. Він ще раз осмотрив шаблю і патронташ і тоді разом штовхнув багнетом колоду і відвалив її.

Дим бухнув напротив нього,— але за димом не видно було нічого. Щоб заздріти до нутра яскині, він мусив причякнути на пóчіпки. Аж коли дим розвіявся, шандар побачив нутро яскині, викованої в скалі. Кам'яні сірі стіни сходилися вгорі, мов склепіння. Вогкість каплями понависала на них. На долині в камінній підлозі насеред яскині була невеличка яма, в котрій тлів огонь. А довкола огню, сиділо кількоро люда, малих і великих, ледве покриваних брудними лахами. Лиць їх шандар не міг добачити, хоч всі вони з переляком позирали на нього.

— Хто ви ту, обзивайтеся! — гримнув шандар.

— Цигани, паночку! — обізвався грубий, напівплачливий голос.

— А що ту робите?

— Бідуємо, паночку!

Шандар з трудом вліз до середини і почав роззирати людей і хату. В однім куті яскині лежали ковальські прилади: міх, ковадло і молот на невеличкім візку; в другім куті — купка сухого ломаччя на топливо. На ломаччі порозвішувані були якісь лахи. А близь вогню, насеред яскині, була постіль цілої родини — околіт перегнилої соломи, постеленій на камені, та купа сухого моху і листя. Тільки з краю тої постелі, очевидно там, де спав батько,

лежала невиправлена кінська шкіра, котрою старий ром [1] укривався.

— А кілько вас ту є? — спитав знов погрізно шандар, звертаючися до огнища.

— П'ятеро, паночку, п'ятеро,— відповів старий циган і піднявся на ноги, весь дрижачи з зимна. Прочі цигани також повставали. Крім старого, була там циганка, парубок і двоє малих, зовсім голих циганчат. Всі вони були аж сині з стужі і попухлі з голоду.

— Чим ту жиєте, волоцюги? — питав шандар далі.

— Ласкою божою, паночку, ласкою божою! От нам конина здохла, то ще до нині було м'ясо.

— А давно ви ту?

— Дві неділі, паночку.

Шандаря чомусь лютили відповіді старого цигана. В тім його ніби плачливім голосі і в тім при кождій відповіді повторянім «паночку» він бачив немов насміх над своєю властею.

— А крадете много по селах? — питав він далі.

— Ні, паночку, не крадем! Ром Пайкуш не краде! Ром Пайкуш робить, поки може, жиє з праці рук! Але тепер, як нам конина згибла, не маєм чим рушитися далі, мусимо пробути ту, поки троха не розпогодиться.

— Поки нового коня не вкрадете? — передразнював шандар.— Знаю, вас, знаю! Ану, збирайтеся та марш за мною!

— Куди, паночку? — спитав старий циган тремтячим голосом.

— Не питай, старий псе,— збирайся з своїм поганим стадом,— підемо до села. А там уже побачимо, що з вами зробити.

Старий циган став мов задеревілий. А втім, стара циганка, мов камінь з неба, верглася шандареві під ноги і заревіла, немов її збиралися різати.

— Паночку, паночку, голубочку наш! Що тобі винен старий Пайкуш, що тобі винні бідні роми, що нас хочеш в таку студінь гнати в світ? Подивися, мої малі голісенькі, ми й самі не видержимо на тій студені! Змилуйся, паночку, змилуйся, не веди нас нікуди! Най бідні роми подйхають ще на божім світі!

— Не будеш ти тихо, опуде конопляний! — крикнув

[1] Цигани, як звісно, называють себе ромами.

до неї шандар і копнув стару циганку чоботом в бік.— Зараз мені збирайтеся всі!

Тут уся родина, старі й малі, з вереском і плачем бухнулися шандареві в ноги і давай на всі боги просити його, щоб оставив їх в тій камінній хаті. Між тим, шандар і сам роздумував, що йому робити. Село ще не близько, дорога не рівна, ніч заходить,— тяжко буде йому самому запровадити цілу тоту ораву до села. Швидко він надумався інакше.

— Ну, чого ревете, дурні цигани,— сказав він.— Не бійтеся, я вас преці не поїм живих. Про мене, останьтеся ту. Але слухай, старий, до мого повороту не смій мені відси рушитись!

Старий циган стояв, як стовп. Він зачудуваними, тривожними очима дивився на шандаря, прочуваючи в його словах якесь нове лихо.

— Ну, чого ти витріщив на мене очі, як баран підрізаний! — крикнув шандар.— Чуєш, чи ні, що тобі кажу! Не смій мені відси рушитися, поки я назад сюда не верну, бо нещастє твоє!

Старий циган все ще стояв мов онімілий. Аж циганка, низько поклонившися шандареві, сказала: — «Добре, паночку, добре!» Шандар ще раз зирнув по яскині, сплюнув з обридженням і вийшов.

— Волоцюги прокляті! — воркотів він. От аж де запхалися! Але я прецінь їх найшов! Чей же хоч тепер «бельобунг» буде!

II

— Чуєте, війте! — говорив другого дня рано шандар до ластівецького війта,— на вашім свідомі лишаю тутки тих волоцюгів! Ви мені ручите за то, щоби вони не утекли з своєї нори. А завтра вечером я вернуся назад, та й заберем їх до Сколього! Розумієте?

— Розумію, прошу пана. Я вже накажу парубкам, щоб їх припильнували. Не подіються, нікуди, за се ручу!

— А якби, може, я завтра не прийшов, то пильнуйте їх, поки хто-небудь не навідається за ними. Пустити тоту голоту з рук не можна. Тоби зараз кинулося красти.

— О, певне,— потакував війт, хоч він знав віддавна старого Пайкуша-коваля і знав, що ані він, ані його родина крадіжкою не займаються.

Але мабуть якась лиха доля позавиділа нашому шандареві будущого «бельобунгу» за арештування волоцюгів. Йдучи з Ластівок понад ріку, він щеховз зо стежки і впав в ріку. Бистра, глибока вода захопила його й звалила з ніг; гвер випав йому з рук і покотився з водою; він сам ледве з крайнім напруженням сил ухопився берега і виліз на тверду землю. Мокрий до нитки, дрижачий з студені і страху, він ледве доплентався до найближчого села. А тут зимний стоковий вітер жарив немилосердно, кидаючи жменями поміж дощ чимраз густіші платинки снігу. Напіводубілий і смертельно стомлений доплівся шандар до священика на ніч. На другий день прокинувся в тяжкій гарячці. Прийшлось йому перележати майже цілий тиждень в постелі в найбільшім ослабленні. Аж по тижні міг він піднятися і рушити назад до Сколього. Аж коли прийшов до Ластівок, пригадав собі циганів і запитав війта, що з ними сталося.

— А що, прошу пана,— сидять собі в своїй норі.

— Сидять? — аж скрикнув, шандар.

— Як то, в таку студінь, в сніги і морози?

А й справді, в горах через той тиждень упав вже був глибокий сніг.

— А що, прошу пана,— ніхто за ними не питався. Старий кілька разів босий приходив до села жебрати, просився до хати до одного чоловіка, бо казав, що там дуже їм зимно,— але я не позволив.

— Ви не позволили?..

— Та ні,— сказав війт і здвигнув плечима.— Адже пан казали, щоб я їх пильнував, щоби нікуди не рушалися з своєї нори, аж поки пан не вернуть!

Шандареві похолодніло в нутрі від тих слів. Він був не злий чоловік, хоч служба зачинала вже глушити в нім живі людські чуття. За те ж недавна недуга зробила його знов трохи вразливішим на людське горе і людську муку.

— Ара, де присяжний? Збирайтеся й ви, війте, та й ще кого кличте з возом,— поїдемо, треба привезти їх до села!

Війт рад-не рад зібрався. Поїхали. Шандар усю дорогу був чогось неспокійний, все позирав на скалу, що бовваніла в далі серед мли,— слідив оком, чи не покажеться над нею клубок диму. Але диму не видно було, тільки груба плахта снігу білілася на широкій голові скали.

— Ще вчора курилося,— сказав візник, а нині вже диму не видно!

— Чи лиш не втекли вони? — закинув війт.

Приїхали. Шандар перший, а за ним присяжний і війт почали дертися на скалу. Сліду не видно було ніякого в свіжім снігу. Вийшли на платформу,— глухо, мертво. Вхід до яскині затканий тою ж колодою. Отворили. Війт зазирнув до середини.

— Туй вони! — сказав до шандаря.— А що робите, Пайкушу? — крикнув до яскині. В яскині тільки глухо задуднів голос його власної бесіди. Не чуючи відповіді, війт, а за ним шандар і присяжний влізли до яскині. В яскині було страх холодно, як в гробі! А коли їх очі привикли до сумерку, то показалася їм страшна, роздираюча серце картина.

Довкола вигаслого вогнища лежали, сиділи і чипіли цигани. У декого в руках був кусник недогризеної кінської шкіри, кілька кусників валялося ще обіч. А лиця у всіх сині. А очі у всіх скляні, витріщені, недвижні. А руки й ноги у всіх покорчені передсмертною судорогою. А всі — неживі.

Старшина стала, як громом поражена.

— Війте! — крикнув шандар, ледве переводячи дух.— Ви мені відповісте за їх смерть!

— Даруйте, пане,— відповів війт,— я робив, що ви казали! Най пан відповідають! Я в тім нічого не винен!

— Ну, то я, я винен? — скрикнув шандар. Але війт уже й не слухав його крику, а, закликавши візника, почав з ним і присяжним щось шептати, а потім всі три позносили трупи на сани і, не звертаючи навіть уваги на шандаря, рушили до Сколього.

Шандар стояв мов осуджений. Але звільна людське чуття, мов розблиснувша іскра, почало погасати. Шандар з чоловіка стався знов шандарем, службовим чоловіком.

— А хіба ж я тому що винен? — пробубонів він сам до себе.—Тьфу, пек, маро! Я їх преці не казав заморожувати! А дурний бойко гадає, що мені що зробить. Чекай трохи, побачимо, хто кому носа втре!

Службові взгляди швидко затерли в нім слід людського болю, думку про людське горе і муку, і, поправивши собі гвера на плечах, він поплівся до місточка.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

ГУТАК

ПОВІСТЬ ІЗ ГРОМАДСЬКОГО
І РОДИННОГО ЖИТТЯ НАШОГО
НАРОДУ

КНИГА ПЕРША

І

Було в неділю. Церковця була повна людей. На криласі ще Василь Грім, громадський писар і дяк ураз, дотягав захриплим голосом послідні викрутаси «Буди имя господне». Народ попадав накóлінки, скоро панотець заперли царські врата, і церков відразу наповнилася шепоту молитов, неначе в неї влетіла хмара шуршачої саранчі. А панотець Атаназій, входячи у ризницю, шепнули паламареві, що стояв під одвірком з гасильником у руках: «Закличте-но ми Гутака». Гутак стояв на самім переді край криласа. Він набіжно схилив свою кучеряву голову і шептав: «Помилуй мя, боже». Його довге кручене волосся звисло йому на чоло, а говорячи устами молитву, схиленими очима шукав капелюха серед цілої купи чужих капелюхів, що лежали коло балясів церковних. Паламар перебив його упівмолитви, саме на слові «И избави мя от кровей, боже». Гутак зіснувся, коли почув чиюсь руку на своїм плечі, но тут же паламар шепнув: «Нанашуню, єгомость просили». Гутак вишукав капелюх, перехрестився, не кінчачи молитви, і пішов у захристію.

— Де той Гатараняк, де він ся задів? — шептав сам до себе паламар, обзираючись по церкві. Гатараняка не було в церкві.— Угу на тебе, чудо чудне! — Паламар з гасильником у руці щез за престолом, а за хвилю усі люди почули штильгукання кривобедрого Гатараняка. Се був звонар і грабар нагуївський. Заспаний, задиханий, він поштильгукав напівперек церкви, розпихаючи людей та воркотячи сам до себе: «Пек ти, маро, щезай,— пропала би-сь!» Люди оглядалися на нього і сміялися та шептали серед молитви, а опісля принималися знов бити чолом поклони о церковну підлогу, аж дудніло. Паламар,

гасячи довженним гасильником світло на іконостасі, шепнув до Василя Грома: «Ну, ци не побліка,— налибоватий Гатаран запхався у кутик у ризниці, накрився опаратами та й заснув, як під перинов.— Ну, ци видів же хто таке?» Дяк зареготався наголос, докинув ще й собі ж: «Ба, може, гадав, що спит на печі у просі!» — покректав і почав на ввесь голос витягати послідній «пунт» пісні о святім дусі. (Се було якось по зелених святах.) Люди тим часом один за одним вставали, тяжко здихаючи «до бога», і почали стріпувати з гунь та холошень порохи, що, клячучи, понабирали на себе. Хмара пилу, немов дим кадила, збилася від того вгору і зависла над їх головами. Сонце, проблискуючи крізь шиби, творило грубезні косі стовпи, немов зо срібла вилиті, немов діамантами та всіляким дорогим каменем мережані. На дзвініці дзвони розпочали мірними розмахами своє жалібне: «Бамбилю, бамбилю! З гостини додому». І дійсно, голос їх неначе вигнав неділю з церкви. Мир християнський нічим уже не стіснявся. Почалися жарти, бесіди, примівки. Всі всуміш розпочали тиснутися до дверей. Повстала глота. Кілька баб запищало, котрась навіть крикнула: «Личмане якийсь — на! Ци ти сліпаки вилізли? Що ми по ногах допчеш?» Чоловіки реготалися грубим різким голосом, позволяли собі навіть дуже хсвзьких, «толочних» жартів, а протисшися крізь двері, обертался набіжно, клали хрест на собі і цілували великий чорний дерев'яний гвіздь, вбитий в ноги розп'ятому Христу немалого розміру, що там висів високо на церковній стіні.

На цвинтарі вся тота різнобарвна товпа розсипалася, мов горох, висипаний з мішка. Деякі баби, що ще перед хвилькою на церковнім порозі кляли або масно усміхалися на товсті дотепи, тепер напруго червоніли на лиці, мов буряки, підносили запаски ід очам та, похлипуючи, йшли на могилки змовити пацір за якого там небіжчика. Другі знов поставали собі під липою, розглядали проходячих, віталися, мужчини махали капелюхами за кождим словом: «Гаразд, гаразд, біг заплать вашеці! Куму-м видів! А що помічники,— коби здорові? Ей, моя он дома! На якусь си марище ногу просадила, та така вам біда,— поступитисі не може!» Такі голоси, такі уривані бесіди гомоніли на цвинтарі під грубезними дупельнатими липами. Але головний пруд того потоку з людських голів, хусток, шапок та гунь повалив далі, не задержуючися,

перетисся крізь хвіртку і доперва на ріні перед церков'ю розсипався доразу. Жінки, похитуючи головами та розмахуючи руками, купчилися разом, заводили бесіди про те, як-ді Тимишина Анна свого чоловіка била або як Гутак посварився із Яцем Хохлачем за три снопи жита, розповідали собі на ухо, що то-ді Гутачка (другу б їй руку вкулило) побила Кахнієві гусята на ріці, що їх потому здибали неживих аж ген «над ставом». Гутачка, низенька, худенька жіночка з тонким, но досить різким голосом, ішла позаду з Громихою Анною, матір'ю Василя, писаря. Вони розговорювали про єгомосцевого панича, який-то він ладний та людяний, далі зійшли на Гутака. (Анна Громиха згадала про свого «небіжчика» лиш одним глибоким зітхненням: він уже десять літ, як помер, царство йому там небесне!)

— От, видите, кумунцю,— почала Гутачка, поправляючи лівою рукою на собі хустку, бо права їй доразу усхла і стриміла збоку, як патик,— десь мому чоловікові на старості літ дорадили убиватисі о війтівство. Ци йому того треба? Я все свеї: нащо нам гризоти з громадою, коли ми собі можемо супокійно продихати, при чім бог дав? Тадже я добре знаю, що то за благодать. Он мої небіжчик татуньо, дай їм там господи душеньці легко, війтували, війтували, та й яка їм із-за того вдяка прийшла?

— Ей, не гнівіт-бо ви, кумочко, бога! Що ж ваш чоловік таке за старий? Тадже сам красний час, щоби в громаді лад робити. А так, богом а правдов сказавши, ліпшого і у громаді нема. Хто? Може, отой любенький Чапля? Та до чого тото потрібне?

— Та вже, хіба що так! Та все ж, видите, я 'му не радила та й ні. Ба що,— каже єгомосць конечно: «Будьте, Гутаку, війтом, ту в громаді треба доброї руки, порядки всілякі порозводилися,— конечно будьте, та й будьте». Ну, та що вже робити, сли так? Нема ради. Потому би сказали: «От, сякий та такий, не хотів!» Знаєте, які-то в нас люди!

— О, тадже ви мені не скажіт! — підхопила Громиха та й похитала головою, завитою у широку білу перемітку.

Дотеперішній війт нагуївський, Максим Чапля, чоловічок низенький, грубий і досить пацаловатий, став собі велично серед зарінку перед церков'ю. В одній руці у нього була груба, черешнева палиця, котрою ся підпирав.

Повертаючися то сюди, то туди, посвічував до сонця своїм товстим червоним лицем. Його маленькі очка позиралися довкола трохи непевно. Хоть сонічко весняне не дуже й припікало, на його лиці повиступав піт грубими каплями. Він виняв синю квітчату хустку з-за пазухи і обтер си лице, зажив табаки із лубкової табачірки, пчихнув раз і другий голосно, а опісля знов став поважно оглядатися навкруги. Поволі-поволі зачали довкола нього збиратися гідні-поважні громадяни у гунях, сягаючих понижче колін, з зеленими та синіми вилогами, в сіряках із білої сірячини, а декотрі, хто старший, то і в кожухах. Знов почалися вітання. Піднявся гамір, сміхи,— посипались жарти.

— Ну, не знати-но, кого нам нині на віта навержут?— говорив Хохлачик, котрого білий проношений сіряк різко відбивався від чорної гуні пана війта.

— Як то навержут? — запитав той, обертаючися.— Хто ж сміє громаді намітувати? Хто вам злюбится, того й виберете! Ото ми ладно, аби чоловік і ту не мав свеї волі! Тадже на щось цісарське право маємо!

Хохлачик слухав тої бесіди якось сумно. А далі обернувся до людей та й каже:

— Ей, Христос там має право, не я! От добре то кажут: панам весілля, а курці смерть! Таке-то й наше! Що нам, бідним, право? Щоби дійти свого права, треба дзіньдзінь у кишені! А в нас на бідочку,— як утяв по пироги, саме того бог має!

Повстав регіт у громаді на Хохлачикову бесіду. Гомін щохвиля ставав живіший. Чоловіків щораз більше надходило. Максим Чапля стояв у осередку, обертався на всі боки, все кокоїжачись, відповідаючи сьому й тому. Далі витягнув щомоці свою коротеньку шию та й зачав на ввесь голос.

— Панове громада! — пищав він.— Три літа служив я вам вірно, робив для громади, що-м міг робити...

— І волік до свеї хати, що міг зарвати! — перебив котрийсь із тих, що стояли з самого краю.

— Тихо, тихо! Що то за бесіда? — згомоніли] котрі багатші «чесніші» газди, а пан Чапля пищав дальше:

— Гм, гм! Три роки, видите, мої любенькі, то не єден день! Усіляке тре було приймити. Біда не єдна прийшла, тре було перебідити,— знаєте, мої любенькі. І в старості, і на попівстві не раз сі чоловік наслухав тілько, що гос-

поди: А ту ще й у громаді не раз! Знаєте, годі кождому догодити, мої любенькі!

— Ой, любенькі, любенькі! — крикнув хтось із другого кінця зарінку.— А в мене послідну коровицю любенько взяли, та й чорт матері їх знає, за що та й за яке!

— Ну, що ж то таке? — крикнув Гутак із середини.— Хто-то там так ворота розпустив? Не можете хоть на хвилю бути тихо? Тадже майте честь, послухайте, вислухайте цілої бесіди! Най вам сі не здає, що-сьте в коршмі. Тадже то громадська справа! Як прийде черга на вас говорити, то вам прецінь ніхто каганці не позакладає! Вільно буде кождому.

— Так, так, кумунцю мої солоденькі! Дай вам боже прожити! Ая, ая! — приговорював Чапля.— На кождого черга прийде, на щось чоловік волен у своїм слові! — І принявся знов пищати: — Видите, мої любенькі, нині треба вам взятися до нового вибору. Така воля цісарська. Ну, нині ж ви собі ся порадьте, щоби-сьте потому не жалували, що от єсмо такого та сякого вибрали. Тадже на щось кождий має вільний голос. Може сказати: «Того хочу або тамтого». Ніхто вам не загородит.

— Так, так! — крикнув збоку Хохлачик.— Ци того, ци тамтого — все бідному біда на голову!

Межи громадою зачалися знов голосні бесіди. Деякі жартували з поважної особи Максима Чаплі,— називали його повхом та міхуром, другі знов живо бесідували о ділах громадських. До послідніх належав Гутак. Він протискався помежи людьми, похитував пишно сивим кайстровим капелюхом, з-під котрого спливали його чорні кучері, усміхався та всюди глаїв гамір та дотепними приказками, то знов поважно об'яснюючи, як що йде у громаді і як повинно йти. Гутак не був письменний. Но зато обдарений був тим здоровим, практичним розумом, котрим наш селянин не раз подивує й ученого. Хоть відроду йому не було більше сорока п'яти літ, він багато затямив і пережив, бував не в одних буваличах, тягався по судах і з усього умів щось скористати.

Десь-колись уцитькано гамір, Чапля став на грубу плиту, щоби міг там ліпше видіти громадян, і кінчив дальше:

— Та видите, мої любенькі,— говорив Чапля, путаючи та зупиняючись потроху,— як кажу: всьо то добре, дуже ладно: кождому голос вільний, ховай боже! Та лиш от,

видите, все-то ліпше... зрештов не знаю, як ви, а по-мойому, все-таки... ая, як-от, наприклад, тому... пан староста з'їздит.... ну, звичайне, часу там у нього небагато,— сейчас і наглит: «Голосувати, голосувати!» А як ще зачнете нараджуватися: єден сюди, другий туди, то протягне довго,— і до чого воно подібне? Ци не волите туй-таки розповісти, що кождому на серці згодитися на єдного або там як, щоби, видите, потому не було путанини та крику?

Чапля пронир в потопі голов, скоро докінчив тої бесіди і зліз із плити. Декотрі крайні, що пильно вважали на нього, розреготалися, побачивши, як пропав маленький чоловічок. Знов гамір. Спори аж тепер надобре зачалися. Хто сам говорив і кричав, тому ніяко було слухати других, а хоть би хто й хотів був слухати, то біса якого міг розібрати у тій саламасі, у тій безладній мішанині грубих і пискливих, хриплих і звучних голосів. Кождий мав щось на серці, кождому немало накипіло на душі за тоті три літа, і кождий рад, що хоть раз може вилляти своє горе, говорив, кричав, махав руками, гарячився, незважаючи, чи хто його слухає, чи ні. От, як навесні води зіпруться на греблі, і риють, і пруть, і полочуть, аж поки не впаде запора, а тоді, без упину, бурхають, летять, піняться, ломлять усі завади кругом себе,— таке й наші нагуївці тої пам'ятної неділі.

Чапля, Гутак і писар Василь Грім стали враз посеред того бурхливого моря та й розпочали стиха бесідувати,— звичайно, про господарські речі. Озимина гарно стелиться, що твоє руно густе. Обвеснувати обвеснували, дякувати господу милосердному. От тепер Гутак дільниці городить, приймича на заробок висилає: шутер возити унятицькому посесорові на греблю. А у Чаплі знов свій талан. У нього два сини дорослі, а він третій: у три фіри возять тертиці до Борислава. Грім — чоловік молодий, ще нежонатий, от два літа тому, як з війська вийшов (на згадку о війську розмашисто покручує свій чорний, «моцно нафіксований вус»), на зарібки йому ніяко їхати, але у нього заробок дома,— він знає токарство, ба й стельмахує, от до нього три-штири громади вози дають до роботи. Нічого, платня увійде, а Грім, згадавши про своє ремесло, випалив навіть грубим, правдиво «воянцьким» дотепом, зареготався, аж у вухах залящіло, і знов підкрутив вус.

А тим часом гамір межи громадою троху-потроху притихав. Потворилися громадки, в котрих живо говорено, та вже без крику. Тоті, що однако гадали, ставали разом, громадка з громадкою перестрілювалася словами, молодші навіть сипали жартами і дотинками, що збуджали голосний регіт. «Нащо нам далеко шукати за вітом,— ішла рація у одній громаді,— що нам Чапля так дуже завинив? Правда, чоловічок плохенький, податливий, ну, від порційки також хреста не положит та не відпекаєсі,— ба, та все ж бо якийсь ще людяний. І погуториш з ним, як з чоловіком, і всьо якось уже уладиш. А так виберем якого другого,— хто його знає, що за людина з нього вийде. Знаєте, громадський хліб бундюжит. Може, от ми го ту маєм за не знати якого чесного та доброго, а на війтівстві з нього вийде кат знає що! Ліпше вже лишімся при старім. Золотих гір не дістанем, та все ж бодай яко-тако піде!» У другій знов громадці старий Лялюк, сивий як лунь, а ще кремезний і плечистий дід, розговорював про давні часи. «Гем-гем! Не так то було за моїх часів! Бувало,— гем-гем,— мандатор та отамани, нагайки та казня! А нині,— гем-гем,— що за нужда! Панщину скасували, робіт, люди, що хочете! Радітся сами своїм розумом!» І довго пендичив старий на той лад, люди слухали, повитріщавши очі,— аж коли дід звів на тото, що найліпше то, як стара голова молодими орудує, і що-ді на цілі Нагуєвичі нема понад нього старшого, і що сили ще досить у нього й на трьох таких молодиків, як ось тепер виводяться, і що на розумі бог не скривдив стару голову,— то всі розреготалися, а котрийсь-таки голосно крикнув: «Еге-ге, та бо вам ся, діду, забагає печеного леду! От волите де за комин запхатися та старі кості гріти,— не десь собов темлювати. Вже-сьте своє переграли, пора молодшим зачати!» І всі лишили старого, сміючись. Лялюк озирнувся, махнув гнівно рукою, сплюнув: «Таке-то! Дурному й пам'ять дурна! До них говори,— гем-гем,— як до якихось розумних людей, а вно, як скотина!» Сказавши тото, старий Лялюк ще раз плюнув і відійшов у другу сторону.

Но чи сяк чи так, а признати треба, що більша часть громадок говорила живо і поважно о тім, кому би через тоті три літа верховодити в громаді. Багато обзивалося за Чаплею, та другі кажуть: «Ех, досить навітувався. То чоловік слабодушний, своєї баби замного слухає, нам не такого трéба. От до ради, ну, то що інчого, най

собі буде, але віта нам не такого треба». Тим часом Чапля, Гутак і писар розійшлися в різні боки. То ту єден пристане до громадки, прислухається бесіді, а там і своє слівце докине, що-ді «не вибирайте того-там, сей з жидом руку держит», то там другий утихомирить крик, полагодить сварню, заглаїть, а все натякає про такого війта, щоби умів добре лад у руках держати, щоби умів і розважити, і похрупостіти, як добрий отець у родині. Поволі-поволі тут і там все ставало голосніше: «Гутак! Гутак!», зачинали розговорювати о його житті і поведінці,— і щораз більше таких находилося, що його боронили і вихвалювали: «Дивіт,— кажут,— яке в нього газдівство, які порядки дома! Ну, то вже правду старі люди кажут, що хто у себе дома не вміє лад удержати, той го і в селі не утримає». А там десь другий розмахував руками та доказував, що-ді, «дивіт, у Гутака нема ні родини, ні нікого, всього двоє їх, жити є з-за чого, не полакомляться на громадське добро,— ще, де треба, то й свого наддадут!» Люди слухали, реготи і сміхи ставали щораз рідші. А Гутак собі ходить, мов і не знає, що про нього кругом казка йде. Йому ніби байдуже, хто буде війтом, а хто в раді,— коби лиш був гаразд у громаді. Лиш раз Гутак трохи обрушився. Десь у одній громадці почулися голосніші, ба, крикливі бесіди. Гутак пішов у той бік своїм важним, повільним кроком. Се п'ять чи шість чоловіків обступили Хохлачика, а той говорив, щораз дужче ся розпалюючи: «Люди добрі! Най вас бог боронит від того чоловіка! Що ви хочете? Аби вас на пузі держав, як німину на припоні? Ну, ну, виберіт си Гутака, він вас буде буками та канчуками,та штрафами вчити порядку! О, я го добре знаю! Як він мене збавив здоров'я за якісь колеса, а я ся богом вічним клену, що-м у тім чистий, як сонце праведне! Або Орина Задоріжна! Хіба не через нього вна і честь свою стратила, і вбили ї мало не на смерть ось на тім місці,— і ще їй той поганин у живі очі відпер тоту кровавy сиротинську материзнину,— одну коровицю та й прут поля! Гей, люди, люди, дайте ви си покій з Гутаком. Нічого доброго він вам не вивійтує!» Хохлачик гарячився, скакав і не бачив, як його люди уцитькували. Аж вкінці обернувся і побачив Гутака за своїми плечима. В одній хвилі прочув, що діло піде погано, і аж одебелів. А Гутак осміхався. «Нічо,— каже,— нічо, куме Хохлачику! Ту вільно кождому говорити, що на ум прийде!

Нічо, говоріт здорові дальше! Я вам лиш хотів сказати, що Орину Задоріжну я сплатив з єї грунту при свідках, по праву. Ну, а з тими колесами, то вже там бог нас святий розсудит,— він усьо знає, чия правда, а чия кривда». Гутак сказав тото і відійшов. Хохлачик, бідолаха, стояв мов опарений. Він знав Гутака не віднині і дуже добре розумів, що то значить така ласкава бесіда. О, Гутак лютий на нього, то певно. І не такий він, щоби борзо забув уразу, щоби дарував її. Знав Хохлачик добре, що стань Гутак війтом, йому прийдеться перетерпіти не одну нужду, єли навіть не згибати. «От, бідна буде жінка та й тота дівчище нещаслива!» — зітхнув жалібно. А далі отямився. «Е, що, поставив-ємся раз до біди рогами, то вже ж їй заду не покажу! Що буде, то буде, в тім божа воля!» Він оглянувся довкола себе, але коло нього не було нікого. Посумнів якось,— звичайне, маркітно йому стало,— та й загубився межи людьми.

Тим часом сонічко вже геть-геть хилилося з полудня. Рідкі сиваві хмари гусли над западом, холодний вогкий вітрець зачав повівати. Панотець Атаназій, пообідавши гарненько у себе дома, убрали нову реверенду і біло-синій обойчик, взяли у руку свою сріблом кована тростину і поволі, осторожно стали крутою стежечкою сходити долі крутим горбом, на котрого вершку красувалася резиденція, а боком на відсонні молодий, густий та добірний садок і пасіка. Немало зачудувалися наші гідніповажні громадяни, коли побачили, що панотець, перебравшися через вигідний перелаз, просто ідуть до них. Панотець відколи настали в Нагуєвичах, ніколи й не погадали занятися якими-годі громадськими виборами. А тепер що за диво? Підійшли ід зборові, поздоровили громаду, та й так, ласкаво всміхаючись, і почали: «А що, парафіяне, ви вже згодилися, кого маєте вибирати?» — «От, от, потроха!» — далося чути кілька голосів, а хтось із дальших як стій і вирвався: «Та що,— каже,— хіба виберем назад Чаплю! Кого нам гіднішого шукати?»

— І то добре, чому ні, і то добре! — приговорювала спроволока панотець.— Максим Чапля чесний чоловік, нема що казати,— чому ні? Ну, а як же ж, а приймеся Максим Чапля ще уряду на другі три роки? Як?

Громадяни затихли. Їм і в голову не приходило розпитувати Чаплю або й кого другого. Аж писар перший наблизився до панотця та й сказав: «Не знаю я, проше

єгомосця, хто то там ще говорив за нанашком Чаплею. Не против ньому сказано, сохрань господи! Але він сам зрікаєся: «Не хочу,— каже,— дайте най і другий хто помоцюєся з тим тягарем!» Так ми уже ту обговорювали сюди й туди, і, бачиться, всі пристали,— може, там два-три найдеся, що ні, а зрештов, певно, всі,— от на нанашка Гутака».

Громада мовчала. Панотець поважно похитали головою, помовчали хвильку, а опісля сказали:

— Ну, так, так! То добре. Я й сам то хотів казати. Тепер, видите, часи не такі, як уперед бували. Тепер треба і сюди й туди побігати і покрутитися, щоби до чогось довести. Конечно в громаді треба такого начальника, щоби потрафив і перед панами і всюди сказати розумне слово, і запобігав, і старався, та й при тім щоби вмів лад у селі держати, як ся належит, що[би] другі громади не сміялися. Так, так. Гутак найліпший до того, аякже. Добре, добре, лиш уже на чім ту стало, того ся держіте всі,—ось і пан староста їде.

З-під пахучого темно-зеленого склепіння густої рябини і верб придорожних викотилася парокінна бричка. Се їхав пан староста з Дрогобича, щоби рядити виборами в Нагуєвичах. Панотець побачили його перші, зняли капелюх, поклонилися, а за ними й уся громада. Староста велів фірманові зупинити бричку, а панотець підійшов ближче.

— А, księże dobrodzieju, jakie zdrowie? [1] — крикнув староста, ще молодо виглядаючий високий мужчина з великими бакенбардами à la Франц-Йосиф.— Що ж то,— додав ламаною рущиною,— чи вже й ви не зачали мішатися до виборів? Що то такого?

— А так щось, як видите, пане старосто! Вже нелад такий у селі, а тоті баввани як зачнуться сварити і тягати, то все мусять зробити по-глупому. Тре було конче аж мені вмішатися!

— Ну, а як там, кого ж ставите ви, кого они? Чи може-сте згодилися?

— Та так якось,— відказав панотець.— Тут то в нас такі люде всі, що нема з чого й вибирати довго. А таки один трафився порядний чоловік, мосці добродзею, з резоном, з практичним розумом,— ая, ая! Ну, та й на того,

[1] А, панотче добродію, як здоров'я? *(польськ.)— Ред.*

бачу, згодилася й громада. Хоть то, мосці добродзею, бачиться, небагато що й рахувати на їх згоду!

— Е, со tam! [1] Ви ручите, що се чоловік порядний і придалий на урядованя?

— Авжеж! Аякже! Чому ж би ні? — підхопив живо панотець.

— Ну, то всьо піде добре! На щось я ту! А як го звут?

— Іван Гутак.

Пан староста записав собі назвище в маленькій книжечці, попросив панотця сідати побіч себе у бричку, бо до школи, де мали відбуватися вибори, було ще не близько, та й помчали. Громада, гомонячи та бесідуючи, потюпала громадками за ними, збиваючи куряву на гостинці, мов стадо волів. Над усіх голосніше говорив Василь Грім, ідучи поруч Чаплі та відказуючи, що-ді «чорт матери тим виборам! Там обід застигне, а ти ту о голоді кричи та вередися». Декотрі з громади дійсно, бачиться, туго погололніли, понатискали капелюхи на голови та й помели долів селом, сміючись та приговорюючи до других: «Но, но, не бійтеся, вже ви й без нас понавибираєте п'явок на нашу працю!» А Гутак, чуючи тоті бесіди, похитав своєю кучерявою головою та й сказав спроволока: «Такий-то наш русин. Його на огні печи, а він ще буде сміятися. І що за біда тим людьом почекати ще хвильку, дати голос, на кого хочут, а потому не виговорювати, що от єсьте нам п'явок понавибирали? Ба, кой-бо лінивство! Щоби не втеряти гарячий обід, він волит громадську справу в кут! Ех, люде, люде!..»

Пан професор, Лонгин Крицький, ще рано наняв чоловіка, щоби йому позамітав у школі й довкола неї, щоби поуставляв лавки, як треба, у два ряди, обпорядити приспи під школою,— словом, надати школі зверху, яко-тако людяну подобу. Правду сказавши, пан професор міг то все й сам поробити ще в суботу або й нині, так де,—хто ж то вигадав, щоби він, Лонгин eques de Крицький [2], занимаєся такою чорною роботою? Волів дати чоловікові послідніх тридцять крейцарів. А тим часом сам взявся до ранніх молитов, а межи ними немало «отченашів» пробормотів і за душу покійниці Польщі. Після півгодинної тиші, котру переривало лиш бормотіння пана професора, кудкуда-

[1] Е, що там! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Шляхтич з Крицьких *(лат.)*. — *Ред.*

кання курок під вікнами та голосне хропіння пані професорової у ванькирику за стіною, почалося більше життя в шкільнім будинку. Таж нині був великий, рішучий день! Пан староста у власній особі з'їде в їх дім, панотець, запевно, також буде ласкав загостити,— ну, а для «розумного» сільського учителя, яким був безсуперечно пан Лонгин, такі особи дуже важні! Їх належить із честю приняти — значить, і поєднати їх собі, добути собі їх ласку і прихильність, значить, статися одною із найголовніших осіб у громаді. Отож, сейчас по відчитанні молитов пан професор, яко розумний вождь, скликав раду воєнну для уладження плану битви. Рада сеся мала складатися з нього і з його жінки, тому ж, бачиться, для більшої вигоди другої партії, і скликана була у ванькирику. Пан професор розпочав свої маневри легкою перепалкою, що мала на цілі пробудження його достойної супруги. Відтак зачалися розправи. Рація велася довго, оживлено, затято. Діло в тім було, чим приняти згаданих достойників? Пан професор обставав при каві, аргументував, доказував поживність, і смак, і вплив на гумор, який звик мати на нервових людей той арабський нектар. А що пан староста нервовий чоловік, доказує то, що за леда притокою попадає в страшенну пасію, а понеже, крім того, панотець великий любитель кави,— ergo [1],— доводив пан професор,— кава мусить нині бути й на нашім столі для утрактування так великих, поважних гостей. Но пані професорова,— що то женщини можуть! — довгий час преспокійно слухала ученої бесіди свого мужа, лежачи на подушці, підложивши під голову свою пухлу сніжно-білу руку і відсунувши до пів з грудей ковдру. Но коли той скінчив, вона так само спокійно і рішуче сказала, що дома нема того, що властиво найпотрібніше до зварення доброї кави, а іменно кави самої. На такий спосіб осталося до вибору лиш одно, а то гербата, і пан професор, щоби розігнати свою власну маркітність, принявся знов рівно живо і рівно учено доказувати і викладати, що гербата, добре зварена, гаряча, достаточно солодка і залита належитою порцією руму, ні в чім не уступає, а навіть що... Чи ж рум так конечний? (Почтенна супруга нагадала йому, що руму і краплинки не було в хаті.) Ні! Тадже кава і гербата мають властиво ті самі часті складові, а до

[1] Отже *(лат.)*.— *Ред.*

кави хто коли додає руму? На тім, отже, й стало. Друга із воюючих сторін, пані професорова, мала як стій встати, убратися хороше і занятися насамперед звареннем обіду «для домашніх», а опісля й приготуванням ухваленої гербати і «робленням гонорів дому». Обід «для домашніх» був дуже «скромний»,—по-нашому, скупенький. Складався він з двох тарілок ріденького, непідбитого і незасипаного борщу, а в кождій тарілці на дні лежала, крім того, яко «вся смака», велика торічна сушена голубінка. До борщу замість хліба була мищина варених у лупинні бараболь. Їх теребління під час самого їдіння занімало немало часу і додавало цілому тому актові фамілійному багато церемоніальності. Крім того, за обідом пан професор почувався до своєї повинності, яко галант-мужчина і старався забавити свою даму всякого рода анекдотами і повістками, межи котрі густо-часто попадалися й деякі не дуже-то пристійні і приличні. По обіді пані професорова туй же при столі засіла до роблення «гальової» туалети, а пан професор взяв на голову чорний, трохи уже прим'ятий циліндер і пішов з великою повагою оглядати нові порядки у шкільній кімнаті. Сам, власними руками, накрив столик білим, на рогах трохи витороченим обрусом, за недостачею зеленого сукна, поставив на нім дзвінок, перо і чорнило та лист сивавого паперу до записування голосів. Упорядкувавши те все, став насередині, прижмурив трохи очі і оглянувся навкруги по кімнаті. Відтак сів у лавку «трохи віддихнути».

Аж ось задудніло на гостинці, задзеленькотіла упряж, погонич луснув з батога,— гості приїхали. Учитель вибіг їх зустрічати, вклонився низько і, бачиться, дуже був щасливий, коли пан староста, а за ним і панотець подав йому руку. На порозі стріла і привітала входячих пані професорова, одіта, після її гадки, пишно, а властиво пестро, с[е] є[сть] без густу і претензіонально. З великими церемоніями вводила їх у бідну, хоть також претензіонально пристроєну хату. Самовар з гербатою стояв уже на накритім столі, а пан староста, побачивши се, покрутив носом і всміхнувся іронічно. Газдиня не щадила припрошень, силувалася навіть на штучні високі фрази, котрі їй однако ж якось не вдавалися, вкінці задумала навіть показатися дистинговано свобідною, хоть кождий її крок, кожде слово так і разило вимушеністю і неприродністю. Пан староста, не допивши гербати, встав, подякував газдині,

що солодко всміхалася до нього, прижмуруючи свої сіренькі оченята, вийшов до сіней, сплюнув і пішов у шкільну кімнату, рад, що позбувся тої вимушеної гостинності. Панотець остав довше з панею професоровою, старався завести з нею бесіду про се та те, але вона, помітивши недовільність пана старости, доразу стратила свій і так невеликий гумор і, збираючи накриття зі стола, відповідала на бесіду панотця розсіяно та полусловами. Пан професор, вражений також немало неласкою пана старости, змінився на лиці і вийшов із хати, щоби, де треба, услуговувати пану старості і таким способом бодай якотако відзискати його ласку і прихильність.

А тим часом школа уже наповнилася людьми, і все ще припливало їх більше знадвору. Всі, видячи пана старосту, стихали і сідали в лавки. Но лавки не могли помістити всіх. Многим прийшлося стояти. Межи тими послідніми був і Гутак. Він став собі у куті коло великої плиткової груби. Обіч нього розговорювали якісь два чоловіки, відай, про особу пана старости, і аж душилися зо сміху. Гутак штовхнув одного й другого в бік і прошептав гнівно: «Та мали би-сьте хоть троха честі! Де ж таке хто видав?» Оба чоловіки, ще молоді, озирнулися на нього, відійшли набік і зачали дальше своє робити. Втім, пан староста задзвонив, і все утихло. Він встав, похитався хвильку на своїх довгих тонких ногах, оперся обома руками о верхняк столика, аж той затріщав, і почав говорити до громади — щось про важність нинішніх виборів, про автономію громадську, про відкинення личних незгід і сварок і т. д. Фрази не в'язалися пану старості, і він викидував їх із себе, мов каміння. Багато причинювалася до негладкості його бесіди й рущина, котрою не добре владав. Бесіда тяглася довго. Громадяни, змучені слуханням фраз, котрих по більшій часті не розуміли, почали шептати межи собою, ба, далі й нараджуватися і гомоніти щораз, то голосніше. Три рази дзвонив пан начальник, заким утихли. Відтак він кінчив свою бесіду ось якими словами:

— Ну, будьте ж тихо! Тепер зачнем голосованя! Уважайте, що маєте вибирати своїх,— як там?.. заступників, що мають репрезентувати цілу громаду всюди,— перед правом. А вибираєте їх на три роки! Уважайте, аби-сьте вибрали людей гідних, чесних, тверезих. Від того много залежит, кого виберете, бо так будуться вести й ваші гро-

мадські справи! От видите,— на Медвежі вибрали були люди якогось п'янюгу, та що? Три роки броїв у громаді, забирав громадські гроші, пив, а тепер суд зліцитував му грунт, хату, худобу, та й ще й він сам пішов сидіти! Видите,— ганьба і йому й цілій громаді, що си такого заступника вибрала. Ну, вважайте ж! Я тепер буду читати за чергою всіх, а ви говоріт кождий, кого хочете. Насамперед тра вибрати війта, потому заступника, а потому радних.

Пан староста скінчив і сів. Треба було дати громаді час надуматися. У хаті знявся гомін. Розраховувано, хто має бути радним, спори зачиналися. Но писар зарадив скоро. Він з Гутаком, панотцем і Чаплею ще вчора уложив спис радних, попереписував їх назви на карточках і взявся розпихати їх межи людей. Декотрі приймали мовчком, другі допитувалися, хто там записаний, а писар, хитрий, читав їм без запинки, кого самі хотіли. Но заким ще прийшло до голосування, роздався живіший гомін в одній куті хати. Се Хохлачик не переставав межи громадою рити, щоби не вибирали Гутака. Він представляв його упертість і тверду натуру, на котру нічо не зможуть ні просьби, ні сльози. То знов широко розповідав про Орину Задоріжну, доказуючи, що неправда тому, що Гутак їй не сплатив, іно ї здоров'я позбавив. Декотрі перечили, але Хохлачик як уже розбесідився, то нелегко його було переговорити. Другі знов покивували головами, потакували. Ось увійшов і панотець, громада утихла, і розпочалося голосування. Панотець став побіч Гутака, неначеби хотів його підперти своєю грубою, товстою статтю. Із-за його віддутих, блищачих від товщі лиць ледве-ледве проблискували сиві солоденькі очка. Він поводив ними вокруги, уважаючи, хто на кого буде голосувати. Перші, котрих вичитав пан староста, були, мов на нещастя, тоті, котрим Хохлачик щойно наговорив три міхи правди про Гутака. Почувши, як грізний голос пана старости викликував їх назви, вони метушились, ікались, не знаючи, на кого дати голос. То розлютило пана старосту. Ще від професорової гербати замітно було роздражнення в його очах. А крім того, тепер пригадав собі, що під час його бесіди в тім куті чутний був приглушений хихіт. Він як стій зачав кричати, що стоїте-ді, як бики, очі повитріщаєте, а гадає один з другим чорт знає об чім. Навіть того не міг собі пригадати, щоби якось голосувати порядно! Пан ста-

роста теремтетував в той спосіб, доки йому духу стало, а коли замовк, панотець довершили його бесіду, набрали парафіян згори і при докінченні натякли щось про «рабів неключимих» і про «тьму кромішную» в головах нагуївських громадян.

Після тої перерви голосування йшло дальше своїм ладом. Перші голоси розстрілилися, кілька упало на Чаплю, кілька навіть на старого Лялюка. Коли прийшло на Яця Хохлачика, той голосно і твердо перший дав свій голос на Гутака. Всі люди, кілько їх тут було, озирнулися на нього, як на чудовище. «Що ся стало Хохлачикові? Яку причину мав до такого голосування?» — так запитував один другого шепотом. А Хохлачик стояв під стіною з затисненими зубами, лютий-прелютий. У нім кипіло, коли слухав, як за його почином голоси раз у раз сипалися на Гутака. «От тепер лихо буде!» — те одне прошептав неборак. Знав він добре, що й з Гутаком годі йому прийти до ласки, і всі громадяни дивляться на нього як на якогось дволичника, що сам плює й лиже. Коли прийшла черга голосування на Гутака, він потряс своєю кучерявою головою, озирнувся по школі, а його око з їдкою насмішкою спочило на збідженім, худім лиці Хохлачика. Твердо і голосно сказав він: «Яць Хохлачик»,— і знов уся громада в дивнім диві ззирнулася — на нього. Але бідний Хохлачик почув добре, що тим голосом Гутак заприсяг йому довічну вражду. Його обдало якимось недобрим духом. Почув, бачиться, що не надіятися йому доброго пробутку під новим війтом.

«Гутак вибраний на війта!» — пронеслося межи громадою, мов шелест літнього вітру серед спілого житнього колосся, хвилюючого на ниві. На заступника вибрано другим голосуванням старого Лялюка, а відтак пан староста встав і освідчив, що дає десять мінут до наради і застанови над радними. І знов почався гомін, а писар оббігав по лавках, роздаючи картки, в кого їх ще не було. Хохлачик тепер уже не рушався: стояв мов укопаний, далі найшов капелюх і забрався зі школи. Хитаючись, поволі пішов додому, а душу його засіла якась темна непевність, жура та грижа.

Коли збігло назначених десять мінут, панотець освідчив старості, що громадяни уже згодилися на радних і що у них є картки. До їх відчитування назначив пан староста писаря і професора, і вони неподовзі ознайомили громаді

вибір. «Рада громадська замкнена!» — крикнув староста і виліз із-за стола. Змішані голоси роздалися межи громадою,— гамір, немов надтягаюча буря. Найбільша часть поздоровляла вибраних з новим урядом. Но найбільший тиск становився круг Гутака. А той, усміхаючись, прирікав громаді золоті гори з-за свого вийтівства. Всюди переважала радість.— От, не зле вибори пішли! — говорили межи собою гідні-поважні громадяни, ідучи купками в село та розходячися по тісних грязних вигонах.

Панотець запросив старосту до себе на підвечірок і оба як стій поторохтіли долі дорогою, попрощавшися з професором і його жоною та подякувавши за гостину, котру пан староста в дусі посилав до чорта.

Тим часом Гутак тріумфував. Окружений радними і великим числом громадян, він поважно пішов долі селом, мішаючися у всілякі розговори. Не треба й згадувати, що всі громадяни бий-забий на Хохлачика. «От дайте спокій,— сказав, спокійно всміхаючись, Гутак,— троха сі бідоласі хотіло побрикати! То нічо не шкодит!»

II

Гутачка вже третій раз вибігала на обору, ставала на високий перелаз і визирала, чи не йде чоловік із села. Гутак мешкав на Слободі. Се був присілок, відділений від самих Нагуєвич широким пасовищем, рівним, хоть яйце коти, покритим декуди повз дільниці густим, у хлопа зависоким будяччям. Посеред того будякового лісу вилася узенька стежка-півперечка, і по ній-то бігали Гутаччині погляди. Но стежка була пуста. Гутачка, притримуючися лівою рукою плота, злазила бережно з перелазу, а на її лиці стягалася хмара, подібно, як на небі. От вже сонічко похилилося над сині гори, вечоріє! Де той Гутак? А обід у печі вже перепроївся. Пироги з сиром геть подубіли, треба їх було пригрівати, курка переварилася, бо пречінь ще від полудня кипить та кипить у закутці у гарячім спузі. Де той Гутак? А отсе, гляди, і слуги, видячи, що нема господаря дома, порозходилися кождий у своє,— ніким на біду й послужитися. Кривий Федьо десь забрався чи на вигін з парубками, чи де спати до стодоли, та й роби йому, що хоч: клич не клич, горлай не горлай,— він, глухман, спить, як колода. А Анна,— ну, ще тота Аннище одна, що до чогось пригідна. От і тепер взяла

верету та пішла по межах ужати хопти коровам до припусту. Лиш коби язичок у неї коротшенький трошки! А то як його розпустить, то хоч із хати втікай! А приймич Мирон також десь повіявся! Чи скарана година! Сама на всю хату,— і позамітай, і його визирай, і курей пантруй, щоби шкоди не наробили в грядках, і миски перемий! Де той Гутак?..

Гутачка звивалася по хаті, мов веретено, то се поставить на місце, то друге перемістить, тут щось зітре, там підмете стеблинку соломи, то в піч загляне, то на полицю, то до сіней чогось вийде, підкине два-три поліна дров на купу, рипне дверми і знов увійде до хати. Її ноги і ліва рука не спочивали, зато права стриміла збоку, суха, як скіпа, неподвижна, як патик, а довгі тонкі пальці, покулені ревматизмом, надавали їй таку подобу, якби ось-ось ізпідтишка намірювалась когось кулаком у бік штовхнути. Низенька ростом, худа вся і мізерна, Гутачка подобала на тоту курку журливеньку, що то всюди нипає, кожду порошинку перепорпає, чи не найдеться й там яке зеренце для її діточок. Але у Гутачки не було дітей, і то гризло її ціле життя, немов хробак зів'яле яблуко.

— А, прецінь і він надійшов! — прошептала Гутачка сама до себе, коли сінні двері заскрипіли.

— Дай боже час добрий! — відізвалася Хохлачка, вступаючи на поріг. Гутачка, побачивши її, якось покваснiла. Її кругле худе лице протяглося, запишнила уста і, обзираючися боком на свою спідницю, відказала досадним голоском:

— Та дай, господи! Просимо сідати!

— А що здоровенькі поробляєте? — питала Хохлачка своїм звичайним лагідним та веселим голосом.

— А що? От що легше! Ваш чоловік прийшов уже з горіня?

— Та ні, чогось там бавлят. Видно, ще виборів не покінчили.

— О,— тадь там таких акурат при виборах потрібно, як ваш! — сказала Гутачка їдко. — Он мого, певно, десь горяне задержали. Йому то й не дивниця! А ваш, певно, десь у коршмі напиває!

Хохлачка мовчала хвильку. Вона щиро любила свого чоловіка і знала, що він за своєю бідністю зовсім не покваплівий коршмаря запомагати. Но, не хотячи вдаватися в сварку з фудульною Гутачкою, вона відповіла:

— Та хто го там знає! Може бути й то! Тадже знаєте, які чоловіки. У нього перше діло жінці ніколи правди не сказати.

— Га, може й бо й є там ваш такий, хто вас знає! — сказала Гутачка, похитавши головою.— Мій Іванчик, богу дякувати, не то! Ми всюди й до всього разом: і порадимося, й поговоримо, як бог приказав!

Хохлачка осміхнулася трохи. Вона добре знала, як жили Гутаки, знала добре, що Гутачка й волосся стільки на голові не має, кілько ся від свого Іванчика синців набрала. Гутачка покмітила тот усміх і пізнала, до чого воно йде. Вкололо її тото глибоко, і постановила собі відімститися на Хохлачці, сли буде чого просити в неї. Спосібність до того надарилась їй сейчас. Хохлачка почала несміло:

— Та от, кумо, я до вас із просьбов. Вийшов ми хліб учора. Нині ніяко було печи свіжий. А чоловік прийде голоден із тих виборів. Де ж бо, тільки й час!.. Ци не ласка ваша — позичити хлібеня?

— О, позичити! — крикнула Гутачка. — А порахуйтено, кілько ви уже моєї праці назичилися на вічне віддане!

— Ба, кумунцю! — відповіла Хохлачка, встаючи із лави.— А порахуйте ж бо й ви, кілько ми вам наробилися! Ци літо, ци зима, тілько й нас видно всіх троє, що на вашім полі. А якої ми у вас заплати допоминалися?

— Ой-ой-ой! Робітники ж мої неплачені! Ара, не робіт ми віднині! Ніхто вас не просит! Я не хочу ту мати жебраків під боком, що ми кождий кусник хліба з горла друт! Іди ж си, йди, ти, газдине несосвітенна, бо на тя коцюбу пірву! Віднині вже урвалося зиченє,— о, урвало!

— Та дайте ж бо спокій, кумо! — проговорила Хохлачка, забираючися до відходу.— Ще бог чень і на нас не забуде! Вижиємо ми й без вашої ласки. Не маєте ся чого надаражати! Хто хоче робити, той усюди найде муки на свої руки!

Хохлачка вийшла з хати, важко зітхнувши. Гутачка довго ще цокотіла за нею:

— Іди, йди! Фійся у погану славу! Не дуже ми така потріб велика годувати таких торбеїв, як ти, і твій чоловік, і тота твоя ляля-доця! О, дай їй боже, щоби ще пішла тов дорогов, що Орина Задоріжна! Яке горде! Гадає, що не знати з якого панського роду! А йому би скорше торби на плечі почепити, як таке пишнитися! О, заждіт, лю-

бенькі! Урве вам ся відтепер! Не стане тої комори, що до неї за кождим разом що зайдете, то зарвете!

— Та що ту такого, що? — запитав Гутак своїм твердим голосом, входячи у хату.

Гутачка замовкла, а по хвилі, обертаючися до нього, цілком уже забула про Хохлачку. Вона зачала випитувати чоловіка:

— А де ж ти, господареньку, так довго забавлявся? — Слова її, очевидячки, спочатку хотіли бути гнівні, відтак лиш «про око» гнівні, а при кінці бесіди зійшли на зовсім привітні і веселі, коли побачила, що чоловікове лице при всім тім остає спокійне та неподвижне.— Ну, що ж там чувати горі? Ци аж до так вибори тяглися?

— Таджe аж до так, не як! — відповів трохи недовольним і внаслідок того притвердим голосом Гутак. Но жінка знала, що се не тривалий гнів, що чоловік не п'яний, но що се лиш природні наслідки утоми після немалого ходу о голоді з горішнього кінця. Проте оглянувши його пильніше, вона не завагувалася допитувати дальше:

— Ну, як же ж пішли вибори? Хто війтом? Чому ж нічо не скажеш?

Но Гутак, видко, не мав охоти до бесіди. Він за той час роздягався, відсапуючи. На допитування жінки він обернувся і сказав:

— От воліла би-сь їсти давати, не пендичити! Я голоден, що би-м ся скрізь Діл проїв!

— Та даю, даю! — відповіла Гутачка, нипаючи по хаті.— От уже ся за той час усьо перепроїло на камуз! Півгорняте росолу википіло. Де ж то так довго ждати! — Ніхто ніколи не бачив Гутачку, щоби за говоренням занедбала свою роботу. Так і тепер. За цілий час, коли говорила, не переставала крутитися по хаті, поратися то в миснику, то коло печі, то в постелі, то куди попало. Не раз Гутак, хоть і як його натура була не до того, довго дивився на тоту вештанину своєї жінки і сміявся. «Де вже она свого носа не вткне! — приговорював.— Кутика нетиканого не лишит! І Христос ї знає, чого їй там потрібно,— ні, аби тицьнути, та й тілько! Ой жінки, жінки,— кінчив звичайно сентенційно,— із чого-то вас бог уліпив таких непевних?»

Но тепер не було коли заниматися подібними «наблюденіями». Гутак зняв із себе гуню з доброго лежайського сукна,— таки нову, сьогорічну,— зложив її і положив на

столі, щоби, скоро по обіді, віднести до комори і положити в скриню. Розперезав із себе широкий на п'ять пальців ремінь із червоної лакированої шкіри, украшений вишивками із жовтих, білих та зелених ремінчиків на горішнім краї, обтер його хустиною з пороху і положив поверх гуні. Се був увесь його недільний убір, і він відтак остався лиш в камізельці з гранатового сукна, з-під котрої спадала довга біла сорочка із тонкого полотна. Він підперезав її узьким ремінним поясом, котрого пряжки творили дві змії, скручені штучно в есики, і зраджували тим своє походження з Італії. Рукави і обшивка сорочки були вистебновані червоним шовком у дрібонечкі звіздочки. За тот час Гутачка стерла верхняк стола чистою стирочкою, накрила його обрусом і поклала на нім дві дерев'яні ложки. Відтак узяла із мисника кілька мисок і мисочок, обтерла і обдула їх, хоть і так були чисті, і почала наливати страви. Заким Гутак зміг обпорядитися з своїм убором, уже по кінець стола бухала пахуча пара із мисок, а Гутачка, не задержуючися і хвильки, подибуляла на полицю за сільничкою, відтак відсунула верхняк стола, щоби дістати з ящика товчений перець і хліб, печений осібно для них обоїх, завинений у білій півчині. Коли все те стояло стрійно і порядно на столі, Гутачка ще не спочила. Заткала челюсті печі дерев'яною півокружною затканницею, змела стиркою попіл із запічка, припрошуючи за той час чоловіка до їди. Той, хоть не потребував заохочення, бо жолудок віддавна уже гнівним воркотом допоминався свого, однако ж, по необ'яснимій привичці русина, ще хвильку й сам гутався по хаті, то се, то те прибираючи, неначе чекав дальших припрошувань.

— Та чому ж бо ти, Йване, не йдеш їсти? — сказала Гутачка.— Всьо вистине!

— А ти ж коли скінчиш своє попрятуване? — запитав Іван, сідаючи за стіл і беручи ложку до руки. Гутачка також відіп'яла стирку і положила її у закутець, присунула собі стілець перед стіл і засіла до їди, готова однако ж кождої пори встати і піти заладити що-небудь на хаті. Гутак їв пильно і мовчки гарячий покріпляючий росіл, приперчивши і присоливши його належито, а Гутачка сьорбала з тої самої мищини, однак повільно, щохвиля поглядаючи на чоловіка. Цікавість її зглядом нинішніх виборів малювалася лиш в очах. Не хотіла, небога, перебивати чоловікові в їдженні. Доперва, коли найбільший дотисок

голоду уступив, коли гарячий товстий плин розігрів нутро Гутака, а краплистий піт виступив на його лице, тогди й уста його розв'язалися, надійшла більша бесідливість. Він зачав, спочатку уривано, мов знехотя, а відтак щораз із більшим жаром, розповідати жінці про вибори. Особливо коли зганув про свої перепалки з Хохлачиком, гнів його вибухав видною червінню на його лиці. Тут він уже не усміхався, не говориз стиха і солодко, як при людях. Голос його плив твердий і гучний, мов каміння, що котиться долі стрімким берегом, а велика голова то опускалася додолу, то знов підносилася, потрясаючи чорними кучерями.

— Ну, ци видиш-но ти,— кінчив Гутак свою бесіду,— що то може торбій поганий! — Тут зупинився на хвильку,— чи щоби дати жінці подумати над тим, що сказав, чи, може, щоби об'їсти з м'яса послідне стегно покійниці курки, що ще лежало на тарілці. Коли стегно було голе і не представляло більше роботи для зубів, Гутак, облизуючись і прицмокуючи, тягнув дальше: — Ну, ци приповів же би хто таке? Та й мій хліб жре, та й якби не я, то вже б го давно з цілим його накоренком чорти пірвали, а ту мені от якої кавзи перед громадою наробив! Погди ж ти, зміннику поганий! Не діждеш ти від мене більше кусника хліба! Я ти покажу, з ким ти си зайшов!

Гутачка під час тої бесіди встала зі свого стільчика, пішла до печі і відсунула затканницю, щоби дістати пироги. Відтак зняла із полиці тарілку зі сметаною і поставила все то на столі. Коли Гутак закінчив свою бесіду такою погрозою, вона поважно похитала своєю невеличкою головою, що на її худих плечах стриміла, мов сушене, поморщене яблуко на шишці.

— Ото-о! — сказала вона.— І запомагай же ту такого дідовода! Він ти, скоро зможе, каменьом у голову фудит! Ех, розсадив би вас той хлібець, що-сьте від мене вибрали! А вна ще нині,— ноги би їй покуляло,— до мене за хлібом приходила. «Позичте хлібеня! У мене вчора вийшов хліб, а нині при святі ніяко було печи!» Ото ми ту кметиця надійшла!

— А ти що? Позичила-сь? — запитав грізно Гутак.

— Не дурна! Також! — відказала покватно Гутачка, боячися бодай тіні гніву свого чоловіка.— Ще лиш троха хибло, що-м їй ожогом дверей не вказала. Хіба-м ся до так не досить нашастала? І яка вдяка за того? Не треба ми й їх роботи, ані їх ласки!— Гутачка говорила ще довше

в той спосіб, а Гутак за тот час із цілої сили працював над пирогами, котрі один за другим впадали «во преисподняя» його нутра. Вкінці остановився і, обтираючи затовщені пальці об обрус та облизуючи губи від сметани, сказав важно та спроволока до жінки:

— Чуєш, Анно, що ти кажу! Віднині не важ ми ся давати їм нічогісінько! А скоро би-м що спостеріг, аби й найменшу крихтиночку, то уважай, що твоє безголов'є! Погди, я їм вистрою! З голоду згинут! По жебрах підут,— най знают, хто я!

Хто би був в тій хвилі уважав на Гутака, був би немало зачудувався над дивним контрастом його слів з його зверхньої подоби і виразу його лиця. На вид зівсім спокійний, навіть маленька усмішка, мов тінь перемчала по його губах, а слова його падали такі грізні, такі тверді, а заразом спокійні, мов удари обуха о дерев'яну колоду. Відтак, безпосередньо по висказаній погрозі, Гутак подякував богу за його ласку і дари, встав від стола і оперся мовчки о варцаби вікна. Жінка, не говорячи й слова, зачала запрятувати зі стола.

Сонце вже геть було нахилилося до заходу. Чорні хмари вкрили його, заповідаючи на ніч уливний дощ. Крайчики їх світилися бурим, червоно-жовтим світлом, котре в нутро чоловіка вводить якийсь неприємний розлад, якийсь непокій і недовільність. І Гутак досвідив того на собі. Він недовго стояв при вікні, хоть то було його любиме місце. Обернувся на хату, де жінка ще припрятувала, з великою довільністю спостеріг, що постіль уже приладжена, і своїм звичаєм він сей же час ляг передрімати пообіднім здоровим сном. Правда, образи і враження нинішнього дня якийсь час ще снувалися йому поперед затулені очі, но небавом все перейшло в темну неподвижну масу, з котрої виходив легкий усипляючий шепіт, мов журчання потічка по круглих камінцях межи зеленими цвітистими берегами. Тінь Хохлачика перемкнулася, мов хмарка по чистім небосклоні, по півсонній уяві Гутака, но він послідним напруженням засипляючих мускулів грізно стиснув кулак супротив неї. Тінь розвіялась парою, щезла цілком. Гутак заснув.

Гутачка на пальцях перейшла півперек хату і сіла під вікном на лаві, зложивши руки на коліна. «Ну, господи тобі слава, що хоть раз си чоловік спічне!» — прошептала. Відтак сиділа тихо, блудно водячи очима по мутних ві-

конних шибах, о котрі товклися, бреньчачи якось тужно, хатні мухи. Загальна тишина не усипляла її, но навівала на ум розличні споминки і гадки. Довгим рядом переходили тепер поперед її очима літа її замужжя, сірі, мутні, одностайні. Радість матері ніколи не зашевелила її душею, не розживила її утле, засохле серце. Люди завидували її щастю, що-ді жиє в достатках, ні про що не дбає, но вона сама дармо шукала по всіх закутинах серця хотя й би одної живої, щастям і розкішшю трепечущої згадки. Все той сам сірий будень, тота сама закрутенина коло печі, коло горшків, слуг і телят, все той сам напівспокійний, напівгрізний погляд чоловіка,— а кілько межи тим сліз, грижі, прокльонів та побоїв?.. І мимохіть наплила їй на гадку її бідніша молодша сусідка Хохлачка, її чоловік, хоть немаючий, та чесний (як се й сама у глибині серця мусила йому признати), їх хороша, чепурна дочка, що вже тепер, мов пишна польова квітка, розцвітала під оком батька й матері, розцвітала гарна, та здорова, та весела, дарма, що день-денний у праці та недостатку. І заздрість, люта, пекуча заздрість зашевелилася в Гутаччиній душі. Як вона ще колись, давно, давно, у своїх снах дівочих, виділа себе щасливою матір'ю, окруженою підростаючими синками, розцвітаючими, мов мак у городі, донечками, а тепер усе вже пропало! «Боже мій, боже! — прошептала стиха.— За що їм тілько щастя, а мені ані краплинки?..» Гутачка сягнула ще дальше, в темну, тайну глибінь своєї душі, де крилася давно погасла, прибита, замучена — перша сердечна любов. Її предметом був молодший від неї, хороший парубок, найкращий свого часу на всі Нагуєвичі. Парубок той тепер був жонатим, був вітцем, був убогим газдою, був її сусід Хохлачик. Ніколи в житті вона нікому не звірилася з тою своєю наклінністю, що сталася її прокляттям, червом, котрий підточив всі найкращі сили і надії її молодості. Хохлачик — бідний зарібник, а її родичі — одна з найбагатших родин у Нагуєвичах, ані згадати б собі не дали про такого жениха. Сам Хохлачик не знав о тій любові. А під час, коли Анна тихими літніми вечорами прислухувалася у своїм саді пісням та веселим, дзвінким жартам дівочим на вигоні, прислухувалася звучним парубоцьким розговорам, межи котрими найзвучніший і найкращий був його голос, найрозумніша була його бесіда,— під час, коли нещаслива ловила ухом тоту чаруючу гармонію літнього,

погідного вечора та заливалася гіркими сльозами, сльозами жалю та завісті,— під час, коли її серце металося в розпуці, бажаючи й собі хоть хвилинки такого щастя, яке другим плине рікою,— родичі, горді та багаті, шукали їй жениха, такого ж гордого та такого ж багатого, як і вони. Прудко зійшлися з Гутаковими родичами, угода стала, по руках ударили і зв'язали два молоді серця, раді із свого рахунку, незважаючи, чи згодяться дві спряжені сили, коли прийде їм поруч ступати у тяжкім ярмі життя.

Гутак був багатого батька син, та й ще одинак. Отець був понурий, твердий і неговіркий чоловік. Оповідали, що се панщина таким його зробила. Служив він у унятицького пана, так той бив його і усіляко над ним збиткувався. За таким поступуванням він стався скритний у собі і почав складати, як то кажуть, крейцар до крейцара, відки лиш міг що тоді запопасти. Оженився по панському наказу з панською-таки покоївкою і взяв за нею в посазі невеличку хатину і кусень поля в Унятичах. Тут почав газдувати, все однако ж придержуючися більше двора. Його жінку пан увільнив від панщини. Люди немало о тім нашепталися, посуджуючи Гутакову жінку о тайні зношення з панами. Підозріння їх ще збільшалося, коли батько Івана Гутака не старався ближче досліджувати справи і мовчки слухав усяких бесід. Зато годі було заперечити, що газдівство молодого подружжя щораз побільшається, в чім знов сусідські їдкі язики виділи панську причинку.

Будь-як-будь, діло ніколи не вияснилося. Гутаків батько, очевидячки, не був у ласці в пана задля своєї упертості і твердості. Він робив, як і уперед, мовчки, однако приймаючи й панський усміх, і батоги. Малий Іван ріс дома по найбільшій часті під оком матері, пещений, ласканий, не догадуючись навіть про сумне життя батька, котрого рідко коли й бачив. Правда, з літами прийшли й на нього тяжчі часи, тяжча робота, та все ж таки мати уміла пильнувати свого одинака і відвертала від нього всякий дотисок. Так надійшов 48 рік, а з ним і воля. Гутаків батько стратив опору в дворі, а серед своїх сусідів унятичан почувся дуже самітним. Тому-то спродав поле й хату і перенісся до Нагуєвич, закупивши тут, на Слободі, значну частку поля. Тут розпочав він нове газдівство. Іванові під тот час переступило було на двадцять п'ятий рік. Не зазнавши в житті ніякого тяжкого дотиску,

ні болю, випещений, вилеліяний від матері, він не міг зрозуміти болю, ні долегливості других. Ним опанувала жадоба повеселитися, ужити молодих літ. Молода гаряча кров заграла. Принадна поверховність парубоцька, гарний стрій і смілі, горді поступи єднали йому прудко серця дівчат, но Іван не знав, що то любов сердечна, щира, узнаюча рівність любленої з собою. Він понімав женщину лиш яко служницю або яко спосіб заспокоєння своєї жадоби, яко приятність, подібно як напиток, їда або й що друге подібне. Він не понімав ніякого влюбленого воркотання, ні ласк сільських дівчат; все спокійний, він зводив і покидав одну по другій, не задаючи собі труду навіть погадати, що, може, своїм поступком зробив її нещасливою навіки. І багато їх гіркими сльозами плакало на нього. Межи ними була одна далека своячка його матері, Орина Задоріжна.

І от такий був Іван Гутак, коли доля звела з ним Анну. Все село уважало його за найпорядніщого парубка, за чесного, працьовитого й ощадного, а бідна Анна не найшла слів, не найшла сили, щоби опертися волі родичів.

Від того часу минуло немало літ. Іван Гутак все поступав наперед в очах громади. Із чесного, порядного парубка став чесним, порядним газдою, добрим мужем, добрим громадянином. Маєток збільшався,— відай, се господь пильно слухав молитов Гутака. Панотець всегда і при всякій нагоді ставили його за взір другим, всегда і при всякій нагоді відзначували його перед другими і честили найбільше із усіх громадян. А Іван усе принімав спокійно, на вид покірно, хоть воно в дійсності немало вбивало в гордість його і так гордого духу. Сумна гадка, що в нього нема дітей, мучила його довгий час, но при кінці уступила місце надії, що ось леда день жінка умре, а він зможе з другою оженитися, котра і дасть йому ся діждати наслідника.

І от тепер за справою панотця Гутак остав війтом. Гутачка не радувалася тому, хоть при чоловікові й показувала, буцім дуже тим утішається. Знала вона тверду натуру Івана, знала, що громада не великої благодаті може надіятися від нього. І кілько то сліз, кілько заводів, кілько прокльонів упаде на його й на її голову! Вона не була зла жінка, а її довге тихе терпіння навчило її розуміти нещастя других, понімати чужий біль.

Скрип сіняних дверей перервав її споминки, що роєм тислися їй на ум. Вона вибігла до сіней. Се була Анна, служниця, з огромною веретою хопти на плечах. Вона ледве з нею утаращилася в двері до сіней, а низький костистий і трохи кривоногий парубок Федь реготався, запираючи за нею двері. На подовгастім смаглявім лиці Анни також видний був усміх, котрий, однако ж, від першого появлення газдині всіми силами старалася прикрити маскою гніву і досади. Вона з усеї сили бевхнула своїм тягарем о землю, аж стіни сіней здригнулися, і молоді ластів'ята в стрісі зацвіркотали, злякані. Лице її від натуги було червоне. Хвилю стояла мовчки, випростовуючи свою високу стать та розправляючи покулені пальці. Федьо запер двері, підсунув Аннин оберемок у кут, розв'язав верету і, висипаючи із неї хопту, почав знов сміятися.

— Газдине! — скрикнула гнівно велика Анна (так звичайно називано служницю для відрізнення від малої Анни, Гутачки).— А скажіт же ви що тому кривцунові! Не дає ми спокою з своїми приговірками та своїм дурнуватим сміхом!

— Ігій на тя! А що ж я тебе кусаю ци ти що роблю своїм сміхом? — крикнув Федь грубим голосом.— Не хочеш слухати, то фійся на чортову матір, куди ти ся хоче! Я тя не неволю слухати!

— Ага, ага! Не неволиш! А чого все за мнов бігаєш, як який прихвостик?

Гутачка не зважала на тото правдання слуг. Се ж була їх щоденна страва. Дня не було, щоб вони ся на чімось не зайшли та не посварилися. Вона оглянула принесену хопту і, переконавшися, що вистачить до припусту на нині і на завтра на рано, обернулася до обох спорячих сторін і сказала своїм тоненьким голосом, котрий дуже не підходив до тої поважної, повеліваючої міни, яку при тім зробила:

— Мовчіт-но, мовчіт єдно з другим! Ти, Анно, така-сь велика виросла, а не встидаєшся з парубком передразнюватися! От волиш іти води принести та телята напоїти! Не чуєш, як бідні воричут у стаєнці!

— Отаке! — відфукнула з серцем Анна.— Ви, щобисьте мали мене оборонити та поганому кривцунові в карк натовчи, щоби мя не зачіпав, а ви ще й собі на мене! Ото ми правда!

Федьо зареготався голосно на тоту бесіду, а Анна, кинувши на нього огнистий, гнівний погляд, як стріла, рушила через сіни, злопотіла коновцями, довгий час шарила за коромислом, все щось воркочучи про погану правду багатих та про свою лиху долю.

— Но, но, правдомівнице моя! — сказала Гутачка й собі ж роздосадувана.— Стули си трошка той дзюбок! Не будь така дуже широка! Ще тя ніхто не б'є, не кривдит, ані нічо! Не вирікай так дуже на тоту багацьку правду. Без неї би-сь, небого, нині або жебрала хліба, або в Бориславлі корбов крутила! А ти,— додала, обертаючися до Федя,— чого стоїш та зуби сушиш? Он би-сь пішов та під худобу постелив! Що ї зачіпаєш? — запитала по хвилі, коли Анна відійшла.

— Та яка ї мара зачіпає? — відповів Федьо.— Не знати, хто ї зачіпає. Она йде вигоном із травов, а я за нев. Та й тілько всего, що-м їй сказав: «Може би-сь от мене посадила наверх тої трави та занесла додому!» А вна вже й розтеревенилася! Угу на тя!

— Но, но, йди до роботи! — сказала Гутачка і пішла назад до хати, приговорюючи: — Мара ту яка межи вами правди дійде! — І знов принялася поратись коло печі, щоби приладити вечерю для чоловіка і челяді.

Ось і Гутак обудився, позіхнув два-три рази і встав.

— О, вже вечір! — сказав, поглядаючи на вікна.— Ну, буде сльота вночі. Худоба прийшла вже?

— Ще ні,— відказала жінка.

— А челядь де?

— Он Федьо в стайні стелит, а Анни десь іще з водов нема.

— А де Мирон?

— А хто го знає, де? — відповіла Гутачка трохи сукристо.— Десь собі помеже хати пішов. А що йому? Гадає, що вже він ту пан!

Мирон був Гутаків приймич. Сирота, без вітця, без матері, він виріс у наймах, і сам не знав, яким способом прийшов до тої честі, що Гутак узяв його дістоді за сина. Но діло було дуже просте. Гутак потребував робітника, а перечувши про Мирона, узяв його до себе, обіцяючи, як звичайно роблять бездітні вітці, що «по моїй смерті все боже та твоє». Но Гутачці було то дуже не в лад. Вона уважала того приймича за живий докір на свою бездітність і старалася розличними дрібонькими жіночими спо-

собами викурити його з хати, хоть не важилася одверто виповідати свого наміру перед чоловіком.

— Хо, хо, хо! Паничу мій,— сказав Гутак,— не будеш ти в мене так лельом-полельом поводитися. Годі, небоже, дармо хліб їсти! Нині най іде з кіньми на ніч у Радичів!

Уже геть смерклося. Груба пітьма зачала залягати землю. Вітер холодний повіяв від заходу і почав товкти о шиби вікон грубими краплями дощу. Гутак натяг на плечі стару гуню і пішов оглядати худобу і діздріти, чи Федьо і пастух Трофим припнуть кожде, як треба. Обора сейчас заметушилась. Чути було голосне гейкання Трофима, і грубий голос Федя, і Гутакову сварку. А в сінях Анна викликувала щомоці: «На, моя маленька, на, на, на! На, сивулька, на, на, на! Ну, поступися! Тихо стій та їдж! Гов!»

У печі палав огонь, сичали та сипіли сирі поліна, палахкотячи побіч сухих, газдиня наливала горшки водою і приставляла ід печі, раз по раз поправляючи грань довгим обгорілим на кінці ожогом.

— Йой, газдинько! — почувся за нею дзвінкий веселий голос.— Ще на волосок, та й би-сьте ми були око виштурknули ожогом!

Гутачка обернулася, а її в'яле, поморщене лице ще дужче прив'яло і протяглося.

— Овва, не велика би й шкода була! Ще би про твоє око люди сіяли й орали!

— Ба, а я що? Я пси? — промовив Мирон.— Таджe би за мене ніяка дівка не пішла! Що ви, газдинцю, гадаєте? Хіба не так?

Мирон, сміючися весело, сів на лаві. Був то хороший парубок середнього росту. Рум'яне лице було кругле і повне. Очі чорні, блискучі, волосся також чорне густе і довге, підстрижене в кружок, обнімало твар, немов гарні рамки. Із цілої його подоби пробивалося здоров'я, сила і жвавість. Смотрячи на нього, ніхто би й не сказав, що се сирота-поштуркач, що змаленьку зріс межи чужими людьми, що ніколи не зазнав пестячої руки, ні люблячого серця матері.

— А ти, паничу, куди ходиш? — відізвався до нього Гутак, уходячи в хату та обтріпуючи змочений капелюх.

— А куди ж би-м мав ходити? От-єм троха постояв на вигоні, а відтак-єм на хвильку зайшов до Хохлачика.

Губи Гутака здригнули. Зморщивши брови, він гнівно запитав приймича:

— А чого ж ти там потребував?

— Та нічого. От-єм зайшов: «Добрий день!» Та й далі.

Мирон говорив не запинюючись, не теряючи своєї смілості, ні своєї веселості, хоть і бачив гнів на чолі господаря.

— Чуєш, небоже! Понині стало! — сказав твердо Гутак.— Не важ ми ся більше там заглядати! Розумієш?

— Та чому ні? Розумію.

— А нині підеш з кіньми на ніч у Радичів.

— Та добре. Лиш от злива, худоба перемокне. Аби, борони боже, що не зашкодило.

— Вона незадовго уймеся! А попасти конче треба. Завтра треба буде від'їхати до міста, до присяги. А годувати їх нема чим.

Поволі ставало живіше у хаті. Огонь палав у печі і кидав своє мигкотяче світло на вікно і противолежачу стіну. Анна, служниця, видоїла корови, позливала молоко у горнець і внесла його до хати. Увійшов і Федьо, штильгукаючи та всміхаючись. Анна, швендяючись мимо нього з ситком у руці, не позабула кинути на нього напівгнівним, а напівхитрим поглядом, за котрий Федьо віддячив їй не зовсім легким штуркненням у бік. Напослідок увійшов і Трофим, хлопець около п'ятнадцяти літ, у великій, старій шапці, котра опиралася на його ухах і носі, закриваючи тим способом перед його очима всю суєту і злість світову. Він держав у руках ліскову ломаку, котру кинув під лаву. Сам, позбувшися з голови важкої кучми, засів мовчки у кут на запічок і, страшно соп'ячи, принявся розмотулькувати із сухих заболочених ніг волоки від ходаків.

— А що? — спитав Гутак, сидячи по кінець стола.— Ци попаслася худоба? Куди-сь гонив?

— А он по Мочарах. Там трáви у коліно.

Тим часом у хаті гамір ставав чимраз живіший. Мирон сміло запитав Гутака, чи вибрали його на війта, а Гутак на то усміхнувся і відповів йому знаним жартом, що-ді не пхай своє рило туди, куди тебе ніхто не просить. Гутачка зачала про щось правдатися з Анною, а Федьо дрочився з Трофимом, шарпаючи його раз за разом за ноги, внаслідок чого бідний Трофим за кождий раз перевертався горілиць на запічок.

Вечерю варено на дві руки: для Гутака і Гутачки окремо, а для челяді знов окремо. Коли всі повечеряли і богу подякували, Трофим перший пішов спати до стайні, щоби завтра встати зарана. Мирон виглянув надвір. Вітер утих, но дощ іще потрохи перепадав. Він надів стару Гутакову гуню, узяв поверх неї ряднину, на голову старий капелюшище і пішов з хати підсвистуючи — без найменшої тіні недовільності на лиці. Той його веселий і безпечний вид, той незамутимий супокій дуже гнівив Гутачку. Вона живіше зашвендяла по хаті, зачала дужче воркотати на Анну і на Федя, збираючи лівою рукою миски зі стола.

— Ану, Федю, Анно, спати йдіть! — повелів Гутак.— Ти, Федю, піди на оборіг. Там ще троха того сінища, аби хто не загромадив! Заким нове буде, все ся старе пригодит! А ти, Анно, маєш ми пильнувати китиць на шпихлірі. Уважай! Уже хтось позаякосітної ночі, бачу, заходив тамтуди! Там си постели на підрі та пильнуй!

Уже було пізно вночі. Дощ перестав, хмари перейшли, а темне голубе небо яріло тисячами звізд. Тиха, ясна, запашна ніч весняна! Спокій, сон лляться на землю з морганням звізд. Позатулювані цвіти похилилися під вагою крапель дощових, громадячи в своїм нутрі запах тих чаруючих пахощів, котрими завтра рано привітають пишно сходяче сонце. Великі дерева садові стоять німо та поважно в нічній тіні, часом ворухнуть своїми грубими конарами і посиплють додолу грубі каплі дощу, немов розсипаний рядок перел.

У Гутака давно уже погашено. Гутак спить якось несупокійно на лаві під вікном. У хаті лиш тільки й чути, що його незрозуміле воркотання. Гутачка після цілоденної закрутенини заснула, немов у воду пронирла, а її суха права рука лежить обіч неї, проста та мертва, немов до боку причеплена ломака. Із цілої челяді не спить лиш Анна на шпихлірі. Чи тому, що її постіль тверда, чи, може, з іншої якої притоки, вона неспокійно перевертається з боку на бік, час від часу важко здихаючи.

— Ігій на тя, криваку поганий! О, чудо чудне! — воркотала вона, хоть, очевидячки, тепер бодай не мала до того найменшої причини.— І десь, мерзенник, все ся мене чіпає та й мене! Чого він потребує від мене? Бігме, коби ми ще щось такого, то не буду питати... так го замалюю, що ввидит!

— Ну, ну, добре, що не осліпне! — відізвався насподі грубий голос, а за тим Анна почула протягле реготання.

— А ти чого ту, мерзо світу? Чого ти ту потрібно? Не можеш там пильнувати оборога? Ей, як хто сіно закраде, будеш ти собі мати! Певно, ти господар ще й другу ногу вломиті

— Та-бо не кричи, Аннуню! — підлизувався Федьо, лагодячи, кілько міг, свій воловий голосок.— Чого кричиш? Таже як мене буде бити, то тебе боліти не буде! А видиш, я такой ліпший! Прийшов-єм і ід тобі подивитися, ци ся, бідненька, не боїш сама?

— Аби-сь знав, що ся троха побоюю! Най-но, як який злодіїще зайде, що тогди зроблю?

— А видиш! — говорив Федьо.— Ци я не казав. От, добре-м зробив, що-м надійшов. Не правда?

І Федьо, намацавши потемки драбину, принявся осторожно лізти на шпихлір.

— Ну, а тебе чого сюда мара несе? — шептала Анна уривисто, но заразом з певною м'якістю в голосі.

— Ба, як то чого? Тадже треба обдивитися, ци де злодій не пропоров стріху. На чорта здасться й твоє пильнування, як заснеш, а він крізь діру геть китиці повитягає.

— Та йди, йди, я вже сама обіздрю, ци де нема шпари!

— Е, ти дуже прудка, Аннунцю, серденько! — говорив Федьо, підлазячи чимраз вище по драбинці догори.

Місяць саме викотився в повнім срібнім блиску на небо. Сонна природа немов стрепенулась у його світлі, і проглипнула на нього мокрими тужливими очима, і знов спокійно затонула в розкішний сон. Серед рівнини темнілася Слобода на високім горбі, облита з двох сторін невеличкою рікою і оперезана високими уривистими берегами, котрих боки із жовтої глини видавалися в блідім полусвітлі, як золотий широкий пояс на стані розкішної красавиці. Та й пишна ж бо красавиця, тота Слобода! Її десять хат і кільканадцять будинків господарських, кинені, неначе случайно, на вершок горба, обтулені густими зеленими садами, дрімають тихо. Гладка рівнина обливає з трьох сторін Слободу, немов спокійне зелене озеро спокійний зелений острівець. А в невеличкій віддалі, неначе темні береги того зеленого озера, стоять із трьох сторін густі темні ліси і звільна колишуться і шумлять без вітру, немов живі. Світи, світи, пречудний міся-

цю, на тот залив весняної зелені, на тото безконечне багатство форм стрійних, на тото море життя, запаху і красоти. Лий своє трепечуще світло крізь тусклі віконця в тоті сонні хатки, на лиця їх сплячих мешканців! Навівай їм своїм світлом спокійні, щасливі сни на душу а затри в ній прикрі згадки і спомини про тяженьке, трудне життя наяву! Світи, місяцю, на тоту чисту і тиху картину, а все, що нечисте, несправедливе і погане, заховай ласкаво у густій темній тіні!..

III

Пан професор Крицький аж дихати не міг з превеликої досади. «Що,— говорив він до своєї жінки щовечора,— тоті хами так оцінюють мої заслуги, так поважають науку? Аби один догадався поставити мене на кандидата до ради! Ну, чи не побліка ж то? Найрозумніша голова в селі, а навіть у раді не засідає! Але погдіть, нужденники! Я вам покажу, що я знаю!»

І в нападі лютості пан професор червонів, як буряк, і гримав рукою о старий щербатий стіл. Жона, котрій муж в тій хвилі, може, видався й справді страшним, а може, забавнішим, як звичайно, лагодила його гнів:

— Та дай спокій! Не лються! Шкода си здоров'є псувати з мудями. Я би, бувши тобою, не пхалася до тої ради. Чорт її побери. Мене аби самі тягли, то я би не йшла. Ото ми макогони, винайшли честь! От досить, що нас панбіг єдним покарав,— що ся мусимо лиш гризти й гризти з тов поганню, з тими їх дітищами! Ще ти си треба й зо старими заходити?

На згадку про сільських дітей пан професор здихав важко. Його професорське звання було для нього каторгою. Справді,— пан-біг, коли б був зумисне хотів його покарати, не був би винайшов для нього тяжчої кари. Для того чоловіка, гордого своїм родом, просяклого уроєною панськістю і удаючого пана усюди, помимо своїх невеличких доходів, не було більшого униження, як вступати в стару, давно небілену шкільну кімнату, від котрої віяло сирістю, стухлістю та гнилими деревними грибами, вступати межи немитих, убого поодіваних та ще й пустих та непосидючих дітей тих самих хамів, котрими він глибоко погорджував традиційною погордою свого роду. В першім опалі свого гніву пан Крицький мало що не

поклявся при жінці, що на другу неділю замкне школу і не допустить раді тут збиратися. «Най си, про мене, радят онтам на смітнику! Така ми то й рада! Кілька капустяних голів!» Но пані Крицька не могла того допустити. Все і всюди практичніша від свого чоловіка, вона збоялася, щоби її муж не наразив собі війта і радних супротивленням. Пан Крицький дався укоськати і прирік не перепиняти зборам ради громадської, но зато ніякі просьби не могли вимогти на нім, щоби бодай що-то лагідніше обходився з дітьми під час шкільних годин. Бідні небожата за той тиждень немало перенесли на своїх хребтах синців. Се мав бути початок відплати за невдяку їх татів. Весь той тиждень був у школі правдивий судний день.

В неділю по обіді надбіг щодуху до школи присяжний Димович. Чоловік уже підійшлий віком, з лицем, на котрім недостаток, грижа, а потрохи й горівцуня повитискали видні сліди і котре всегда старався пристроїти в якнайповажнішу, ба, й грізну міну,— Димович мав колись несогірше газдівство, та господь, відай, за якісь гріхи (як сам звичайно говорив), покарав його трьома доньками. Повіддав і повінував їх, бідолашний, по вітцівській щирості, так аж опісля й побачив, що у нього самого нічо не осталось, крім хатини і невеличкого городця під буряки. Тогди, не маючи що робити, Димович за паливо і невеличку плату нанявся в громаді за присяжного і польового.

— Панє професор! Панє професор! — закликав Димович, стоячи під дверми і не входячи до сіней.

— А чого вам треба? — обізвався пан Крицький зсередини трохи сердито.

— Ци позволите ввійти в хату? — запитав спокійно Димович.

— Ну, ходіт!

Було се звичаєм Димовича, що для більшої дістодіто поваги за кождим разом, заким вступив у чию хату, просив о позволення господаря. Не раз то давало притоку до тисячних жартів, коли дехто, знаючи тоту привичку присяжного, на збитки говорив, що не позволяє. Димович тогди з незрушимою повагою принімався уговорювати господаря, представляючи йому, що се він запирає свої двері перед урядовою особою, перед цісарським правом і т. д. А за тот час, заки Димович балагурив перед отвертими дверми, не входячи в хату, газда не раз аж рака лазив зо сміху, перемовляючися з ним.

— Я прийшов,— зачав Димович, уклонившися професорові,— я прийшов приладити місце для ради.

— Нема що ладити! Вже готове! — сказав терпко Крицький.

— А, то покажіт! Я мушу видіти, ци мере всьо в порядку.

Крицький справив Димовича до шкільної кімнати, а сам сплюнув з досади, пішов до своєї світлиці.

Димович пильно почав розглядатися. На білім столі не було обруса, хата не була заметена,— знаття, що пан професор не узнав за потрібне прилагодити якось тоту святочню муз на приняття справедливості нагуївської. Присяжний взявся до роботи: то лавку від стіни відсуне, то столик поправить, щоби не хитався на своїх нерівних ногах, то щось десь зробить, і бачиться, що страшно форсується, а справді його роботи й не слідно.

Аж ось і радні почали сходитися. Старий Лялюк був один з перших, хоть його хата була сама крайня на Слободі. Видихавшися і відпочивши, він почав зараз відказувати на лінивство молодших, що-ді волять за комином полежати, як громадського добра припантрувати. Опісля прийшов і Чапля, велично помахуючи своєю черешнівкою. На самім остатку появився Гутак з Василем Громом. Той послідній ішов такий набундючений, так гордо позирався довкола, що всякому само впадало в очі, що се якась немала парсуна в селі. Зато Гутак ні разу не змінився. Ішов спокійно, дивився якось ніби весело, відкланювався усякому стрічному і тюпав дальше дорогою, звичаєм старших газдів. Василь Грім говорив дуже голосно і реготався, мов лошак. Зато Гутакова бесіда була притишена і усміх легкий і якийсь, бачилося, нещирий.

— Слава богу святому!— сказав Гутак, уходячи в школу.

— Слава навіки! — згомоніли гуртом радні.

Гомін, що тут попереду роздавався, притих. Гутак повісив свій капелюх на розі таблиці і засів за столиком. Писар умістився збоку того ж самого столика і розложив перед собою папір, щоби списувати протокол.

Гутак посидів хвильку спокійно серед загальної мовчанки, обтер хустиною чоло від доріжного пороху, покректав два рази і опісля встав зовсім спокійно і рівнодушно.

Радні повставали й собі ж. Гутак відкрив перше засідання довшою бесідою.

. . . . . .

СМОРГОНСЬКА АКАДЕМІЯ

(АРХЕОЛОГІЧНА ОПИСЬ СТАРОЛЮБА, РУКОПИСЬ)

І

Не знаю, чи є де в світі край, багатший в історичні і допотопні пам'ятки, як наша любима Галіція, а пречінь на ганьбу нашим ученим і на превелику шкоду науки досі ніхто не освітив научним світлом, не впорядкував і не показав усьому світові тих безцінних скарбів, котрі скриває в надрах своїх галицька природа. Причину того кождий бистроумний і старину люблячий чоловік легко найде. Галицькі учені, щоби мали по приміру...— ні, безмірно, всією душею і всіма помислами віддатися своїй старині, так славній і приманчивій, плюють на своє, чіпляються заграничної мудрості, не видячи — о, сліпі, сліпорожденні! — у всім тім бісових сітей, пагубних засад тричі проклятого комунізму! Правда, не всі вони покинули стезю правди. Є між ними мужі правди, що всіма силами боронять нашого старинного скарбу — кирильсько-етимологічного правописанія против антихристового вимислу — фонетики, є й такі, що пособляють викоріненню пагубних засад соціалізму доношенням у поліцію, безіменними листами і другими богоугодними ділами, але — о горе! — чи много їх! А хто з них сміє тепер начертати повний і ясний образ наших старих пам'ятників, осліпити його блиском праведним прокляті очі єретиків і боговідступників, просвітити темних і укріпити несталих на дорозі у храм нашої славної старовини? А таке діло при нинішнім сумнім часі конечне і єдиноспасительне. Бо чим же легше і певніше поразити противника, просвітити незрячого і навернути зблуканого, як показанням тих скарбів старини, котрі виплодила і виплекала в лоні своїм славна галицька природа!

Для осягнення тої високої цілі я рішився на просьби близьких і далеких видати сесю опись одного із найслав-

ніших наших застарілих пам'ятників. Хоч і як скудна тота лепта, котру вкладаю в скарбницю рідної старовини, однако надіюсь, що вона послужить прикладом для других учених праць, а нашим молодикам-реформаторам, вирідним синам рутенського народу, покаже всю мерзість запустіння, а притім тим, що й досі оперлися покусам заграничних впливів і деструктивних ідей, докаже ясно, що дурень усякий, хто за границею шукає того, чого у нас самих аж надто.

II

Заким зачну правдиву і подрібну опись Сморгонської академії, тої головної святині наших допотопних пам'яток, мушу сказати пару слів загалом про галицьку старовину. Галицька старовина виказує так багато оригінального, непонятного й невияснимого матеріалу, що я давно вже прийшов на той догад, що тільки який німецький учений потрафить дати собі з нею раду і цілковито розсвітити Європі всю глибину закритої в ній премудрості. Поки того нема, то галицькому ученому не остається нічого більше, як подати докладну опись тих скарбів, уложити бодай який-такий їх поділ і класифікацію, а проче оставити на німецьке благоусмотреніе. Щоб просто приступити до того завдання, замічу, що після довгих і глибоких студій я уложив ось який поділ галицької старовини. Гал[ицька] старо[вина] складається переважно: 1) з руїн, то є розвалених, недобудованих або перебудованих будинків (про них буде обширно бесіда в «Пам'ятках села Вавілона»); 2) з закаменілостей; 3) з заскорупілостей, заскорузлостей і 4) з задеревілостей. Закам[енілості], заскор[упілості] і задерев[ілості] знов діляться на природні і надприродні, то є такі, котрі не дадуться об'яснити природним ходом історії, ані навіть, оскільки виказують мої проби, теорією переродження Дарвіна, котра хоть сама в собі вимисл чортівський і проклятий, однако в руках людей богобоязливих і чистих серцем може часом довести до пізнання правди. Мене, однако ж, і вона туди не довела; може бути, що якому німцеві те ліпше пощаститься! До таких надприродних пам'яток я числю, наприклад, закаменілі думки, заскорузлі поняття і задеревілу совість, і кілька других кусників, котрі описані нижче а котрі удалося мені відкрити іменно в Сморгон-

ській академії. Щодо часу, з котрого походять цінні забутки галицької старовини, то мож напевно судити, що найбільша їх часть (надприродні всі без виїмку) відносяться до віків допотопних,— бо часть є і з пізніших часів (X—XVI в.), але з новішої і найновішої епохи рішуче нічого, що становить велику потіху для вислідника і показує велику силу і живітність галицької природи, котра тільки незначно і в найслабших частях підлягає нижчому впливові заграничних ідей, а в найздоровіших організмах, яких збір іменно видно в См[оргонській] акад[емії], остає тверда, незіпсута і вічно вірна старині.

III

Що найдивніше при наших сморгонських пам'ятках і що, певно, ніде не бувало, так те, що катакомби чи там печери, у котрих находяться всі скаменілості, пізнішої будови, пізнішого віку, як самі скаменілості. Яким способом те сталося, я не міг вислідити. Однако се питання не важне,— та й не катакомби я берусь описувати. Про них хіба тільки можу сказати, що стримлять у три верстви одні над другими, досить (як на печери) темні, тісні і нехарні; воздух належито густий і затхлий (однако, свічка декуди не гасне), входи до кліток медвежих ще тісніші, а клітки... но про них пізніше. Головний вхід до печер досить утруднений і сполучений де з якими видатками, а то ось чому. Хто хоче дістатися до середини печер і заспокоїти свою цікавість, мусить пролізти крізь дві нори. Перша ще, як ще,— труду великого нема. Але при другій жде небезпеченство. Стоїть там страшний сильний звір, якоїсь незвісної породи. Правда, деякі натуралісти, між ними мій приятель Йикьстархрев, уважали го за одну відміну білого медведя, а то тому, що-ді кому ж пильнувати медведів, як не медведеві? Однако мене не переконав той доказ, особливо тому, що проти нього говорить суд самих медведів, дресованих у Сморгонській академії,— а йдучи за ним, я причислюю того звіра до роду Canis Cerberus [1]. До тої думки тим справедливіше можна прихилитися, що й сам голос того потвора не має ніякої подоби до медвежого буркоту, а, противно, зовсім виразно відзивається: «Гов, гов, гов!», що підтвердить уся-

[1] Собака Цербер *(лат.).— Ред.*

кий, звиджуючий Сморгонську академію. Закид наших натуралістів, що звір з того роду повинен би відзиватися правильно: «Гав, гав, гав», безпідставний уже з тої причини, що фізіологічна будова Цербера сама собов оригінальна,— значить, і голос оригінальний. Впрочім, може бути (допевно не знаю), що Цербер уміє і правильно виголошувати: «Гав, гав, гав», а тільки на кпи нашим натуралістам виражається неправильно, що, правду сказавши, і між ними самими нерідко лучається на кпи цілій публіці. Доказом подібних, тільки далеко частіших, неправильностей служать самого мого приятеля Йикьстархрева стихи. Голос Цербера різкий, неприємний і має таку силу, що кождий приходячий, зачувши його, зупиняється мов укопаний і без відома хапається за кишеню. Я сам досвідив того, однако на перший раз не знав, що се значить. Ті деякі медведюки, з котрими я яко-тако здужав порозумітися, дали ми до пізнання, що Цербер голоден, і що кождого разу, входячи, тра окупитися у нього ціною півхліба (і се, скажу мимоходом, ще один доказ на те, що згаданий звір, іменно Цербер, а не білий медвідь, котрий прецінь не має звичаю брати окупів). Пізнавши сей спосіб, котрий і всякому цікавому рекомендую, я швидко освоївся з Цербером і не раз осмілювався навіть лазити до його буди, в котрій, зрештою, не було нічого, крім берлога та камінних стін. Я спробував навіть з ним порозумітися, що було дуже трудно, і при кінці таки добився від нього деяких звісток, котрі подам пізніше. Він уділив ми навіть для переписання записану паку паперу, запевнюючи, що для мене вона буде дуже цікава. Однако, на мою гризоту те не сповнилося. Книга, видно, довгі часи лежала в берлозі Цербера. Я перечитав з неї тільки наголовок: «Придверная історія Сморгонської академії», але сама історія, може бути, колись цікава, представляла тепер саму гниль і мерзость смердячую.

IV

Заспокоївши Цербера, приходячий обертається до третього, посліднього і головного входу, ведучого в підземні печери Сморгонської академії. Але заким здужає проповзнути крізь нього, зупиниться його око на великій чорній таблиці, прибитій над входом, на котрій красується квадратова пожовкла карта, завбільшки на всю

таблицю. Уже сам матеріал, з котрого та карта зроблена, звертає на себе увагу ученого-старовинника: се не то староєгипетський папірус, не то римський пергамент, не то середньовічний папір. Але головна річ не карта, а те, що на ній написано. Тото письмо одне з найважливіших і найцікавіших пам'яток См[оргонської] акад[емії], а найзамітніше тим, що в нім удалося заслуженому автору сього письма відкрити першу велику наднатуральну закаменілість, а іменно: допотопний дух См[оргонської] ак[адемії]. Описання того цікавого і величественного продукту гал[ицько]-рут[енської] природи подам пізніше, а тепер подаю докладний і правдивий відпис самого документа, оскільки мені удалось перечитати дивовижні, а часто віком наднищені письмена.

«Сіє єсть місто преб[иванія] медвідей.

Указаніє, како подобаєт бити входящу в обитель сіу.

I. Аще входящ медвідь будет, то входити єму со шумом, топотом і риканіїм веліїм, о єже знати і відати всякому, яко медвідь ідет.

II. Аще входящ не от рода медвіжя человік будет, то входити єму со страхом і трепетом і знающу, яко во пристанище медвіжеє входит.

III. Входити же такому человіку в молчанії і в тихолазіх і знающу, яко здісь обитель сна і успенія великаго, і бдящу, да не розбудить спящих, зане противозаконно...

IV. Входити же такому человіку со главою преклоненою і серцем сокрушеним і смиреніем велієм і, аще кого от медвідей будет позираяй і обижаяй єго, претерпіти всяческая, зане противящіїся і буйствующії ізгнани будуть вон со стидом і оскверненієм.

Указаніє о веществах, яже вносятся в обитель сіу.

I. Аще медвідь будет вносящ мед, пиво, вино і воду житія, сице зовомую горілку, іли же хліби, м'ясо і с'їдения вещества, то входити єму безпрепятственно, отдав должноє Керберу привратну.

II. Аще медвідь будет вносящ листи должнії, сице зовомії векслієе, іли же заставния карти, їли іния карти, то, показав Керберу, мимо ідет без препятствія.

III. Аще же медвідь вносящ будет книги, іли писанія іли ідеї превратния во обитель сіу, то Керберу привратну

подобает такого медвідя со превратними вещести, ізбив предварительно одесную ланіту і ошуюю, связана привести к наставникам, ідіже наказан і посрамлен будет, а книги і писанія єго со ідеями і брошурами предани будут на поруганіє язиком сморгонським.

IV. Аще же обращен будет не медвіжя рода человік, вносящ таковия превратния вещества, то книги і ідеї єго предадутся поруганію Кербера, а мужа такова ізбити і посрамлена в ланіти і всю ізгнати от обители сей.

Указаніє, како подобает бити Керберу привратну.

I. Керберу привратну обители сей подобает бити неумолиму, неустрашиму і неуязвиму, да відает вся земля рутенськая, яко медвіжей обители блюститель єсть.

II. Всяк входящ і ісходящ не мимо ідет, дондеже не істрясти і не ізсмотрити Керберу вся порти і все платіе їх, аще ли превратное, что не обрітается; єлика аще возможет взимати от них во пінязіх, хлібіх і прочих приносимих, да взимает безвозмездно.

III. Со медвідьми обращатися Керберу благоволительно і умильно, да не нашедше, розтерзають єго.

IV. Со человіки і чужестранци обращатися Керберу подобает непочтительно і неблагоподобно, зане народ строптив єсть і да не ходят во обитель сіу».

Се вірна і докладна відпись того цікавого і важного документа, котрий, очевидячки, становить тільки одну частку більшої цілості. Для доповнення моєї описі додам, що під приведеними тут письменами находилася підпись, запевно якогось царя або праводателя, котрого, однако, я ніяк не міг прочитати. Судячи по грубих і незнаних карлючках того письма, я думаю, що воно походить з дуже давніх часів, коли ще люди ліпше вміли просадити другого на рожен або спекти у вогні, як підписати своє ім'я. Я настаю з цілов ученов повагою на тім, що тот підпис відноситься до часів ханаанських.

V

Як через перші два входи протискається чоловік у мимовільній дрожі і непевності, так при трегім, по перечитанню наведеного документа, тоті симптоми переходять у цілковитий страх в товаристві дилькотання литок і холодного поту. Чоловік чує, що вступає в медвежі

печери, де, помимо довголітнього дресування, звіряча дикість зовсім не злагіднена і де, крім того, само право приписує на нього, як чоловіка, дивитися косо, з вишкіреними зубами, обходитися з ним неблагоподобно, а в разі охоти «прогнати ізбитого і посрамленого зіло». Признаю сам, що тоті неприємні чуття збудилися при першім приході і в моїм серці, але се було тільки доти, доки, відкривши і розаналізувавши допотопного духа Сморгонської акад[емії], я не переконався о великій мудрості сеї установи. Головна признака того духа є: «Стій,не рушайся, а хочеш конче рушатися, то радше взад, як уперед!». А знаючи нахильність чоловічу до змін, до поступу і других того роду дурниць, зважившн заразом, що під їх впливом і медведі могли би по якімось часі збунтуватися і забагнути зближення до людей, що, як сейчас побачимо, зовсім противне цілі їх дресування, побачимо ясно, що єдиний мудрий спосіб поступування в такім разі — не допустити в самім зачатку науки медведів до сходин з чоловічим родом.

В середині катакомбів на кождім кроці, на кождім поступі все пригадує, що се медвежа яма. На землі клапті соломи, запевно з берлога, стіни подряпувані межвежими кігтями, певно медведята герштикалися. Але дещо нагадує також, що се академія,— хоть тільки для медведів, а все-таки научний заклад. А нагадують се вікна, загратовані сильно залізними штабами (у декотрих навіть шиби є, тим цікавіші, що, судячи по їх подобі і роботі, можна віднести їх до часів майстерства єгипетського), ліхтарні, у котрих три рази до року світиться, і чорні таблички над дверима кождої клітки. Сесі загадочні таблички довго не давали мені спокою, бо я ніяк не міг доміркуватися, до чого або від чого вони? Правда, на кождій табличці було по кілька червоних печаток, однако ж, мимо най-старанніших студій, не мож було з них нічого вичитати, бо не мож було вважати їх ні письмом ієрогліфічним, ні ієратичним, ні клиновим. Доперва пізніше на одній такій табличці удалося мені відкрити велику квадратову карту, подібну до описаної карти при вході, записану від ніг до голови. Аж тоді я догадався, що на кождій табличці, над кождою клітко̀ю була така сама карта, а медведі, в звичайнім вандалізмі, поздирали тоті карти і ужили їх на звісну потребу. Як же я врадувався, відкривши і прочитавши той преславний пам'ятник, і як пожалував, що

медведяча дикість понищила прочі його копії, котрі могли б бути оздобами найславніших музеїв і бібліотек. Я подаю тут його докладну відпись і надіюсь, що зміст його до самого дна роз'яснить усю глибину галицької медведячої породи.

«Сіє єсть містопребивання медвідей.

Указаніє, како подобаєт бити медвідю.

I. Первоє убо відати всякому от рода медвіжя, яко звір хищен єсть і жити і питатися імат от м'яса і крові человік даже до кончини день своїх.

II. І абіє відати всякому медвідю, яко работою і потом лица человіческа держатися єму. Сего ради кто от медвідь прикоснеться рабині либо черной, либо білой, із сонмища медвіжя ізгнан і к митарем і садукеєм сопричтен будет.

III. Терзаніє і грабленіє человік, поруганіє їх жен і дочерей і всяческое требленіє рода сего медвідем и чадом їх благодатію свише разрішається.

IV. І абіє разрішається, і повелівається свише сокрушеніє і разтерзаніє правди, поруганіє чесноти, посрамленіє і низвращеніє совісті і совершенноє разрушеніє разума і науки.

Указаніє, како подобаєт пребивати м[едвідю] в обителі сей.

I. Первоє — убо медв[ідю] подобаєт ясти, пити і сном сладким почивати, не розмишляя, зане іниї работают на него і пекутися о блазі єго.

II. Подобаєт же медвідю от чтенія всяческого воздержатися, да не духом строптивим, гордим і біснующим одержим будет.

III. Подобаєт же медвідю упражнятися в риканії і козлогласованії, яко глас сей уши нечестивих оглушает і разум умерщвляєт.

IV. Подобаєт же упражнятися медвідю во долгодіянії і картографельстві, яко діла се і богоугодния суть і мислі нечестивия із голов ізгоняют.

Указаніє, како пребудут со собою медвідеве мнозі.

I. Медвідеве мнозі, собравшеся, да не глаголют во привітствіє себі «Добрий день» іли «Здоров, брате», но токмо, яко подобаєт медвідем, «бумжурн» да повідают.

II. Глаголюще, да глаголют о вчерашніх яствіїх, іли о завтрішніх питіїх, іли же о дівицях-медвідицях і о імінії їх, іли о євреїх, у них же пінезей іспросят, но глаголати о книзіх, писаніїх і мислях міра сего свише запрещається.

III. Аще же ниче оже глаголати іміют, да рикают совокупно іли убивают і терзают друг друга іли папіроси, от табака сотворяще, сожигают во ізбіх своїх і прочая діла богоугодная да творят.

IV. Аще же кто от медвідь обрітется строптив іли книголюбив, іли мислем запрещеним предан, іли долгоспанію, і многоястві, і многопитію противен, іли како-либо указаній їх не соблюдает, такого обрітше, прочіе медвідеве істерзана і ізбита во ланітіх да приведут начальству, оное же, предав такова наказанію і поруганію язик сморгонських от обители сей ізженет со стидом».

І під тим документом була така сама, як під вищезгаданим, підпись якогось незнаного ханаанського царя.

З ДАВНІХ СПОМИНОК МОЄЇ МОЛОДОСТІ

ЗЛІСНИЙ СИДІР

I

Я небагато знав злісного Сидора. Він жив аж геть на другім кінці нашого села, що все-таки становило добрий кусень дороги, бо село наше велике та довге. При тім же він пильнував Ділу, т[о] є[сть] того великого лісу, що криє північні спохови Карпат, і до нашої Слободи йому рідко коли лучалося ходити. Таким способом я бачив його лиш кілька разів. А преціиь і тих кількох разів було досить, щоб злісний Сидір тоді вже виразно вдався мені втямку.

Мій небіжчик тато був коваль і славився на всю околицю не тілько хорошою та тривкою роботою свого ремесла, але й своєю живою, гостинною та людяною вдачею. Кузня мого тата, що стояла саме насеред нашої невеличкої Слободи, на досить високім плоскім сугорбі, віддалік від села, була, так сказати, місцем збору, нарад та приязної балаканки для всіх сусідів. Скоро тілько, бувало, тато ввійде до кузні та, беручись до роботи, заценькає молотком по бабі (ковадлі), так зараз, гляди, починають сходитися сусіди, близькі й дальші, далі прибувають і люди з села, а то й геть з дальших сіл з роботою,— деякі приїздять возами,— і на оборі та під кузнею починається немов правдивий ярмарок. Бесіди, жарти, сміхи, а серед них ненастанне ценькання батькового молотка або грізний прискорений стукіт двох дужих молотів — усе те мішалося докупи і доносилося до хати, де я, тоді ще малий, ледве п'ятилітній хлопчина, виглядав через вікно на той клекотючий вар робучого життя. Мене тягло надвір, до кузні. Мені хотілось власними очима глядіти на все, слухати всього, що там робиться та говориться. Мене манило звучне батькове ценькання і грубий уриваний стук важких молотів, мов гавкання злющих, великих та

похриплих псів. Мене манив огнистий блиск розпеченого заліза, котре, мов живе, підмітувалось на ковадлі під частими-густими ударами молотів. Мене манили ті червоні іскри та білі сарахкотячі зиндри, що пирскли від розпаленого заліза на всі боки і виглядали здалека на темнім тлі кузні, мов огнистий дощ з чорної хмари. А вкінці манили мене ті чужі лиця, непривичні, а приязні голоси, ті грубі, а щирі та добродушні сміхи, ті веселі та сумні оповідання, котрих так багато мож було наслухатися в татовій кузні.

Ось чому я кождого разу з дитинною упертістю напирався до кузні. Впрочім, тато, котрий дуже мене любив, і не думав мені того боронити. Напротив самого огнища на прилавку в кузні стояло довге і високе коритце з водою до студження заліза. Отож-то на оден конець того коритця від кута тато поклав широку гладку плиту,— се було моє місце. Тут я сидів цілими годинами, дивився, слухав і дивився. Все мене цікавило. Мені зовсім не нудилось дивитись хоть і як довго на огонь, на тоту невеличку, синяву поломінь, що мов випливала лагідно з розжареного, червоного угля при рівнім одностійнім подуві міха. Я слідив за кождим куснем вугля, як він, зразу чорний, облитий тим синявим огником, поволі червонів, а далі білів, розпадався на кусники, меншів і таяв, мов потовчений сріблистий лід. Так само й залізо, розпалюване в огні, цікавило мене. Я лякався за нього, кілько разів батько в кліщах всував який кусень до грані,— мені здавалося, що й воно мусить чути біль,— а коли знов батько виймав його з-під вугля і швидко клав на ковадло — жарке, аж біле, сичуче, прискаюче огнистими зиндрами, що розліталися, мов оси, в різні боки і не раз грозили мені самому в моїм далекім, затишнім і теплім кутику,— то й тоді я лякався того заліза, мов розгніваного, мстивого противника, котрий за дізнану в огні зневагу готов у лютості зробити яку пакість татові або кому-небудь в кузні. І звичайно в таких разах тато прикликав когось, і своїм звичайним швидким голосом говорив:

— Ти на, ти на, Миколо (чи як там), заступи-но ось дитину, щоби го зиндра не спекла!

І між мною і сарахкотячими зиндрами ставав чоловік, щоби зиндри не долітали до мене. А з-поза його плечей я з радістю й страхом дивився на підскоки розжареного заліза на ковадлі, дивився, як воно видовжувалось, роз-

плескувалось, кривилось під ударами молотів, аж поки з білого не зробилось червоне, з червоного брудняве; тоді батько назад встромлював його в огонь.

А з якою цікавістю, з яким страхом я завсіди дивився на той міх, що сопів і надувався якраз против мене! Я не міг порозуміти, чому він надувається, скоро хто почне димати жердкою, зчепленою за один конець грубим шнуром зі спідньою дошкою міха. На верхній дощці лежав камінь, і коли йно починали роздимувати, міх сопів так важко, мов страшно томився своєю роботою, його шкіряні боки западалися досередини, а з нутра роздавалось немов якесь хлипання, котре проймало мене мимовільним ляком. Аж поволі-поволі при ненастаннім диманню міх надувався цілий, підносив верхню дошку враз із каменем геть догори, трохи не під саму повалу, напружав туго свої фалдовані боки і міцним рівним подувом пер у саме огнище річку густого воздуху так, що не раз аж розкидував жарюще вугля геть на боки. Вся тота переміна була для мене дивом, і я дармо допитувався тата, що там таке в міху?

— Ой ти-ти-ти! — відповідав, усміхаючись, отець.— Все би-с тілько хтів знати! Там дика баба в міху!

Але «дика баба» не була вже для мене новиною. У всім і всюди, від чого мене дома хтіли здержати, сиділа тота «дика баба». Вона літом стерегла в полі гороху, до котрого я був дуже ласий; вона сиділа в ямі під припічком, де я, загнівавшись, любив залазити; вона пробувала на поду, де мені заказано вилазити по драбині. Для того я не дуже налякався і не дуже вірив тому, що казав тато. Моя цікавість довела мене до того, що раз, коли тато перед кузнею кував коня, я зліз зі свого сідала і поліз під міх, щоби подивитися, що в нього є зісподу. Але тут я справді побачив таке, що всі казки про диких баб, кусік, залізних вовків і других страхів нараз гурмою нагрянули на мене: я побачив щось широке, волохате, що, мов живе, рушалось, підмітувалось до середини міха і знов спадало. Правда, се була звичайна кляпа, обшита телячою шкіркою, але моя роздразнена дитиняча уява, годована з дня на день лячними казками про всякі маровища, побачила тут щось живого і надприродного, і я з страшенним вереском кинувся взад від міха, гримнувся головою о дерев'яний дрюк, що стояв побіч, і відтак без тямки, окровавлений, упав насеред кузні...

А коли відтак пробудився, скалічений в голову, мокрий від крові й від води, котрою мене обливали, то довгий час я дрижав і не міг сказати нічого, як тільки одно:

— Дика баба... дика баба... з'їсти мя хотіла...

II

Але такі сумні случаї, хоть їх було кілька, все-таки були рідкі. А звичайно в кузні було весело й привітно, як ніде, і ще й досі споминка про татову кузню будить в моїй пам'яті, може, найприємніші й найщасливіші хвилі мого дитинства. Кілько щирих, давно знайомих лиць пересувається передо мною при згадці про татову кузню! Багато з них давно вже потонуло під мураву, багато з веселих, здорових, щирих робучих людей, якими я видав їх в кузні, попереміновалось в нужденних, похилених грижею, немов хробаком, підгризених напитком та зопсуттям зруйнованих старців. Потужна каламутна хвиля життя перевалила по тім щасливім молодім світі, серед котрого стояла тихо під старими гонтами татова кузня, і багато-багато змила вона, поперевертала, повалила або закаламутила поганим намулом.

В кузні також пізнав я злісного Сидора. Ще й досі живо стоїть перед моїми очима той здоровий, високий, мов буряк червоний, чоловік з блискучою стрільбою за плечем і з борсуковою торбою при боці. Серед прочих людей він видавався велетом, і як коли прийшов до кузні, то тато, сміючись, завсігди здалека кричали до нього:

— Ти на, т-на, Сидіре, велигане, не йди ми до кузні, бо головою повалу просадиш!

Хід Сидора був важкий і звалуватий, мов хід тяжкого воза з сіном. Його голос був різкий і дикий, мов справді лісового чоловіка. На нім була коротка витерта гунька гнідого сукна, а під нею полотняний лейбик. На голові зимою мав бойківську хутряну шапку з наушниками, котра його лицю надавала ще дикіший і грізніший вигляд.

Як я боявся Сидора! Коли не раз тато казали йому заступити мене перед зиндрами і він своїми широчезними плечима заставив мене, мов стіною, то я з ляком позирав на його страшну шапку і весь тремтів, сам не знаючи чого.

А прецінь Сидір не був злим чоловіком. Хоть говорив різко та голосно, сміявся якось дико та проразливо, то прецінь в голосі його звучала доброта й щирість, і він

умів жартувати та смішити всіх так, як мало хто другий. Але особливо мене любив він дуже. Коли тільки прийшов до нас «на Гору», завсіди носив мене на руках з кузні до хати, а з хати назад до кузні, давав мені всілякі забавки з лісу: то дубінки, котрими я, бувало, весь день катулькаю по хаті, то мисочки від жолудів, то різнобарвні жолуді, то якісь блискучі камінчики та халабудки, котрі я складав і переховував, мов не знати яке добро. Часом Сидір забавив довше у нас, і тоді по обіді звичайно брав мене на коліна, вчив мене робити з дерева плуги, плести з хворосту санки або з лика черевики, а при тім умів так цікаво та люб'язно приговорювати, що я забував про його червоне страшне лице і про його «дику» шапку, а готов був слухати його до самого вечора. Часом розповідав мені Сидір і казки, але завсіди якісь смішні, веселі,— а ніколи не говорив таких страшних та понурих, як мені звичайно говорено дома.

— А як прийшов Іван з жидами до лісу,— говорить, було, Сидір,— та й каже: «Ну, жиди, стережіться, бо ту в лісі вовки».— «Ох, Іван,— кажуть жиди,— та бо ми сі дузе боїмо за тото вовк!» — «Не бійтесі, дурні,— каже Іван,— хоть вас котрого з'їсть, то невелика шкода! А всіх вас чень не подусить!» Ідуть вони лісом, ідуть,— а далі зайшла ніч. «Ну,— каже Іван,— гов, жиди, ту будем ночувати. Лягайте спати!» Лягають мої жиди, але якось не можуть поміститися. «Ох Іван,— кричать вони,— як ми будем спало, коли ми сі дузе боїмо за тото вовк! Цюсь, Іван, поклади ти нас так, сцьоби ми нікотге ні спало скраю але всі всегедині, бо ми сі дузе боїмо за тото вовк!» — «Га, як хочете так, то добре»,— каже Іван, та й почав дивитися по лісі, де ту є муравлиско теньге. Надибав та й каже: «Ну, жиди, лягайте всі головами на тоту подушку довкола! Нікотрий не будете скраю!» Полягали,— та й бое,— всі всередині. Але як ся мурашки рушат, як зачнут жидів січи,— матінко! Жиди в гвалт! «Ох, Іван, Іван, та бо ту таке велике бльох, сцьо воно дузе кусає!» А Іван кричить: «Тихо, жиди, бо вовка кличу!». І жиди, небораки, мусили цілу ніч переспати на такій подушці!

Я заходився зо сміху при таких оповіданнях, і смішив мене, конечно, не сам предмет, з котрого я багато дечого не розумів, а радше чудацьке перекривлювання самого Сидора та його раз пискливий, нібито жидівський, а знов надприродно грубий, буцім Іванів, голос.

Але нічим так не зрадував мене злісний Сидір, як невеличкою сокиркою, майстерно виробленою з дерева, котру подарував мені. Як то я носився з нею! Кілько-то дубів та ялиць я постинав нею в думці! В кілько різних місцях я ховав її, аж поки не винайшов одного, найбезпечнішого, під припічком, в шпарі між двома дилинами, відки на другий день підсліпувата служниця Марина загромадила її враз із трісками і вкинула в піч! І помимо безконечних плачів та жалів за незабутньою сокиркою, я завсіди з подякою споминав про злісного Сидора і ждав з дня на день, коли він знов прийде, щоб пожалуватись перед ним на Марину і спитати його, чи не має ще одної такої сокирки. Але я дармо ждав. Тиждень минав за тижнем, а Сидір не приходив «на Гору». Так минули жнива. Під осінь мене дали до школи, і відтоді я вже ніколи не бачив злісного Сидора.

III

Ні, брешу! Я бачив його ще раз, але в якім положенні! Серед яких обставин! Мені й досі важко робиться, коли згадаю о тім...

Минуло два роки від того часу, як я бачив Сидора в татовій кузні. Моя дитиняча пам'ять заповнена була таким натовпом нових вражень з життя школярського, що давніші згадки почали звільна погасати та затемнюватись у пам'яті. Про Сидора й його дерев'яну сокирку я давно забув. Я тепер був уже студент другого нормального класу в Дрогобичі і цілими днями, мов обезумілий, бубнив «der, die, das» та «einmal eins» [1], а тілько вечорами, поклавшися спати, я зажмурював очі та пригадував собі всі ті яркі, любі минулі картини з домашнього життя, з татової кузні. І я любувався своїми споминками, перекидав їх, мов дитина, бавлячись, перекидає блискучі камінчики, мішав дійсне з видуманим, аж поки всім тим не втомився і не заснув.

Одного дня, йдучи зі школи додому, я побачив, що улицею напротив мене валить товпа народу: селян, міщан, жінок, дітей,— а найбільше жидів. Усе те сунулося, мов пестра, рухлива хвиля, кричало, гаморило, розма-

[1] Один раз один *(нім.)*.— *Ред.*

хувало руками і позирало цікаво та боязко в середину натовпу, де здалека ще я заздрів пару багнетів, виблискуючих до сонця високо понад головами людей. Я зачудувався, що се за ярмарок такий, який рідко коли може було видіти в будній день на тихих улицях Дрогобича. У кількох людей я допитувався, що се таке, але всі позирали на мене згори (я справді був дуже малий ростом) і йшли далі, балакаючи, розмахуючи руками, немов і не чули мого запитання. Тоді я, мов щур, протиснувся попід руки людей крізь цілу тоту товпу аж досередини і тут побачив таке, що аж весь застив на місці. Між двома жандармами, скутий ланцюгом, навхрест, окровавлений на лиці й руках, обшарпаний, блідий, наче смерть, з рушницею за плечима йшов... злісний Сидір. Він понурив очі в землю,— довге чорне волосся, скудовчене від запеклої крові, звисало йому на очі; ланцюг дзеленькотів при його ногах, а руки були тісно скуті на плечах, аж посиніли і набігли кров'ю від тиску заліза. І весь він виглядав, мов зламаний, мов підкошений. З його давньої сили, з його смілого, важкого і твердого ходу не лишилося й сліду. Він плентав ногами, згорбився, мов під тягарем, і мені, малому, тяжко-тяжко стало жаль того чоловіка, так що я туй-таки розплакався наголос і почав кликати його по ім'ю:

— Сидіре, Сидіре, а вам що зробили? Куди вас ве дуть?

Сидір озирнувся,— пізнав мене.

— Ци то ти, Іванику? Не плач, дитинко, не плач,— іди додому та... та згадай часом нещасливого Сидора!

Я ледве дочув тих послідніх слів, котрі він промовив тихіше, мов сам до себе. В тій хвилі один шандар штурknув мене кулаком в груди так міцно, що я лиш раз йойknув і був би-м в тій хвилі впав під ноги людям, якби якась жінка не була мене підхопила на руки та винесла з товпи, пустивши за нелюдським шандарем найдосадніше прокляття, на яке тілько її голова здобулася.

З сльозами в очах, з болем в грудях від шандарського удару я ледве-ледве поволікся на свою кватиру, де всі перелякалися, побачивши моє посиніле лице і почувши моє оповідання про Сидора і шандаря. Розуміється, що тітка, у котрої я мешкав, насварила на мене за то, що я пхався між людей,— але про Сидора не могла мені нічого сказати, бо й сама нічого не знала.

Се було якось в середу. Я горів з нетерплячки, щоб дізнатися, що сталося з Сидором, хто його так покровавив і куди повели його ті люті шандарі. Коли тілько мав вільний час, бігав я по місті, чи не здибаю кого з нашого села, щоб вивідатися о всім. Але здибати не міг я нікого,— треба було ждати аж до понеділка. Моя думка день і ніч занята була Сидором. Він привиджувався мені, раз здоровий, сильний, у татовій кузні,— то знов згорблений окровавлений і нужденний на улиці, скутий залізними путами, між двома шандарями та окружений товпою гамірливого міського люду.

В понеділок приїхали мої родичі, і від них я дізнався небагато. Я завважав, що вони нерадо говорили про Сидора. Мама навіть поглянули на мене якось неласкаво, коли я почав уперто допитуватися про нього.

— Тихо будь,— відказали тато.— Що тебе такий поганин обходит?

— Чоловіка забив, дводушник!— сказали мама.— Знаєш, Колечкового Миколу, того, що ти черешень давав!

— Миколу? — проговорив я.— То Миколи вже нема?

— О, ще в середу поховали. Господь би го покарав, сумлінника якогось, що так марно душу з світу зігнав!

— Ну, ну, дай спокій, не клени,— сказали тато до мами,— не годиться просити кари божої на него! І так го вже покарав!..

На тім бесіда урвалася. Я не дізнався, як і за що забив Сидір Миколу. Тілько мені дуже жаль було Миколи. Се був хороший чорнявий парубок, круглолиций і статний, мов вилитий, з блискучими чорними очима, розмівний, веселий і живий, яких небагато мож надибати між сільським людом, прибитим і приглушеним відмолоду. Микола був син нашого близького сусіда і то, що звичайно зветься «багацький син». Він зріс в достатку. Отець йсго був добрий і щирий чоловік, котрий не тілько пантрував свого господарства, але любив також, подібно як і мій отець, жити і заходити з людьми. В нього вдався й Микола. Щирий і простодушний, мов дитина, услужливий і веселий, він усіх єднав собі своєю щасливою вдачею, усіх потягав ід собі запахом свіжості і молодості. Для того-то всі його любили, а найбільше ми, малі хлопці. Микола був для нас такий добрий,— не раз при святі або неділі бавився з нами, мов дитина, і завсіди вмів вигадати якусь таку веселу та хорошу забаву, що ми з ра-

дісним криком бігли йому назустріч, скоро коли показався між нас. Я особливо чув велике прив'язання до Миколи і, вже будучи школярем, під час літніх вакацій день у день бігав до Колечка,— так мені там було любо та добре, мов у себе дома. І коли-м застав дома Миколу, то той завсіди кликав мене до себе і казав читати собі дещо з книжки, між тим коли сам майстрував граблі або направляв шлеї для коней. Не раз, коли я скінчив читання, Микола говорив:

— Шкода, що мене тато не давали до школи. Був би-м тепер також так читав.

— Ти би був ліпше читав, Миколо,— відповідав я.

— А то чому ліпше?

— Бо тому, що ліпше. В тебе пам'ять ліпша, ніж у мене. Татуньо казали, що, як жиють, не видали ще в жадної дитини такої пам'яті, як у тебе.

Микола всміхався на то й сумнів на хвильку.

— То правда,— казав він,— твої тато трохи не плакали, так просили мого тата, щоби мя дали до школи. Та що, коли мої не хтіли. «Єдного го маю,— кажут,— то най ми буде з нього господар, а попом ні оден Колечко не був та й не буде».

В першій хвилі, коли-м почув, що вже Миколи нема, то і сам не знав, що зо мною сталося. Мені зразу видавалось то дивним, неможливим. Я не міг здобутися на жадну гадку, а тілько допитувався раз по раз:

— То Миколи вже нема?

— Нема, синочку,— відказували мама.

— То Сидір його забив?

Мама потакували головою, немов боялися виповісти устами тото страшне слово «забив».

— І за що ж він його забив?

— Дай спокій, не допитуйся, не годиться о тім говорити!

То було все, що я дізнався від мами. Але я не знаю, чи є в світі взагалі хто-небудь, а особливо молодий, до гарячки розцікавлений а зворушений хлопець, котрий би успокоївся на тім маленькім і пустім слові «не годиться». Я бодай можу сказати о собі — не знаю, чи се встид, чи хвала,— що ніколи те слово не становило для мене паркану, через котрий би я не посмів не то заглянути крізь яку-небудь шпарочку, але й зовсім перелізти. То само сталося й тепер.

IV

Ми поїхали з моєї кватири на місто. Цілий дрогобицький ринок повний був народу. Глота була страшенна. Тиснулись, кричали на різні лади, перекликувались, сварились та побратимались, а все серед безконечної хмари пороху, що здвигався понад ринком, мов густа сіра хмара. Мої родичі, намістивши свій віз сприбока, пішли за справунками і лишили мене коло воза. Сонце пекло згори, і серед того здвигу та гомону я почувся самотнім, покиненим, мов серед непрохідного лісу. В моїй голові, мов гвіздь, засіла думка про Миколу та Сидора. Я пригадував собі минуле, але ніколи й ніде не міг добачити й сліду якої-небудь неприязні між ними. Я не тямив навіть, щоб вони коли-небудь сходилися або згадували один про одного. І за що ж міг Сидір забити Миколу? Я так довго думав над тим, що поволі-помалу зачало виринати перед моєю уявою червоне, кругле, трохи дзюбате лице Сидора, тілько ще червоніше і більше, ніж було дійсно. Якраз таке лице, яке після оповідань мали опирі, котрих палили у нас на Базарищі! «Ах,— мигнула мені через голову думка,— може й Сидір опир!» Мене зібрав ляк. Я пригадав собі дальші оповідання, котрих наслухався, бувало, що всі, хто йно має з опирами яке-небудь діло, мусять стати нещасливими,— і мені пригадалась моя приязнь до Сидора, і незабута дерев'яна сокирка, і всі забави та розмови з Сидором... Я переконаний був, що іменно тою сокиркою опир Сидір хотів мене «потяти» і що не вкинь її Марина в огонь, то я, певно, вже давно був би впав у криницю або зломив ногу. Як я тепер був вдячний підсліпуватій Марині! Як я боявся згадки про Сидора! А боязнь вироджувала ненависть. Боязнь, збуджена забобонними, темними споминками, посплітаними докупи, проганяла з мого дитинячого м'якого серця тот жаль за чоловіком, який я чув спочатку. Я бачив тепер у Сидорі тілько опиря, котрому — так бодай хотіли казки — треба якнайшвидше відрубати голову і в плечі забити осиковий кіл. І моя уява почала рисувати передо мною страшні кровавi картини. Я сидів на возі, під жарким сонячним промінням, серед ненастанного гомону ярмаркового народу,— і весь дрижав з ляку перед власними мріями, а прецінь не міг від них відірватися. Мені бачилося, що весь той люд довкола мене, що снувався перед моїми

очима неясно, мов марева,— що всі тоті купи народу сходяться сюда не задля торгу. Що ось ту, на ринку, за хвилю відбудесь інше, страшне діло: будуть рубати опиря Сидора. Як всі тиснуться, натягають голови, щоб його побачити! Які незлічимі громади сходяться раз у раз з усіх боків! Я мимоволі почав чимраз пильніше, з страхом і цікавістю, дивитись на той люд. Ось товпа збилася в одну густу одностальну стіну. Тілько ж стіна тота жива, хитається сюди й туди, хвилює, мов жито в полі, сплетене докупи горошком і полетицею. Аж ось понад вершок тої стіни блиснули два горючі білі промені, немов серпи. Я дрогнув увесь і випулив очі на ті блискучі вістря. Вони хитаються, сунуться звільна почерез здвиг. Я боюсь навіть подумати, що се таке. Ось чути крик з-посеред здвигу — грізний, бистрий, урваний: «З дороги!» І жива стіна в одній хвилі розскочилася, утворила широку улицю, серед котрої посеред двох шандарів я побачив... скованого Сидора.

Чи се той опир, котрого ведуть рубати?

Я замер на місці,— дух у мені сперло. Я не спускав ока з Сидора. Крові на нім не було, як ген-то,— але здавалось, що і в нім її не було. Блідий, блідий як полотно! Лице протягле, аж чорне. Тілько очі з глибоких ямок блимають, мов догасаючі каганці. Він ішов згорблений, сумний, з затятими устами, немов на плечах у нього був якийсь великий тягар. Хоть кругом було багато знайомих, котрі кликали на нього, замовляли, надставляли навіть руки з грішми, то з хлібом,— він немов оглух, осліп і онімів. Ані головою не повернув, ані не підвів лиця, втупленого в землю, ані слова не промовив. Рівним мертвецьким кроком пройшов через ринок і щез на закруті вузької улички, що вела ід міському криміналові. За ним потяглася громадка свояків та знайомих, щоб навістити його в тюрмі.

А я все ще стояв на возі і глядів в тоту вузьку брудну і темну вуличку, де щез Сидір. Мені здавалось, що се величезна яма, яких багато я видав у нас в лісі, і що в тій ямі сидять якісь страшні кланцаті звірі, між котрі отсе вкинено Сидора. У мене серце щеміло. Хвиля тиші і напруженої уваги, зверненої на дійсні, живі предмети, прогнала з моєї голови забобонний страх і ненависть. Я забув про опиря Сидора. А впрочім, сей Сидір, замучений, нужденний,— де ж він подібний до опиря, червоного та

здорового, що щоночі насисається людської крові! Ні,— Сидір не опир! Він такий, як і всі люди. Але за що ж він забив Миколу?

І знов те страшне питання засіло в мою голову і почало путати та мішати в ній все догори дном,— знов почало будити споминки про всякі дива та мари сказочні. Знов дійсний світ почав замеркати перед моїми очима і замість живих, правдивих людей почали снуватися поперед мене воздушні, млисті, неозначені, а тим страшніші маровища. Сидір був злісний! Тота споминка відживила в моїй голові всі дива, якими в казках заселений ліс. Мавки з зеленими косами гойдаються на березових гілках. Лісовики визирають з нутра дупельнавих осик і регочуться голосно, любуючись переляком чоловіка. Під корінням вільх на багновищах сидять столітні вивалоокі жаби, поросли мохом,— а коли неосторожний чоловік наступить на котру, то тому нога всхне або мати вмре. Мені поза плечима почав пробігати мороз, але думка не могла відірватися від поганих привидів. В'язанка сіна, що лежала перед моїми очима на возі, перемінилася в моїй уяві в купу хворосту та гілля, наметаного на таке місце в лісі, де забито і закопано чоловіка. Мені живо представилось таке місце. Гущавина непроходима. Підсадкуваті ялички збились густою купою, сплелись своїми зеленими розщепіреними руками міцно і стоять довкола заклятого місця, мов діти, танцюючі «великої ями». Але посеред них— ні, попід них — мов пискір, просковзуються дві стежки, давно-давно утоптані, але давно й закинені. Хто знає, відколи не ходили ними люди,— а прецінь вони не заростають травою і тягнуться, мов чорні нитки, мов річки запеклої і скріплої крові, в нутро непроглядної лісової зелені. Вони гладкі, тверді і холодні, мов слимаки. А поверх них, поверх густих яличок здвигається друга величезна верства зелені, підперта грубезними стовпами. Се вікові дуби стоять понад молодою бростю, і високо вгорі також сплітаються своїми потужними крутими конарами докупи і шумлять, шумлять ненастанно, протяжно,— а крізь той шум прориваються виразно для заслуханого вуха якісь таємні, наглі, міцніші хвилі голосів, мов важкі зітхання, мов приглушені стони. Темно в споду. Вогко, холодно, понуро в споду. А з одного і з другого боку сього пустого і страшного місця— глибокі стрімкі дебрі, завалені від віків гниючим ломом, а з них віє ще густіша пітьма, ще більша сиро-

вість, ще дужчий холод і запах гнилості. Мені здавалось, що я сам в тій хвилі стою серед цілої тої природи, грізної живої а таємничої. Холод проймає мене до кості, перестрах морозить мене ще більше, але якась дивна сила пре мене вузенькою стежкою далі, далі в гущавину. Густі ялички чіпають мене своїми колючими гільцями за руки, за одіж, б'ють по лиці,— але я не питаю, лізу далі, тиснуся вглиб. Аж ось нараз яличок не стало, я випростувався, зирнув... Широким колесом сперлися ялички довкола рівної полянки, порослої папороттю. Насеред неї розходяться дві стежки, і на тім самім місці висока купа старого хворосту і ломаччя. Я стаю і вдивлююсь в тоту купу. Щось немов приковує мої очі й мою ввагу до неї. Щось немов шепче мені: «Ту, під тою купою, лежить Микола, тут його Сидір забив!..» Аж ось з-під купи ломаччя поволі, поволі, висувається з землі щось біле. То не гриб виростає так швидко з вогкої землі,— то людська рука — Миколова рука — висувається і киває до мене, манить мене д' собі...

Я зверещав щосили і стратив пам'ять про все, що мене окружало.

. . . . . .

Коли пробудився, чув-єм велике ослаблення в цілім тілі. Мені здавалось, що щось давить мене в груді і не дає дихати. При тім почув я докучливий біль в голові, немов мені крізь вуха вертить хтось аж до мозку сверликами. Я застогнав. Надо мною нахилилися мама і прошептали:

— Що тобі, Івасику?

Я нічого не відповідав, тілько глядів німими очима на їх лице, зіссане безсонницею та грижею. Я силувався пригадати собі, де я і що зо мною, але дармо. Позад мене було темно. Ані одно лице, крім маминого, не приходило мені в тямку,— і я знов пронир в м'яку, холодячу і бездонну хвилю забуття.

. . . . . .

Пізніше ажень я дізнався, що, сидячи довгий час (від десятої перед полуднем аж десь до четвертої з полудня) на возі з відкритою головою (шапка зсунулась була з моєї голови й сам я не знав коли), виставлений увесь той час на спрагу сонячну, я дістав запалення мозку. Родичі застали мене зомлілого в руках посторонніх людей, котрі

на мій наглий вереск збіглися до нашого воза. Від того дня до мого виздоровлення минуло цілих два місяці.

Про Сидора й Миколу не згадував мені ніхто більше. Від родичів я не чув про них і слова,— швидко відтак пішов знов до школи, а літа й нові враження на довгий час затерли всякі споминки про них.

V

Затерли, та не знищили!

П'ятнадцять літ з окладом минулось від того часу,— коли сього літа, перебираючи всілякі старі письма громадські, зложені в скрині у нашого війта, я надибав два поблеклі і поплямлені кусники. На однім з них случайно я прочитав ім'я Сидора. Хоть наразі я й зовсім не міг собі пригадати, що се за ім'я,— але воно дивно вразило мене, мов нута давно забутої пісні. Я взяв ті папери до рук,— вони були звиті в трубку і перев'язані шнурком. Війт, котрий стояв при мні і помагав мені перебирати папери,— він запросив мене був, щоб я йому в тій сумішці шпаргалля віднайшов якийсь давній квит, бо сам він був неписьменний,— почав обзирати уважно видобуті скрутелі, але, очевидно, не пронюхав, що в них є і до чого вони.

— Ану-но, що то за фуяри? — питав він і почав розмотувати шнурок.

— Відложіть набік, то прочитаємо,—сказав я і взявся шукати далі квита.

Того ж таки дня вечором я взявся до читання випорпаних з громадської скрині паперів. Один з них був акт оскарження, а другий — судовий декрет на злісного Сидора, оскарженого о навмисне забійство Миколи Т. Я читав і перечитував ті сухі урядові документи і до пізньої ночі продумав над тим пожовклим сивим папером, побазграним виблеклими буквами, поплямленим якимось плином, в котрім декуди розплилось чорнило — певно, сльозами! Чиї се сльози капали на тот папір? Чиї тремтячі руки пом'яли його?..

І яка страшна сумна історія виснувалась перед моїми очима з тих двох старих шматків старого паперу! Я розповім її в зв'язку так, як тепер вона стоїть передо мною, а не так, як вона поволі складалась та доповнювалась в моїй голові з давніх неясних споминок і з коротких та недокладних слів судових документів.

ІВАСЬ НОВІТНИЙ

ПОВІСТЬ ІЗ ТЮРЕМНОГО ЖИТТЯ

Кому світить місяць,— я й сонця не бачу;
У тюрмі сидячи, нарікаю, плачу!
У тюрмі сидячи, терплю я неволю,
Нарікаю, плачу на нещасну долю.
На нещасну долю, на свій вік мізерний,
На тих вороженьків, що мя ту заперли,—
У тюрму заперли, постіль ту ми вергли,—
Я плачу, ридаю, як на ню лягаю!
Солом'яна постіль і ячмінна каша,—
Уважайте, братці,— то вся воля наша!

Арештантська пісня

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

— Що ж, чень ще моя вина не така велика, господи! Чень же не довіку ту сидіти, чень не довіку!..

В тісній «клітці» під сходами карного суду було напівтемно, вогко, холодно. Голі, давно білені, муровані стовпи стриміли понуро вгору, розщіплюючись в тяжкі, навислі склепіння над коритарями і над сходами. На сходах виднілися сліди снігу і болота, котрі нанесла «публіка», спішача на якусь цікаву розправу. Але тепер уже вечоріло, на сходах і на коритарі не було нікого, крім вартових поліціянтів, та й ті сиділи коло дверей на лавці, не говорячи й слова, тільки кулились і чимраз глибше запихали руки в рукави плащів. Цілий карний суд був немов мертвий. Паморока немов видимо нависала згори, від темних склепінь, та надтягала густими стовпами збоку, з довгого і темного проходу, що провадив до криміналських будинків. Тільки крізь вікно над сходами видно було «світ»,— правда, зовсім не широкий, бо доразу закритий білою сніговою метелицею.

В «клітці» під сходами, на маленькій, старій лавчині сиділо троє люда. На самім переді, т[о] є[сть] найближче коритаря, сидів старий, сивобородий жид у циліндрі і в

теплім, хоть доста вже проношенім «Überro-ці»[1]. Він довгий час крутився на місці, нушторився і воркотів пожидівськи, заки зміг усісти бодай що то вигідно на невигідній зроду лавчині; відтак замовк на хвилю, а його голова схилилася на груди, немов у забавки, з котрої винято пружину. Побіч нього в легенькім сурдутику, попротиранім на ліктях і попоренім на швах, у сподніх, ще більше літніх, і в дірявім кашкеті кулився молодий, здоровий і рум'яний мужчина, досить хороший на лице і з дивно хитрим, трохи немилим виразом очей. Кінець його носа синів чимраз більше від морозу, мускули лиця корчилися,— видно, що неборака сильно затискав зуби, щоб ними «лярум не дзвонити». Скріплі посинілі руки він також запихав то в рукави, то за пазуху,— але, видно, небагато там надибав тепла, бо щохвиля витягав їх наверх і сукотав ними щосили, щоби бодай трохи їх обігріти. Третій, найнещасливіший обиватель «клітки»— то був невеличкий, шістнадцятилітній хлопчина, коминарчик з ремесла, що видно було по його коминарськім уборі. З його лиця, зачорненого сажею, годі було вичитати який-небудь вираз, його великі блискучі очі були вогкі від сліз, котрі витискав мороз, зуби час від часу голосно дзвонили, а губи шевелилися мов при молитві. Він сидів скулений, змерзлий, стривожений, забившися в сам кут «клітки», віддалік від своїх товаришів. Його руки, сховані за пазуху тісного коминарського убрання, дрижали, ноги дилькотали, немов у них було своє осібне життя і осібна воля,— але малий коминарчик, видимо, мало зважав на студінь, дрож, сумерк, по його голові бродили інші гадки, страшні, непевні, невпорядковані, тривожні...

— Господи, чень же я ще не так страшно завинив!..— шептав він.— Чень я ще коли вийду відти! Ой-ой-ой, що то мама скаже, що сестра скаже!..

Думки та споминки промогли його. Він дивився мов мертвими очима довкола по «клітці», зупиняв свій погляд то на чорній, дротом закратованій скриньці, прибитій на стіні, в котрій судді, ідучи домів, лишали ключі від своїх канцелярій, то на порожніх кошиках, стоячих під лавкою, то на сходах, відки мав прийти наказ — відвести арештантів до криміналу. Але суддям у теплих канцеляріях, видкося, не дуже там поквапно робилося,— наказу як не було, так не було.

[1] Пальто *(нім.).— Ред.*

— Pana z furdygarni przywiedli? [1]— запитав стиха жид літньо вбраного молодого чоловіка.

Той замість відповіді притакнув головою.

— A za co pana aresztowali? [2]

— Ет! — відповів коротко молодий чоловік і ще сильніше затис зуби, щоб не задзеленькотіти ними. Але жида, который, видко, був дуже говіркий, не знеохотила коротка і досадна відповідь товариша.

— А я сам ні знаю, за сцьо мене взяли, цього від мене хоцют,— бігме, ні знаю,— заговорив він голосніше.

— Nie wolno gadać! Milcz i siedź tam jeden z drugim! [3]— крикнув вартовий з лавки, зачувши бесіду.

— Та я, пані поліціян, ніцього, я лись так...

— Milcz, żydzie, kiedy cie się nikt nie pyta! [4]—крикнув вартовий ще гнівніше.

— Ой, йой, йой, яке велике пан, до нього ні пгиступай без бука! — прошептав жид собі під носом і знов нагло склонив обезсилілу голову на груди.

Молодий коминарчик, бачилось, не чув сеї бесіди,— його очі блукали безвиразно і опинилися вкінці на блискучій рукоятці багнета вартового, немов ждучи від холодного заліза огріття і відради. Чим темніше ставало, тим більше напружувався його слух, ловлячи глухий стук важких кроків по коритарах, свист сніговійниці надворі, далекий, невиразний звук ратушевого годинника. Але звуків так мало, вони такі одностайні, що не можуть довго заняти слуху. Коминарчик кулиться ще більше і цокоче голосно зубами. Чуття холоду немов кліщами здавлює його тіло і проганяє всякі мисли, споминки і враження. З його груді мимоволі виривається голосне хлипання, з очей котяться сльози, мов горох, і промивають білявий слід на лиці. Оба арештанти і поліцаї озирнулися на хлопчину, котрого за сумерком та чорною одежею мало що видно було з кута.

— Що ти, малий, змерз дуже? — спитав один поліціянт,— не той, що вперед так гнівно заказав жидові бесідувати.

---

[1] Вас привели з буцигарні? *(польськ.)* — *Ред.*

[2] А за що вас арештували? *(польськ.)* — *Ред.*

[3] Не смій говорити! Мовчи й сиди там один з другим! *(польськ.)* — *Ред.*

[4] Мовчи, єврею, якщо ніхто тебе не питає! *(польськ.)* — *Ред.*

Хлопчина не відповідав нічого, тільки хлипав. Хлипання стрясало ним цілим якось судорожно і робило йому пільгу, як усякий рух під час холоду.

— От також пани! — сказав один поліціянт до другого якимось гірким тоном.— Ані їм у голові, що ту хлопець мерзне... А велика річ підписати наказ!

— А, ще чим будуть журитися, та хлопцьом,— відказав другий.— Най ся, псяюха, намерзне бодай, най знає, що то красти!

Сесі слова вразили малого коминарчика, мов скрегіт ножем по склі. «Най знає, що то красти»,— сесі слова завертілися йому в голові, мов острий сверлик, і відживили всю його тривогу, весь неспокій. Він насилу давив у собі хлипання, щоб не звертати на себе уваги поліціянта та не почути ще раз таких прикрих слів. Вони глибоко скиміли його в серці,— а прецінь він мусив признатися сам собі, що вони доразу правдиві! Ах, що би то він дав за то, якби вони не були правдиві, якби міг спокійно слухати того слова «красти», котре аж нині, відколи його зловлено на гарячім учинку, перший раз так різко прорвалося до його слуху! Нині він ажень почув усю тяжість вини, всю грижу, весь неспокій, усю тривогу, яку чує чоловік, летячий у пропасть, а не видячий ні її дна, ні жадного рятунку.

— Ордонанц! — роздався нараз різкий крик на коритарі першого поверху. Один з поліціянтів схопився і побіг горі сходами.

— Ну, прецінь раз нагадалися підписати! — сказав другий поліціянт.— Ну, ну, цить, небоже,— обернувся він до кута «клітки»,— вже ту не будеш сидіти, а там ся швидко обігрієш.

Ордонанц вернувся з аркушем паперу в руках і грізно крикнув арештантам, щоб ішли поперед нього. Вони повстали і замороженими, зціплими ногами ставили непевні кроки по коритарі, куди їх справив вартовий. Кроки їх глухо стугоніли, і бачилося, що тоті дрижачі люди ступають у пащу підземного світу, відки нема вже надії виходу. Вони йшли до тюрми. Справедливо чи несправедливо, по своїй вині чи по чужій,— хто його знає! Се викаже слідство судове, а поки викаже — до тюрми! Чи винний, чи невинний,— скоро раз по волі поліції або прокураторії попав у «клітку»,— вже йому тюрми не минути.

Перейшовши коритар, арештанти ввійшли у вузенький

кривий хідничок — з одного боку, мур будинку, з другого — два сажні високий, мурований паркан. Вітер не завівав сюди,— сніг супокійно летів згори, іграючи в воздусі, мов тисячі мотилів, та наліплювався на лиця і на одежу арештантів. Пройшовши вузький хідник, вони опинилися перед хвірткою, котру на голос їх сторожа отворив з другого боку такий же сторож,— і арештанти увійшли на обширне кримінальське подвір'я. За густою сніговійницею і вітром, б'ючим просто в очі, вони не могли розглянути подвір'я і, скулившися, йшли повільно далі, аж увійшли через тісні двері до сіней тюрми.

II

— Tędy, tędy,— do pana kerkermajstra! [1]— крикнув поліціянт, отвираючи перед арештантами двері до канцелярії того неограниченого і рідко доступного владільця тюремного. Арештанти, скулені і дрижачі, увійшли.

Пан керкермайстер Куфа був чоловік високого росту, колишній «гранатир». Його широкі плечі і величезні, жилаві руки свідчили про його велику силу, лице, подовгасте і трохи набрезкле, низьке чоло, обведене зверха густим, просто стирчачим, немов щетинистим волоссям, чорним, мов смола, і вираз невеличких, час від часу дивно блискаючих очей,— все то казало догадуватися, що в голові того чоловіка мало розуму і образования, а зато багато примх, тиранської самоволі і непросвітньої, глибоко вросłої ненависті до всього, що не кориться, не підлягає, «не знає субординації». Се була дика, упряма натура,— хоть при тім, розуміється, як усякий дикар, легко податлива на облесні слова та зручні хитрі підходи. На тих він не вмів порозумітися, і для того не раз лучалося, що котрий-небудь арештант піддобрився д'ньому, зискав його ласку і відтак використував її для себе,— що діялося не раз на користь, а не раз і на лихо прочих арештантів.

Коли арештанти увійшли, пан керкермайстер сидів на кріслі коло свого стола і курив люльку, дивлячися при тім нерухомо у вікно, крізь котре видно було серед сніговійниці арештантів у сірих суконних куртаках, повертаючих зо «світової» роботи. Ордонанц, котрий привів арештантів, уклонився здалека пану керкермайстрові і,

[1] Туди, туди, до пана керкермайстра! *(польськ.)* — *Ред.*

підходячи на пальцях ід столові, положив на нім папір. Куфа сидів недвижно довгу хвилю, немов нічого й не бачив, між тим коли секретар пана керкермайстра, що писав при другім столі близько дверей, уважно вдивлювався своїми сірими очками в нових арештантів.

— Jak się pan nazywasz?[1] — спитав нараз пан керкермайстер різким, грубим голосом, виймаючи люльку з рота і швидко, по-вояцьки обертаючися до арештантів.

— Izrael Kessler, prosi pana [2],— відповів кланяючися жид, котрий стояв наперед.

— A ty jak?.. Aha,— czekaj-no, czekaj-no obywatelu, ja ciebie już gdzieś... Ty pierwszy raz tu? [3]

— Nie, prosze pana kerkermajstra,— ja już trzeci raz [4].

— Ach, to ty Władek Zawadowski, za kradzież,— prawda, jak ja cię znam! Cha, cha, cha! [5]

Пан керкермайстер зареготався таким грімким і здоровим сміхом, що аж вікна задзеленькотіли, а арештантам залящало у вухах. Завадовський, видимо, рад був тій веселості пана керкермайстра, бо знав, що коли той в добрім гуморі, то дасть його до якої доброї казні, де ясно і простірно та й небагато людей. Він стояв випростований, трошки навіть усміхнений, як вояк перед своїм начальником,— бо такий військовий штелюнг найліпше подобався пану керкермайстерові. Тільки його промерзлі литки, до котрих крізь широкі діри сподень мороз і сніг мав свобідний доступ і котрі не вспіли так швидко розігрітися, дилькотали, мов самі не свої, не слухаючи намагання бідного Владка, котрий силувався удержати їх просто і недвижно.

— A ty, murzynie, skąd? — спитав керкермейстер, поглядаючи на коминарчика, що, скулений, стояв у самім куті підо дверми.— Czego ż ty tam stoisz,— chodź tu! [6]

Послідні слова сказані були вже зовсім не весело, а радше таким тоном, яким кличеться пса «до ноги».

---

[1] Як називаєтеся? *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Ізраель Кеслер, прошу пана *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] А ти як?.. Ага,—пожди-но, пожди-но, громадянине, я тебе вже десь... Ти вперше тут? *(польськ.)* — *Ред.*

[4] Ні, прошу пана керкермайстра,— я вже втретє *(польськ.)*.— *Ред.*

[5] Ага, то ти Владек Завадовський, за крадіж,— правда, як я тебе знаю! Ха, ха, ха! *(польськ.)* — *Ред.*

[6] А ти, негре, звідкіля? Чого ж ти там стоїш,— ходи сюди! *(польськ.)* — *Ред.*

Ордонанц, видячи, що хлопець не рушається, твердою рукою взяв його за плече і безвладного виволік наперед.

— Jak się nazywasz? — гаркнув до нього Куфа, блиснувши прикро очима і наїживши вуса наперед.— No, coż ty, niemy, czy co? [1]

— Я... я... я... називаюся... Івась Новітний,— відповів коминарчик.

— Івась, Івась! — переглумився пан керкермайстер.— А що ти, Івасю, вкрав, що тебе аж сюда завели?

Хлопчина мовчав. Його посинілі уста судорожно стягалися, то знов розширювалися; його великі лагідні очі недвижно вперті були в грізне лице керкермайстра. Але той, видячи, що хлопець не відповідає, обернувся до стола і глянув на папір.

— Ага, Івасю,— гаркнув він, знов обертаючися до арештантів,— хіба я не казав? Щось ти, небоже потягнув! Будеш сидіти,— о, будеш! А ту в нас, Івасю, не марципани з медом,— ту, небоже, дубова каша і солом'яна постіль!

Пан керкермайстер знов звільна повеселів. Йому любо було бавитися тривогою бідного хлопця, дивитися на його дрож, на судорожні рухи уст і пальців та на ті білі пасмуги вздовж зачорненого сажею лиця, котрі промили сльози.

— Але який же тебе, Івасуню, чорт пізнає з лиця в тім чорнім кожусі? Ту в нас нема такої моди,— у нас ся так не носят! А ту би тебе, небоже, тра й описати, як ти виглядаєш,— якби-с коли з голубціма вилетів крізь вікно, то щоби тя кождий пізнав, злапав і назад сюда припровадив! Тре тобі, Івасуню, промити личко, щобисмо ввиділи, як ти виглядаеш! Każcie go tam jakiemu złodziejowi wziąć do studni,— niech go obmyje! [2]

Сесі послідні слова сказані були до ордонанца, котрий як стій вийшов з канцелярії.

Івась Новітний під час тої веселої бесіди пана керкермайстра стояв на місці, не кажучи нічого, тільки очима поводив за кождим рухом Куфи, немов причарований. Його лице набрало якогось отуманілого, непритомного

---

[1] Як називаєшся? Ну, що ти, німий, чи що? *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Скажіть там якому злодієві хай візьме його до криниці,— хай його обмие! *(польськ.)* — *Ред.*

виразу, немов холод, тривога, встид і все, що тут бачив і чув, прибило, приглушило на хвилю його чуття. Він, очевидно, не зовсім розумів бесіду керкермайстра, але деякі частки її западали йому в голову, мов острі клинці, витесані з холодного леду. «Дубова каша і солом'яна постіль»,— що се значить? Він не чував ніколи таких слів, але йому наперед уже лячно було їх скритого значіння. Правда, лиха й досі зазнав він чимало,— ох, як чимало,— але все то лихо тепер немов щезло в його молодій пам'яті,— ні, не щезло, провесніло, розсвітилося якось, стало немов принадне, веселе, тепле, радісне против того, що досі бачив, і против того, що мелькало перед його обмертвілою уявою в темній, а зовсім близькій будущині. «Дубова каша» — що се таке? Чи то справді така страва, чи тут, може, дубовими палицями б'ють? «Солом'яна постіль» — хіба ж я раз спав на соломі? Але тутка се мусить бути щось страшного, коли аж сей лячний пан мене нею пуджає!» Такі думки шибали по Івасевій голові, і він не мав на них ні відповіді, ні роз'яснення, ні відради ніякої, окрім одної думки: «Чень же я тут не згину! Чень же бог дозволить ми видобутися відси!»

В тій хвилі прийшов ордонанц і, не кажучи й слова, взяв Івася міцно за плече і потяг до сіней. Там стояли вже два арештанти в коротких сірих куртаках з грубого сукна і в брудних штанах полотняних. Їх лиця не мали на собі й сліду крові,— були якісь бронзові, немов покостовані зверху, і цвітом своїм нагадували найборше небілену, припорошену і пожовклу стіну. Вони зареготалися, побачивши коминарчика, немов малі діти, коли побачать нову, невидану ще ляльку,— а прецінь се були вже не молоді чоловіки.

— Цувакс, цувакс, коминар на цувакс прикнав,— говорили вони між собою серед сміху, але так, щоби за дверми коритара почули прочі арештанти.

— Ходи до кухні, сказав один з них Новітному,— там ще є троха окропу, то тя так обзолимо, що не то чорна фарба, але й десята шкіра з тебе злізе!

Арештанти знов зареготалися за тим грубим дотепом. Івась тривожними очима поглянув на ордонанца, що стояв за ним, але той немов не чув тої бесіди, тільки крикнув:

— Prędko, złodzieju jeden z drugim, prędko! [1]

---

[1] Швидко, злодію один з другим, швидко! *(польськ.)* — *Ред.*

Івася обхопила думка, що «ану ж вони мене направду обзолять»,— він хотів щось казати, просити, але не було часу. Арештанти вхопили його під руки і помчали з ним, мов вовки з ягнятем, щодуху до кухні.

Але Івасів страх перед обзоленням був дармий. Арештанти жартували. Вони обмили його зовсім «по-людськи» теплою водою і привели до сіней, де ждав ордонанц. Тільки ж Івасеві не стало через то легше. Що се значить: «цувакс»? Що то за назва, і чому, за що вони так назвали його? Якою се бесідою говорили вони до себе в кухні? Він слухав, розумів деяке слово, а що і про що говорили, того зовсім не знав. Ану-ко, як йому прийдеться жити між подібними людьми, котрих бесіди він не буде розуміти... Вони можуть хто знає про що говорити, можуть змовлятися, щоб його задушити вночі, бо що то, злодії,— їм все одно! А він не буде знав нічого! Холодна дрож пробігла по тілі Івася. Він вічно буде в страсі і тривозі, він не зможе жити між такими людьми! Господи, що станеться з ним?.. Він з розуму зійде, смерть собі зробить!.. Стривожена думка його не находила границь, не стрічала опори і перла в непроглядну пітьму. Івась дрижав, мов у лихорадці, і, стоячи перед Куфою, не видів ні його, ні других арештантів, ні писаря, що списував його признаки, ні канцелярії, нічого. Йому все лиш снувалися поперед очі мертві, гидкі лиця злодіїв, сживлені хіба злорадним, диявольським сміхом, бриніли в вухах їх заказані незрозумілі слова та страшні розбишацькі дотепи.

Куфа тим часом розглядав спис арештантів, щоб знати, до котрої казні намістити нових.

— Ja by phosit do jaki pohziondni...[1]— заговорив жид і не докінчив.

— Dać ich razem na 27,— закомендерував Куфа,— a temu (вказав Новітного) — aresztanckie ubranie,— w takim przecież nie można! [2]

Івась не чув нічого. Він отямився ажень, коли знов узято його за плече і поперто за двері, через сіни і вузьким проходом горі темними сходами.

---

[1] Я просив би до якоїсь пристойної... *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Дати їх разом до 27, а тому — арештантську одежу,— адже в такій не можна! *(польськ.)* — *Ред.*

«Як ту темно, як ту темно!» — думав собі Івась, обзираючися по довгім вузькім коритарі тюремнім. Темнота обхопила його при вході на коритар, і йому стало страшно. Йому знов по голові перемигнула думка, що оце він зажива йде в домовину, а хоть старався насилу вмовити в себе, що прецінь вина його ще не така велика, що він відсидить своє і вийде, буде свобідний, буде знов міг вільно ходити по світі, по вулиці, котру крізь сніговійницю ледве видно було з вікна коритара, буде рушатися, куди і як сам схоче, не чуючи на кождім поступі над собою бистрого ока поліціянта,— то прецінь неясне, тупе чуття безнадійності не покидало його, ворушилося, мов схована гадюка, на дні його серця і все немов шептало йому:

«Ніколи! Ніколи! Ніколи! Вже не побачиш свободи, не будеш гуляти по вулиці, не почуєшся вільним від зіркатого ока вартового! Світ пропав для тебе! Живий у могилу! Живий у могилу!»

«За що ж? — ворушилося питання в Івасевій голові.— Хіба я так страшно завинив? Хіба нема більших злодіїв, розбійників, а й ті сидят, відсиджують і виходят? За що ж мені пропадати?»

Безнадійні голоси стихали в Івасевій душі, йому ставало легше, він поглядав спокійнішим оком здовж коритара, немов хотів затямити собі якнайдокладніше його вигляд. Та ніщо там було й тямити. Голі сірі стіни і склеплена повала — все то тонуло в тіні і немов здавлювало око. По обох боках коритара дверці, дверці, дверці — чорні, то зовсім покриті грубою залізною бляхою, то лишень навхрест переперезані грубими штабами; у дверцях малі віконця на кілька квадратових цалів завбільшки, забиті бляхою, продіравленою, мов дуже рідке решето, та й ще до того позапирані залізними дверцями, а збоку кождих дверець огромна залізна колодка,— ось що бачив Івась, розглядаючи коритар, а більше нічого. З-за дверець не видно й тіні, не чути й голосу, немов там пусто або мертво, мов у гробах,— а прецінь самі мури пожовклі та холодні, бачилось, виразно розповідали Івасеві, кількото горя, сліз і сердечної муки вони ховають за собою, кілько-то людського життя вони погребли, кілько дорогих сил пожерли і виссали, кілько надій розбили, кілько

втіхи отруїли розпукою, кілько чесних людей поробили злодіями! Та що з того, що мури ясно говорять? Їх мову може зрозуміти тільки той, у кого серце чисте і думка невинна,— але її не могли порозуміти ні тоті поліціянти, що, сміючись, походжали по коритарі та покрикали голосно, коли в котрій казні арештанти силувалися прутиком отворити віконце в дверях казні,— ані той ключник, що, побренькуючи ключами, надійшов ід арештантам і сейчас узявся перешукувати та перетрясати їх кишені, капелюхи, чоботи, убрання — все до сорочки, до голого тіла. За чим він шукав? За всім! Арештантові невільно нічого мати з собою «зо світу»,— передовсім не вільно мати ножа, тютюну, сірника, олівця, паперу, грошей,— ну, сказано, ніякого подріб'я, котре на світі чоловік носить при собі і котрого ціни належної навіть не знає. Довго тривала ревізія. Пан ключник Панило був дуже острий чоловік, котрому військова субординація в'ілася в тіло і кості. Кождого арештанта він уважав за свого особистого ворога, котрий вічно старається скривати перед ним якісь тайні небезпечні замисли і котрого, проте, треба пантрувати, як ока в голові,— а особливо треба добре обшукати, щоб не вніс із собою до казні нічого «недозволеного». Арештантів з «нижчих верств» — селян, ремісників, злодіїв — він трактував як псів, комендерував ними, лютився, кляв, а часом і бив, для «вищих» був понурий і маломовний, бо вони любили супротивлятися, доказувати якісь «свої права», а навіть, скоро що-небудь, ішли жалуватися до керкермайстра, і як мали у керкермайстра гроші, то не раз навіть виходила їх правда, а ключник діставав «носа». Се були для нього найприкріші хвилі, після котрих не раз кілька день Панило був зовсім «дикий» — сварив, кричав, гримав дверми, бив злодіїв і проклинав всіх і вся на чім світ стоїть. Дістатися на перший поверх, під Панила, злодії вважали великою карою, великим лихом для себе. Се добре знав і Завадовський, котрий аж поблід, коли почув, що керкермайстер назначив їм казню 27.

«Ов, най тебе дідьча мати пірве,— гадав він собі, йдучи горі сходами на поверх,— тепер ажень прийдеться креперувати!» Він, сидячи вперед, раз дуже був посварився з Панилом, а коли той пустився його бити, він, як їв обід, так кинув на нього мискою з фасолею і покалічив ключника до крові. Правда, що за се набрався і бійки,

і в казеньці сидів, і заліза носив дві неділі,— але він знав, що Панило не швидко забуває такі речі, і тремтів на саму гадку про те, що то буде.

Обшукавши Кеслера і Новітного і не найшовши в них нічого, Панило звернувся до стоячого в куті Завадовського. Він нині був і так не в гуморі, а ще дужче лютило його те, що в арештантів нічого не найшов,— бо звичайно все найдене в них, окрім добровільно відданого, пропадало, т[о] є[сть] ставало його власністю.

— А, стій-но, пташку,— крикнув Панило своїм грубим хриплим голосом, поглянувши зблизька в лице Завадовському,— ти вже бачу, був ту, га?..

— Був, пане татку,— відповів Завадовський, збираючися на відвагу, хоть голос його чутно тремтів.

— А, то ти За... Завадовський,— так?

— Завадовський, пане татку.

— А,— гаркнув Панило, а очі його заблисли диким злорадим огнем.— Ми, бачу, знаємося! Ну, ну, вітайте, гості! О, тепер чень ся ліпше погодимо, як тамтого разу,— га? А, дуже ладно, дуже ладно! Ану,— додав зміненим грізним, майже диким голосом,— ану, що маєш із собою! Показуй зараз!

— Нічо не... не маю! Прошу шукати!..— відповів якось боязко Завадовський.

— Нічо не маєш, ти, злодійська палко? Добре, побачимо! Але якщо найду,— ех то-то буде...

Він не договорив і, закусивши зуби з лютості, шарпнув Завадовського із собі і зачав його обшукувати, торгаючи та шгуркаючи на всі боки, як пса. Новітний і Кеслер, і собі тремтячи з мимовільного страху та холоду, дивилися то на страшне набрезкле і мов у медведя обросле лице Панила, на його люті, дикі рухи, то на свого тремтячого та блідого мов стіна товариша, котрий без найменшого опору, без найменшого супротивлення давався шарпати та торгати лютому ключникові. Особливо страшно було Івасеві дивитися на тото. Його переполохана фантазія сейчас шептала йому: «Що то буде далі, коли на першім кроці, на першім поступі в тім заклятім світі тілько погані і дикості!» В серці Івася будився при тім глибокий жаль над Завадовським, хоть його зовсім не знав. «За що він так збиткуєся над ним? Що йому зробив бідний Завадовський,— будь він собі й злодій? Чому ключник з нами обходився інакше, а з ним інакше?» Ті і другі подібні пи-

тання ворушилися в його молодій, недосвідченій голові і боліли його, немовби хто колов його шпильками в мозок. Другий тривожний голос шептав йому знов, що то само, що з Завадовським тепер, буде швидко діятися і з ним, і з отсим жидом і діється віддавна з усіма арештантами. Таку думку мимоволі набилював йому сам погляд на лице і очі ключника. Івась не міг собі подумати, як міг би хтось любити чоловіка з тою медведячою мордою і з тим бугаєвим голосом, як міг хтось бути йому приятелем, говорити з ним щиро і одверто, а навіть усміхатися до нього! Так пересякле ненавистю, злобою, тупим упором і безсердечною, звірячою дикістю видалося йому тото лице, особливо коли своїми маленькими чорними очима, блискучими, мов у вовка, поглядав пильно на лице Завадовського, немов хотів пожерти його своїм поглядом. «О, щось той Завадовський мусив йому дуже досолити!» — погадав собі по хвилі Івась і, дрижачи зо страху, присягався в душі, що буде такий добрий, тихий, потульний та послушний кождому, як ягнятко, щоби не стягнути на себе нічийого гніву, а особливо гніву сього страшного ключника.

— Гей ти, коминар! — крикнув туй над вухом Івася поліціянт і турнув його в плече.— На ти мундур, перебирайся швидко! Ну, швидко,— часу нема!

Івась кинувся дрижачими руками скидати з себе своє коминарське тісненьке убрання. Хоть воно було й тісне і зовсім замазане сажею, то прецінь йому чогось стало жаль його, немов, скидаючи те шмаття, розставався з якимось добрим, щирим приятелем, котрий тривав з ним довгий час у добрій і лихій долі. Але ніколи було довго роздумувати. Його обхопив мороз, коли став у самій сорочці, і він швидко натягнув на себе арештантську бунду,— старий, з грубого сивого сукна, погано і невигідно вшитий куртак, з такого самого сукна і такої самої роботи панталони і шапку.

— Ну, тепер з тебе цілий арештант, нічого ти не хибує, лиш палкою в лоб! — зажартував, сміючися, поліціянт, котрий приніс для Івася арештантський мундур, а тепер, забравши його коминарське шмаття, побіг назад сходами надолину.

А Панило все ще ревідував та ревідував Завадовського. Він, видно, наперед сказав собі, що у сього «злодія» мусить «щось» бути і що він мусить тото «щось» найти. Але дармо він обшарив усі кишені, обмацав попід пахи,

по грудях, попід коліна, далі обсмотрив усі шви сурдута і камізельки, обшивку сорочки та сподень,— нічого не міг найти. Він став хвильку, задиханий і лютий, відтак крикнув пінячись:

— Визувайся, злодію!

Завадовський, німий і послушний, мов машина, зняв діраві, старі штиблети, далі скинув і онучки з ніг і став на коритарі зовсім босий. Панило пірвав штиблети і онучки і почав їм призиратися до світла. Але хоть і як довго призирався, фучав, мацав, поров шви та м'яв шкіру в пальцях,— то таки найти не міг нічогісінько.

— А, то злодій, бестія, зручний! — проворкотів він собі під ніс.— На, убувайся та марш до казні, ти, скурвий сину! І так-єм уже через тебе тілько часу стратив! То дрантя прокляте, хороба би вас викришила!..

Завадовський знов німо і послушно обувся, по чім всі три арештанти під проводом одного поліціянта пішли на другий кінець довженного і тепер уже зовсім темного коритара, там забрали для себе сінники та малі, соломою напхані заголовки, звані на арештантськім язиці «капустраки», і понесли їх перед двері своєї казні. Сюди приніс їм другий арештант три миски, три дерев'яні ложки, три простирала і три сорочці. Се мала бути вся їх посуда, все їх арештантське господарство.

— А справуйте ми ся ту тихо, як миші в норі, пам'ятайте! — говорив ключник, відмикаючи з лускотом огромну чорну колодку, що висіла збоку коло вузьких, бляхою вкритих дверей, над котрими була прибита ледве видна табличка з замазаним білим написом «27».— А як ми будете крики вироб'яти, або як ся котрий з панів дозорців,— він показав при тім на двох поліціянтів, що стояли за ним,— пожалує де в чім на вас,— ех, тото буде шнур в роботі! Пам'ятайте си! А миски ми не побити! А ту дивіт,— сінники і капустраки маєте нові! Як ми де буде одна нитка виторочена, то нещастя ваше! Пам'ятайте! Ну, марш до казні!

Арештанти забрали своє господарство і ввійшли до казні, немов до темної студні. Важко дзоркнули за ними двері, страшно злупотіла колодка, котрою ключник замикав казню, загримали ступні поліціянтів, чимраз то віддаляючись горі коритаром — і все стихло, все змовкло, замертвіло. І в казні було тихо, темно, страшно. Арештанти переводили дух, стояли кілька хвиль нерухомо, немов ті

засуджені на голодну смерть, котрих іно що вкинено до глибокого підземного льоху. В ухах їх ще дрижали тони дзоркання ржавілого заліза, скрип ключа, лопіт колодки,— — дрижали всі ті тони, що означали для них неволю, розлуку з цілим світом,— а серця бились голосно, тривожно, немов шептали якусь вість про нове горе.

IV

Завадовський перший прийшов до себе. Він пречінь був уже старий арештант і знав, як тут поводитися в новім світі.

— Га, злодій Панило, кості би му покришило! — крикнув він люто, обернувшися до дверей, але майже в тій самій хвилі зареготався.— Ха, ха, ха! Ото шукав, ото шукав старий чіп, а фігу найшов! О, погди, тріснеш ти, заки ти в мене що надиблеш! Не бійся, не такий я дурень як ти мудрець.

Тота думка, видимо, віджившила Владка Завадовського. Він вхопив легко, мов перо, свій величезний і тяжкий сінник і кинув його на тапчан, стоячий під стіною, відтак покидав на сінник без ладу простирало, сорочку, капустрак і коц, миску і ложку поставив у кут на примурок залізної печі, а потому без ніякої просьби поміг Новітному положити його сінник на тапчані, між тим коли Кеслер мучився, двигаючи свій сінник догори.

— Цюєте, ви добгий цьоловік, помозіть мені! — сказав він до Владка. Той прихопився, і одним махом сінник Кеслера лежав на своїм місці.

— Ну, ти, коминар, чого стоїш,— миски си поскладай он там на примурок, простирало, коц, сорочку — все си возьми на ліжко! — порядкував Владко, котрий від першого разу немов обібрався бути «цімеркомендантом» у казні.— А ви також,— сказав він до Кеслера,— зробіть якийсь порядок, най ту миски не лежат насеред хати, бо ще хто розтолочит!

В казні було вже майже зовсім темно, особливо при першім вході бачилося арештантам, що не побачать в ній нічого, окрім одного віконця над своїми головами. Віконце тото було не більше як півтора квадратової стопи за обширне закратоване грубезними залізними штабами, переплетеними навхрест, і на доброго півтора сажня віддалене від підлоги казні. Воно виходило на подвір'я, до котрого припирали сліпі мури містових каменищь, і арешт-

танти не могли з долу бачити крізь нього нічогісінько, окрім тих мурів і маленького крайчика неба поза ними. Але тепер вони не бачили зовсім нічого задля густої сніжниці,— віконце в їх очах було лишень великою сірою плямою, дрібочку світлішою від нутра самої казні.

— А, то злодій Куфа, тріс би! — проговорив Владко, поглянувши безнадійним оком на тото високе віконце.— Не мав мя де запхати, та ту, до тої ями! То пся кров одна — ні виглянути, ні годину на ратуші побачити,— нічо, лиш той мур та й мур, мов старої баби хіхлянка!

— Ге, ге, ге! — всміхнувся Кеслер на той солоний Владків дотеп.— Ні, знати,— ту, бацю, і вдень так само ніцього ні видати, як тепер! Ой, вай мір geschejn! [1] Як ту висидіти у таке ями!

Івась тим часом скулився з холоду і тривоги і сів собі на свій сінник у кут, завинувшися коцом. В казні не топлено, бо дотепер вона кілька день стояла пуста. Івась, сидячи в кутику, напружав свої очі, кілько міг, щоби розглянути вигляд казні. Але, крім білих стін, склепленої луковато повали і чорної залізної печі з примурком у противнім куті, не міг добачити нічого. Його вдарив тілько немило сильний сморід людських екскрементів, але він не знав, відки той сморід походить.

— Ов, ци не відотканий ту кибель! — похопився й Владко.— Що за такий смрід проклятий! — Він почав мацати поконець Кеслерового тапчана, де правдоподібно мусив стояти кибель (іншого місця вільного не було).— Та бо й мере, що розтворений. А пук би-с, злодію якийсь! А дивіт,— виходила відси бестія якась та й отворила кибель! А пахло би ти так з рота, як з того кибля!

Івасеві прикро робилося, коли слухав таких проклять з різних гидких слів, котрі за кождим поступом сипалися з Владкового рота. Правда, такі прокляття і слова не були для нього новиною,— у свого майстра мав він час їх досить наслухатися,— але що ж, коли ніколи не міг до них привикнути. Все вони разили його, кололи його слух, наповнювали якимось зогидженням.

«То мусить бути дуже зопсутий чоловік, коли так клене і такими словами говорить,— подумав він собі наївно.— А як я тут з ним побуду довго, то, може... може, і я такий самий стану!..»— В його серці щось болісно заскиміло,—

---

[1] Горенько, що зі мною сталось! *(євр.)* — *Ред.*

згадка про матір, про сестру, котрих він так дуже любив, прошибла його великим жалем! Ох, вони помліли би, якби знали, з якими людьми приходиться йому жити, яких слів приходиться йому слухати,— та й за яку вину!.. Що з ним сталося! Яка погана сила підвела його на погане діло, на крадіж! Що скаже його мама, коли о тім дізнається? А дізнається певно,—сумніву нема. Майстер ще нині сам їй то скаже. Ох, нащо він дожив того! Най би вже сам терпів і мучився в тій поганій смердячій ямі,— за що ж мусить і його мати, і його сестриця терпіти через нього!.. Івася дуже мучили подібні думки. Грижа, мов фалі під час бурі, то опадала і немов щезала десь у безвісті, то знов, ще з більшою силою, ніж уперед, бурхала, заливала його серце. Вона враз із усіма поганими та страшними вражіннями нинішнього дня так ослабила його, що він, скулившися в своїм кутику, сидів недвижно, мов дерев'яний, і тільки очима поводив по казні, дивлячися не без страху і зачудування на те, що робив Владко і Кеслер.

— Та сцьо, не знати, ци дадут нам ту що нині їсти?— питав Кеслер.— Я такий голоден, так-єм ся вимерз, сцьо єтгах! Бодай на них усіх зайшло капурес, сцьо єони нас так довго дегзяли в тій поганій клітці!!

— О,— сказав насмішливо Владко,— таже ще нам нині прийдут два книдлі! Буде що їсти.

— Два книдлі? Які книдлі? — спитав поквапно Кеслер.— На нас тги — а тілько два книдлі!

— Тілько два,— ха, ха, ха! — реготався Владко.— Ну, але теньгі, не бійтеся!

— Ну, сцьо таке, які книдлі? — скрикнув уже гнівно Кеслер, котрий побачив, що Владко сміється з нього.

— Дві колодки на ніч дістанемо до дверий — то наші книдлі!

Кеслер остив відразу. Сей звичайний арештантський жарт, бачиться, ткнув і його неприємно, немов дотик леду. Він замовк, а по хвилі знеохоченим тоном сказав:

— Ну, мозє би гозбігатися та йти спати?..

— Та таки й так найліпше, — сказав Владко, ходячи швидко здовж казні,— що ж будете робити? Ту бодай тото дєбре, що чоловік має час виспатися. Спи вночі, спи вдень, раз у раз, кілько ти ся хоче!

— Ой, бодай уни так могли їсти, як я мозю спати! — зітхнув Кеслер і почав розбиратися, воркотячи під ніс свою незрозумілу вечірню молитву.

А Владко тим часом ходив і ходив по казні,— все від вікна до дверей і від дверей до вікна. Він ходив зразу швидко, мов жовнір на шільдваху під час тугого морозу, але коли Кеслер розібрався, ліг на тапчан і цілий, з головою, накрився коцом, то Владків хід ставав чимраз повільніший,— він не ходив уже просто, але в боки, сюди й туди по казні, стукав черевиками о дошки і чогось надслухував, немов ловив і розрізняв тон, який під його обцасами видавали дошки підлоги. Се тривало добру хвилю. Владко, перетрібувавши всі дошки і не надибавши, видимо, в їх стуках нічого цікавого для себе, почав знов ходити просто і швидко, розмахуючи звільна руками.

— Ти спиш, коминар? — спитав він нараз, обертаючися до Івася, але Івась не відповідав відразу.

— Що, спиш ци такой так дрімаєш? — повторив Владко голосніше, приступаючи до його тапчана.— Встань, розберися, постели си добре і лягай, бо такой так не вільно тут спати!

— Та я не сплю,— відповів Івась,— я тілько так сів, щоби троха обігрітися, та й от і здрімався.

— Ну, ну, розбирайся та лягай спати! — сказав Владко.

Івась розібрався, змовив молитву і ляг на свою тверду постіль, але, хоть і як було йому холодно, не накривався з головою. Його дуже зацікавив Владків хід,— хотів бачити, що Владко буде робити далі в казні. Він боятись — не боявся нічого,— так бодай йому здавалося,— але думав, що, певно, Владко чекає, аж вони поснуть, а тоді зачне щось робити в казні, щось таємничого, незнаного йому, але, певно, щось важного,— се він догадувався з тої старанності, з якою Владко витрібовував стук підлоги. Але Івась дармо ждав, дармо витріщував очі, як міг найширше, щоби серед густої пітьми, котра тепер залягла в казні, розпізнати ходячого Владка і добачити його рухи. Вибила шоста година. По коритарі, досі тихім, роздалися голосні стуки, брязкання ключів, дзоркання відмиканих та замиканих колодок,— се ключник ходив «шлюсувати», то є, порахувавши арештантів у кождій казні, замикати двері на дві колодки (днем вони замкнені тільки на одну).

— Ось і наші книдлі йдут! — сказав Владко над Кеслеровим тапчаном.— Ану, повставайте, як прийде рахувати, бо ся розкричит!

На той розказ і на стук коло дверей їх казні схопився Івась з постелі на рівні ноги, але Кеслер,— раз що старий, а втім, як і всі жиди, лінивий,— не вставав, тільки підвів трохи голову і наставив наперед свою сивляву, кругло підстрижену бороду. Двері казні отворилися, мляве світло ліхтарні, мов тонкі чепірхаті тики з золота, впало на казню і освітило її кути. Ключник Панило підняв ліхтарню високо догори і повів очима довкола по казні.

— Раз, два,— сказав він, рахуючи арештантів,— а третій де?

— Ту, ту, пані татку! — скрикнув Кеслер, підводячи голову ще вище, але все-таки не встаючи з ліжка.

— Ту, ту,— передразнив Панило.— А ти парху єден, що? Ліпший від тих? Чому не встаєш? Я там маю йти за тобов до кута? Га?..

Голос ключника ставав чимраз грізніший. Кеслер, видимо, напудився його і, мов не був на постелі, так злетів з неї на рівні ноги і став, увесь дрижачий, перед ключником.

— Пам'ятайте си раз назавше,— сказав Панило навчаючим хоть усе ще грізним голосом.— Як прийду рахувати ввечір,— маєте антріт зробити і всі ми ту стояти рядом,— розумієте! Пся ваша мать була!..

І з тим словом, котре, може, в мові ключника значило «добраніч», він обернувся, вийшов з казні і принявся, гримаючи та лупотячи колодками, замикати двері на дві колодці.

— Овва, яке ми велике пан! Йому гоби антріт, як якому цісаг! Овва! — прошептав Кеслер, але так потихо, що не то Панило, але навіть Завадовський коло дверей не міг чути тих слів. Відтак Кеслер ляг назад на своє місце, зітхнув раз-другий, обернувся до стіни, але швидко обернувся назад, лицем до казні, стрібувавши, що стіна дуже холодна, прошептав крізь зуби a ruach'n dainen tat'n agaln! [1]— і заснув.

V

На ратуші вже вибила одинадцята година. Темно, глухо, мертво в казні, на коритарі, надворі — всюди. Бачиться, цілий Львів спить, мов зарізаний. Кеслер і Владко давно вже поснули і дихають тепер голосно,

[1] А, до чорта з твоїм батьком! *(євр.)* — *Ред.*

мірно, мов повільне тикання двох годинників. Тільки Івась не може заснути. Він змучений, втомлений, слабий, мов збитий,— але сон якось його не береться. Він лежить недвижно, з затуленими очима, щоб швидше задрімати, але задрімати не може. Крізь затулені повіки доходить, бачиться йому, мертва темнота арѐшту і холодною рукою обхапує його очі, здавлює їх і втискає глибше в голову. Івасеві страх прикро чути себе єдиною несплячою людиною серед того мертвого світу, немов на дні гробу. Він старається ловити слухом всякі далекі тони: дзвонення на ратуші, биття годинників на вежах,— то знов заглиблюється в спомин̀ках, нагадує всі хороші і щасливі хвилі свого життя, немов шукаючи в спомин̀ках відради та супокою, немов хотячи огрітися тепер їх теплом, просвітліти їх ясним, погідним блиском, віддихнути їх тихим щастям. Але що ж, спомин̀ок таких мало, дуже мало надибається в пам'яті Івася,— ба, що ще гірше,— вони, мов закляті царі, скуті ланцами із своїми невільниками, тягнуть за собою довгими рядами і всі гіркі, прикрі, болісні згадки, котрі поволі заповняють всю казню знакомими лицями, то любо всміхненими, то гнівними, то жалібними, то розпусно-веселими.

Івась Новітний, хоть родився у Львові, не був однако тим, що називається «містова дитина». Змалу слабовитий і нервовий, він не міг ніколи привикнути до того шуму і гуркоту, котрий мов заклятий вихор, раз у раз ревів по вулицях, а коли затих наверху, то Івасеві бачилось, що стугонить під землею. І хоть доля не раз, як усіх дітей бідних ремісників, виганяла його з тісної хати на улицю між галасливих розпусних хлопаків-уличників, він також не міг статися подібним до них, не міг ніколи привикнути до їх гидких бесід, до їх грубості і непосидючості, до їх криків та бігання. При тім він був найслабший і найнесміліший з них усіх і немало натерпівся від них бійки та всяких збитків. Через то улиця збридла йому,— і уличницького життя він не знав, хіба з оповідань, котрі також разили його, і він старався їх якнайшвидше забувати.

Батько Івасів, бідний линвар, жив у власнім домику на Замарстинівській вулиці,— там і Івась вродився. В рік по нім уродилась дівчина, сестра Івася, котру названо на хресті Маринею. Більше дітей у старих Новітних не було. Впрочім, і з тих не довелось батькові бачити по-

тіхи. Діти обоє були з лиця, волосся, очей, вдачі такі неподібні до родичів, такі ніжні, слабовиті, вразливі, що батько за кождим разом якось морщився, дивлячися на них і особливо видячи гарячу любов матері до них. Він був уже в літах, повдовівши по першій жінці, оженився з молодою, хорошою дівчиною — матір'ю Івася. Вона була бідна, так що замужжя з Новітним вирятувало її з страшної пропасті, в котру так легко попасти бідній дівчині, викиненій без помочі на львівський брук. Але все ж таки любити Новітного вона не могла — так бодай міркував сам Новітний,— він був для неї занадто поганий і старий. А ще й тоті діти з «панською вдачею», — відки се могло бути?.. Старий Новітний, хоть відганяв від себе всякі лихі думки і не раз зарікався не припускати собі такого свинства до голови,— пречінь ніколи не міг доразу вспокоїтися. Правда, жінка, бачилось, любила його, припадала коло нього, розважала,— але се все не помагало нічого. Цілими днями, крутячи линви надворі, Новітний гризся і мучився сам в собі, то раз дорікаючи собі, то знов викидуючи в думках своїй жінці її невірність.

Така німа боротьба тяглася довгий час — цілі два роки. Новітний послаб і понехав роботу,— до жінки став якийсь напівхолодний а напівнеприязний,— від дітей держався здалека, зовсім не як батько, а як чужий чоловік. Але ще й досі ніхто не міг зміркувати, що йому таке сталося. Аж ось трафилися добрі сусіди, що почали приходити — потішати Новітного вечорами,— далі вивели його з хати, на свіжий воздух, на прохід,— проходом звичайно доходиться до шинку,— ну, а в шинку, звісно, найліпші ліки. «Розігріти б вам ся, кумочку!» — «Раз-другий, та й забудете за своє лихо!» — «А що вам, куме,— скажіт на совість, що вам долягає?» — «Ет, іди ти, куме,— питаєшся кума Новітного, та ще му більшого жалю завдаєш! Нібито в тебе самого очей нема — не видиш!» Досить того — слово по слову, куми при чарочці як почали потішати Новітного, як почали розговорювати йому його тугу, то довели до того, що прем вмовили в нього те, чому він досі сам не хтів вірити.

Новітний був чоловік твердий, хоть надламаний віком і лихом. Він таїв у собі всякий біль — і рідко-рідко висказував перед другими, що йому долягає. Але при тім він не був глухий на враження,— противно, що раз запало в його серце, то оставалось там довго в повній силі.

Замолоду, може бути, був він рухливий, палкий до діла і проворний,— але тепер сесі прикмети зовсім у нього защезли. З німою розпукою слухав він оповідання своїх кумів про невірність його жінки, про її таємні сходини з якимось панком,— але ні сусідам не заборонював о тім говорити, ані жінці ніколи й одним словом не випімнув того. Тільки сам послабав, хилився і мізернів щодень дужче. Грижа погнала його до шинку, до котрого унадився ходити щовечора. Жінка дивилася на то все сумно, але не могла сперти мужа,— боялася його чогось, відколи почула, що став для неї холодний. Вони обоє гризлися мовчки, чули, що якась погана рука невидимо викопала між ними глибоку пропасть, котрої вже ніщо не вигатить. І дивно, сумно, важко було дивитися збоку на тих двоє людей, так ніжних і люблячих, а так нещасливих,— як вони чахли та схли одно коло одного та мучилися догадками про вину другого, не маючи ніякого твердого переконання і не сміючи, по м'якості та ніжності своїх характерів, випімнути собі все, виговорити свої догадки ясно і одверто. Старий Новітний гадав, що жінка жде його смерті, і старався пити надміру і бути якнайрідше коли в хаті. Вона знов думала, що він не любить її,— і тільки дивувалася, чому він п'є і слабне. Чи вона була винна? Сього не знав допевно ні Новітний, ні його услужливі сусіди,— се могла знати лиш вона одна,— а вона була така спокійна і щаслива, дивлячись на своїх дітей, що Новітний часто сумнівався о правді своїх догадок. Ні, вона не могла бути винна! Не могла бути невірною жінкою! Невірні жінки не можуть бути такі супокійні, глядячи на дітей, котрі їм раз у раз нагадують їх проступок! Але чому ж ті діти такі неподібні ні до нього, ні до неї? А відки ж сусіди з такою певністю говорять про її сходини з якимось панком?.. Такі думки мучили не раз старого Новітного і не втихали навіть тоді, коли він силувався залляти їх спіритусом. Думки не втихали, але мов мурашки літали по крові, штучно розпаленій,— тільки тіло нило та тліло, мов у огні, в голові мутилося, і маєточок, призбираний через довгі літа праці, щезав, мов сніг весною. Довжки зразу, а відтак довги ставали чимраз більші. Жінка або не знала о них, або дізнавалася аж тоді, коли приходилося стягатися з посліднього, щоби їх поплатити. Вона плакала, цілувала своїх дітей,— але мужеві не казала нічого.

ДОДАТКИ

[НЕСТОР БУВ ТЯЖКО РАНЕНИЙ]

Нестор був тяжко ранений. Удар обуха трафив його в голову і запевно розлупав кість черепа, хоть наверху не було видати ніякої рани. Лиш грубі посинілі жили на чолі, напружені, мов вірьовки, та сильно затиснені зуби зомлілого свідчили о страшних болях нещасливого. Помимо того, що ся не рушав і лежав зовсім мов мертвий, шандарі веліли йому зв'язати руки і ноги і так забезпеченого завити в килимок і занести до вагона залізниці, де ждав на нього околот соломи і тверда селянська подушка, надягнена пір'ям не дертим, а січеним на ковбиці. Бідолаху положили на підлозі вагона, шандарі з набитими гверами посідали коло нього,— паровик засвистів і з гуркотом, зиком і свистом рушив паровик наперед у темну ніч, блимаючи серед пітьми спереду парою величезних червоних очей, що лиш невиразно освічували його чорне почварне чоло.

Всі голоси всередині і навкруги заглушило безупинне, томляче грохотання величезної машини. Вітер свистить мимо неї,— тут пітьма ніби ще дужче зчорніє,— значить ліс перемигнув,— тут щось заблисне, мов чорне скло рухливе,— а гуркіт ще дужчий, як уперед, дає знати, що міст під ними. Гурра, гурра, гурра! Далі через безодню пітьми, по твердих залізних шинах,— далі, навпростець понад ріки і пропасті, через болота і гори, мимо сіл і міст! Далі, наздогін вітрам по широкім просторі, ти, потужна машино! Нічо тебе не спинить, нічо тобі не стане на заваді. Ти — людський розум, той всемогущий пан матерії,— ти його наймиліша, найсильніша дитина,— тобою він простір завоює! А як ти не можеш гнати по м'якій ріні та мураві, а потребуєш залізної дороги для своїх

стіп, так і він поти сильний і певний, поки не збочить із віковічних залізних прав природи!

Довго тривала їзда. В вагоні, де находився Нестор і шандарі, не чути було людського слова. Лиш вікна дренчали і ланці та всіляке залізо під сподом брязкотіло щораз дужче, частіше, майже оглушаюче.

ІЗ ЗАПИСОК МУЧЕНИКА

1-го червня

Ще місяць! Місяць терпіння, горя, гризоти, неволі! Чи може бути тяжча мука, тяжче горе, як неволя? Бийся, мов птиця в кліті, тужи, літай мислями в далекий світ,— а перед очима крати, бурі стіни, чорні дубові двері з чорними залізними завісами, з замком, ретязями і тісною та й ще бляшаними решітками закованою візиткою! Там життя кипить, історія чутно і видно ступає крок за кроком, моє місце також мене дожидаєсь,— а я тут, за світом, як той Данило в львиній ямі. Хіба ж се не мука?

Правда тут спокій, тиша. Мислі громадяться, порядкуються, прояснюються, міцніють. В кузні горя і терпіння виковується оружжя до будущої боротьби. Орел жде тільки, поки отворяться двері кліті, щоб розправити могучі крила до буйного лету. Ех, воля, воля! Коб ще той місяць! Коб то тебе діждатися! Але поки що треба робити, треба приготуватись, щоб день мого освобождення був початком нової доби не тілько в моїм житті, але і в житті всеї Русі. Адже ж я тепер мученик, потерпів за ідею «от Тисси до Амура»,— очі всеї Русі на мене звернені, кожде моє слово тисячократним відгомоном лунає в мільйонах руських серць,— треба ж виступити в цілім блиску мученицької авреолі, показатися гідним тої великої, святої честі — мучеництва!

Що за честь! Що за слава! Розум мій заслабий, щоб докладно поняти, зглибити її! Вибраний з-між цілого 100-мільйонного народу, поставлений долею ту на окраїні, на передній сторожі, на бастіоні против ворожих польських штурмів. І по 10-тилітній многославній боротьбі вкінці удостоївся вінця мученицького, потерпів в тюрмі за ідею! Що за честь! Що за розкіш — серед таких обставин бути

мучеником! І чим против такої святої розкоші всі ворожі клевети і насміхи, вся гризота, і самота, і туга! Кидайтесь, хробаки,— я стою так високо понад вами, що ваше кидання не досягає, не забруднить мене.

Правда, не сам я доступив тої честі, і навіть не ціла її половина на мене спадає. Зависна доля, піднісши мені ту чашу, домішала до неї багато полину. Хіба ж я менше терплю? Менше заслужився, ніж він, Іван Архистратиг? За що ж його всі уважають головним героєм, головним мучеником, а мене ніби тілько його пажем, його прихвостнем, прилипкою? То несправедливість! Та що ж діяти! Виступити голосно, допімнутися свого тут не можна. Слава — то така делікатна річ, що коли сам її допімнешся, то вона втече, щезає та даєсь тілько тому, хто о ню нібито не добивається. Треба покорятися Архистратигові, йти йому під лад, щоб становити з ним немовби одне моральне тіло і спільно напуватися блиском спільної слави, поваги і відплати за мученицькі терпіння. Тяжко се, дуже тяжко для чоловіка так самостійного і свобідного, як я,— стушовуватися перед другим, хоч би й перед самим Архистратигом,— але що ж діяти? Треба! Сього вимагає наша честь мученицька і слава нашої ідеї.

Ну, богу дякувати, прецінь же принесли обід! Дві години чекати, то чиста тортура! А така вже нещаслива вдача, що скоро одинадцята година, обідова пора наближається, то вже чоловікові так якось не по-своєму робиться надворі, ані руш не хочеться по городці ходити, хоч там і гарно, і сонечко гріє, рожі цвітуть, бджоли гудуть, арештанти жартують і гамір міського життя з-за паркану доноситься. Так-таки попросту не хочеться ходити, тягне щось чоловіка до казні. І не то, щоб голоден був,— адже ось ще від снідання і курятина печена і сухарики,— нї, їсти не хочеться. А тілько так прийдеш до казні, закуриш цигару і перевернешся горі животом на постіль, дожидаючи, поки обід принесуть. Холодно, тихо, темряво. І любо так думаєсь: отсе там на світі люди мучаться, бігають, ганяються бог зна за чим, жаряться на сонці, мокнуть на дощі, журяться, що на обід їсти будуть, відки роздобути гульдена, щоб чоботи підзолювати,— а я...— Тьфу! Се що за збитки мені проклята фантазія виробляє! Адже я мученик! Терплю, мучуся, сохну і жовкну, б'юсь головою об стіни! Ну, що б то сказала потомність, якби прочитала отсе моє мазання о приємностях

мученицького життя! Адже вся авреола пропала би! Тьфу! Треба вистерігатися подібних недискрецій! Кождий в світі грає свою роль, яку йому бог призначив, а чим ліпше її грає, тим більша його заслуга. Коли мені раз призначена роля мученика, то не треба ж ніже словом, ні помишленієм з неї випадати!

Росіл з макароном — гм, а вчора що було? Зупа? Здається, що ні. Ану-ко, гляньмо до вчорашніх записок. (Як то добре всі такі речі завсігди собі записувати!) Агій! Зупа з макароном! І вчора, і нині! Господи,— чи сказилася баба! Та що вона собі гадає, що я тут віл, котрому і вчора соломи, і нині соломи, і завтра соломи! То ми гарно! Таже я, як вийду, то їй такого пса виберу, що й не спам'ятається, на котрім місці стоїть! Ну, прошу я кого, два рази день за днем шле мені росіл з макароном! На, мовляв, їж, коли хочеш! Знає прецінь, що сиджу в неволі, під ключем і нічого сказати їй не можу! Ну, але чекай же ти,— будеш ти се тямити! Воно б то ніби росолець добрий,— але образа моєї мученицької честі,— а честь моя дорожча від росолу враз із печенею! Ну, а печеня яка? Телятина, ще й з часником, така як я люблю! Ну, се славно, славно, славно! А напослідок струдель з яблуками. Ну, слава тобі, господи, що чоловік крихітку поживився. Таки-то кажім, що хочемо, а нема над добру жінку. Хоч часом трафиться, що чоловіка чимсь ніби вразить, але нараз же тою рукою погладить, улагодить, утішить, мов дитину. Ех, баби, баби, Євино плем'я,— всі ми діти, дурні та бельбаси супротив Вас. У вас вчитися політики і дипломації і штуки панування над людьми!

А моя то, їй-богу, за десять інших стане! Вже в тім згляді я не повстидаюсь нею. Го-го! Скільки би то я на своїм віці наробив був дурниць по невинності духу, якби не її бистре око, не її люб'яче серце! Добра, люба моя жіночко! Як я стужився за тобою! Правду кажучи, з цілої моєї мученицької кар'єри головно і найбільше те мені далося взнаки, що тебе, мого ангела, при собі не маю! Самота вдень і вночі — се найтяжча моя мука. Але що діяти,— кожда велика ідея вимагає жертви, а тим більше така велика, безмірно велика, як наша — хррр! Хррр!

Але Іван Архистратиг, то таки туман вісімнадцятий,—на політиці і в зуб не розуміється. Читаємо вчора газети,— нічого нема, нудота. О нас ані словечка, навіть «Пролом» не згадує. Попросту, нічим занятися,— так от і почали ми о політиці.

— А знаєте, батюшка,— кажу я до Івана Архистратига, — що, по моїй думці, всьому тому виною — Бісмарк.

— Чого виною?

— А так, виною нашого процесу і мучеництва.

— А то яким способом? — питає він.

— То тож-то, що я ще й сам добре не знаю, яким способом. Але шию даю, що воно так єсть.

Він розсміявся.

— Не смійтесь, батюшка,— кажу я,— над тим треба добре застановитися.

— Ну, застановляйтесь.

— Я гадаю так: Бісмарк ворог Польщі, засадив Крашевського,— ну, і засадив нас.

— Але як же се може бути? Адже ж нас засадили поляки, а Бісмарк, як кажете, ворог поляків. То він повинен би був увільнити нас.

— Ба, але ж бо Бісмарк ворог Росії і хоче для її покорення Польщу відбудувати.

— Коли так, то нащо засадив Крашевського?

Розгнівало мене таке неполітичне питання.

— Та бо ви, батюшка, все не з того кінця зачинаєте, відки би треба. Тут о Росії бесіда, а ви на Крашевського звертаєте.

Плюнув він і пішов собі. От вам політик, проводир народу. Та що він за політик, коли не вміє пов'язати з собою такі два очевидні факти, як Бісмарка і наш процес?

РОВТА

ОЧЕРКИ ЖИЗНИ КАРПАТСКИХ ГОРЦЕВ

I

В 187... году «Юрья» приходилось на десятой неделе после «пущання». А «Юрья» у горцев большой праздник. В тот день положено выгонять стада овец и волов на горные пастбища, где они остаются вплоть до воздвижения честного креста или, как говорят бойки, до здвыга. Хотя вершины гор еще покрыты блестящим снегом, хотя в темных пихтовых лесах тоже попадаются еще громадные снеговые глыбы, особенно в откосах глубоких оврагов, но все-таки в воздухе чувствуется уже близость весны, бесчисленные ручьи громко бурлят по камням, воздух, все еще резкий и холодный, пропитывается нежным ароматом подснежников и тающей на солнце пихтовой смолы, а вблизи ручьев, в глубоких ложбинах, где снег давно оттаял, тонкий слой плодородной земли покрывается густой, как щеть, красно-зеленой травой. Среди голых камней над ручьями проглядывают там и сям лапастые листья «пидбилю» и нежные, в шелковом пушку, горные одуванчики. Правда, растительность, впрочем, не богатая, свежей зелени почти что не видать; высокие горные «полоныны», хотя и свободные от снега, дремлют еще окутанные в свой осенний серо-зеленый костюм из невянущих мхов, ползущей «нетоты» да мелких папоротников. Громадные пихтовые леса стоят еще угрюмо и, кажется, сдавливают весь пейзаж своей неподвижной, темно-зеленой массой. Тощие пахотные поля представляют еще менее утешительный вид; желтая, инде красноватая глина, едва подернутая мертвыми останками прошлогодней растительности, кажется скорее каким-то незажившим струпом на фоне окружающих лесов, чем хлебородной почвой; только изредка утомленный глаз может отдохнуть на небольших

клочочках ярко-зеленой озимой ржи, приютившейся где-нибудь в затишьи среди прорубленного леса, на крутом откосе горы; обожженые пни пихт, угрюмо торчащие среди этой зелени, наглядно свидетельствуют, что рожь здесь посеяна на «па́сици», т[о] е[сть] на месте, где прошлой осенью сожжен был росший здесь лес, после чего в свежем пепелище посредством мотык и заступов поверено «божий землыци» несколько ржи.

Да, природа-мать не очень-то балует нашего бойка. Настоящей весны в его горах пожалуй что и совсем нет, а в октябре, иногда даже уже в сентябре приходят новые снега. Тощая каменистая земля, которую он только с большим трудом должен отвоевывать у неутомимых пихтовых и яловцовых корчей, только один раз после сожжения «пасики» может родить рожь, после, два или три года, родит овес или картошку, а там оставля...

КОМЕНТАРІ

До шістнадцятого тому ввійшли повість «Захар Беркут» та оповідання, написані у 80-х роках XIX ст.

Перша редакція оповідання «Цигани» подається у розділі «Інші редакції та варіанти». Незакінчені твори кінця 70-х — початку 80-х років друкуються в окремому розділі. Фрагменти — в розділі «Додатки».

Оповідання «Рубач», «Як пан собі біди шукав», «Як Русин товкся по тім світі», «Домашній промисл», «Чума», «Яць Зелепуга» спочатку були опубліковані в газетах і журналах польською мовою. В українських виданнях вони друкувалися в перекладі автора.

ЗАХАР БЕРКУТ

Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці.

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 7, с. 97—103; № 8, с. 117—121; № 9, с. 133—139; № 10, с. 148—159; № 11, с. 169—175; № 12, с. 185—189; № 13, с. 205—210; № 14, с. 221—226; № 15, с. 237—243.

Повість «Захар Беркут» І. Франко написав 1 жовтня — 15 листопада 1882 р. на конкурс, оголошений журналом «Зоря» 27 вересня 1882 р. Про умови конкурсу було сказано: «Темат до повістей належить брати з нашого народного життя, будь теперішнього, будь минувшого, з життя інтелігенції або з життя сільського люду; по можності переважати повинна сторона ідеальна, єсли тільки не віддаляється від правди. Світлі прояви нашого життя, яко взірці, достойні загального наслідування, будуть для нас найбільше пожаданим матеріалом».

Коли засідала конкурсна комісія і хто в неї входив — невідомо. Лише в травні 1883 р. у журналі «Зоря» вміщено повідомлення, що повість «Захар Беркут» І. Франка одержала першу премію.

Про роботу над твором, про умови його публікації І. Франко пише в листі до М. Павлика від 12 листопада 1882 р.: «Зоря» розписала премію на повість з обіцянкою платити за лист печаті по 20—25 з[олотих] р[инських] [...]. Отже, я пишу повість історичну, з XIII віку (напад монголів), і ідеальну (по поніманню характерів), хоч реальну по методі писання, так, як і Флоберова «Salambo», в котрій стараюсь на підставі тих немногих актів історичних про давнє громадське життя показати життя самоуправне, безначальне і федеральне наших громад, боротьбу елементу вічево-федерального з деструк-

тивним князівсько-боярським і вкінці з руйнуючою силою монголів. Повість тота, хоч і містить у собі багато історичної і неісторичної декорації, все-таки, надіюсь, збудить живий інтерес і у сучасних людей [...]. Яка буде її доля в руках Партицького — боги знають. Ми з Парт[ицьким] дуже у вражді [...]. Тільки ж тепер я чув, що Пар[тицький] невдоволений собою і дотеперішньою «Зорею», рад би поставити її деяк на живий плац і спеціально рад би поєднатись зо мною. Що ж діяти — гнів сорочки не дасть; стрібую, не помітуючись своїх думок, зав'язатись із П[артицьким], а в теперішнім разі аж два гриби в борщ прибули мені: і повість би печаталась, щоб без зміни, се conditio sine qua non[1], і гроші б були, і надіюсь, що воно так буде...».

Письменникові довелося перебороти перешкоди, які чинив публікації твору редактор журналу, один з лідерів галицьких «народовців», буржуазний націоналіст Омелян Партицький (1840—1895). Він пробував нав'язати І. Франкові свою концепцію деяких історичних явищ, полемізував з автором «Захара Беркута» в листах, намагався схилити його до внесення у повість суттєвих змін. Так, відповідаючи І. Франкові на лист від 17 листопада 1882 р., О. Партицький 25 грудня того ж року писав: «Повість Ваша, хоч як знаменито писана, та все ж в цілій заснові, в цілій тенденції для «Зорі» не зовсім надається. Зразу еще думав я, що редакції прислугувати буде право скорочення повісті, ба, навіть дрібної модифікації деяких вираженій». Лист зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (фонд 3, № 1618, арк. 27—30)[2].

О. Партицький робив І. Франкові закиди щодо змалювання образу Данила Галицького, постать якого, на його думку, «світло представляєсь в нашій минувшості. [...] Данило, по свідоцтву історії, був правдивим «королем мужиків» (ф. 3, № 1618, арк. 28—30).

Але І. Франко не мав наміру відступати від своїх поглядів на історичні події, а тим більше переробляти повість. Він залишив незмінною концепцію твору, обгрунтувавши ряд своїх думок у листах до редактора журналу «Зоря». Так, 29 грудня 1882 р. І. Франко писав О. Партицькому, що за погляди, висловлені в повісті, має відповідати автор. «Такі спеціально історичні контроверсії не належать до «провідних гадок» часописі, і просте застереження редакції, що за історичні погляди автора не відповідаємо», вистарчить тут цілковито. Що ж до змін і скорочень, то ми зробимо ось що: я надіюсь по святах бути у Львові і передискутувати з Вами всі такі місця, котрі б, по Вашій думці, мусили бути змінені або скорочені...» (Твори, т. 20, с. 180). І. Франко погодився лише дати примітки до певних місць повісті. Так, у третьому розділі твору до слів: «Довго блукався він (Захар Беркут.— *Ред.*) по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до скитських монахів» подано у виносці таке пояснення: «Пишучи про скитський монастнр, опираюсь не на історичнім факті, а на переказі народнім, що відносить монастир той до первопочатків християнства в нашій землі»[3].

---

[1] Неодмінна умова *(лат)*. — *Ред.*

[2] Далі посилання на цей фонд подається скорочено: ф. 3, №.

[3] «Зоря», 1883, № 9, с. 134.

До іншого місця повісті (той же третій розділ) І. Франко дав пояснення: «Погляди, котрі висказує тут Захар Беркут, можуть уважатися характеристикою поглядів тогочасного простого народу на князів і їх криваві міжусобиці. Пригадуємо, що подібні погляди найшли відголос навіть у нашого літописця в оповіданні про співака Митусу, котрого за бунтовні бесіди і непокірність князь Данило казав зловити і укарати смертю. Розуміється, що, наводячи такі погляди для характеристики часу і людей, ми тим не хочемо уймити ваги і значення личності князя Данила, котрий між всіми володітелями руcько-галицьких земель визначується яко чоловік незвичайний і, по-своєму, як на ті часи, досить демократичний та обдарений політичним розумом. Прим[ітка] авт[ора]»[1].

Після публікації в журн. «Зоря» повість вийшла окремим виданням: Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці. Накладом редакції «Зорі». Львів, 1883, 184 с. Твір опубліковано без суттєвих змін і відхилень від першодруку, проте в текст повісті внесено деякі мовноправописні поправки.

1902 р. накладом «Укра'нсько-руської видавничої спілки» у Львові вийшло друге видання повісті з деякими мовноправописними поправками автора.

Повість І. Франка викликала широке зацікавлення громадськості. Її прихильно сприйняла і критика. Були спроби перекласти її за межами України. Український публіцист і критик демократичного напряму Роман Сембратович (1876—1906), переклавши більшу частину повісті німецькою мовою, пропонував свій переклад п'ятьом видавцям. «Всюди відказано мені, що так руська література, як і ім'я писателя так мало ще звісні, що видання такого твору було би занадто ризиковане»,— пише Р. Сембратович у листі до І. Франка від 10 квітня 1903 р. (ф. 3, № 1624, арк. 215, зв.). За життя письменника повість німецькою мовою не була видана. Доля перекладу Р. Сембратовича невідома.

Російською мовою «Захара Беркута» у 900-х роках переклав російський письменник, учасник революційного руху в Росії Василь Матвєєв (1885—1963). Зберігся автограф-машинопис чотирьох частин його перекладу, а також короткий зміст трьох останніх частин твору. Переклад озаглавлений: И в а н Ф р а н к о. Захар Беркут. Страничка из жизни народа Карпатской Руси в XIII веке. Перевод с галицийского В. В. Матвеева (автограф знаходиться у І. В. Матвєєва в Харкові).

В архіві І. Франка (ф. 3, № 3106) зберігається інсценізація цього твору (машинопис, 123 с.), під назвою: «Захар Беркут. Сценічні образки громадського життя Карпатської Русі в XIII віці, в V-х діях, VI-и відслонах (із повісті Івана Франка). Євген Віханський. Золочів». Серед листування письменника є лист вчителя Є. Віханського, з якого видно, якими критеріями керувався автор, інсценізуючи твір І. Франка: «Оскільки було в моїх силах, я весь час старався держатися в рамках Вашої повісті, щоб пустою фантазією не зіпсувати в нічім красу сього твору. Більшість сцен — се вірні відбитки Ваших образів з повісті» (ф. 3, № 3106).

Подається за виданням: І в а н Ф р а н к о. Захар Беркут. Львів, 1902.

---

[1] «Зоря», 1883, № 9, с. 139.

«З о р я» — український літературно-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові протягом 1880—1897 рр. Певний час до складу редакції журналу входив І. Франко, намагаючись демократизувати журнал, що викликало невдоволення з боку «народовців». У 1886 р. І. Франко порвав з редакцією «Зорі».

З е л е м е н ь — гора в Карпатах, висота 1177 м.

...б и т в а н а д р і к о ю К а л к о ю... — битва між руськими і татаро-монгольськими військами Чінгісхана, відбулася 1223 р. на річці Калці (тепер Кальчик у Донецькій області УРСР).

Д а н и л о Р о м а н о в и ч — Данило Галицький — князь Галицько-Волинської землі (1201—1264).

...к р а й ... А р п а д і в — Угорщина; Арпади — династія угорських князів (889—1001), згодом королів (1001—1301).

ЦИГАНИ

Вперше надруковано у газ. «Діло» від 18 та 22 листопада 1882 р. під псевдонімом *Мирон****.

Зберігся автограф (ф. 3, № 378), за яким оповідання друкувалося в газеті «Діло». У першодруку, порівняно з автографом, є кілька незначних мовностилістичних поправок. Оповідання, опубліковане в газеті «Діло», має таке закінчення: «Шандар стояв мов осуджений. Але звільна людське чуття, мов розблиснувша іскра, почало погасати. Шандар з чоловіка стався знов шандарем, службовим чоловіком.

— А хіба ж я тому винен? — пробубонів він сам до себе.— Тьфу, пек, маро! Я їх преці не казав заморожувати! А дурний бойко гадає, що мені що зробить. Чекай трохи, побачимо, хто кому носа втре!

Службові взгляди швидко затерли в нім слід людського болю, думку про людське горе і муку, і, поправивши собі гвера на плечах, він поплівся до місточка».

В кінці тексту стоїть дата: «Нагуєвичі, 22. X. 1881».

Друкуючи твір, редакція газети «Діло» змінила фонетичний правопис на етимологічний.

У 1887 р. І. Франко значно переробив оповідання: додав нові розділи (II, III, IV), змінив закінчення, підсиливши його гуманістичне звучання, дав, власне, нову редакцію. Письменник вніс чимало поправок і в мову твору, наприклад: «Ті мерзенні бойки» замінив на «Та погана бойцня»; «А як котрого вже пристрітив» на «А як котрого допадеш»; «На марш!» на «От тобі й на!»; «Вже вечоріло» на «Вже змрік западав».

У такому вигляді оповідання було опубліковане в збірці: І. Ф р а н к о. В поті чола. Образки з життя робучого люду. Львів, 1890, с. 167—179. В кінці твору зроблена примітка: «Нагуєвичі, в липні 1882, перероблено 1887».

Передруковане у збірці «Панщизняний хліб та інші оповідання», Львів, 1913, с. 27—41.

Оповідання за життя І. Франка кілька разів друкувалося в перекладі російською мовою: Цыгане. Перевод М.— «Рижский вестник», 1893, № 35—37; Цыгане. Рассказ. Перевод с галицкого.— «Новое слово», 1897, кн. 7, с. 142—151. Воно вийшло також окремим виданням: Цыгане, Рассказ. Перевод с малорусского. Спб.,

1899. Згодом у перекладі російською мовою «Цигани» ввійшли до збірки І. Франка «В поте лица. Очерки из жизни рабочего люда», що вийшла 1903 р. у Петербурзі.

Подається за збіркою: І в а н Ф р а н к о. Панщизняний хліб і інші оповідання. Львів, 1913.

«Д і л о» — газета ліберально-буржуазного напряму, згодом буржуазно-націоналістична. Виходила у Львові в 1880—1939 рр.

«Р и ж с к и й в е с т н и к» — офіційна суспільно-політична газета, виходила з перервами протягом 1871—1917 рр.

«Н о в о е с л о в о» — науково-літературний і політичний журнал ліберальних народників, у 1897 р.— «легальних марксистів». Виходив у Петербурзі протягом 1894—1897 рр. На сторінках цього журналу була вміщена стаття прогресивного російського критика Є. Дегена (пом. 1904 р.) про І. Франка («Новое слово», 1897, № 6, с. 36—55). Редакція «Нового слова» запрошувала письменника бути співробітником журналу.

ЛІСИ І ПАСОВИСЬКА

Оповідання бувшого пленіпотента

Вперше надруковано в «Ілюстрованому календарі товариства «Просвіта» на рік переступний 1884». Львів, 1883, с. 24—35, під псевдонімом *Мирон* ***. Передруковано у виданнях: І. Ф р а н к о. В поті чола. Львів, 1890, с. 179—190 (де зазначено дату написання твору: «В маю 1883 р.»), Збірник творів, т. 2. К., 1903, с. 59—76; «Панщизняний хліб і інші оповідання». Львів, 1913, с. 14—27. В передмові до останньої з названих збірок І. Франко пише: «...Оповідання «Ліси і пасовиська» відноситься до темної досі в історії нашого економічного розвою доби політичної реакції 50-х рр. минулого віку, в якій наші селяни кінець кінцем основно програли т[ак] зв[ану] сервітутову справу і в якій через те покладена була основа пізнішого економічного лихоліття та автономічного безголов'я».

Вийшло окремою книжкою: І в а н Ф р а н к о. Ліси і пасовиська. Оповідання колишнього повномочного (з життя галицьких селян). К., 1907, 18 с.

В перекладі російською мовою воно ввійшло до збірки: И. Ф р а н к о. В поте лица... Спб., 1903.

У 1905 р. оповідання з'явилося в збірнику «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы», випущеному товариством «Донская речь» в Ростові-на-Дону. Прізвище перекладача цього твору І. Франка не назване. Вважається, що переклад належить Лесі Українці. Як переклад Лесі Українки твір увійшов до видання: Л е с я У к р а ї н к а. Зібрання творів у 12-ти т., т. 7. К., «Наукова думка», 1976.

Зберігся автограф оповідання (ф. 3, № 353), за яким воно було надруковано в «Ілюстрованому календарі товариства «Просвіта»...

Автограф оповідання, його першодрук і пізніші передруки подекуди не збігаються. І. Франко у текст твору, вміщений у збірці «В поті чола», вніс окремі поправки. Наприклад, в автографі: «І додержав слова, проклятий», «...два місяці стояли в селі...»; у збірці «В поті чола»: «І додержав слова», «Два місяці стояли в селі жовніри...» та ін.

На тему оповідання «Ліси і пасовиська» І. Франко написав вірш «Die Galizische Grundentlastung»[1] (див. другий том даного видання).

Подається за збіркою «Панщизняний хліб і інші оповідання».

«Ілюстрований календар товариства «Просвіта» — одне з видань львівської культурно-освітньої громадської організації «Просвіта» (1868—1939), яка випускала українською мовою популярну літературу, шкільні підручники, твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Руданського, Ю. Федьковича та інших. Коли І. Франко виступав в «Ілюстрованому календарі...», «Просвіта» мала ліберально-буржуазний, просвітницький напрям.

«Донская речь» — книговидавництво, засноване 1903 р. у Ростові-на-Дону. Випускало соціально-політичну і художню літературу, в тому числі твори українських письменників — І. Франка, Лесі Українки та інших. Закрите 1907 р. царським урядом.

Крандієвська А. Р. (1865—1939) — прогресивна російська письменниця, співробітниця журналу «Жизнь», видавництва «Донская речь».

...мазурську різанину... — Йдеться про антифеодальний рух польських селян на Мазурщині.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА

Вперше надруковано в газ. «Діло» від 19 квітня 1883 р., під псевдонімом *Мирон****. Оповідання ввійшло до збірки: І. Франко. В поті чола. Львів, 1890. Передруковано з деякими мовностилістичними поправками у виданні: Іван Франко. Збірник творів, т. 1. К., «Вік», 1903. Вміщено також у збірці «Малий Мирон і інші оповідання». Львів, 1903. У цій збірці І. Франко замінив деякі полонізми та діалектизми українськими літературними відповідниками: «о тім» виправлено «про се»; «єго» на «йсго»; «завстиданий» на «засоромлений» тощо.

У передмові до збірки «Малий Мирон і інші оповідання» І. Франко зауважив, що такі оповідання, як «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець», «Отець гуморист» та ін., «...в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних нарисах хід виховання сільського хлопчини перед 40—30 роками, починаючи від перших проблисків власного думання, а кінчаючи найвищими ступенями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини...». Разом з тим, І. Франко застеріг читача, що ці оповідання не можна сприймати як частини його автобіографії, бо в них, крім автобіографічного елементу, «маються також виразні артистичні змагання, що домагалися певного групування й освітлення автобіографічного матеріалу».

Оповідання неодноразово друкувалося в перекладі російською мовою: Гриць в школе. С галицко-украинского перевел В. Стокоз.— «Волжский вестник», 1889, 25 января; Как Гриць учился грамоте.

---

[1] «Галицьке безземелля» *(нім.).— Ред.*

Рассказ из галицкой жизни...—«Северный вестник», 1894, № 2, с. 82—88.

Переклад оповідання «Грицева шкільна наука» для журналу «Северный вестник» зробила Наталя Арабажин (підписувалася криптонімом *Н. А-н)*, дружина Арабажина Костянтина Івановича (1866—1929) — російського та українського літературознавця.

Датується орієнтовно початком 80-х років.

Подається за збіркою «Малий Мирон і інші оповідання».

«Волжский вестник» — громадсько-політична і літературна газета ліберально-народницького напряму, виходила в Казані протягом 1884—1906 рр.

«Северный вестник» — громадсько-політичний і літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі протягом 1885—1898 рр. У 1892 р. редакція журналу запросила І. Франка до участі в «Северном вестнике» (ф. 3, № 1612, арк. 589—590).

ПОЄДИНОК

(Зимова казка)

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1883, № 22, с. 339—340, під псевдонімом *Мирон****. В кінці твору стоїть дата: «Львів, дня 19 падолиста 1883».

Передруковано (без суттєвих змін) у збірці «На лоні природи і інші оповідання». Львів, 1905, с. 186—191.

Тему казки «Поєдинок» І. Франко розробив в однойменному вірші (див. другий том даного видання).

За життя І. Франка оповідання публікувалося російською мовою: Поединок. Перевод А. Сигодского.— «Эхо», 1915, 25 декабря.

Подається за збіркою «На лоні природи і інші оповідання».

Сигодський А. В. — російський перекладач, критик, автор статей і розвідок про Максима Горького, з яким він листувався з приводу перекладів оповідань І. Франка (див.: Сигодский А. Три письма Алексея Максимовича.— «Горьковская правда», 1957, 28 марта). Крім оповідання «Поєдинок», опублікованого у вологодській ліберально-буржуазній газеті «Эхо» (1915—1917), Сигодський надрукував ще кілька перекладів творів українського письменника, а пізніше виступив із статтею «Иван Франко. Жизнь и творчество» («Книгоноша», 1926, № 44-45, с. 12—13).

КУДИ ДІВАЮТЬСЯ СТАРІ РОКИ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 1, с.8, під астронімом ***. У цьому ж номері вміщено новелу І. Франка «Вільгельм Телль», за підписом *Мирон****, початок розвідки «Польське повстання в Галичині 1846 року», за підписом *Ів. Франко.* З незначними мовностилістичними поправками оповідання-казка передрукована в збірці «Місія. Чума. Казки і сатири». Львів, 1906, с. 91—96.

Датується твір кінцем 1883 р.

Подається за збіркою «Місія. Чума. Казки і сатири».

Палюх — наглядач бурси Народного дому, «москвофіл»; І. Франко пародіює його мову — суміш російських, українських і польських слів.

Народний дім — культурно-освітній осередок, заснований у Львові Головною руською радою 1849 р. У діяльності цього закладу брала участь галицька клерикально-буржуазна інтелігенція. У 60-х роках опинився в руках «москвофілів».

«Народна торговля» — кооперативно-споживча спілка дрібної буржуазії. Заснована 1883 р. у Львові.

Ничай Аполлон (1846—1918) — один із засновників дрібнобуржуазних кооперативних товариств у Галичині.

Скрудж — жартівливе прозвисько Олесницького Євгена (1860—1917), українського громадсько-культурного діяча, спочатку ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного напряму.

Нагірний Василь (1847—1921) — дрібнобуржуазний діяч, один з організаторів торговельно-економічних товариств. Архітектор.

«Нове зеркало» — гумористичний ілюстрований двотижневик ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові протягом 1882—1893 рр. спочатку під назвою «Зеркало», з 1883 р.— «Нове зеркало».

Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909) — письменник і видавець у Галичині, один з ідеологів «москвофільства», засновник і редактор газ. «Слово». В одному місці казки І. Франко назвав Дідицького «Андрієм Івановичем», тобто іменем його батька. Цю очевидну описку виправляємо, змінюючи «Андрій Іванович» на «Богдан Андрійович».

Мелхіседек — біблійна постать, «цар світу», про якого мовиться в біблійній книзі Буття.

Качковський Михайло (1802—1872) — громадсько-культурний діяч у Галичині, «москвофіл».

Бернардинська площа — площа напроти костьола бернардинів у Львові, тепер площа Возз'єднання.

«ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕЛЛЬ»

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 1, с.1—3, за підписом *Мирон****. У першодруку твір має підзаголовок «Новела». Передруковано у збірці «Батьківщина і інші оповідання». К., 1911, с. 58—66. Під текстом твору зазначено: «Друковано в «Зорі», 1884 р., ч. 1. Порівняно з першодруком у книжковій публікації є незначні поправки: «обнятія» замінено на «обійми»; «страсно» на «пристрасно»; «его» на «його»; «не сумнівайся о моїй любви» на «не сумнівайся про мою любов»; «трепечущу... дівчину» на «тремтючу... дівчину»; «а сли» на «а як»; «не звертав уваги на успособлення своєї нареченої» на «не звертав уваги на лихе успособлення своєї нареченої».

Датується орієнтовно початком 80-х років.

Подається за збіркою «Батьківщина і інші оповідання».

ПИРОГИ З ЧЕРНИЦЯМИ

Вперше надруковано в газ. «Діло», від 6 травня 1884 р., під псевдонімом *Мирон****.

У перекладі польською мовою з'явилося в газеті «Kurjer Warszawski» 14 вересня 1888 р., під назвою «Pierogi z czernicami». Увійшло до збірки І. Франка «Батьківщина і інші оповідання».

Датується початком 80-х років.

Подається за збіркою «Батьківщина і інші оповідання».

«Kurjer Warszawski» — польська ліберально-буржуазна газета, виходила у Варшаві протягом 1821—1939 рр.

ДОВБАНЮК

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1886, № 7, с. 105—107, з підзаголовком «Оповідання».

Оповідання написано в лютому 1886 р.

Зберігся чистовий автограф з кількома поправками (ф. 3, № 1615, арк. 481—488), за яким твір був надрукований у журн. «Зоря». Уривки з польської пісні спочатку звучали так: Stój, carze, stój, Jeszcze nie ustał bój![1]

Другий уривок: W tenczas będziesz wiśnac, carze, A wraz z tobą dygnitarze![2] Очевидно, І. Франко пом'якшив ці слова з цензурних міркувань.

У листі від 13 квітня того ж року І. Франко писав польській письменниці Елізі Ожешко: «Дивно мені, чому се Ви досі не дістали «Зорі». В найновішім її н[оме]рі (7) помістив я своє малесеньке оповіданнячко «Довбанюк», за котре, боюсь, наші польські галичани дуже крикнуть на мене, а котре, мимо того, основане зовсім на живій дійсності, не на фантазії».

З незначними змінами оповідання ввійшло до збірки «В поті чола». Львів, 1890, с. 190—198; з деякими мовностилістичними поправками було вміщене в «Збірнику творів», т. 2. За збіркою «В поті чола» оповідання передруковано у виданні: Иван Франко. Добрий заробок і інші оповідання. Львів, 1902, с. 102—114.

В перекладі російською мовою друкувалось у збірці: И. Франко. В поте лица... Спб., 1903.

Подається за збіркою «Добрий заробок і інші оповідання».

...польська рухавка в Варшаві... — Йдеться про польське повстання 1863 р., спрямоване проти соціально-національного поневолення польського народу.

РУБАЧ

Вперше надруковано польською мовою, під назвою «Rębacz» у журн. «Przegląd społeczny. Pismo naukowe i literackie», 1886, т. II, № 9,с. 233—239, під псевдонімом *Miron*.

---

[1] Чекай, царю, пожди, ще не скінчився бій! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Зараз будеш висіти, царю, А разом з тобою і достойники! *(польськ.)* — *Ред.*

Згодом І. Франко переклав оповідання українською мовою і вмістив його в збірці «Сім казок», Львів, 1900, с. 3—14.

Тему цієї казки І. Франко розробив також у вірші «Рубач», який у автографі має підзаголовок «Із переказів народних» (ф. 3, № 299). Вірш «Рубач» надруковано у другому томі даного видання.

Датується орієнтовно серединою 80-х років.

Подається за збіркою «Сім казок».

«Przegląd społeczny» — польський науково-літературний і громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Один з органів селянської («людової») партії. Виходив у Львові протягом 1886—1887 рр.

ЯК ПАН СОБІ БІДИ ШУКАВ

Вперше надруковано польською мовою у журн. «Ruch», 1887 р., № 1, с. 6—11; № 2, с. 40—45, під назвою «W pogoni za biedą. Zimowa baśń».

У авторському перекладі українською мовою оповідання вперше надруковано 1896 р. в газеті «Громадський голос», у номерах від 1 липня, 15 липня, 1 серпня, 15 серпня, 1 вересня, 15 вересня, 15 жовтня, 15 листопада, 1 грудня. Водночас з'явилося окремою відбиткою. Оповідання також ввійшло до збірки «Місія. Чума. Казки і сатири». Львів, 1906, с. 97—123.

Перекладаючи оповідання українською мовою, І. Франко загалом дотримувався польського тексту:

Журнал «Ruch»	Газета «Громадський голос»
...oddawał bogu, co boże,	...віддавав богу, що боже,
a królowi, co królewskie,	а цісареві, що цісарське,
i na tem koniec.	і на тім кінець.
Jest bieda poza ludzką	Є біда поза людською
winą i niezdolnością...	виною і нездібністю...
Bo patrzyłeś okiem, uzbrojonem	Бо ти глядів оком, узброєним
w formułki złudnej nauki	формулками брехливої науки.

Український першодрук, порівняно з текстом оповідання, що ввійшов до збірки «Місія. Чума. Казки і сатири», має незначні мовностилістичні відмінності. Так, у «Громадському голосі»: «на спацір», «що то є», «хлоп», «і перевести належито з ними слідство», «тільки тепер він пізнав, що є біда, пізнав, чим вона є», в збірці «Місія. Чума. Казки і сатири» — «на прохід», «що то діється», «мужик», «й перевести з ними слідство, як належиться», «тільки тепер він пізнав, що є с т ь біда, пізнав, що вона таке».

Датується орієнтовно кінцем 80-х років.

Подається за збіркою «Місія. Чума. Казки і сатири».

«R u c h» — польський двотижневик прогресивного напряму. Виходив у Львові протягом 1887—1888 рр.

«Г р о м а д с ь к и й г о л о с» — українська газета, орган Українсько-руської радикальної партії в Галичині. Виходила у

Львові з 1895 р. Спочатку мала прогресивний характер. У кінці 90-х — на початку 900-х років тут друкували свої твори І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник, Л. Мартович та інші. Після 1917 р. перейшла на буржуазно-націоналістичні позиції.

ЯК РУСИН ТОВКСЯ ПО ТІМ СВІТІ

Вперше надруковано у журн. «Ruch», 1887, № 6, с. 181—183; № 7, с. 202—203, під назвою «Jak Rusin tłukł się po tamtym świecie».

Українською мовою в перекладі І. Франка вперше надруковано в двотижневику «Хлібороб», 1891, № 2, с. 13—14; № 3, с. 19—21; № 4-5, с. 30—32. Оповідання ввійшло до збірки «Місія. Чума. Казки і сатири», Львів, 1906, с. 124—137.

І. Франко, перекладаючи твір українською мовою, загалом дотримувався польського оригіналу, але в декількох випадках розширив текст, ввів нові деталі.

Журнал «Ruch»	Газета «Хлібороб»
... w której smażyły się dusze innych grzeszników.	...в якій, мов галушки в окропі, плавали та булькотіли грішні душі.

Цікава така деталь: у польському тексті Люципер говорить, що «нема Русі», а в українському перекладі І. Франко конкретизує цю фразу: «Хіба не знаєте, що від 1860 р. niema Rusi». Фраза «niema Rusi» — «України не існує» належить Агенору Голуховському (1812—1875) — намісникові Галичини, польському реакційному політикові.

Між українськими текстами оповідання в журналі «Хлібороб» і збірці «Місія. Чума. Казки і сатири» є деякі різночитання, наприклад:

Журнал «Хлібороб»	Збірка «Місія. Чума. Казки і сатири»
Сяк чи так, а душа нашого Русина вчула се дуже дійманво.	Так воно чи ні, досить, що душа нашого Русина почула се дуже дошкульно.

Оповідання датується орієнтовно кінцем 80-х років.

Подається за збіркою «Місія. Чума. Казки і сатири».

«Czas» — польська консервативна газета, виходила у Кракові протягом 1848—1934 рр., потім у Варшаві в 1935—1939 рр.

«Хлібороб» — літературно-політичний журнал прогресивного напряму, виходив протягом 1891 — 1895 рр. у Львові і Коломиї.

ДОМАШНІЙ ПРОМИСЛ

Оповідання ложкаря

Вперше надруковано польською мовою в петербурзькому журн. «Kraj», 1887, № 48, с. 2—5, під назвою «Przemysł domowy». В автоперекладі українською мовою оповідання вперше по-

бачило світ у львівському журналі «Товариш», 1888 р., № 1, с. 3—13. Пізніші передруки (збірка «В поті чола», с. 198—207; журн. «Хлібороб», 1892, № 13-14, с. 105—106; № 15, с. 113—114; № 17, с. 130—132; «Добрий заробок і інші оповідання», с. 81—97; «Збірник творів», т. 2. К.) між собою нічим істотним не відрізняються.

Зберігся чистовий автограф українського тексту оповідання (ф. 3, № 343). За цим автографом твір надрукований у журналі «Товариш». Порівняно з автографом, у першодруку та наступних виданнях є незначні мовностилістичні відмінності.

В перекладі російською мовою оповідання опубліковане у збірці: И. Франко. В поте лица... Спб., 1903, с. 251—260. Переклад робився за виданням «В поті чола».

Крім того, у збірці «Добрий заробок і інші оповідання» І. Франко додав пояснення до імен трьох галицьких діячів: В. Дідушицького, Л. Вержбіцького, М. Зиблікевича.

Подається за збіркою «Добрий заробок і інші оповідання».

«Кгај» — польська громадсько-політична газета проурядового напряму. Виходила у Петербурзі протягом 1882—1909 рр.

«Товариш» — громадсько-політичний і літературний журнал революційно-демократичного напряму. Заснований у 1888 р. До редакції входили І. Франко, М. Павлик та інші. Вийшов лише один номер, підготовлений І. Франком.

МІСІЯ

Вперше надруковано в літературно-науковому збірнику «Ватра», Стрий, 1887, с. 63—90. У першодруку оповідання має присвяту: «Посвящаю щирим другам моїм Йосипу й Йосипі Олеськовим». Увійшло до збірки «Місія. Чума. Казки і сатири», с. 1—44, де присвята знята.

На збірник «Ватра» в журн. «Зоря, 1887, № 11, с. 194—195, з'явилася рецензія українського письменника і громадського діяча буржуазно-націоналістичного напряму Григорія Цеглинського (1853—1912). Автор рецензії поставив під сумнів правдивість змальованих письменником образів, зокрема Гаудентія, докоряв йому за натуралістичні сцени в деяких творах.

І. Франко відкинув закиди Г. Цеглинського в листі до редакції журн. «Зоря», 1887, № 15-16, с. 271. Наводимо його скорочено, повністю він друкується у 48-му томі даного видання:

«Вельмишановний пане редакторе!

Прошу Вас о заміщення в Вашій цінній часописі «Зоря» сих кількох уваг в інтересі публічної дискусії над справами літературними, котра єсть головною условиною їх всестороннього зрозуміння і розвою.

В ч. 11 сьогорічної «Зорі» помістив д. Ц[еглинський] розбір мого оповідання «Місія» (замічу мимоходом: перший хоч скільконебудь докладніший розбір моєї праці в галицько-руській публіцистиці). Очевидно, не моє діло судити о скільки суд критика о моїй літературній діяльності і о моїм оповіданні оправданий. Тільки о двох точках тої критики хотів би я дещо запримітити. Шановний критик зове мене «одним з найвидніших поборників натуралістич-

ного напряму» в нашій літературі, а мої писання — натуралістичними,— а дальше виводить (не суджу о тім, чи умотивовано, чи ні), що всі герої моїх оповідань «лиш з імені реальні, цілою ж своєю психічною подобою і світоглядом видумані, фантазією писателя суб'єктивно перетворені». Очевидна річ, що в такім разі, мої писання не натуралістичні. Питаюсь затим: на якій підставі шановний критик спершу назвав їх сам натуралістичними (бо я сам ніде і ніколи не називав їх такими), а опісля відхрещує їх від тої назви?[...]

Для доказання «неприродності мого натуралізму» шан[овний] критик наводить з «Місії» такі «натуралістичні образки»: «лизання шкіри», «витікаючий мозок», «забавка дітей випавшим людським оком», «різання дітей батьком і матір'ю» і т. і., додаючи, що «в них писатель тим завзятіше любується, чим завзятіше читаюча публіка від них відвертається». Для чого іменно сі образки — натуралістичні, шан[овний] критик не каже. Не каже також, що всі вони взяті з першого розділу мого оповідання, в котрім я представляю деякі події з 1846—47 року на Мазурщині. Додам тепер, що ті «неприродні» образки — іменно не витвір моєї фантазії, а взяті мною живцем, м а й ж е д о с л і в н о, чи то з усних оповідань очевидців (анекдот про гостину Войтаровича в мазурській хаті і «лизання шкіри» і оповідання про забаву дітей випавшим оком), або з друкованих пам'ятників. Думаю, що не від речі буде навести тут первообраз мого «найнеприроднішого» «натуралістичного сбразка», щоб дати читачеві самому можність виробити собі суд о тім, чи і оскільки я студіюю дійсне життя. В часописі «Dziennik Literacki» з р. 1863, ч. 35, с. 275, в безіменних «Wspomnieniach Polski» з р. 1846 і 47 читаємо в описі страшного голоду на Мазурщині:

«Wówczas zdarzały się mnogie wypadki żarłoctwa prawdziwie zwierzęcego, na którą myśl sama krew w żyłach się ścina. I tak na początku 1848 roku przywieziono jakąś wieśniaczkę do Tarnowa, która swoje własne dziecko zjadła. Gdy jej zapytano, czemu by to zrobiła, ona dobrodusznie odpowiedziała:

— Teraz zapusty, wszyscy mięso jedzą, a człowiek biedny niema zkąd wziąć; — a to dziecko było i tak biedne (mizerne), zawsze mi cywało (stękało), było by i tak nie żyło; toj ja zgotowałam i zjadłam.

W krótkim czasie po tym wypadku prywieziono znów 14-letniego chłopca i 10-letnią dziewczynę. Ci znów zjedli swoją 7-letnią siostrzyczkę. Rodzice wyszli z domu na dni kilka na zarobek, nie zostawiwszy dzieciom dostatecznego posiłku. Wracając do domu, zastają starsze dzieci smacznie obgryzujących paluszki z najmłodszej dzieciny. Zapytany w Tarnowie przez tamtejszy trybunał sprawiedliwości:

— Dla czegoś ty zabił siostrę?

— Bo mi się jeść chciało.

— A to ty nie wiesz, że to grzech śmiertelny — zabijać?

— Owwa, grzech,— alboż to ja nie widział, jak mój tatuś zabijali, a grzechu nie mieli i nic im za to nie zrobili.

Zjadanie ludzi, a zwłaszcza dzieci było podówczas na porządku dziennym,— додає від себе авторка.— Nigdybym temu nie dała

wiary, gdybym jako ówczesny świadek na te kanibalskie (sic!) czyny omal własnemi nie patrzyła oczyma»[1].

Шан[овний] критик, безперечно, мав право запитати мене, для чого я, пишучи о тих часах, не поминув сих «канібальських» подій. Се друге діло, тут натуралізм ні при чім, і відповідь на се питання явилась би сама собою: не поминув, бо не бачив причини поминати. Коли від подібних образків завзято відвертається та публіка, для котрої пише і котрої густами руководиться шан[овний] критик, то се мене зовсім не обходить. Та публіка моїх писань, певно й ніяких, не читає. А публіка, для котрої я пишу, богу дякувати, не відвертається від мене і не протестує против того напряму, котрим каже мені йти переконання і особистий темперамент. Як буде дальше, се, по словам батька Гомера: θεῶν ἐν γουνασι Κειται[2].

Приймiть, вельмиповажний пане редакторе, запевнення, що Вас щиро поважаю.

Ваш Іван Франко».

Оповідання написане польською мовою у 1886 р. Зберігся неповний автограф (ф. 3, № 357), за яким І. Франко зробив переклад твору українською мовою, а також список цього твору під назвою «Місія. Перша частина трилогії «Чорна хмара» (ф. 3, № 388). «Місія» разом з оповіданнями «Чума», «Тріумф» готувалася до друку окремою книжкою.

На другій сторінці обкладинки збірки поезій І. Франка «З вершин і низин», Львів, 1887, надруковано таке оголошення: «Того ж автора вийде незабаром «Чорна хмара (Місія. Чума. Тріумф)». Формат, папір, правопис і ціна такі самі, як в отсій книжці». Свій

---

[1] Тоді траплялося багато випадків справжньої звірячої ненажерливості, від думки про які кров у жилах стинається. Отже, на початку 1848 року привезли до Тарнова якусь селянку, що з'їла свою власну дитину. Коли її спитали, чому вона се зробила, вона добродушно відповіла:

— Тепер пущання, всі їдять м'ясо, а бідний чоловік не має звідки взяти: а моє дитя і так було бідне (кволе), завжди хворіло, і так було б не жило; от я зварила і з'їла.

В короткому часі після того випадку привезли знов 14-літнього хлопця і 10-літню дівчинку. Ці так само з'їли свою 7-літню сестричку. Батьки пішли з дому на кілька днів на заробіток, не залишивши дітям досить харчів. Повертаються додому і застають старших дітей, як вони смачно обгризають пальчики наймолодшої дитини. Допитані трибуналом справедливості в Тарнові:

— Чому ти вбив сестру?

— Бо я хотів їсти.

— А ти не знаєш, що вбивати — то смертельний гріх?

— Овва, гріх,— хіба ж я не бачив, як мій тато вбивав, а гріха не мав і нічого йому за те не зробили.

З'їдання людей, а особливо дітей, було тоді частим явищем. Я ніколи в це не повірила б, коли б не бачила майже на власні очі тих канібальських (так!) вчинків *(польськ.).— Ред.*

[2] Буквально: лежить на колінах богів, тобто про це знають тільки боги *(грецьк.).— Ред.*

задум автор повністю не реалізував: вивершив лише дві перші частини твору, опублікувавши їх як окремі оповідання; третя частина залишилася незавершеною.

Подається за збіркою «Місія. Чума. Казки і сатири», с. 1—44.

...щирим другам моїм Йосипу й Йосипі Олеськовим.— Олеськів Осип (1860—1903) — економіст і агроном в Галичині, був директором учительської семінарії в Сокалі на Львівщині, Йосипа— його дружина. Ссср листувалися з І. Франком.

ЧУМА

Вперше надруковано польською мовою в журн. «P. zegląd społeczny», 1887, т. III, № 2, с. 162—172; № 3, с. 251—264, під назвою «Dżuma».

У перекладі російською мовою оповідання з'явилося в журн. «Киевская старина», 1889, т. 25, кн. 5-6, с. 400—437, за підписом *Мирон*, без зазначення, кому належить переклад.

Українською мовою надруковане в журн. «Зоря», 1889, № 13-14, с. 209—213; № 15-16, с. 236—243; № 17, с. 277—278.

Ввійшло до антології «Вік», К., т. 2, 1902, с. 548—584, в автоперекладі до збірки оповідань І. Франка «Місія. Чума. Казки і сатири», с. 45—88.

У листі від 28 жовтня 1901 р. І. Франко пише: «Цікаво б знати, звідки видавець «Віку» бере текст «Чуми?» Коли з «Зорі», 1889 р., то звертаю його увагу, що се текст не мій, а Василя Щурата: се його переклад із «Киевской стар[ины]». Коли треба, я готов прислати свій (досі не виданий текст)...» (ф. 3, № 38).

Насправді, переклад оповідання І. Франка зробив не В. Щурат, а викладач гімназії П. Скобельський (1849—1912). «Це я знаю,— писав згодом В. Щурат,— бо закінчення перекладу [...] довелось писати під диктант проф. Скобельського мені — тодішньому гімназійному учневі. Він перекладав з російської мови, на якій тоді ж появилась була «Чума» в «Киевской старине». Приписування перекладу мені в бібліографії [...] безпідставне. Раніше приписував мені його сам Франко на основі вістки, що я під диктант редактора списував переклад «Чуми» (Журн. «Література і мистецтво», 1941, № 5, с. 44).

Оповідання «Чума» складало другу частину трилогії «Чорна хмара» (перша частина — оповідання «Місія»). І. Франко написав тільки початок оповідання в кількох редакціях. Першу редакцію подаємо далі в коментарях під літерою «А». Друга редакція початку третьої частини була написана у 1898 р. Вона подається під літерою «Б». Третій уривок (сцена на залізничному вокзалі) написаний 1908 р. в м. Ліпіку (його подаємо під літерою «В»).

Автографи уривків зберігаються: ф. 3, № 372—374.

Подається за збіркою «Місія. Чума. Казки і сатири».

«Киевская старина» — український щомісячний науково-художній журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив російською мовою у Києві протягом 1882—1906 рр. І. Франко неодноразово друкував тут статті і художні твори.

Домініканн — католицький чернечий орден, заснований 1215 р. Домініком (1170—1221) — іспанським монахом.

К у н ц е в и ч Йосафат (1580—1623) — архімандрит вілейського Троїцького монастиря, з 1617 р.— архієпископ, фанатичний захисник унії, один з найреакційніших церковних діячів.

Р у т с ь к и й Вельямін (1574—1637) — реакційний церковний діяч, київський уніатський митрополит.

Р и л л о Максиміліан — уніатський єпископ у Перемишлі.

Ш е п т и ц ь к и й Андрій (1865—1944) — глава греко-католицької (уніатської) церкви (з 1900 р.), один з ідейних натхненників українського буржуазного націоналізму. Багатий поміщик, граф, вірний слуга Ватікану, німецького імперіалізму і фашизму.

А

ТРІУМФ

І

Чудний зимовий ранок. Мільйони іскор кругом: на землі, в воздусі й на небі. Іскриться на блідо-синьому небі сонце, підносячись все вгору понад замороженим Підгір'ям. Іскриться осліпляюче-білий сніг, що грубою твердою верствою покрив землю, зарівняв борозди на полях, позасипав судолинки та рови край шляху, заповнив навіть високі а тісні береги потоку. Іскряться та миготять у воздусі дрібнесенькі снігові звіздочки, що тихо-тихо спадають на землю з безхмарого неба. Іскриться позолочений хрест на церковній бані добромильського василіанського монастиря, до котрого тепер звертаються очі многих тисяч людей. Гудуть-ревуть голосні монастирські дзвони, скликають вірних на відправу; широко несеться їх голос по околиці, перекидається з горбка на горбок, хвилею б'є о стіни великих гір Карпатських, вдирається у звори, пливе горі долинами, немов з усіх усюдів спішить згромадити вірний народ на велике духовне торжество. «До мене! До мене! До мене!» — голосять тонкими проникливими голосами два менші дзвони, а найбільший, могучий «Василь» повагом повторює своє «Гов! Гов! Гов!», від котрого бистріше в повітрі мигають снігові звіздочки, а в глибокім зворі зривається зі свого леговища під густою, снігом аж до землі пригнутою смерічкою полохлива сарна, вискакує з своєї криївки і, настороживши ушка та піднявши гарну головку, боязко озирається довкола і довго ще не може вспокоїтись.

Та, мабуть, заким ще дзвони почали свій могучий благовіст, народ був уже готовий, ба, навіть в дорозі до церкви. Ось пливуть з усіх боків пестрі купи: і бойки з околичних гір, в ходаках, з ремінними та вовняними волоками, обмотаними довкола ноги аж по коліно, в суконних холошнях і гунях, в баранячих кучмах і вишиваних сорочках, з великими скляними запонками під шию, і добромильські, хирівські та староміські міщани: кушнірі, дротарі та боднарі, в довгих капотах та роблених, інколи шовкових поясах, сивих кучмах на завісах та високих чоботах, і їх жінки з множеством коралів на шиях та в великих зимових хустках, і молодіж з лицями, червоними від морозу, з сміхом на лицях і веселими жартами на устах — бо ж то м'ясниці! — «Веселий празник» —

так здавна зветься нинішній храм, в день «трьох святих», а властиво в честь монастирського патрона, святого Василія Великого.

Але нині сей празник подвійно веселий. Перший раз справляє його добромильський монастир під управою нових гостей, реформаторів василіанського закону, єзуїтів. Перший раз добромильська монастирська церков стрічає той день в справді величнім, празничнім уборі. Цілий тиждень перед тим ішли приготування до нинішнього свята, і в містечку розповідались з уст до уст несвітенні дива про ті пишноти і красоти, які на празник Василія мають відкритися очам усіх вірних. Монастирські коні звезли цілий ліс яличок; цілими возами везли свічки, масло до ламп та нарваний з-під снігу зелений барвінок: із монастирської скарбниці видобуто щонайпишніші ризи для відправи, запрошено щось трохи не двадцять околичних священиків, в самім Римі на той день виєднано стодневий відпуст, коло церкви зладжено прекрасний водотриск і ставок для водосвятія, церков всередині обвішано сукном і лампами; великий, новий, в самім Римі мальований образ святого Василія перший раз нині вкажеться народові, буде вивішений серед церкви, а потім посвячений при водотриску; десять священиків буде сповідати, а два будуть мати проповіді: один, руський, зараз по Євангелію, а другий, єзуїт, буде говорити по-польськи під церквою перед водосвятієм. Вісті ті, розуміється, були зовсім правдиві, бо йшли просто з монастиря; ширше, і голосніше, і скорше залунали вони по околиці, ніж монастирські дзвони,— тож і не диво, що зацікавлений народ з дальших сіл, а особливо з гір, вирушав ще до сходу сонця і спішив, бродячи по коліна в снігу через гори і звори, щоб тільки стати на час в Добромилі, вислухати всю відправу, висповідатися і запричаститися і за те доступити стодневого відпусту.

Відрана вже церков була в облозі. Тисячі народу товпились круг неї, тислись до дверей, клячали попід мури, били поклони на снігу, то знов душилися всередині, слухаючи всеночного і утрені. Коло сповідниць був такий стиск, що ненастанно роздавались віддам голосні крики давлених та толочених людей. Аж десять баб з цілими кошами воскових свічечок, званих тут «офірками», розсілося в два ряди перед церквою; довго молитимуть бога за єзуїтів, бо добрий нині мають заробок: кожда свічечка довжини шести цалів а зложена з шнурка, раз умоченого в розтоплений віск, не грубша доброго стебла, продається по крейцеру, то є щонайменше вдесятеро дорожче, чим сама стоїть,— а кождий побожний християнин, ідучи в церкву на відпуст, уважає своїм обов'язком і «офірку» таку принести богу. А он в церковнім притворі, перед дверми, знов стиск. Там за двома довгими столами по обох боках дверей розсілося знов з десять молодих людей: перед кождим лист паперу і каламар, кождий пише і пише, що сили має. «За душу мого татуньця!», «За душечку моєї небіжки жінки», «За душу Івана», «За душу Федуня» — гомонить безконечна суміш голосів, а за кождим словом чути брязк мідяної або й срібної монети о величезну тацу, котрих кілька стоїть на столах під доглядом двох василіанських новаків, котрі тим тільки й заняті, що по короткім часі згортають з тих тац гроші до великих мідяних з покришкою котлів, що стоять обік них на помості. А писарі все пишуть і пишуть,— правда, не слова, а так тільки, хрестики та всякі непотрібні каракулі,— адже темний боїко і так читати не вміє! (ф. 3, № 372). . . . . .

Б

І

На ратушевім годиннику вибила п'ята, коли патер Гаудентій прокинувся. Він звечора довго не міг заснути, довго кидався на ліжку в неспокійних думах, а коли нарешті заснув, то сон його був також неспокійний. Кілька разів він зривався, говорив і кричав крізь сон, ковдра душила його, якісь страшні мари налягали на груди. Та, проте, він якраз о п'ятій збудився з давньої привички: тридцять літ він привик правильно будитися о тій годині задля ранньої монастирської молитви і тепер він ні за що в світі не міг заспати сеї години.

Він прокинувся мов збитий. Сорочка на ньому була вся мокра, серце билося живо, холодний піт краплями стояв на чолі. І в голові було пусто. Він ані руш не міг пригадати собі, що йому снилося, але почував, що се було щось страшне.

Кілька хвиль він лежав отак з зажмуреними очима, нагадуючи, томлячися сею даремною працею, помалу збираючи розбиті, розшибані в сні свої духові сили. Його змисли розпочали свою звичайну роботу. Насамперед уші. Зразу вони не чули нічого, крім прискореного биття серця, голосного — здавалось, мов удари пожарних дзвонів. Але звільна серце почало бити повільніше, правильно, кров перестала приливати до мозку, і уші патерові почали ловити шум вітру надворі, свист бурі на розі єзуїтського костьолу, скрип залізного когутика на вежі і густий сухий шелест снігових зерен, що ними вітер кидав та сипав на закратоване вікно його келії. Потім патер відкрив очі, але в першій хвилі не бачив нічого. Темнота в його келії стояла така густа, немовби зараз перед повіками йому приставлено широкий смоляний пластир. Тільки по добрій хвилі зіньки в його очах розширилися так, що могли розпізнати квадратову, трошечки сірішу пляму — вікно, заслонене дерев'яною рулетсю. Вдивляючися щосили в ту пляму, патер силкувався зорієнтуватися, де він лежить і в якім положенні; се була його слаба сторона, що ніколи в пітьмі не міг зорієнтуватися відразу, хоч би місце, де спав, було не знати яке знайоме і привичне для нього. Аж по кількох мінутах упертого думання він настільки уявив собі положення свойого ліжка і свойого тіла на ліжку, положення столика, присуненого до ліжка, і положення запалок, ліхтаря і свічки на столику, що відважився простягнути осторожно руку і дістати напомацки пачку з запалками. Діставши їх, він засвітив і тільки тепер почувся зовсім свобідним, зовсім у себе дома.

Хоча келія була не дуже обширна, та проте свічка не могла прогнати всієї пітьми, що сірими клубами стояла по кутах, павутиною звисала до стелі. В келії було холодно. Патер не мав сьогодні раннього officium[1] у костьолі; пріор звільнював його завсіди від раннього спільного набоженства, коли на нього випадав обов'язок мати вполудне проповідь по сумі, а пополудні сидіти в сповідальниці. Та, проте, патер так уже привик був до правил монастирського життя, що, не думаючи нічого, не встаючи з ліжка, сягнув рукою на стіл, узяв бревіар, перехрестився і почав рівно, звільна, півголосом не то читати, не то з пам'яті відмовляти приписані ранішні молитви.

[1] Обов'язку *(лат.).— Ред.*

— Domine exaudi orationem meam![1]

Його голос то піднімався, то тихшав, пальці звільна перевертали картку за карткою. Годинник на ратуші вибив чверть на шосту, і в монастирському коридорі роздався голосний дзвінок. Він скликав братчиків до костьолу на молитву. І справді, майже в тій самій хвилі тут і там у коридорі почувся легенький шум, скрип дверей, стук кроків. Мов чорні тіні, пересувалися єзуїти півтемним коридором, освітленим тільки одною лампою, мовчки йшли вниз сходами, мовчки тонули в темнім отворі, в вузьких сінцях, що вели до костьолу. Патер Гаудентій, лежачи в ліжку і шепчучи молитви, ловив вухом ті шелести, той стук і той скрип і силкувався уявити собі, як братчики входять до костьолу, як стають довгим рядом перед вівтарем, як кланяються, згинаючи не хребет, тільки коліна, мов панночки, як засідають у лавках і притишеним голосом під навислою пітьмою високого склепіння починають відмовляти ті самі молитви, котрі тепер відмовляє він. Йому ввижалися ясно їх постаті, він відчував навіть холод, який обхапує їх у тім широкім кам'янім просторі костьольної нави.

— Et ne nos inducas in tentationem![2]— підвернулися йому нараз слова із «Отченаша» і не знати чому загатили його увагу, мов віз, наладований хворостом, одним сучком чіпає прохожого за одежу. Кілько літ він день у день десятки разів відмовляв і відчитував отсю просту божеську молитву і нічого особливого не думав собі, не відчував при її словах, а тепер нараз отсі мелодійні слова немов м'якою таємною рукою відслонили якусь легеньку заслону в його душі і показали йому в ній такі перспективи, такі види, котрі він хоч і знав, хоч і пережив один по одному, нарізно, мов розміняні на дрібну монету, але котрих йому досі не доводилося бачити разом, з одного розмаху, оцінити в цілій сумі, зрозуміти у всій донеслості.

Його уста ще ледве чутно вимовляли латинські фрази, пальці механічно перевертали картки бревіара, але думка була далеко, вкопалася глибоко в нутро душі. Боже, що сталося з ним! Яка зміна зробилася там, у його нутрі, в остатнім часі! Недавно ще, перед яким півроком, він був би вважав неможливим те, що діється тепер у його душі. Ті погляди, з яких він тепер оглядає своє минуле, ті скалі, якими він оцінює вартість своїх колишніх радощів і терпінь, усього свойого душевного скарбу — боже єдиний! Се ж щось таке дивовижне, непривичне, неприродне, дике!.. І відки взялося се у нього? Яка страшна буря доконала таких змін, перевернула догори коренем усе те, що він недавно ще вважав зафундованим на віки вічисті, твердим, непорушним і вічним? Ах, патер добре знає, відки се взялося!..

В першій хвилі він пробує ще боротися з тим новим, дивовижним і страшним. О, не перший раз пробує і знає наперед, що недарма пробує. А проте, його рука сильніше стискає бревіар, ставить його ближче перед очі; очі пробують міцно впертися в нього, уважно читати його.

— Що ж се я справді? Як се я відчитую божі слова? З яким скупленем духу, з якою інклінацією? — говорить він сам до себе з докором.

---

[1] Господи, вислухай мою молитву! *(лат.)* — *Ред.*

[2] І не введи нас у спокусу! *(лат.)* — *Ред.*

Але його воля безсильна. Інклінація не являється, огонь чуття, з яким він колись впивався в ті слова, погас. Патер чує, що замість того гарячого чуття на дні його душі сидить Фавн — огидний, з насмішливо перекривленим лицем, з короткими ріжками, острою борідкою і козячими ногами. Сидить і дивиться його очима на те Святе письмо. Ні, патер дивиться Фавновими очима, всміхається його цинічним усміхом, шепче сам до себе:

— Ну, та й дурень же я! І які тут божі слова? Дурниці якісь, галіматья, повикручувані неприродно сустави живої бесіди! Ну, що се значить: . . . . . .

. . . . . .

Адже тут кождісіньке слово значить зовсім не те, що значило в живій людській мові! Адже се самий денатурований спіритус, сама мана! Треба такої ж денатурованої викривленої думки, щоб могла на крилах тих слів летіти кудись, у якусь безмежну сутінь, шукати чогось невловимого, насичувати себе чимсь таким, що ніколи і нікого не наситить, якимсь злудним бажанем, якоюсь фальшивою голоднечею. Боже! І отаку забавку, не гідну розумних істот, отаке дуренє самого себе називають піднесенєм духу до найвищого, вважають найчистішою, найпіднеслішою емоцією духу! Задля сього велять людям віддавати свою молодість, свої сили, своє житє! Задля сього тисячі проливали кров, тисячі сушили, і морили, і мучили себе по пустинях. Задля сього і я сам...

Він уже не пробував опиратися тій новій течії думок. Його уста перестали шептати молитви, рука випустила бревіар, уста стиснулися, а на чолі набігли зморшки гніву і жалю.

— Сорок п'ять літ! Сорок п'ять літ! — повторяв він з безмірною тугою в голосі.— Адже найкращі літа минули безповоротно! Адже найліпші сили змарнувалися, найгарячіші чуття вистигли, витратилися на отсю пусту фантастику. Так, се ж усе фантастика — навмисна чи ненавмисна ошука, неправда, туман! Нічого сього нема і не було, і не буде; ох, чую се добре! Чув се віддавна, та дурень, дурень! Боровся з сим чутєм, мов із самим сатаною! А тепер маю! Тепер терпи, гризи сам свою душу, впивайся невчасним жалем!

Він зажмурив очі, і йому ввижалися картини, яких він досі з найбільшим зусиллям своєї волі ніколи не допускав до душі. Ось він, молодий клерик, іде вулицею Рима. Чудовий вечір, з далеких садів несеться запах помаранчевих квітів, тепле повітря лоскоче нерви, а напроти нього йде публічна дівчина. Він чує шелест її сукні. Мов два стилети, моментально западають у його душу два чорні промені — погляди її чорних блискучих очей. Він замикає очі, похиляє голову і щодуху тікає геть.

— Et ne nos inducas in tentationem! Et ne nos inducas in tentationem! — шепче він, добігаючи до брами монастиря. Серце у нього б'ється сильно, два чорні промені печуть і бурять кров; він не спить цілу ніч, лежить навхрест на долівці своєї келії, і молиться, і плаче, і б'ється в груди...

Пізніше він сам перед собою хвалився не раз такими побідами. А нині!... Фавн, що віднедавна запанував у його душі, своїми козячими копитами кóпає ті образи і не шепче, а кричить йому над ухом:

— Дурень ти був! Дурень! Дурень! Повірив дурням або ні, повірив свідомим рафінованим ошуканцям, продав своє житє,

своє щастє, свою людську гідність і силу—все продав за фантастичні привиди, за фальшиву монету! Зовсім так, як той бакалавр у Гетевім «Фаусті». Тямиш його слова:

Aus den alten Bücherkrusten
Logen sie mir, was sie wussten,
Was sie wussten, selbst nicht glaubten
Sich und mir das Leben raubten[1].

Знали, бестії, знали, що все те неправда, все мана! І сміялися з дурня, що повірив їм на слово. Ох, я зна... (ф. 3, № 343).

В

ТРІУМФ

І

Було се о 6 годині вранці в суботу перед запустною неділею 1896 р., коли поспішний поїзд із Перемишля до Львова, майже безлюдний сього разу, пробігши ніч серед сильного морозу і глибоких снігових заметів, від біди прокопаних учора, зі значним запізненням, якось утомлено, сонливо наближався до так само сонливого львівського двірця, тільки бадьорим свистом маскуючи свою втому і, мов старий п'яниця, бухаючи клубами морозної пари. Та пара, пущана в машину зі здвоєною силою всю ніч, понависала на колесах, і тулубах, і сигналових та світляних приладах вагонів важкими сомплями та довгими нитками білого інею, що, немов коштовні френзлі, тремтіли в холодному повітрі і тут і там, мов павутина, відлітали від вагонів і стелилися по полотні залізниці. Нарешті, по довгім свистанні, поїзд зупинився, люто засичала пара, випускана із здоровенних циліндрів по обох боках парового котла, розпучливо заскиглила сигналова свиставка, і поїзд зупинився. Зі східців поштового вагона зіскочив кондуктор, крикнув: Lemberg! Lwów![2] — і якось ліниво, підтупуючи прозябліми чобітьми, почав відчиняти своїм ключем двері вагонів. Та лише мало в яких замерзлих вікнах показували на хвилю темні тіні, що означали голови пасажирів. Очевидно, всі вони їхали далі, до Тернополя або до Росії, і їм не було чого висідати у Львові.

Лише з одного купе вагона другого класу висіла, очевидно, також ліниво і нерадо, довга, темна фігура в чорнім, овечим кожухом підбитім, та довгім, до самої землі, і обтисненім щільно до худого тіла плащі, з високо піднятим коміром і з глибоко на голову і на чоло насуненим широкополим, також чорним капелюхом, якого обі бокові поли були підняті вгору і зіп'яті на тім'ю чорними грубими шнурками. Фігура якось нерішуче, мов побоюючися чогось, ступила зразу одним чоботом, а потім другим на цементовий перон, покритий у тім місці грубою верствою леду, потім, згорбившися, озирнулася довкола і, не пізнавши, очевидно, нікого з зовсім нечисленної публіки, що десь-не-десь стояла на пероні, тупцюючи іноді ногами від морозу, посунулася не до загального виходу, куди

[1] Із старих книжкових скринь брехали вони мені,
як самі знали; що знали, в що не вірили,
собі й мені життя нівечили *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Львів! *(нім., польськ.)* — *Ред.*

змагали всі ті нечисленні пасажири, які вийшли були з третього класу, а до дверей ожидальні другого класу, до яких не було ані одного людського сліду, протоптаного в грубій та гладко-білій верстві снігу, навіяного за ніч і не зметеного ще досі, і які, здавалося, мусили бути замкнені. Одначе виявилося, що двері не то що не були замкнені, але при наближенні чорної фігури якось прожогом, немов самі собою, відчинилися і впустили фігуру в нутро ждальні, слабо освітленої одним газовим ріжком, що горів у пишнім скляпім канделябрі, завішеним високо під стелею на середині зали. Ввійшовши до зали, фігура почула, що за нею знов немов самі собою замкнулися двері зали,— і здригнулася якось мимовільно. Потім зирнула не вперед, а якось напруго в лівий бік.

— Laudetur Jesus Christus![1] — зашепотів їй назустріч якийсь ніжний, немов боязкий голосок. Та поки фігура здужала відповісти відомим «In saecula saeculorum»[2], озвався з другого боку густий притишений бас колосальної фігури в бернардинськім габіті, переперезаної на здоровеннім животі грубим, білим, шовковим шнуром з навислими по боках важкими кутасами такого ж білого кольору, як і шнур.— Laudetur Jesus Christus, frater dilectissime[3],— загримів бас, і широкі ведмежі лапи в грубих рукавах простяглися настрічу чорної, високої і згорбленої фігури.

— In saecula saeculorum, amen![4] — відповіла чорна фігура, немов затривожена сим наглим визовом баса. Та колосальний бернардин уже обняв його своїми медвежими лапами і, цілуючи його в оба лиця, з яких відсунув натиснений капелюх, так, що він упав на поміст, говорив далі своїм басом:

— Ждемо й ждемо на любого брата. Вже frater Felix[5] каже, що, може, frater Gaudentius[6] і не приїде.

— Як же би я смів,— несміло перервав його патер Гаудентій.

— Отож-то! Отож-то й є! — гримів далі голос бернардина.— Я ж так і кажу: не може не приїхати, хіба б яке елементарне нещастє в дорозі.

— Бог заховав! Я тут! — уже сміливіше промовив патер Гаудентій.— Та позвольте, fratres dilecti[7], познайомитися з вами.

— Ну що, — гукнув знов бернардин, — ми обі знаємо тебе, а ти хіба позабував... Се pater Felix[8], а я отець Варнава — чував? — жебручий бернардин... (ф. 3, № 374).

ЯЦЬ ЗЕЛЕПУГА

Образок з бориславського життя

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» від 14 серпня, 17—21 серпня, 23—28 серпня 1887 р., під назвою «Jac Zelepuha».

---

[1] Слава Ісусу Христу! *(лат.)* — *Ред.*
[2] Навіки-віків *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Слава Ісусу Христу, найлюбіший брате *(лат.)*. — *Ред.*
[4] Навіки-віків, амінь! *(лат.)* — *Ред.*
[5] Брат Фелікс *(лат.)*.— *Ред.*
[6] Брат Гаудентій *(лат.)*. — *Ред.*
[7] Любі брати *(лат.)*.— *Ред.*
[8] Отець Фелікс *(лат.)*.— *Ред.*

Українською мовою в автопереказі оповідання вперше надруковано в журн. «Зоря», 1887, № 18, с. 291—294; № 19, с. 311—314; № 20, с. 327—329; № 23, с. 390—394; № 24, с. 410—412.

Оповідання в перекладі російською мовою було опубліковано у журн. «Киевская старина», 1890, т. 30, кн. 5, с. 307—326; кн. 6, с. 427—451, під назвою «Миллионер», за підписом *Мирон* (переклад зробив І. Франко за текстом, надрукованим в журн. «Зоря»). До російського тексту у посиланнях подавалися пояснення окремих локальних слів і термінів.

Того ж року оповідання з'явилося і в польському журналі «Przyjaciel ludu», № 1, с. 12—24; № 2, с. 26—29; № 3, с. 43—47; № 4, с. 58—62; № 5, с. 76—79.

За українським першодруком з деякими мовностилістичними поправками воно ввійшло до «Збірника творів», т. 3, К., 1905.

Датується орієнтовно серединою 1887 р.

Подається за текстом українського першодруку.

«Kurjer Lwowski» — польська щоденна ліберально-буржуазна газета, виходила у Львові. Коли її співробітником був І. Франко (1887—1897), підтримувала польський і український демократичний рух у Галичині.

ІНШІ РЕДАКЦІЇ ТА ВАРІАНТИ

ЦИГАНИ

*Ескіз Мирона****

Вперше надруковано у газ. «Діло» від 18 та 22 листопада 1882 р. Це перша редакція оповідання.

Подається за першодруком.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

ГУТАК

Повість із громадського і родинного життя нашого народу

Вперше надрукував М. Возняк у збірнику «За сто літ». Кн. 4. К., 1929, с. 201—224, супроводивши публікацію короткими вступними зауваженнями.

І. Франко мав намір написати велику повість, у якій події повинні були розгорнутися на Дрогобиччині, зокрема в селі Нагуєвичі та його присілку — Слободі. Однак повністю здійснити цей задум йому не пощастило. Повість лишилася незавершеною.

Зберігся чистовий автограф твору (ф. 3, № 1619, арк. 3—10). Зважаючи, що автограф написано етимологічним правописом, можна твердити, що над повістю «Гутак» І. Франко почав працювати після «Петріїв і Довбощуків», яка побачила світ 1876 р. у журн. «Друг».

В автографі викреслено один уривок, яким починався третій розділ. Наводимо його:

«Зложивши присягу в дрогобицькім старості, Гутак принявся заводити порядок у громаді. Насамперед велів перенести громадську касу від Чаплі до себе і заразом на засіданні ради визначено трьох годних, поважних радних для зроблення обрахунку з попереднім війтом і справдження стану каси. Були се формальності, при котрих однако ж Гутак умів показати свою проворність. Подаючи що-небудь під обраду радним, він умів то уложити так зручно, що помимо всяких розправ все-таки виходило на його. Василь Грім дуже багато допомагав йому. Від часу виборів громадських вони дуже якось заприязнилися. Гутак потребував не одного об'яснення щодо того, як що ведеться у громаді і в старості, а Василь Грім — хто знає, які мав гадки; досить, що заскокував коло Гутака і всюди старався йти йому під лад. Якось у тиждень по виборі сиділи оба приятелі за столом у Гутака. Стіл був застелений обрусом, заставлений мисками, межи котрими пишалася мальована фляшка з горілкою. Гутачка, як звичайно, крутилася по хаті.

— Ну, що, Василю,— сказав усміхаючися Гутак після смачного обіду.— Я хотів, щоби ти ще раз то письмо перездрів.

— От-то добре,— сказав Василь. Покажіть його сюди, будем видіти.

Гутак дістав з полиці невеличку оковану скриньочку, одімкнув її і по довгім шуканні видобув старий, пожовклий лист паперу. Бережно держачи його в пальцях, звичаєм усіх неписьменних, оглянув по кілька разів довкола, заким подав го Василеві».

Після цього уривка йде абзац, що починається словами: «Пан професор Крицький аж дихати не міг з превеликої досади».

Подається за автографом.

«Д р у г» — літературно-науковий і художній студентський журнал. Виходив у Львові в 1874—1877 рр. До 1876 р. дотримувався «москвофільського» напряму. З приходом до редакції І. Франка і М. Павлика (липень 1876 р.) «Друг» став органом демократичної молоді. На сторінках цього журналу І. Франко у 1874 р. дебютував як поет.

СМОРГОНСЬКА АКАДЕМІЯ

(Археологічна опись старолюба, рукопись)

Вперше надрукував М. Возняк 1931 р. у статті «З першого заарештування Івана Франка» в журн. «Нові шляхи», № 1, с. 53—58; № 2, с. 176—182. У першодруку збережено всі мовно-правописні особливості оригіналу. Передруковано у кн.: М. В о з н я к. З життя і творчості Івана Франка. К., Вид-во АН УРСР, 1955, с. 55—63.

Сатира «Сморгонська академія» написана 1878 р. у тюрмі, під час першого арешту І. Франка, під значним впливом «Історії одного міста» М. Є. Салтикова-Щедріна. Матеріалом для твору І. Франка стали факти з життя учнів бурси, що існувала при «москвофільському» товаристві Народний дім (очевидно, саме цей Народний дім І. Франко висміює в «Сморгонській академії»). Своєрідний коментар для глибшого розуміння цієї сатири І. Франко дає в автобіографічному оповіданні «Молода Русь». Обидва твори спрямовані проти консерватизму й бездушності у вихованні тогочасної молоді

у «москвофільських» учбових закладах, проти духовної порожнечі, гнилизни і боягузтва галицької буржуазно-міщанської інтелігенції.

Твір незакінчений. Автограф (ф. 3, № 213) написано на чистих сторінках видання: Исторические монографии и исследования Николая Костомарова, т. XII. Спб., 1872.

Подається за автографом. Частини твору, написані кирилицею, передаються сучасною графікою.

«Нові шляхи» — літературно-науковий, мистецький і громадський журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові в 1929—1932 рр.

...пагубних засад... комунізму.— І. Франко висміює галицьких «учених», які в будь-якій «заграничній мудрості» вбачали «шкідливі» комуністичні засади, лякали ними суспільність.

Йикьстархрев — анаграма від прізвища Верхратський. Верхратський Іван Григорович (1846—1919) — учитель Дрогобицької гімназії, поет, діяч «народовського» табору.

З ДАВНІХ СПОМИНОК МОЄЇ МОЛОДОСТІ

І. ЗЛІСНИЙ СИДІР

Вперше надрукував М. Возняк у журн. «Культура», 1925, № 4, с. 7—18, з невеличкою приміткою.

Автограф — ф. 3, № 211.

Оповідання незакінчене.

Датується орієнтовно кінцем 70-х років.

Подається за автографом.

«Культура» — щомісячний громадсько-політичний журнал. Видавався у Львові з листопада 1924 до червня 1927 р. (№ 1—42) як неофіційний орган Комуністичної партії Західної України. У 1927 р. журнал потрапив до рук націонал-ухильницької групи в КПЗУ. У вересні 1937 р. видання журналу припинилося.

ІВАСЬ НОВІТНИЙ

Повість із тюремного життя

Вперше надрукував М. Возняк у журн. «Культура», 1925, № 1, с. 18—35, з невеличкою приміткою.

Автограф — ф. 3, № 345.

Як видно з автографа, текстові мала передувати авторська передмова: після епіграфа йшов заголовок «Переднє слово». Проте написане воно так і не було, а повість лишилась незакінченою.

З V розділу повісті І. Франко викреслив великий уривок тексту і вийняв сторінку, що не збереглася. На наступній сторінці (17) продовжується викреслений текст. Наводимо цей уривок, що починається з півслова: «...ка сесі бліді та худі гості-упирі ніколи не загощували, і в його маленькій голівці навіть послихом не поставала думка, що нинішня переїздка могла б значити великий цілковитий переворот в їх долі. Він тішився тою переїздкою, як усяка дитина, а ще до того просидівша шість літ в заперті, тішиться переміною, швидким та бистрим рухом. Такі самі чуття заповняли й серце його маленької сестри, і вони обоє раз у раз скрикали та плес-

кали в долоні. Кілька разів під час бистрої їзди мигнув блискучий золочений хрест при дорозі, або далека церков, або худоба, розсіяна по толоці, мов білі та червоні цвіти по зеленім озері. Вони плескали в руки, тішилися, скрикали і звали матір, щоб з ними враз подивляла всю тоту красу. І мати,— бачилось малому Івасеві,—також тішилася з ними разом, хоть того Івась не завважав у своїй радості, що вона майже безперервно мовчала і що [на] чолі її хвиля від хвилі осідала важка непроглядна хмара, не то задума над минувшим, не то грижа о будуще» (ф. 3, № 345, с. 16).

Датується орієнтовно кінцем 70-х — початком 80-х років.

Подається за автографом.

ДОДАТКИ

[НЕСТОР БУВ ТЯЖКО РАНЕНИЙ]

Вперше надруковано у виданні: Літературна спадщина. Т. 1. Іван Франко. К., Вид-во АН УРСР, 1956, с. 49.

Автограф — ф. 3, № 216. Це початок чи фрагмент незакінченого твору, без заголовка.

Датується орієнтовно 1878 р.

Подається за автографом.

ІЗ ЗАПИСОК МУЧЕНИКА

Вперше надруковано у виданні: Літературна спадщина. Т. 1. Іван Франко, с. 50—52.

Автограф — ф. 3, № 346.

Датується орієнтовно 1883 р. на підставі згадки про арешт польського прогресивного письменника Юзефа Крашевського (1812—1887).

Подається за автографом.

...потерпів за ідею «от Тиссидо Амура»... — І. Франко має на увазі сподівання «москвофілів» на утворення «єдимої і неділимої» царської Росії від Карпат і до Амура.

«Пролом» — реакційно-клерикальний двомісячний журнал, виходив у Львові в 1880—1882 р., орган галицьких «москвофілів».

РОВТА

Очерки жизни карпатских горцев

Вперше надруковано у виданні: Літературна спадщина. Т. 1. Іван Франко, с. 53.

Автограф — ф. 3, № 369.

Це уривок з нарису про карпатських опришків. Написано приблизно в другій половині 80-х років російською мовою. Свій задум І. Франко не довів до кінця.

Подається за автографом.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Анти́пко — чорт, нечиста сила
А́нтріт — постій, зупинка
А́спан — вашець (шаноблива форма звертання)

Ба́бинець — місце для жінок у церкві
Бага́чі-клапа́чі — багачі-дуки
Ба́чність — обережність, готовність; матися на бачності — бути напоготові
Бельо́бунг — нагорода, заохочення
Бестіо́ни — чортяки, бестії
Бецйрк — область
Биса́ги — торба
Блава́ти — волошки
Бо́йцня — бойки (зневажливо)
Ботюки́ — колоди
«Бумжу́рн» — добрий день (з французької, перекручено).

Варца́б — лутка
Вйграмоситися — вилізти, вибратися
Вйпанітрувати (випантрувати) — підстерегти
Високоумі́ентний — дуже вмілий
Візитйрка — заграто́ваний отвір у дверях тюремної камери
Відпору́чники — упсвноважені, посланці
Воловід — міцна мотузка

Га́врн — берлоги, нетрі
Гевýлт — окрик, що означає небезпеку, «рятуйте!»
Гербáта — чай

Герштика́тися — гратися, веселитися
Гйбель (гймбель) — фуганок
Гла́їти — втихомирювати, притишувати
Глота́ — натовп, тіснява
Го́тур — тетерюк
Гри́жа — журба, жаль
Гри́зько — глузливо
Гу́би — гриби

Дісто́ді — справді, дійсно
До́бра — поміщицькі маєтки, велике господарство
До' впів — наполовину
Доле́гливість — болячка
До́ли — низинні райони
До́тинки — кепкування
Дрохо́чучи — розтрощуючи

Жасні — страшні, жахливі
Живло́ — бурхлива течія

Забу́тки — пам'ятки, цінності
Загла́да — погибель, смерть, знищення
За ле́да (притокою) — зразу (за притокою)
Зарінок — громадське пасовисько над річкою
Захо́вуватися — поводитися
Збйтки — жарти
Зглядь (мати) — зважати (на когось, на щось)
Зизува́тий — косий
Злісний — лісник
Злу́дний — обманливий
Змартвихвста́нці — ченці польського католицького ордену

Змага́ти — прямувати, йти
Золюва́ти (чоботи) — підбивати підметки (до чобіт)
Зу́стріт — зіткнення

Інавгуро́ваний — посвячений

Кабза́ — капшук
Ка́зня — камера (тюремна)
Кальва́рія — віддалене церковне свято
Капу́рес — кінець, смерть
Капца́н — бідняк, злидар
Ке́ркермайстер — тюремник
Ки́та — прикраса з пір'я, пучок півнячих пер
Кі́тка — кішка
Кобе́ля — великий кошіль
Кокуру́дз — тут: жандарм
Колопні́ — коноплі
Колу́мна — колона
Конскри́пція — перепис
Контенту́ати — задовольняти
Конти́на — каплиця, місце для моління
Кпи — насміх, брати на кпи — насміхатись
Коре́ць — стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг
Креперува́ти — конати
Ку́ля — костур, саморобний протез
Курма́ння — лахміття
Ку́рти скроїти — дати прочухана
Ку́хта — кухарчук

Ле́гки — легені
Ле́да — тільки
Ле́льом-полельом (поводитися) — дарма гайнувати час
Лу́да — сбман, марево
Луна́ — заграва
Лупа́к (лупакова скеля) — м'яка порода каменю
Любойки — любенькі
«Ля́рум не дзвони́ти» — не дзвонити зубами з холоду

Ма́йстерштік — мистецький витвір
Ма́па — карта
Ме́ре — невже ж
Мо́жність — змога

Набу́лювати — натякати
Наголо́вач (капелюха) — тут: ободок капелюха
Належи́то — належно, відповідно
Намарко́ваний (чоловік) — людина з поганою репутацією
Напи́натися — наробитися, намучитися
Наспі́в — наполовину
Наставáти — наполягати, доводити
Насторо́шувати — висувати, стовбичити
Не навмі́ць — не сильно
Нехáрний — неохайний, брудний
Не́цьки — корито
Ні́воротом (піти) — задарма пропадати

Оба́лити — повалити
Оба́хромити — виявити, винюшкувати
Облази́ — підніжжя скали
Одебелі́ти — завмерти зі страху
О́кап (дощаний) — тут: заслона (з дощок)
Ома́сть — жир
Освя́гла — змучена
Острокú — торочки
Охо́тник — доброволець
Офі́рка — незначна жертва

Паляндрува́ти — бідувати
Па́дькатися — нарікати, скаржитися
Палькува́ти — відмежувати шмат землі дрючками
Па́нви — величезні котли, в яких виварюють сіль
Парцува́ти — стежити, підглядати
Пацалова́тий — пикатий
Па́ір — молитва
Пе́лехи — вовна
Пендúчити — торохтіти
Пере́рва — тут: розрив
Побліка (публіка) — гидота

Поба́зграний — заплямований
Повити́чувати — визначити, скерувати
По́дря (підря) — горище
По́зір — вигляд
Покарбуля́тися — покотитися
Покмі́тити — помітити, зауважити
Поку́са — спокуса
Поляга́ючи (на слова́х) — довіряючи чиїмсь словам
Помі́ша́ння — хвилювання, збентеженість
По́полох — переляк, переполох
Посі́дище — володіння, маєток, господарство
Похі́тніше — радше
Припі́н — припона
Пристро́єна — прибрана, заквітчана
Прокова́тий — пробитий, видовбаний
Проті́к — пробитий гірським потоком у піщаній скелі отвір

Ревісува́ти — обшукувати
Рекурсува́ти — оскаржувати
Рі́нь — рівнина над річкою, покрита дрібним камінням
Ро́вта — натовп, гурт людей, рота
Ро́зказ — розпорядження, наказ, повеління
Розщиба́тися — побиватися, розриватися на частини

Сигнату́рка — тут: маленький дзвінок
Скри́тки — сховки
Со́мплі — бурульки
Спо́єння (вигладжених ялиць) — допасовування одна до одної дерев'яних колод, з яких будують хати
Спохо́виста — похила
Справува́тися — поводитися
Стару́нок — зусилля, бажання
Стекли́зна — сказ
Сте́мплі — тут: поштові витрати
Стря́гти — застрівати
Сухари́на — сухе ломаччя

Тара́кати — гелготіти
Те́ньгий — великий, огрядний, дебелий, кремезний
Теорба́н — музичний інструмент
Теремтетува́ти — молоти язиком
Терпенти́на — скипидар
Трактамент — частунок
Тра́ми — завали з дерев
Тра́флений — поцілений
Трачі́ — розпилювачі дерева

Уда́ний (приступ) — вдаваний наступ
Упра́внена — оброблена
Уро́єна па́нськість — удавана, уявна зверхність
У́тлий — мізерний

Форсува́тися — напружуватися, надриватися
Фу́дити — вдарити
Фуду́льний — гордий, пихатий
Фу́ма — бундючність
Фуя́ри — тут: шпаргалки

Ха́рно — чепурно, привітно
Харамана́ гну́ти — верзти небилиці
Хи́бнути — бракувати

Цаль — міра довжини
Цень — ніщо
Ціхува́ти — характеризувати, визначати

Ча́ко (з когутячим пір'ям) — жандармський головний убір, прикрашений перами півня

Шальга́ — скаженість
Шваркоті́ти — говорити (іронічно)
Шеметання — борсання
Ші́льдвах — варта
Шрі́би — шурупи
Шу́шеренок — сушениця

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Фото. 1881 . . . . . 4—5
2. Обкладинка повісті І. Франка «Захар Беркут» (Львів, 1902) . . . . . 160—161
3. Сторінка автографа початку оповідання І. Франка «Ліси і пасовиська» (1883) . . . . 160—161
4. Обкладинка збірки І. Франка «Місія. Чума. Казки і сатири» (Львів, 1906) . . . . . 192—193
5. Обкладинка журналу «Товариш» (Львів, 1888) 192—193

ЗМІСТ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Захар Беркут. *Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці* 7
Передмова 7
Цигани 155
Ліси і пасовиська. *Оповідання бувшого пленіпотента* 167
Грицева шкільна наука 177
Поєдинок *(Зимова казка)* 184
Куди діваються старі роки 188
«Вільгельм Телль» 193
Пироги з черницями 201
Довбанюк 207
Рубач 215
Як пан собі біди шукав 223
Як русин товкся по тім світі 245
Домашній промисл. *Оповідання ложкаря* 256
Місія 265
Чума 300
Яць Зелепуга. *Образок з бориславського життя* 335

ІНШІ РЕДАКЦІЇ ТА ВАРІАНТИ

Цигани. *Ескіз Мирона**** 379

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

Гутак. *Повість із громадського і родинного життя нашого народу* 389
Смергонська академія. *(Археологічна опись старолюба, рукопись)* 424
З давніх споминок моєї молодості 433
I. Злісний Сидір 433
Івась Новітний. *Повість із тюремного життя* 447
Передне слово 447

ДОДАТКИ

[Нестор був тяжко ранений] 471
Із записок мученика 473
Ровта. *Очерки жизни карпатских горцев* 477
КОМЕНТАРІ 479
Пояснення слів 507
Список ілюстрацій 510

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения

Тома 1—25

Том 16

Повести и рассказы
(1882—1887)

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
Л. П. Чорна

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
М. А. Притикіна, І. М. Лукащенко
Коректори *Я. М. Зубко, О. С. Улезко*

Інформ. бланк № 1650.

Здано до набору 29.06.77.
Підп. до друку 08.09.78. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк.
Фіз. друк. арк. 16,0+3 вкл.
Ум. друк. арк. 27,2. Обл.-вид. арк. 26,93.
Тираж 46 000 пр. Зам. 7-330.
Ціна 3 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601,
Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8